

કચ્છની જૂની વાર્તાઓ

(ઐતિહાસિક લોકકથાઓ)

સંશોધનકર્તા :

સ્વ. કેવિ જીવરામ અજરારામ ગોર

રાજ્યરામ જીવરામ ગોર

કે : સપ્તસીંગલી, ઝાંઝીપ્પાર

(આફ્રિકા)

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉર્પોરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૮૮૭ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ દુશ્સની જૂની વાર્તાઓ

વિષય સંખ્યા : ૩૨૪ : ૨૩૪૫૨૦

કચ્છની જૂની વાર્તાઓ

(ઐતિહાસિક લોકકથાઓ)

સંશોધન કર્તા :

સ્વ૦ કવિ જીવરામ અજરામર ગોર.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર :

રાજારામ જીવરામ અજરામર ગોર

કીંમત રૂ. ૪-૦-૦

આવૃત્તિ પહેલી

પ્રત ૨૧૦૦

*

સને ૧૯૨૬

સંવત ૧૯૮૫

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૯૨૮૭

(સર્વ હક સ્વાધિન)

મુદ્રણસ્થાન :

આદિત્ય મુદ્રણાલય

રાયખડ : અમદાવાદ

મુદ્રક :

ગુણનન વિ. પાઠક

પ્રસ્તાવના.

Books give the best and greatest thoughts,
Of all the good and wise;
Books treasure human knowledge up,
And thus it never dies.

—E. W. Cole.

x

x

x

“ એકાન્તમાં પુસ્તક મિત્રની ગરજ સારે છે. મૈત્રી ભંગ થવાનો સંભવ છે, પણ પુસ્તકની મૈત્રીનો ભંગ સંભવતોજ નથી. પુસ્તકના પાંચ પ્રકાર છે. નાટક, કાદમ્બરી, પદ્ય, ગદ્ય અને સંગીત. દુઃખના વખતમાં આ પાંચે પ્રકારનાં પુસ્તકો દિલાસો આપી મનને શાંત કરે છે, ગરીબ તેમજ અમીરને એક સરખી શિખામણુ આપે છે, અને પોતાનો ખજાનો સઘળા સ્થિતિના માણસો સમક્ષ જાતિ, પદવી, રંગ, વગેરેનો ભેદ ગણ્યા વિના ખુલ્લો મૂકી દે છે: પ્રાચીનકાળ અને અર્વાચીન સમયની સ્થિતિ સરખાવવાને પ્રસંગ પ્રાપ્ત કરાવે છે. ઐતિહાસિક વાણ્ઁમયના અંથોથી ઉપયોગી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, લોક સાહિત્યની કથાઓથી મનોરંજન થઇ, ખુદ તેમજ નીતિને પણ પુષ્ટિ મળે છે.”

સ્વર્ગસ્થ સાક્ષરકવિ રણછોડભાઈ ઉદયરામ દ્વિવેદી.

x

x

x

“નાટ્યો, કાદંબરીયો અને સંગીતના ગ્રંથો માનવજીવનમાં નવચેતન, નવજીવન, અને નવયૌવન આણી; વાંચક, પ્રેક્ષક અને નિરીક્ષકને કર્તવ્યક્ષેત્રે વિચરવાને માર્ગદર્શન કરે છે. ઐતિહાસિક વાઙ્મયનું સ્થાન ઉચ્ચત્તમ, લોકસાહિત્યનું સ્થાન મધ્યમ અને કાવ્યનિક પુસ્તકોનું સ્થાન કનિષ્ઠ છે. પરંતુ જો આ ત્રણે પ્રકારના ગ્રંથો પ્રજાકલ્યાણ અને સ્વદેશોદ્ધારના મંગલ મનોરથથી રચાયા હોય તો તે સર્વોત્તમ છે.”

સદ્ગત રાજકવિ નથુરામ સુન્દરેજી શુક્લ.

x

x

x

પુસ્તકની પ્રથમ પ્રસ્તાવના લખવી એ એક શિષ્ટાચાર છે. પ્રસ્તાવનાની પ્રણાલિકા સંસ્કૃત ‘આમુખ’નો અર્થ સારવા માટે છે. પ્રસ્તાવનાનો ઉદ્દેશ પુસ્તકનો પરિચય, પુસ્તકલેખકની પિછાન, પુસ્તકપ્રસિદ્ધકર્તાની ઓળખાણ અને ગ્રંથકાર્યમાં સહાયક સ્નેહી સંબંધીઓનું આભારદર્શન છે. આ નિયમ પૌર્વાત્ય પંડિતોએ તેમજ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ સ્વીકારેલો હોવાથી તત્સંબંધી પિષ્ટપેષણ નહિ કરતાં સિધ્ધો આત્મનિવેદન ઉપર આવું.

મારા સ્વર્ગસ્થ પૂજ્ય પિતાશ્રી જીવરામ અજરારામ ગોરે કચ્છના ઇતિહાસ ઉપરથી સંશોધન કરેલી આ “કચ્છની લોકકથાઓ” છે. તેઓશ્રીના સ્વર્ગવાસ પછી મારા મુરખી, શુભેચ્છ અને વડિલ તુલ્ય જ્યોતિર્વિહવિભૂષણ વિદ્યાભારત્કર પંડિત શ્રીકૃષ્ણ મોહનજી કાર્ત્તાતિકજીએ મને કચ્છના સાહિત્યની આ વાર્તાઓનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવા તેમજ સ્વર્ગસ્થના અન્ય ગ્રંથો પ્રગટ કરવા આગ્રહભરી ભલામણો કરેલી. જેથી ઉત્સાહિત થઈને મેં મારા હિતેચ્છુ સદ્ગત મુરખી શેઠશ્રી હાજીમહમદ અભારખ્યા શિવજીને વાત કરી, જે ઉપરથી; અમે શેઠ-નોકરની વાટાઘાટ પશ્ચાત અમારા આ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરવાની ઇચ્છા થઈ. પરંતુ, અમારી આર્થિક પરિસ્થિતિ પ્રતિકુળ હોવાથી અમારી એ અભિલાષા તાત્કાલિક અમલમાં ના આવી શકી; પરંતુ એથી અમોએ નિર-સાહી નહિ થતાં કર્મણ્યે ધાધિકારસ્તે માફલેષુ કદાચન ।

એ ગીતા વાક્યાનુસાર પ્રયાસ ચાલુ રાખ્યો. મારા પ્રત્યેના મહર્ષિ શેઠ હાજી મહમદ અલારખ્યા શિવજીના અત્યંત ભાવને લીધે તેઓશ્રી પુસ્તકપ્રસિદ્ધિઅર્થે સહાયતા સંપાદન કરવાને ધણાક શ્રીમંત શેઠિયાઓમાં ફર્યા ; જે પરિશ્રમના પરિણામે કેટલેક અંશે અમને ધણી સારી આશા પણ ઝંધાઇ. પરંતુ ભાગ્યની ગતિ અદ્ભૂત છે ! કુદરતની કરામત કોઇ ઔરજ છે ! દૈવ કંઠક અદેખો છે ; અને વિદ્યા તથા પદ્માને વેર છે, તેથી વિધિના રોષે મારા વડીલ તુલ્ય શેઠશ્રી હાજી મહમદનો સ્વર્ગવાસ થયો ; કે જેથી મારો ઉત્સાહ પણ શિથિલ બન્યો. છતાં પણ, મારા વડિલ શ્રી કાર્તીતિકજીની તો, મને પ્રોત્સાહન આપનારી આગ્રહભરી સલાહસૂચના ગ્રંથપ્રસિદ્ધિ માટે ચાલુજ રહી. મારી નાણાં વિષયક સ્થિતિ દિનપ્રતિદિન બગડતી જતી હોવાથી તેમજ ભાઇઓમાં પણ કેટલીક અનિચ્છનિય ખટપટ બગવાથી હું કોઇપણ પ્રકારે પુસ્તકપ્રસિદ્ધિનું કાર્ય કરી શક્યો નહિં.

ન્યારે હિન્દુસ્થાનના અન્ય પ્રાંતોના લોકસાહિત્યનું સંશોધન કરવાની વૃત્તિ સરખી પણ તે પ્રાંતોના પંડિતો અને લેખકોમાં નહોતી બગૃત થઇ ત્યારે કચ્છ દેશના વિદ્વાનો અને ગ્રંથકારો લોકસાહિત્યના સંશોધનનું પવિત્ર કાર્ય કરી રહ્યા હતા, અર્થાત દેશભરમાં પ્રાચીન સાહિત્યના સંશોધન કાર્યનું પ્રથમ માન તો, કચ્છી લેખકોનેજ ફાળે આવે છે.

મારા પિતાશ્રીયે સંશોધન કરીને તૈયાર કરેલા આ ગ્રંથમાંની કેટલીક કથાઓ ભિન્નભિન્ન વર્તમાનપત્રોના દિપોત્સવી અંકોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ સારો પ્રજાપ્રેમ પ્રાપ્ત કરી શકી છે ; તેમજ આ વાર્તાઓ પરથી કેટલાંક નાટકો રચાયાં છે તથા કેટલાંક ચિત્રપટો સંયોજાયાં છે અને એ રીતે આ વાર્તાઓ વિવિધ દિશાઓમાં લોકપ્રીતિ સંપાદન કરવા ભાગ્યશાલિ થઇ છે એજ આ કથાસંગ્રહની મૌલિકતા દર્શાવે છે.

આ પુસ્તકમાં ભાઇશ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીની ' રાજપૂતોની ખાનદાની ' મને બહુ જ પસન્દ પડવાથી તે ઉતારવા માટે તેમનો હું ઉપકાર માનું છું. આ પુસ્તકના સાહિત્યસંગ્રહમાં વાચકા શ્રી. મકનજી ભીમજીએ

મને સારી સહાયતા આપવા બદલ તેમનો આભાર માનું છું. કચ્છનાં નિડર પત્રકાર શ્રીયુત છગનલાલ ભવાનીશંકર મહેતાયે આ પુસ્તક મુદ્રાંકિત કરી આપવાના કામની સર્વ જોખમદારી પોતાને માથે લઇ કાર્ય પૂર્ણ કરવા માટે તેઓશ્રીનો હું ઋણિ છું. અંજીબારના સુપ્રસિદ્ધ કોન્ટ્રાક્ટર શ્રીમાન ભવાનજી ઘેલાભાઇએ, સાહિત્યપ્રેમી શેઠ ઇબ્રાહીમભાઇ કાસમભાઇએ અને જોગળ ઇસ્માઇલ લાયબ્રેરીના સેક્રેટરી મી. ફાજલ-ભાઇએ મને મદદ આપવા માટે તેમનો પણ હું અત્રે ઉપકાર માનું છું.

આ ગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધ થતી કેટલીક વાર્તાઓનો સંબંધ અધુરો રહેતો હોવાથી જો સમય સાનુકુલ હશે અને કિરતારની કૃપાદષ્ટિ હશે તો બીજા સંગ્રહ રૂપે પ્રગટ કરશું. ભવિષ્યમાં પ્રસિદ્ધ થનારા આ બીજા ઐતિહાસિક લોકકથા સંગ્રહ માટે કચ્છી દુહાઓ સાથેની વાર્તાઓ જો કેાઇ કચ્છી લેખક મોકલશે તો તે અમે ખુશીથી પ્રગટ કરીશું; તેમજ ‘મોજદીન મહેતાબ’ તથા ‘મારઘ’ અને ઉમર’ જેવી પ્રેમકથાઓ જેવી રસિલી વાર્તાઓ જો કચ્છ સિવાયની હશે તો તેને પણ અમે દાખલ કરીશું.

આ કથાસમુચ્ચયમાં અમે દેશભક્તિ, સ્વાત્માભિમાન, અને સાહસ વીરતા પ્રેરક, બોધક તેમજ રમુજ પ્રેમશૌર્યની વાર્તાઓને ખાસ સ્થાન આપવાની કાળજી રાખેલી હોવાથી તે વાંચકોને માર્ગદર્શક થઈ પડશે એવું અમારું માનવું છે. આ ઐતિહાસિક લોકકથાસમૃદ્ધ કદરવાનું ગુર્જર પ્રગ્નને પસન્દ પડશે અને ગુણુજી ગુજરાત દેશમાં લોકાદરને પાત્ર નિવડશે; તેમજ ક્ષીરનીર ન્યાયે રાજહંસના સ્વભાવે નેહથી નિહાળનારાં દેશવિદેશ વસતા કચ્છી બંધુઓ અને જહેનો તરફથી યોગ્ય સત્કાર થશે તો હું મારો પરિશ્રમ ફલિભૂત થયો માનીશ.

આ ગ્રંથની પ્રસિદ્ધિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવા માટે હું પુનઃ પરમકૃપાલુ પરમાત્મા તેમજ મારા શુભેચ્છકો તથા સહાયકોનો અન્તઃકરણપૂર્વક આભાર માની વિરમું છું.

અંજીબાર (આફ્રિકા)

મંગળવાર

તા. ૧-૧૦-૨૯

વિગ્રાપક:

રાજારામ જીવરામ ગોર.

અનુક્રમણિકા.

કથાનાં નામ :	પૃષ્ઠની સંખ્યા :
મારધ અને ઉમર	૧—૩૬
સૂણી અને મેઆર	૪૦—૬૩
નોંધણુજી વાગડીઓ	૬૪—૯૬
ગ્રીમાં ચારણીનું પરાક્રમ... ..	૯૭—૧૦૬
ચાંપાદે રાણી અને પૃથ્વીરાજ રાઠોડ	૧૦૭—૧૦૯
વીર કૃતેહમહમદ અને સ્વામી સહજાનંદ	૧૧૦—૧૩૪
કારાયલ સમો અને કપુરી સંધાર... ..	૧૩૫—૧૭૯
રાજપૂતોની ખાનદાની	૧૮૦—૧૯૬
ઉઢો કેર અને હોથલ નિગામરી	૧૯૭—૨૬૪
મોજદ્દીન મહેતાબ	૨૬૫—૨૯૧
લાખો ધૂરારો... ..	૨૯૨—૩૦૦
જીવન કાવ્ય કુંજ	૩૦૧—૩૧૬

કચ્છની જૂની વાર્તાઓ

મારઘ અને ઉમર

દુરવીસનની નવમી સદીમાં જ્યારે કચ્છની રાજ્યગાદી પર સમો રાજા જન્મ કુલ હતો, ત્યારે સિંધના પૂર્વ ભાગમાં થળ વગેરે પ્રદેશ પર ઉમર સુમરો નામે મુસલમાન હાકેમ અમલ ચલાવતો હતો. તેના રાજ્યમાં થળના “ મલીર ” નામે ભાગનાં ઝુંપડાંઓથી વસેલા એક નાના ગામડામાં મેરાદે નામની સદ્ગુણી અને ખુબસુરત સ્ત્રીએ મારઘ નામની કન્યાને જન્મ આપ્યો હતો. મારઘના પરિપાલકો હિંદુ હતા કે મુસલમાન એ વાતનો ચોક્કસ નિર્ણય વિદ્વાનોએ કર્યો નથી. પરંતુ મારઘના ઉત્તમ ચરિત્ર ઉપર પોતાની કવિત્વશક્તિનો ફેલાવો કરનારા કવિઓ બહુધા મુસલમાન હોવાથી તેમણે મારઘ મુસલમાની મહાજની હોય, એવી રીતનું વર્ણન કર્યું છે. તેથી વિરુદ્ધ કચ્છના ભાટો, મારઘ હિંદુ હતી; એટલું જ નહિ પણ કચ્છના સમાવંશની રાજકુમારી હતી એમ બતાવે છે. વળી મારઘ અને તેના કુટુંબીજનોના નામો પરથી બંને મતવાદીઓનાં કારણો જાણ્યા છતાં પણ આ લેખકનો અભિપ્રાય ભાટોના કથનને વધારે ભરોંસા પાત્ર ગણે છે.

દુહો.

“ ગાલિયેજ દુહા સાંખી, હમયે સાંખી ધક્ક;
વમયેજ વથાણ સાંખી, ઉતર સાંખી અક્ક. ૧

ભાવાર્થ:—અમુક વાત આ રીતે છે. એમ દુહાઓની સાક્ષીથી સિદ્ધ થાય, તેમ અમુક માણસ લડાઇના મેદાનમાં ગયો હતો, એ તેને લાગેલા જખ્મોથી સિદ્ધ કરી શકાય છે. ગાયો કેાઇ લઈ-ચોરી-ગયો હોય તો તેમનું વધાણુ-ગાયોને બેસવાની જગા-સાક્ષી પૂરે છે કે, “ રાત્રે ગાયો અહીં હતી. ” અને રાત્રે ઉત્તર વા વાયો છે કે નહિ, તેની સાક્ષી આકડાનું ઝાડ પુરે છે. અર્થાત ઉત્તર તરફનો પવન વાયો હોય તો આકડાનાં પાંદડાં પડી જાય છે.

એ ન્યાય અનુસાર ભાટો મારઇના સંબંધમાં નીચેનો દુહો કહે છે; ઘણાખરા મારઇની વાર્તા કરનારા તે બોલે છે અથવા કબૂલ રાખે છે. મુસલમાન જતો અને મીરો પણ આ દોહરાનો ઈન્કાર કરી શકતા નથી. તે આ પ્રમાણે છે.

દુહો.

“ સાડ પૌત્રી કુલ ધિય, મેરાદે જેજી માસ;

(પો) લિખ્યા તે લોડે (સે), પાલણિયું થ્યો પ્યાસ. ૨

ભાવાર્થ:—(સિંધમાંથી આવી કચ્છમાં સમાવેશનું નવીન રાજ્ય સ્થાપનાર, જન્મ મોડના પ્રતાપી પુત્ર સાડની પૌત્રી અને જન્મ કુલની કુંવરી, જેની માતા મેરાદે નામની (ખુખસુરત સ્ત્રી) હતી, તે રાજ-કુંવરીનો તેના કર્મવશાત્ પાલણિયો (સુતાર પાલક) પિતા થયો. એ ભાગ્યની વિચિત્રતા સમજવી.

ભાટો એમ કહે છે કે, “ થળના મલીર નામના ભાગમાં રહેનાર પાલણુ નામના સુતારે એક વિચિત્ર અને ઝડપથી ચાલનારો રથ બનાવ્યો હતો. તેમાં બળદને બદલે બે રોઝ^૧ નામનાં પ્રાણીઓને તે બેઠો હતો. તે રથની ગતિ વિષે આસપાસના લોકો ઘણી અતિશયોક્તિભરેલી વાતો કરતા. તે સમયમાં બાંધેલા રસ્તા અને ઘોડા

૧ રોઝ એ બળદથી સહેજ નાના કદનું ધાસ ચરનારું જંગલી પ્રાણી છે. તે બીજાં જંગલી વનવેરાની પેઠે અપવાદરૂપે પાળી શકાય છે. પરંતુ જો તેને છટું ચરવા મૂક્યું હોય ને તેને પોતાની જાતના પ્રાણીઓનો ભેટા થાય, તો તેના પાળનારે તેની ગમે તેટલી સગવડ સાચવી હોય તો પણ તે પોતાના સ્થાન પર પાછું ન આવતાં જંગલમાં જ નાસી જાય છે.

ગાડીઓનો પ્રચાર ન હતો, તેથી મુખ્ય વાહન બેલગાડીઓ, ઘોડા અને પાલખી જ હતાં. કચ્છના જમ પુલે જ્યારે પાલખીના રથની ગતિની તારીફ સાંભળી ત્યારે તે રથ જોવા માટે માનથી તેણે પાલખી સુતારને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. તેનો રથ તથા તેની ગતિ જોઈને ઘણો ખુશ થયો; વિશેષમાં જો તે પોતાનો રથ વેચવાને ખુશી હોય તો તેને સારી રકમ આપવાનું જણાવ્યું. પાલખી પોતાના શોધની વસ્તુ હોવાથી, તે વેચવાની ના પાડી ત્યારે જમ પુલે તેને સારી રકમનું ધનામ અને રાજ્ય માન તરીકે જરીનો પોશાક આપવાનો હુકમ કર્યો.

જમ પુલના જનતાપ્તાનામાં કેટલીક રજપૂત કુળની રાણીઓ ઉપરાંત એક મેરાદે નામની સુતારણ હતી. તેની અસાધારણ ખુબ-સુરતીથી મોહ પામી, જમ તેને પોતાના પ્રેમનું પાત્ર બનાવી હતી. તે સમયમાં જમાનાનો પ્રતિબંધ હાલના જમાના જેવો સખત ન હતો, તેથી સખ્ય અને રાજના પરિચિત પુરો, રાણીઓની રૂબરૂ પણ જઈ શકતા હતા. પાલખી સુતારનો રથ જમ મેરાદેની ડેલીની બહાર ચોકમાં છોડાવ્યો હતો. મેરાદે આ સમયે પોતાના રાજવંશી પતિના પ્રેમથી સગર્ભા થયેલી હતી. તેણે પોતાના આંગણમાં ફરતાં ફરતાં પાલખી સુતારનો રથ જોયો. તેમાં ઉમદા રથને શોભે તેવી રીતની ઉત્તમ બિછાત કરેલી હતી. સગર્ભા સ્ત્રીઓને નાના પ્રકારની ઇચ્છાઓ થાય છે, તેમ મેરાદેને તે રથમાં બેસી જોવાની ઇચ્છા થઈ. તે તેમાં બેઠી. આસપાસ કોઈ મનુષ્ય નહોતું તેથી મેરાદે તેમાં આરામ લેવાને માટે સહેજ સૂતી; અને ભાગ્યવશાત્ એને ગાઢ નિદ્રા આવી ગઈ.

પાલખી દરબારમાંથી આવી, જવાની ઉતાવળમાં, રથના પડદા ઢાળેલા હતા તે તપસ્યા વિના પેલાં બે જંગલી પ્રાણીઓને જોડ્યાં; અને બનતી ઉતાવળથી પોતાને સ્થાને પહોંચવા રોડઝાઓને મારી મૂક્યા. ઘણા ગાઉ નીકળી ગયા પછી સાંયકાળે મેરાદે નિદ્રામાંથી નિવૃત્ત થઈ. તેણે જાગવાની સાથે જ જાણ્યું કે, પોતે પેલા રથમાં બેઠેલી છે; તેથી રથનો પડદો ઉઘો કરી તેણે પાલખીને હાંક મારી અને રથ

થોભાવરાવ્યો. પાલણુ તે સ્ત્રી સમિપ આવી, નમ્રતાથી હાથ જોડી ઉભો રહ્યો. બંને પરસ્પરની હાલત અને હકીકત સમજ્યાં ને ગભરાયાં. પછી તેમનો પહેલો પ્રમાણિક ધરાદો એ જ થયો કે, રથને પાછો વાળી જામ ટુલની રાજધાનીમાં જઈ મેરાદેને મૂકી આવવી. પરંતુ તરત તેમને બીજો ખ્યાલ આવ્યો કે, “ રાજ્યલક્ષ્મીના મદમાં અંધ થયેલા રાજાઓ બહુધા મૂર્ખ હોય છે, તેથી મેરાદેમાં એવકાશનો શક આવતાં જ જામ બંનેનો શિરચ્છેદ કરાવે તો ? ” અને તે વાત અસંભવિત નથી. પાલણુ પાછા તેને મેલવા આવવાની ના કહી, તે સાથે કચ્છના કોઈ નજીકના ગામડામાં તેની ઇચ્છા હોય તો મૂકી જવા તેણે કબુલ કર્યું. પણ જામના ઉગ્ર સ્વભાવ અને ક્રોધની બીકે મેરાદેએ પાલણુ સુતારને પોતાનો ધર્મબંધુ સ્થાપ્યો. ને તેની સાથે મલીર જઈ પાલણુના કુટુંબ સાથે સંતોષથી રહી સાદી હંદગી ગુજરવા તેણે ઇચ્છ્યું. કેટલાક માસ પછી તેને એક અતિ ખુબ-સુરત પુત્રી જન્મી, તેનું નામ મારઘ પાડવામાં આવ્યું, એમ ભાટ લોકોનું કથન છે.

મારઘના સુચરિત્ર પર કવિઓએ પોતાની કવિતાનો વિસ્તાર કર્યો છે, તેમાં સિંધના તત્વજ્ઞાની મહા કવિ સૈયદ શાહ અબ્દલતીફ મુખ્ય છે. આ પવિત્ર પુરૂષની વાણી એટલી તો સરળ અને આકર્ષક છે કે, તેના વિષે ઘણા અર્વાચીન અને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ વાર્તિક લખ્યાં છે. અમે તે પુન્ય પુરૂષની કવિતાના એક પ્રશંસક છીએ; પરંતુ તેમની કવિતાનો મુખ્ય ભાગ વાર્તાના રસ કરતાં તત્વજ્ઞાનને વિશેષ અનુસરે છે, તથાપિ આ વિષયમાં જે સિંધી (જુની કચ્છી) ભાષાની કવિતા રચે રચે આપવામાં આવી છે, તે બહુધા શાહ અબ્દલતીફની જ છે.

મેરાદેના આવવાથી પાલણુના કુટુંબમાં કોઈ પણ પ્રકારનો કલેશ ઉત્પન્ન ન થતાં ઉલટાં સર્વ જણુ આનંદ પામ્યાં; કેમકે પાલણુની સ્ત્રી ઘણી ભલી અને સાલાસ હતી. મેરાદેનું અનુપમ સૌંદર્ય, મધુર વાણી અને ગર્વરહિત સ્વભાવથી દરકોઈ મંડળમાં તે પ્રિય થઈ પડે તેમ હતું. પાલણુ જ્યારે બધી હકીકત પોતાની ભાષાને નિવેદન કરી

ત્યારે તે આ સ્ત્રીના કમલાગ્ય પર દિલગીર થઈ; તે સાથે જેવો સૂકો પાકો રોટલો પોતાને મળશે તેવો તેને પણ મળશે, એમ તેને ખાત્રી આપી તેનું શાન્તવન કર્યું. પાલણુની સ્ત્રીને કંઈ સંતતિ નહોતી, તેથી જ્યારે કેટલાક માસે મેરાદેને પુત્રી પ્રાપ્ત થઈ ત્યારે બંને સ્ત્રી પુરૂષ ધણાં ખુશી થયાં. મેરાદેના અલૌકિક સૌંદર્ય સાથે તે જન્મી હતી. તેનું નામ તે દેશના ડાહ્યા પુરૂષોને પુછીને “મારઘ” પાડવામાં આવ્યું. એ શબ્દ સિંધી ભાષાનો છે. તેની ઉત્પત્તિ સંસ્કૃત “માર” શબ્દ પરથી થયેલી સંભવે છે. “ઘ” નારી જાતિ વાચક પ્રત્યય છે એટલે “મારઘ” શબ્દનો સામટો અર્થ લેતાં “મેનકા” જેવો થઈ શકે છે; અને તે નામ તેને માટે પ્રતી રીતે લાયક હતું.

કચ્છના ઉત્તર ભાગમાં અને સિંધના દક્ષિણ પૂર્વ પ્રદેશમાં લોકોનો મુખ્ય ઉદ્યમ પૂર્વકાલથી પશુ પાલનનો છે. પાલણુ પણ તે ભાગમાં વસતો હતો, તેથી તેની પાસે ઘેટાં બકરાં વગેરે પશુઓ હતાં. પોતે સુતારનું કામ કરતો હોવાથી, એવાં પશુઓની સંભાળ રાખવા માટે તેણે એક “ફેગ” નામનો નોકર રાખ્યો હતો. તેને તે માત્ર ખોરાકી પોશાકી સિવાય વિશેષ પગાર આપતો નહોતો. તે તેના કુટુંબનો જ માણસ હોય તેમ સર્વ જણુથી હળીમળીને વર્તતો હતો. તે વીસેક વર્ષનો યતીમ (માઆપ વિનાનો) છોકરો હતો.

મેરાદેની ઉમર ત્રીશેક વરસની હતી તથાપિ તેના ખુબસુરત એહેરા અને સુદૃઢ બાંધાથી જોનાર મનુષ્ય વીસપચીશ વર્ષની ધારતા હતા, તેથી તે પ્રદેશના કેટલાક ખુબસુરત જવાનો તેની સાથે ફરી લક્ષ કરવાની માગણી કરતા હતા. પરંતુ મેરાદે પોતાનું બાકીનું જીવન પોતાના રાજવંશી પતિના પવિત્ર સ્મરણ સાથે, તેના પ્રેમના પરિણામ રૂપે પ્રાપ્ત થયેલી પુત્રીનું પરિપાલન કરવામાં જ ગાળવા માગતી હતી; તેથી બીજું ઘર કરવાની તેણે સાફ ના પાડી. જગતમાં નિષ્કલંક ખુબસુરતી બધે જોવામાં આવતી નથી; પરંતુ જગન્નિયંતાએ મારઘની માતાને રૂપ તેમ જ ગુણના આશ્ચર્યકારક સંમેલન સાથે બનાવી હતી. થોડા જ સમયમાં તે મલીરમાં એક પૂજ્ય દેવીના જેવી પ્રિય થઈ પડી. સર્વ લોકો તેનો “આમલ” (માત) સંબોધનથી આદર કરતા.

શુકલ પક્ષના શશાંકની પેઠે વખતના વીતવા સાથે મારઘનું કદ અને ખુબસુરતી વધવા લાગ્યાં. તેનો શુદ્ધ ગૌર વર્ણનો તેજસ્વી ચેહેરો ચંદ્રની કાંતિનો તિરસ્કાર કરતો હતો. તેના નાજુક પણ સુઘટ અવયવો તેના ખાલ ખેલોમાં ઘણા રમણીય જણાતા હતા. આસપાસના પ્રદેશોમાં મારઘની નિર્દોષ ખુબસુરતીનાં ગાયનો ગવાવા લાગ્યાં. “પાલણ સુતારને ઘેર એક અલૌકિક અપ્સરા અવતરી છે” એમ ગામડીઆ લોકો વાતો કરવા લાગ્યા કેટલાક લોકો આશ્ચર્યથી તેને જોવા આવતા ને તેને માટે નાના પ્રકારની ભેટો લાવતા. એમ કરતાં કરતાં મારઘની ઉંમર ચૌદ વર્ષની થઇ. છતાં હજુ તેનો વિવાહ થયો નહોતો. તે પોતાની ખુબસુરતીનાં લોકોમાં થતાં વખાણ સાંભળીને નિર્દોષ ભાવે હસતી અને ફરી પોતાની સહચરીઓ સાથે ખાલ ખેલોમાં તક્તિન થઈ જતી. તે દેશકાળમાં ખાળલગ્નનો પ્રચાર નહોતો, એમ કહેવા કરતાં આજ પણ તે લોકો ખાળલગ્નને હાસ્યની સાથે ધિક્કારની નજરથી જુએ છે, એમ કહેવામાં કશી વિશેષતા નથી. આ જ કારણથી તે લોકોનાં કદ, સૌન્દર્ય અને આરોગ્ય આપણા શહેરીઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે.

હવે મારઘમાં યૌવનના સંચારનાં પ્રત્યક્ષ ચિન્હો દેખાવા લાગ્યાં. તે કદમાં લાંબી અને સીધી હતી. તેની ગૌરવર્ણની હંસીના જેવી લાંબી ડોક પર રેશમના જેવા સુંવાળા તથા છુટા મૂકેલા કાળા વાળ અતિશય શોભાયમાન દેખાતા હતા. જીવાનિયાઓ મારઘને જોતાં જ દિવાના બની જતા; પણ હજુ સુધી મારઘએ કોઇને પોતાના પ્રેમનું પાત્ર કટખું ન હતું. ગામડાના લોકો શહેરીઓ જેટલા વિપયી અને વહેમી હોતા નથી; કેમકે તેઓ કુદરતના કાનુનોને અનુસરતા હોવાથી સદગુણી, આરોગ્યવંત અને સુખી હોય છે. મારઘ કદમાં ઉંચી અને દેખાવમાં એક દેવાંગનાને શરમાવે તેવી નવયૌવના હતી; તોપણ તેના વાલીઓ તેનામાં એક નાના ખાળક જેવી નિર્દોષતા જોઈ શકતા હતા. તથાપિ મારઘ ઉમરલાયક થવાથી પાલણે મારઘની માતાની સંમતિથી, તેનું સગપણ પોતાના એક ખુબસુરત ભત્રિજા ખેતસિંહ સાથે કર્યું. તે વીશેક વર્ષની ઉંમરનો, મજબૂત બાંધાનો અને પહોળી

છાતીનો પહેલવાન જવાનીઓ હતો. મલીરના પ્રદેશમાં તેના બળની ઘણી જ તારીફ થતી. કુસ્તી, દોડવું, ઠેકવું, પાણીમાં તરવું, હાથના પંઝા લડાવવા વગેરે ગામડીઆઘ શરતોમાં તે એકઠો હતો. સાથે સ્વભાવે શાણો અને સમ્ય હતો. આવા લાયક પુરૂષ સાથે મારઘને સંબંધ થવાથી સર્વ લોકો આનંદ પામ્યા. ખેતસિંદના પહેલવાન અને કસરતખાજ મિત્રો કે જોમનો તે લાયક સરદાર હતો, તેમણે તેને મુખારકબાદી આપી.

પાલણુનો નોકર ફોગ પુરૂષાકારનો પશુ હતો. તેને સામાન્ય મુખ નહિ પણ મુખીઓનો સરદાર કહેવો વિશેષ યોગ્ય છે. અપ્રાપ્ય વસ્તુની ઇચ્છા કરવી એ મૂર્ખતાનાં અનેક લક્ષણોમાંનું એક છે. તે રાત્રિ દિવસ પશુઓમાં જ રહેતો હતો. ક્યારેક ઘેર રોટલો ખાવા અને લેવા આવતો; ક્યારેક તે કહી જાય તે સ્થળે ભાત પહોંચાડવામાં આવતો.

મારઘને બહુધા કોઇ કામ બતાવતું જ નહિ. કોઇકવાર ધરના ખીજા માણસો કામમાં રોકાયલાં હોય તો તે પેલા પેટભરા નોકર ફોગને ભાત પહોંચાડવા જતી. આવા એક એકાંતના વખતે ફોગે મારઘના પ્રેમની માગણી કરી. મારઘએ પ્રથમ તેને સમ્યતાથી સમજાવ્યો છતાં તેણે જક છોડી નહિ ત્યારે તેનો તિરસ્કાર કર્યો, આ વાતની પાલણુને ખબર મળતાં તેણે તેને પોતાને ત્યાંથી કહાડી મૂક્યો કેમકે એવા નિમકહરામ નોકરોને રાખવાથી તેઓ વખત આવે દુશ્મન કરતાં પણ વધારે ખરાબી કરે છે. વિશેષે કરીને પ્યારની લાગણી વિકૃત થાય છે ત્યારે તેનું દેવમાં-કિના રૂપે રૂપાંતર થાય છે. તદનુસાર ફોગે, મારઘ અને તેના કુટુંબપર કિનો લેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

હવે મારઘને પંદર વર્ષ પુરાં થઇને સોળમું બેઠું. આ દેશમાં એટલી ઉમરે યૌવનનો બગીચો ખીલીને પરિપૂર્ણતાએ પહોંચે છે. મારઘનું સૌન્દર્ય યૌવનના સંપૂર્ણ પરમાણુઓ મળવાથી હવે વિશેષ આકર્ષક દેખાતું હતું. તેનામાંથી છોકરવાદના સર્વભાવ વિલુપ્ત થયા હતા. દોડ ધામને બદલે હવે તે હાથણીની પેઠે મંદગતિથી ચાલતી હતી. દરેક વસ્તુ કે વ્યક્તિને જોવામાં તેની દૃષ્ટિનાં કિરણો સીધાં ન

પડતાં હવે વાંકાં પડતાં હતાં. તેનું હસવું હોઠની અંદર અને બોલવું પણ માત્ર નજીકનો માણસ જ સાંભળી શકે તેવું મંદ થયું હતું. ટુંકામાં કહીએ તો મારધએ હવે કન્યાવસ્થાનો ત્યાગ કરી સ્ત્રીત્વને પ્રાપ્ત કર્યું હતું. મારધની આ અવસ્થા તેના મુરખ્ખીઓના જાણવામાં આવતાં તરત તેમણે લગ્નની તૈયારી કરી; અને તે લોકોના રિવાજ પ્રમાણે ખેતસિંહ અને મારધનાં લગ્ન સારી ધામધુમથી કરવામાં આવ્યાં ખેતસિંહનો પિતા તેને નાનો મૂકીને મરણ પામ્યો હતો, તેથી તે અને તેની વિધવા માતા પાલણુને આશરે જ રહેતાં હતાં. પાલણુની માલ મિલકતનો પણ અંતે તેજ વારસ હતો. તેજ કારણથી પાલણે દીર્ઘ દષ્ટિ વાપરીને મારધને તેની સાથે પરણાવી હતી. પાલણુ હવે વૃદ્ધાવસ્થાની મધ્યમાં આવ્યો હતો, તેથી કામકાજ પણ ઘણુંખરૂં તેના ભત્રિજો જ કરતો હતો.

અપોચીઆ, હિચકારા અને નામદં લોકો જ્યાં પોતે પહોંચવાને અશક્ત હોય છે ત્યાં પોતે માની લીધેલું વૈર વાળવા માટે ખીજાઓને ઉરકેરે છે યાને ચાડીયાપણું કરે છે. આવા અધમ લોકોમાંનો ફોગ એક નરપશુ હતો. તેણે પોતાનું વૈર શી રીતે વાળવું તેનો કેટલાક દીવસ સુધી વિચાર કર્યો. છેવટે એવો નિશ્ચય કર્યો કે ‘આપણા હાકેમ જામ ઉમર સુમરા પાસે મારધની ખુખસુરતીની તારીફ કરી, તેને અત્રે તેડી લાવી મારધને ઉપડાવવી, આવા વિચારથી તે ઉમર-કાટ ગયો અને કેટલાક પ્રયત્નો પછી જ્યારે તે ઉમર જામની મુલાકાત મેળવવા ભાગ્યશાળી થયો ત્યારે તેણે તેની પાસે મારધની ખુખસુરતીની અતિશય તારીફ કરી. વિશેષમાં કહ્યું કે—“એહસ્તનીડુરી છે. કેમકે તેના એહેરાની આસપાસ પ્રકાશનાં કિરણો પડે છે, અને અદ્વાએ એ ન્યામત તારે માટે જ તારા રાજ્યમાં પેદા કરી છે.

ઇતિહાસ વેત્તાઓના કથન મુજબ ઉમર જામ નામ ઉપર શરેહ પ્રમાણે વર્તનાર ચુસ્ત મુસલમાન સરદાર હતો. તે જુલમગાર કે ગ્રન્થપીડક રાજા ન હતો. તેણે પ્રથમ આ ગામડીઆ ગમારની વાત માનવાની ખિલકુલ ના પાડી કહ્યું કે, “અય હેવાન ! તું કોઇ ખુખસુરત નાજની જોઈ નથી. તેથી એક ગામડીઅણ છોકરીની એહદ તારીફ કરે છે.”

ફેગે આગ્રહપૂર્વક કહ્યું કે, “ અય દીન દુનિયાના ખાવીદ ! હું જુદી તારીફ કરતો નથી. તું એકવાર મારી સાથે આવીને તારી નજરથી તેને જો તે પછી તને એમ જ જણાય કે મારી બીબીઓ કરતાં મારઘમાં વધારે દુશ્ન નથી તો તું જે સખ કરીશ તે ખમવાને હું તૈયાર છું, તેના મુકાબલો બીજી કોઈ સ્ત્રીની સાથે થઈ શકે તેમ નથી. વિશેષમાં તેણે કહ્યું.

એત

“ ઉભર્યો આશ કરે ને, સાણે મથે સિજ્જ,
પખે મિંઝ પધમણી. જિય કે વરાકા વિઝું;
જે હી સુરત સિજ્જ, તેહી સુરત મારઘ. ” ૩

‘ફેગે ઉપલી કવિતામાં કહ્યું છે. (એક બાજુ જો) અમારા સાણે વતન ઉપર આશા ભર્યો સૂર્ય ઉગે છે અને બીજી તરફ તે પદ્મણી-મારઘ પોતાના પખા ઝૂંપડામાં (વીજળીની કાંતિની માફક) વળાકાદે છે, તે ગતિ કરે છે તે વખતે જોનારને એમજ જણાય કે “ જેવી આ ઉગતા બાજુ સૂર્યની કાંતિ છે, તેવી જ મારઘની તેજ-સ્વી મૂર્તિ છે.”

“ વળી તને એમ ગર્વ રહે છે કે ”-ફેગે મજબુતીથી પણ જંગલી રીતે પોતાનો વિષય પ્રતિપાદન કરતાં કહ્યું, “ મારા જના-નખાનામાં જેવી બીબીઓ છે તેવી ખુબસુરતી મલીરનાં જંગલોમાં વસનારી એક ગામડીયણ છોકરીમાં ક્યાંથી હોય ? પણ એ તારી મોટી ભૂલ છે. જ્યારે તું નજરે જોઈશ ત્યારે તારે ફરજઆત કબુલ કરવું પડશે કે, મારી બીબીઓ મારઘની લોંડીઓ થવાને પણ લાયક નથી.”

ફેગની વાતો સાંભળી ઉમરનું મન આકર્ષાયું ખરું; પણ પોતે રાજા છે એમ જાહેર થઈ મારઘને જખરજસ્તીથી ઉપાડવી એ કામ તેને નીતિ અને લોકલાગણીથી વિરુદ્ધ જણાયું. તેણે એમ ખ્યાલ કર્યો કે, “ છપા વેપથી મલીરમાં જઈ ચુપાચુપ મારઘને ઉપાડી લાવવી, અને પછી રાજ્ય વૈભવથી તેને મનાવીને ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે તેની સાથે લગ્ન કરવું; ” એવી ગામડીયણ સ્ત્રી તેના જેવા જવાન, ખુબસુરત

અને રાજવંશી પુરુષપર મોહીત થયા વિના રહેશે નહિ જ એમ તેણે માન્યું. આવા વિચારથી તેણે પેલા ફેગને કહ્યું કે “આપણે મલીરમાં છુપા વેપથી જઈ કશો પણ હોલો કર્યા વિના દગાથી મારઘને ઉપાડી લાવીએ તો કેમ? અને ત્યાં કેવી રીતે ચાલવું અનુકુળ થશે તે કહે.”

તેણે કહ્યું, “આપનો વિચાર યોગ્ય છે, ત્યાં ઘી^૧ ભરનારા પાણીઆ વારંવાર આવે છે, તેવા વેપથી ચાલવું એ યિલકુલ સ્વાભાવિક થશે.”

આ સલાહ ઠીક લાગવાથી ઉમરે માત્ર ચાર ઉટોનો નાનો વેપારી કાફલો ખાનગી રીતે તૈયાર કરાવ્યો, અને પોતે આવતી કાલે શિકારે જવાનો છે, એ વાત કારભારીઓને જણાવી દીધી, બીજે દિવસે મોટા પરોડમાં પાંચ સાત માણસોના રસાલાથી ભોમિયા તરીકે ફેગને સાથે લઈને તે નીકળી પડ્યો. તેમના ઉટો એવી ઝડપથી ચાલનારાં હતાં કે તેઓ ચાહે તો બપોર સુધી મલીરનાં ઝુપડાંઓમાં પહોંચી જાય, પણ સાંજ પહેલાં તેમનો ત્યાં જવાનો વિચાર નહતો તેથી થોડો જ તાપ પડતાં તેઓ છાંયા અને પાણીનો આસરો લઈ ઉતરી પડ્યા. તમામ તડકાનો વખત ત્યાંજ પસાર કરી છેક સાંજે મારઘના ગામડા નજીક આવી પહોંચ્યા. ત્યાં એક મોટા વૃક્ષ નીચે પોતાનો ઉતારો કર્યો. રાતે ફેગ અને ઉમરના બીજા એક માણસે જસસ તરીકે બાતમી મેળવી, તો પાલણુ સુતાર વૃક્ષાવસ્થાને લીધે બહુધા ઘરમાં જ બેસી રહે છે. મારઘનો પતિ સવારે વહેલો ઉડી કોઈ નજીકના ગામે કામ કરવા જાય છે. સ્ત્રી વર્ગ પોતપોતાના ઉઘમે ચાલી જાય છે. માત્ર મારઘ પોતાની સખીઓ સાથે સવારે કુવા ઉપર પાણી ભરવા જાય છે. ત્યાંથી જ તેનું ઘરણું કરવું ઠીક પડશે, એમ ઉમર અને તેના સલાહકારોએ નિશ્ચય કર્યો; પણ તે પહેલાં મારઘને એક વાર જોવી ખરી એમ તેણે ધાર્યું. સવારે વહેલો ઉડી તે ફેગના બતાવેલા નિશાનો પ્રમાણે વણિક વેપથી મારઘનાં ઝુપડાં તરફ ગયો. મારઘ

૧ આ આથોવાળા ધણીઘરી લોકો પાસેથી વેપારીઓ ઘી ત્રાજવાથી નેખવાને બદલે મણિયાં વાસણાથી ભરીને લે છે. માટે તે લોકો ઘી ભરવું...એમ કહે છે.

પોતાના પખાઓ વચ્ચેના આંગણામાં ઉભી હતી ઉમર તેની નજીક ગયો, તેને જોઈ ત્યારે તેની ખાત્રી થઈ કે “જે સ્ત્રીની તારીફ કોઈ કુદરતી શક્તિવાળો કવિ પણ ન કરી શકે, તેનું વર્ણન ફોગ જેવા બેવકુફ માણસથી શી રીતે થઈ શકે? બેશક મારઘ સ્ત્રી જાતિમાં કોહીનુર છે.” આવા તર્ક વિતર્કોમાં આ તરફ ઉમર અને પેલી તરફ ચકિત થયેલી મારઘ બંને દિગ્મુદ થઈને ઉભાં રહ્યાં. એક ક્ષણમાં ઉમર ને પોતાની સ્થિતિનું ભાન થતાં તેણે ઘીની પડપૂછના બે ત્રણ શબ્દો કહ્યા. ત્યારે મારઘને પોતાની સ્થિતિનું ભાન થતાં તેણે મોઢાથી કશો ઉતર ન આપતાં માત્ર ડોકું ધુણાવી નાનો જવાબ આપ્યો; એટલે તેણે તરત ચાલવા માંડ્યું. મારઘ આ તેજસ્વી અને સત્તાધારી જેવા જણાતા માણસને જોવાથી હેબતાઈ ગઈ. તેણે વાજબી રીતે અનુમાન કર્યું કે, “આ કોઈ વેપારી નથી. પણ ફોગે વર્ણવેલો જામ ઉમર જ હોવો જોઈએ.” એવા ખ્યાલથી તે મનમાં બોલી કે:—

બેત

“આયો ઉમર ઓચિંદો, સેપખે મિઝ પઈ,

સખર માફુ સુમરો, તેસે હકે મુંઝો હઈ;

કો જાણા પર કિછ, કંધો દિની પુવારનસે. ૪

ભાવાર્થ:—જામ ઉમર ઓચિંતો મારાં ઝુંપડાંઓની અંદર પેસી આવ્યો તે બળવાન સુમરા રાજાને જોઈને મારું શરીર બીકથી કંપવા લાગ્યું અને મને ફીકર થવા લાગી કે, ‘કોણ જાણે તે અમ પુવાર (બકરાં ચરાવનાર) હું લોકોની શી હાલત કરશે.’

આ તરફ ઉમર પોતાનો વણિક વેષ ભજવવા બીજાં ઝુંપડાંઓ તરફ ગયો. મારઘના ચિત્તમાં ઉમર ગયા પછી કોઈ નવીન પ્રકારની ધારતી લાગી. તે અનેક પ્રકારે તર્ક વિતર્કો કરવા લાગી. મારઘને એકલા જ ઘરમાં રહેવાથી વધારે ગભરામણ થવા લાગી, તેથી તેણે પાણીનો ઘડો ઉપાડી બીજી પોતા જેવડી સાહેલીઓને પાણી ભરવા આવવા કહ્યું. મારઘએ ધાર્યું કે, ‘બહારના પદાર્થોમાં ચિત્ત જવાથી મારી ઉદાસી દૂર થશે.’ સહિયરો એકઠી થતાં મારઘએ પોતાનો મનોભાવ ધૂપાવવા એક ગીત ગાવાની આરા કરી. પોતે પણ તેમની

સાથે ગાવા લાગી. આ સ્ત્રી સમાજ કુવા તરફ આવ્યો કે ઉમરના જનસુસોએ તરત પોતાના માલિકને ખખર કહી. તે પોતાનું કૃત્રિમ કામ બીજને સોંપી તરત નોકરે તૈયાર કરેલા ઉંટપર સવાર થઇ ફાગને સાથે લઇ પાણીના કુવા તરફ રવાને થયો. બાકીના માણસોને તરત આવી મળવા આજ્ઞા કરી.

ફેગે દૂરથી બતાવેલા નિશાન પ્રમાણે ઉમર ઝડપથી પાણીના કુવા ઉપર આવ્યો. ત્યાં મારઘ પોતાની સહચરીઓ સાથે પાણી ભરતી હતી. ઉમરે તેના તરફ આવી ઉંટને બેસાડ્યું ને નીચે ઉતરી ખાસ મારઘને સંબોધીને પાણી પાવાની આજ્ઞા કરી. તે બળવાન પુરુષને બીજવાર જોવાથી મારઘ હેબતાઇ ગઈ. તેણે કશો પણ ઉત્તર ન આપ્યો તેમ પાણી પણ પાચું નહિ. મારઘની બીજ સાહેલીઓ પણ ડરવા લાગી. તેઓમાંની એક જે જરા ઉમરે મોટી અને દરેલ હતી, તેણે ઉમરને પાણી પાવા માટે પોતાનો માટીનો ઘડો રાંઢવા સહિત હાથમાં લીધો. ઉમર ઉંટની ચુવાલ કાંઠામાં નાંખી પોતાના બે હાથનું પાત્ર બનાવી બોબોવાળા કુવાના પડથાળ નીચે પાણી પીવા માટે બેઠો. ખરી રીતે તેને પાણી પીવાની જરૂર જ નહોતી તેથી જેવું પેલી સ્ત્રીએ પાણી રેડવા માંડ્યું તેવું જ તેણે આંગળાં પહોળાં કરી પાણી જમીનપર ઢોળવા માંડ્યું. આખો ઘડો ખાલી થયો; પણ ઉમરની તરસ લાંગી નહિ, તેણે ડોકું હલાવી વિશેષ પાણીની માગણી કરી. કંટાળાને પેલી બાઇએ રાંઢવાનો છંદો હાથમાં પકડી રાખી ઘડાને કુવામાં ફેંક્યો; તરત ઉમરે ઝડપથી ઉભા થઈ, દિગ્મૂઢ થઇ ઉભેલી મારઘને કમરમાંથી બે હાથવડે પકડી ઉંટપર નાંખી. આ બનાવ જોઇને ત્રાસેલી મારઘની સાહેલીઓ જળપાત્રા કુવાપર જ છોટી ઝુંપડાંએ તરફ ફેરવ કરતી કરતી નાહી. તરત જ ઉમરનાં માણસો જે નજીકમાં જ હાજર હતાં તેમણે રેશમી દોરી અને લુગડાંઓથી મારઘને ઉંટના કાંઠા સાથે બાંધી લીધી. તેમ ન કરે તો કદાચ તે નીચે બૂચકો મારી આપઘાત કરે. તે કામ પૂર્ણ થતાંની સાથે જ ઉમરે ઉંટના આગલા હનામાં બેસી તેને ઉઠાડ્યું, ને શીઘ્રગતિથી ઉમરકોટની દિશામાં મારી મૂક્યું. આ બનાવને કાગળપર લખતાં

અથવા વાંચતાં જોડેલો સમય લાગે તેનાથી ઘણા ઓછા વખતમાં ખતી ગયો હતો. મારઘને ઉંટપર બાંધનારાઓમાંના એક જણે ધીરેથી મારઘના કાનમાં કહ્યું કે, “તું મારી સ્ત્રી ન થઈ તો હવે ઉમર સુમરાની બીબી થઈશ. મારઘએ આ અચાનક આવી પડેલી મોટી આફતથી પોતાનાં નેત્રા મીંચી દીધાં હતાં. તેણે આ પરિચિત સ્વરના શબ્દો કહેનાર તરફ આંખો ખોલી જોયું તો તે બલુચી પોશાકમાં ધૂપાયેલો, તેના બાપનો નિમકહરામ નોકર ફોગ હતો. તેના તરફ ધ્યાનતો વરસાવતાં એક નિશ્વાસ મૂકીને તેણે કહ્યું કે.

બેન

“વાણિયેજો વેસ કરે, આયો ઉમરંરા,

ધી ભરે તે ગોલિયા, ચાકરે ચુલા;

પણ જભાઈયાં ઉમર, રાત ઘુખી પાંનામ્ અમેં.

ભાવાર્થ:—વાણીયાનો વેપ લઈને રાજા ઉમર સુમરો આવ્યો. તે માણસો પાસેથી ધી લઈને પોતાના તાકીયા ભરતો હતો. તેને જો મેં ખરેખર ઉમર જન્મ તરીકે ઓળખ્યો હોત, તો ડરીને તેજ કુવામાં હું ન પડત? અર્થાત્ મેં તેને ઉમર તરીકે ચોકસ રીતે ઓળખ્યો હોત તો હું કુવામાં પડી આપઘાત કરત.

ઉમરે મારઘને ઉપાડી ઉંટપર નાંખી ત્યારથી જ તે લગભગ બેશુદ્ધ હાલતમાં હતી. વચ્ચે વચ્ચે જો કે તે શુદ્ધિમાં આવતી તોપણ આસપાસ જોતાં ભયથી પાછી મૂંછિત થઈ જતી. છેલ્લે જ્યારે તે ખરાખર શુદ્ધિમાં આવી ત્યારે તેણે આસપાસ જોયું તો પોતે એક બાદશાહી દાઢથી શણગારેલા ઓરડામાં એક નરમ શય્યાપર સૂતેલી હતી. રાત્રિ પડેલી હોવાથી ખતીના પ્રકાશમાં તેણે જોયું તો તેની શય્યા નજીક ગુલાબગળ વગેરેના શીશા પડેલા હતા અને એક સ્ત્રી લમણે હાથ દઈને બેઠી હતી. મારઘ તેને જોતાં જ આશ્ચર્યથી ખોલી “બેન, તમે કોણ છો? અહીં મારી પાસે શા માટે બેઠાં છો? અને હું ક્યાં છું તે મને મેહરખાની કરીને સમજાવશો? તે સ્ત્રીએ સમ્યક્તાથી ઉભા થઈને કહ્યું—”બાઈ સાહેબ, હું જન્મ ઉમરની દાસી છું.

તમે બેશુદ્ધ હતાં. અને આ સરદાર ઉમર જામનો રાજ્ય મેહેલ છે. મને તમારી તહેનાતમાં તેમણે તમારી ખીજમત માટે સોંપી છે. માટે જે આજ્ઞા હોય તે કરમાવો. માર્છ એ તેને કશે ઉત્તર આપ્યો નહિ ત્યારે ફરી બાંદીએ કહ્યું, “આપ બુખ્યાં હશે માટે કાંઈ ખાવાનું લાવું ? મારછએ જમવાની ના પાડી, થોડું પાણી પીવા માટે માગ્યું. તે પીને તે શય્યાને છોડી નીચે જમીનપર ચટાઈ પડેલી હતી તેના પર વિચારગ્રસ્ત સ્થિતિમાં બેઠો. થોડીવારે તે તંદ્રા, નિદ્રા કે મૂર્છામાં અચેતન થઈ ગઈ.

મારછનું ઉમર સુમરાએ હરણ કર્યું એ વાત મોટા કલહની સાથે પેલી પનિયારીઓએ ઘણી ઝડપથી રોતાં રોતાં મલીરમાં ફેલાવી દીધી. આ ખખરથી સૌ કોઈ ઘણા દિલગીર થયાં. પણ તે સર્વમાં મારછની મા મેરાદેનો શોક અતિશય હતો તેને પાલણે ધીરજ આપી ને મારછને બનતી ઉતાવળે પાછી છોડાવી લાવવાની તજવીજ કર્યું એમ કહ્યું. તેમ ઉમર જામ જીલમગાર કે નીચ નથી. આ તો માત્ર ફાગની કાટલતાથી તેનું હરણ થયું. ખુશી નહિ હોય તો તે તેનાપર જીલમ નહિ કરે, એવી મેરાદેને ખાત્રી આપી, તેથી તેને કાંઈક ધીરજ આવી. આ ખખર મારછના સ્વામિ ખેતસિંહને પહોંચતાં તે પણ જલદી ઘેર આવ્યો અને પોતાના પહેલવાન મિત્રોને એકઠા કરી, ઉમરે આપણા પ્રત્યે ઘણું નીચ અને શરમ ભરેલું વર્તન કર્યું છે તેનો બદલો લેવા, બહારવટે ચડવા પોતાની ઇચ્છા જણાવી. તેના મિત્રો પણ નાહિંમત નહોતા. તેથી તેમણે તેમાં સંપૂર્ણ સંમતિ આપી; અને બનતી ઝડપથી હથિયાર, ઘોડાં વગેરે તેમણે એકઠાં કર્યાં. ખીજે જ દિવસે સૂર્યોદય પહેલાં તેઓ નગર પારકર તરફ રવાને થયા.

ખીજે દિવસે સવારે ઉમર જરૂર જોગાં કામથી પરવારી એક દાસી અને એક નાઝર સાથે મારછના ઉતારા તરફ આવવા નીકળ્યો. એ વખતે માર્છ અવ્યવસ્થિત ચિત્તથી પેલી ચટાઈપર અતિશય શોકમાં બેઠેલી હતી. તેની ગૌરવર્ણી ડોકપર તેના કાળા બ્રમર જેવા વાળ વિખરાયલા હતા. જાણે તેણે કેટલીયે મુદતની ખિમારી ભોગવી હોય

તેમ એક જ દિવસની આફતથી તે આશક્ત થઇ ગયેલી હતી. છતાં તેની તેજસ્વી આંખોથી તે કોઈ પ્રકારના નિશ્ચયપર આવી હોય એમ દેખાતું હતું. દાસીએ ખારણામાં આવી અદ્વય બગવી કહ્યું, “ સુંદરી, ઉમર જામ આપની તબિયતની ખબર પૂછવા આવે છે” મારઘ જે એક હાથ જમીને ટેકવી પોતાનાં બહાલાં અને વતનના વિચારમાં ધ્યાનસ્થ હતી, તે આ વાક્યથી શુદ્ધિમાં આવી અને ઉભી થઈ. તેજ ક્ષણે ઉમરે ખારણામાં પ્રવેશ કર્યો. મારઘએ કશાપણ કલેશનો ભાવ બતાવ્યા વિના ઉદાસીન ભાવે તેના તરફ દષ્ટિ કરી. જાણે રાજાને ઇશ્વરનો પ્રતિનિધી સમજી માન આપતી હોય, તેમ સહજ માથું નમાવી, નેત્રો નીચાં ઢાળી રસ્તો મૂકી બાજુએ ઉભી રહી. ઉમરે સ્થિર અને વેધક દષ્ટિથી તેના પ્રત્યે નિહાળ્યું. પરંતુ મારઘએ ફરી તેના તરફ સીધી દષ્ટિ ન કરતાં પોતાનાં નેત્રો જમીન તરફ ઢાળી રાખ્યાં. ઉમર પેલી શય્યા પર ચડી બેઠો. અને મારઘને સંબોધીને બોલ્યો કે:—

“ કેમ, મારઘ, તારી તબિયત હવે હીક છે ? તને અહીં ગમશે કે ? તારા મલીરના ઝુંપડા કરતાં મારા મહેલો તને કાંઈ ખરાબ તો નહિ જ લાગતા હોય. તારા લોકોત્તર સૌંદર્યથી તું એક ગામડીઆ ગમારની સ્ત્રી થવા કરતાં એક રાજાની રાણી થવાને વધારે લાયક છે; એમ જાણી મારી પ્રિયતમા કરવા માટે હું તને અહીં ઉપાડી લાવ્યો છું. મતલબ કે જંગલમાં પ્રવૃક્ષિત થઈને ખરી જનારા તારી ખુશસુરતી રૂપી કુલની મેં કદર કરી છે; તેથી તારે સંતોષ પામી આનંદિત થવું જોઈએ. તેમ છતાં તું ઉદાસ કેમ જણાય છે ? ”

“ અરે ધર્મનું રક્ષણ કરવાને બંધાયેલા રાજા ! ” મારઘએ તેના તરફ દષ્ટિનાં સીધાં ફિરજો ફેંકી બેધડક રીતે કહ્યું: “ જો તું ખુશામત કરતાં સત્યને વધારે પસંદ કરતો હોય તો મારે તને કહેવું જોઈએ કે, “ તારા આ સફેદ અને ઉંચા મહેલો મારા માટે મલીરનાં ઝુંપડા કરતાં શ્રેષ્ઠ નથી જ; બલકે અળખામણ છે. વળી મારી શાંતિ આનંદ અને સુખ માટે તે જે સવાલ કર્યો. તે તો મેં તે મલીરમાં જ છોડ્યાં છે. તે પાછા ત્યાં ગયા સિવાય મને કદિ પણ

મળવાનાં નથી. વળી હે બાદશાહ તું કહે છે કે મેં તારા સૈન્યની કદર કરી.' તું એમ માને છે. તેમાં પણ તારી ભૂલ થાય છે; કેમકે હું રાણી થવાને કે મહેલોમાં રહેવાને સરખાલી હોત તો, પ્રથમથી જ ઇશ્વરે મને તેવા સંયોગોમાં ઉત્પન્ન કરી હોત. મારે તને ખાસ યાદ આપવું જોઈએ કે મારાં લગ્ન થયેલાં છે. તે પુરૂષ તેમજ હું તારી પ્રજા છીએ. અને રાજા એ રૈયતનું પ્રતિપાલન કરનાર પિતા છે. એ ન્યાયે તું મારો પિતા ને હું તારી પુત્રી છું. અને તેજ હક્કથી હું મલીર જવા માટે સુક્તિ અથવા મોત એ બે વસ્તુમાંથી એકની તારી પાસે ભિક્ષા માગું છું."

ઉમર જે મારઘની અપાર ખુબસુરતીમાં વિમોહિત થયેલો હતો. તેણે હસીને કહ્યું કે, પ્રેમ દિવાનીના પંથમાં ધર્મ અને ન્યાય જોવાતો નથી. હું તારો ખરો આશક છું. અને તારા પ્રેમની ભીક્ષા માગું છું. હું તને મારા રાજ્ય વેલવોથી સુખી કરવા ઇચ્છું છું. માટે દિવાની થા મા. આ બાદશાહી વેલવોનો અંગીકાર કરી ન્યાયની વાતો પડતી મૂકી તું મને આધિન થા. અને મારામાંથી ધર્મ અને ન્યાયની આશા છોડી દે. મારી સાથે રહી રાજ્ય સુખો અને પ્રેમની ઇચ્છા કર."

ઉમરના શબ્દોથી જાણે મારઘ ચક્રિત થયેલી હોય, તેવા ભાવથી પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરતી હોય તેમ બોલી, અરે ઇશ્વર જે માણસ પોતાને ધર્મનો રક્ષક રાજા કહેવડાવે છે, તેના મોઢામાંથી હું શું સાંભળું છું ? અચિત એ પણ મારા ભાગ્યની જ વાત છે.

ખેત.

આવેસ ઉમરકોટમેં, જિત નાંચ કો નિયા,
સખર માફ સુમરા, તું વડેજો વિઆ;
(પણ) મારૈ ચડી મોલને, સે કીનં ખામૌંધી ડિઆ. ૬

ભાવાર્થ:-અરે હું ઉમરકોટમાં આવી કે જ્યાં કોઈ પ્રકારનો ન્યાય કે ઇન્સાફ નથી. ધર્મનો રક્ષણ કરનાર રાજા જ ભક્ષક થઈ કહે છે કે મારી પાસે ધર્મ-ન્યાય નથી. હે સુમરા, તું બળવાન અને મોટા બાદશાહી ખાનદાનથી ઉતરેલો જખર હાકેમ છે તેથી તું ગમે તેમ કરે

અને તે કહેવાને તું સમર્થ છે; પરંતુ એટલું તો તારે પક્કી રીતે યાદ રાખવું કે—આ માર્છ તારા મહેલપર ચડીને દીવા બતીઓ કરવાની નથી જ. અર્થાત્ તારી સ્ત્રી થવાની નથી.

ઉમરે સમજવટથી કહ્યું “અરે અજ્ઞાન છોકરી, તું ખ્યાલ કર કે તારાં બકરાંના ચારનાર પુંવાર ખાવિદ કરતાં હું શું નાલાયક છું, હું શું ખુબસુરત અને રાજ્ય વૈભવવાળો રાજા નથી? જો તું મારી બીબી થઈશ, તો હું તને અલૌકિક રાજ્ય વૈભવો પુરા પાડીશ કે જેનાં તે જન્મભરમાં કદી મલીરમાં નામ પણ નહિ સાંભળ્યાં હોય: માટે તું તારામલીરનાં ઝુંપડા અને તારા જંગલીપતિને હવે ભૂલી જઈ મને તારા ખાવિદ તરીકે કબુલ કર.”

ઉમર સાથેના સંવાદથી હવે માર્છમાં પ્રતિક્ષણે વધારે હિંમત આવતી હતી. તેણે દઢતાપૂર્વક કહ્યું કે—

બેત

“અસીં પુવારન પનચરા, સે ખથિમજા સિઆ;
તોકે વહુવડાં ધરા, છહુ અસાંજા હિયા.
પો ખોય તિનીંજા જિયા, જુકો વર વિસારે સુતિયું.”

ભાવાર્થ:—અમે સરકાર-દરબારને પનચરી ભરનારા અથવા પાંદડાં ચારીને ગુજરાન કરનારા પુવારો છીએ; અને જાડી ઉનની કામળાઓ પહેરનારાઓના અમે સિયા-સંબંધી છીએ. અર્થાત્ તારી સાથે રક્ત સંબંધ કરવાને અમે લાયક નથી. તારે લાયક તો મોટી મોટી જમીન જાગીરો ધરાવનારા રાજાજો જોઈએ. માટે એ સમજણ રાખીને તું હે બાદશાહ, મારા અંતઃકરણને છોડી દે. અર્થાત્ મારા અંતઃકરણને દુખાવ મા. વળી તું મારા પતિને ભૂલી જવા કહે છે, તેનો ઉત્તર એટલોજ કે, તે સ્ત્રીઓએ પોતાનું જીવિત વ્યર્થ ખોયું છે કે જે સ્ત્રીઓ પોતાના ખાવિદને વિસારીને સૂતી છે. મતલબ કે તે કુળવાન સ્ત્રીઓના કર્તવ્યથી વિરૂદ્ધ છે અને એવી સ્ત્રીઓને લોકો ધિક્કારની નજરથી જુએ છે અર્થાત્ દુનિયાં તેવી સ્ત્રીઓને ધિક્કારે છે. દુનિયાના ફિટકારો ખમીને જીવવું તે કરતાં મોતને આલિંગન આપવું તે શું ખોટું છે? બાદશાહ!

ઉમર મારઠની વક્તૃત્વ શક્તિ તથા સાચી દલિલોથી વિસ્મિત અને મહાત થતો હતો; તોપણ તેથી હાર ન ખાતાં પોતાના રાજ્ય વૈભવોથી તેને લલચાવવાના ઉદ્દેશથી બોલ્યો.

“અરે ખુબસુરત નાજનીન, તું મારા આ સુંદર મહેલો અને રમણિય આ શહેર અને તેમ મેં જાણાવેલો મારો આ મજબૂત કિલ્લો—ફરી ને જો તો ખરી તે કેવો સુંદર, લવ્ય અને મજબૂત છે! વળી ઉમરકોટનાં સુંદર અને રોનકદાર બગીચો તથા કિંમતી વસ્તુઓથી ભરેલી દુકાનો જો. એ સર્વ રાજ્ય વૈભવોની તું માલિક થા. જો તું હકીલી થઇને મને તાબે નહિં થાય તો તારા પ્રત્યે મારે જખરજસ્તીના ઉપાયો કામે લગાડવા પડશે. હું સર્વ સત્તાધારી રાજા છું. મારો કોઈ ઉપરી નથી કે જે તારી ફરિયાદ સાંભળશે અગર મારા હાથમાંથી તને છીનવી લેશે. એ વાત તું ચોક્કસ માનજે કે તું ગમે તેટલા અને ગમે તેવા ઉપાયો કે હક કરીશ તો પણ છટકી શકવાની તો નથી જ. વળી તારા જેવી એક અબળા મારા જેવા એક બળવાન રાજાની ધમ્મજા અને આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે એ મને કેટલું અપમાનકારક છે તેનો પણ તું સ્થિર ચિત્તથી વિચાર કર.

ઉમરની ખતાવેલી લાલચો તથા તેણે તેને ખતાવેલી ધમકીઓથી લલચાવા કે ડરવા વિના મારઠએ જીરુસાથી કહ્યું:—

ખેત.

અહા કોટ પટનમેં, મ્યું ઉમર તો અડાય,

અસાં ડમર્યો કે ધણી, સે જાળ તો છડાય;

(પણ) ભોરો ઇંચ ન ભાંચ જ લોક લડાણું સાથડો. ૮

ભાવાર્થ:—હે ઉમર મિયાં, તેં તારી પટન—શહેરમાં સફેદ ઉંચા મહેલો અને મજબૂત કિલ્લાઓ ચણાવ્યા છે અને તેમાં નિશ્ચિત રહીને તું આરામ ભોગવવા ઇચ્છે છે; પણ અમારા ઉપર તું દેશપતિ, અમારો રક્ષક છતાં રોષિત થઇને અમારા ઘાસથી ઢાંકેલાં ઝુંપડાં તું નિભાવતો નથી, તે ન્યાય પુરઃસર નથી. જે પોતાના મહેલોમાં રહી આરામ ભોગવવા માગતો હોય તેણે ખીજાઓનાં ઝુંપડાંઓના નિવાસરૂપ આરામને છીનવી લેવો એ ચોખ્ખું નથી. ભોળા રાજા, તું એમ સમ-

જતો નથી કે, આ જગતના તમામ લોકો (જેમાં મારો પણ સમા-
વેશ થઈ જાય છે તે) માત્ર એક વટેમાર્ગીઓ—મુસાફરીના સંધ-
કાફલો છે, કે જે એક સ્થાને બેસી રહેવાનો નથી. જ્યારે તે કાફલો
વટાઈ જશે ત્યારે તારા આ મહેલો કે જેમાં તું હજારો કરીબરોને
રોકીને જાળી, બારીઓ ગોળ વગેરે નકશી કામો કરાવ્યાં છે તે તને
ખિલકુલ કામ નથી આવવાના.” ઉમર કાંઈ બોલે તે પહેલાં મારઘએ
તેના સવાલનો અધુરો રહેલો જવાબ આપતાં કહ્યું.—

બેત

“ઉમર અદલાયું છોકરે, તું ચડી વિક્રો ખટ,

ઘેઘે અઝરાયલ ઓચ્છો, જિય વટિય મિઝા વટ.

હી ભાજઈ ને હટ, સે સાથ ન હલંધે સુમરા. ૯

ભાવાર્થ:—હે ઉમર સુમરા, તું તારી પ્રજા—અમ ઉપર આવા
જુલ્મો શા માટે કરે છે ? તું મોટો બાદશાહ હોઈને ઉંચા ખટ—તખ્ત
અથવા પલંગ ઉપર ચડી બેઠો છે; તેથી તું પોતાને, ઉપરી સત્તાના
ભયથી મુક્ત સમજે છે કે ? પણ યાદ રાખ કે અઝરાયલ—
મોતનો ફિરસ્તો—યમહૂત ઓચ્છિતો આવશે; અને જેમ માટીની
વાડકી—કોડીઆમાંથી ઉદર અચાનક આવી વાટ ઉપાડી લઈ જાય
છે અને દીવાનું આયુષ્ય પૂરું થાય છે, તેમ એક ક્ષણમાં તારી
જીંદગી ખતમ થશે. ત્યારે તું જેને માટે મગફરી ધરાવે છે તે તારાં
ખજારો અને હાટ તારી સાથે આવશે નહિજ. હે સુમરા સરદાર,
તું તેનો કાંઈ ખ્યાલ કર.

મારઘ અસાધારણ જોસથી બોલતી હતી. ઉમર પોતાનો ખ્યાલ
કરવાને ન્યાયને રસ્તે અશક્ત હતો; તોપણ વચ્ચે કાંઈ બોલવાને
તેણે પોતાના હોઠ ખોલ્યા. તેને હાથની ધશારતથી જાણે હુકમ કરતી
હોય તેમ અટકાવીને મારઘએ બોલવાનું ચાલુ રાખ્યું.—

બેત

ઉમર અધા નાય મરઝા, તું પાંહિજે પાણ પૃડ.

હી મિટી સંધ્યું મેડિયું, સે ધુબી થીન્ડું ધૂડ;

સચ્ચ તુરંધે સાયમી. તડે કડાં વેંધો ફૂડ,

(તોફે) કેડી પિધ જર, જુકો સરા ન પુછે સુમરા. ૧૦

બાવાર્ય:-હે મારા વડિલ બાપુ ઉમર, આવી રીતે રાજને પોતાની પ્રજા પર જુદા કરવાની ધર્મશાસ્ત્રોમાં—આરા નથી; પરંતુ મનાઈ છે તેમ છતાં તું પોતાનું પોતાપણું—બાદશાહી ખાનદાન વગેરે—જો અને તેને સમજ. આ તારી માટીની મેડિયો અને મેહેલો ખડખડીની અંતે ધૂળમાં જમીન દોસ્ત થશે. છેવટે પવિત્ર ઇશ્વર સમિપ અદલના કાંટામાં સત્ય તોળાશે ત્યારે તારું આ જુઠાણું ક્યાં જશે અને કઈ જગામાં સંતાશે ? તને એવી શી જરૂર થા આદત પડી છે. કે તું શરેહ-ધર્મશાસ્ત્રને પૂછતો નથી, તેનાં ફરમાનોનું એક રાજ-પાદશાહ થઈને ઉલ્લંઘન કરે છે ?

“ અય હશીના ” ઉમરે હસવાનો ડોળ કરીને કહ્યું. “ તારી બોલવાની ઉત્તમ છટાથી હું ખુશ થયો છું; અને ઇન્સાફની રીતે જોતાં તારું બોલવું વાજખી પણ છે. તેમ છતાં મારે તને સમજાવવું જોઈએ કે, હું કાંઈ કાઝી કે મોલવી નથી, જે શરેહની દરેકે દરેક આજાને ગોખી રાખી તે પ્રમાણે અમલ કરું. મેં ધર્મશાસ્ત્રોનો ખાસ અભ્યાસ કર્યો નથી, તેથી તેની વિશેષ માહિતી પણ ધરાવતો નથી. તેમ તેની મને ખુદને એટલી જરૂર પણ નથી. હું તો માત્ર તને એટલુંજ કહું છું કે, તું મારી માગણી—પ્રેમનો સ્વીકાર કર: અને મારા રાજ્ય વેલવોથી વિભુષિત થા.”

ઉમરે પોતાનાં વચ્ચનોમાં ધર્મશાસ્ત્રની અજાનતાજ ખતાવી નહિ; પણ તે સાથે તેના પ્રત્યે બેદરકારી ખતાવી. બધકે તેનો અનાદર કર્યો, તેથી મારઈ સકોધ બોલી કે—

બેત

“ શરા નપુછે સુમરા, તો કે ખબરનાંય ખરી,

ઠેલબે ઉત ઠાઉંકા, જિત ઉપટાંધી ધરી.

પોય ગોત જ કાગરી, તથિયે સમાનું સુમરા.” ૧૧

બાવાર્ય:-હે સુમરા સરદાર, જો તને ધર્મશાસ્ત્રની ખરી માહિતી નથી, તો તે જાણનારાઓને તું શા માટે પુછીને માહિતગાર થતો નથી ? કેમકે તેમ નહિ કરે તો ક્યામતને દિવસે ઇન્સાફ થઈને જ્યારે

ધર્મના રક્ષક રાજાઓ માટે બેહસ્તનો દરવાજો ખુલશે ત્યારે નક્કી તું ધક્કા ખાધને પાછો ઠેલાઈશ. અર્થાત્ એક રાજા તરિકે તારા આ ઝાલિમ કૃત્યો માટે તને સ્વર્ગના દરવાજામાં ન પેસવા દેતાં, દોઝખ તરફ હાંકી કહાડવામાં આવશે. તેના માટે તું તારા બચાવની કોઈ બારી શોધી રાખજે, કે જેથી તું બીજા ધર્માત્મા રાજાઓની સમાન બેહસ્તનો અધિકારી થઈ શકે.

મારછના સત્ય દલિલોવાળા સંભાષણથી ખરેખર ઉમર હાર્યો હતો, તેમ વખત પણ છેક બપોરનો થવા આવ્યો હતો, તેથી તેણે કહ્યું કે, “મારછ, ખુદા રહેમાન રહીમ છે. તે મારા ગુન્હાઓ માફ કરશે. તું ખુશીથી મારી પટરાણી થા અને આ મારા ચળકતા મહેલોને તારા તેજસ્વી નૂરથી વધારે રોશન બનાવ; અને તું તારા જંગલી વહાલાં અને વતનના પ્રેમમાં દિવાની થઈ ગયેલી છે; તેથી મારા ખરા પ્રેમ અને રાજ્યવૈભવની કદર કરી શકતી નથી. હાલ તારું મન અસ્થિર છે માટે હજુ હું તને વિચાર કરવાની તક આપું છું; પરંતુ એટલું તારે યાદ રાખવું કે મારો પ્રેમ કબુલ કરવા સિવાય તારો છૂટકો નથી.” એમ કહી ઉમર જવા માટે પલંગથી નીચો ઉતર્યો.

મારછ જેવી સહગુણી, હિંમતવાન અને ચતુર સ્ત્રીએ આ થોડા પરિચયથી જામ ઉમરનું માપ કાઢી લીધું હતું. તેમ તેના સૌમ્ય ચહેરા પરથી તે એટલું તો ચોક્કસ સમજી હતી કે, આ માણસ જીભગાર ન જ થવો જોઈએ. આ જ કારણથી તેણે ઉમરની બીક છોડી ને જેવો તે જવા તૈયાર થયો કે તરત જ પોતાના તીવ્ર સ્વરથી તેને ખરાબર સંભળાય તેમ કહ્યું:—

“અય ” રાજ્યલક્ષ્મીના મદમાં ઉન્મત્ત થયેલા સરદાર, તારી મનકામના ઈશ્વરની ઈચ્છા અને આજ્ઞાથી વિરૂદ્ધ છે, તેથી તારી આજ્ઞા અણ છે. મેં તને શરૂઆતમાં જ કહી દીધું છે કે, ‘હું તારાથી માત્ર એક જ વસ્તુની આજ્ઞા રાખું છું અને તે વસ્તુ “મુક્તિ, મહીર જવાની રજા” છે. તેની તારી પાસેથી ભિક્ષા મેળવવામાં જો હું નિષ્ફળ થઈશ તો તારા જીભથી બચવા માટે મોત મારો

મદદગાર થશે; અને તેની સાથેના આનંદદાયક અને મુક્તિદાયક બેટો થવામાં મને તારી મદદની કશી પણ જરૂર નહિ પડે. ”

મારઘના છેલ્લા શબ્દો પૂર્ણ થાય તે પહેલાં ઉમરે ચાલવા માંડ્યું હતું. લગભગ ચોરડાનો દરવાજો તે છોડી ગયો હતો. તો પણ તે મારઘના શબ્દોનો મર્મોર્થ ખરાબર સમજ્યો હતો. તેને ધાસ્તી લાગી કે: “ રખેને મારઘ આપઘાત કરે. ” તેણે પેલી દાસીને પોતાની પાછળ આવવાની ધસારત કરી. થોડી વાર પછી પેલી દાસી ખાણાંને ખૂમચો લઇ આવી. તેમાંથી કાંઈએ ન લેતાં મારઘએ પ્રથમની માફક થોડું પાણી પીધું. તેને બે દિવસનો અપવાસ હતો. તે વાત યાદ આપી દાસીએ ખાવા માટે બહુ આગ્રહ કર્યો ત્યારે ‘ મને ભૂખ નથી. ભૂખ લાગશે ત્યારે હું ખાવાનું માગીશ. ’ એટલો જ તેને જવાબ મળ્યો.

એટલામાં એક નાઝરે મારઘ સમીપ આવી અદ્વયથી ઉભા રહી કહ્યું કે, “ સુંદરી, તું આપઘાત ન કરે તેટલા માટે આવસ્તુઓ (લોહાની હાથકડી અને નાળુક બેડીઓ ખતાવીને) વડે તારા હાથ-પગને કબજે રાખવાનું જામ ઉમરનું અમને ફરમાન છે અને તે તારા જેવી એક નાજનીન પર બળવવાને હું દિલગીર છું.

“ એ પણ તારા માલિકનો એક ઉપકાર જ થશે. ” એમ કહી મારઘએ પ્રથમ પગમાં પહેરવાની ઝંઝીરો પોતાના હાથમાં લઈ પહેરી અને પછી હાથકડી નાંખવા તે ગુલામ તરફ પોતાના બંને નાળુક અને સફેદ હાથ લાંબા કર્યા, જનણે પોતાના કાળા રંગના હાથ અડવાથી મારઘના કર પર કાળો ડાઘ પડી જશે એમ ડરતો હોય તેમ તેને અડયા વિના ખોળાએ હાથ કડી નાખી અને પકડથી તેની ચાવી દાખી. હવે મારઘ ખરેખરી ઉમર સુમરાની બંદીવાન થઈ. આ દેખાવથી પેલો કાળો લખશી ગુલામ અને દાસી બંને શરમીદાં થયાં. પણ ફરજ પાસે તેઓ લાચાર હતા.

મારઘને જંજીરો પહેરાવીને પેલો નામદ ગુલામ બહાર ચટાઇ પર જઇ બેઠો; અને બાંદી પોતે લાવેલા ખાણાનાં વાસણો લઇ ચાલતી થઇ. મારઘ એકલા પડી. એકાંતમાં વિચારોની ઘટમાલ

વિશેષ રૂપે વહન કરે છે તે પ્રમાણે મારઘને અનેક વિચારો આવવાં લાગ્યા. પ્રથમ તેને પોતાનું વતન-મલીર યાદ આવ્યું. તે પછી પોતાની નિરાધાર માતા. પોતાનો વહાલો પતિ ખેતસિંહ અને પોતાની પ્યારી સખીઓ વગેરે અનુક્રમે યાદ આવવા લાગ્યાં. વળી તેને એમ પણ વિચાર આવ્યો કે, “ઉમર મને ઉપાડી લાવ્યો. તે વિષે મલીરના જંગલી લોકો શી વાતો કરતા હશે ? શું તેઓ એમ અનુમાન કરતા હશે કે, મારઘ રાજ્ય વૈભવમાં લોભાધને પોતાનાં વહાલાંઓને ભૂલી ગઈ ? ના, ના, તેમને એમ અનુમાન કરવાનું કશું કારણ નથી. ઉમરે મને કેવા છળથી ઉપાડી તે મારી સહિયરોએ સૌને કહ્યું હશે; અને હું પ્રાણાંત સુધી પણ ઉમરની ઇચ્છાને આધીન નહિ જ થાઉં. જો કે દૈવ મારાથી પ્રતિકુળ છે; તોપણ સંયોગો જોતાં સતીત્વનો નાશ થવા સંભવ નથી અને તેવો વખત ઘણે ભાગે આવશે પણ નહિ. જેવો મને ભય હતો તેવો ઉમર જીવ્નગાર કે નિષ્કુર પુરૂષ દેખાવ પરથી જણાતો નથી તેમ ઇશ્વર મદદગાર છે. મેં અનેક વાર્તાઓમાં સાંભળ્યું છે કે, સ્ત્રીઓની સતીત્વની રક્ષામાં પરમેશ્વર સદાયતા આપે છે.

આવા ખ્યાલો ઘણા વખત સુધી કરતાં કરતાં આખરે મારઘ નિદ્રાવશ થઈ ગઈ. ઉમરે પોતાના મહેલમાં જઈ બપોરનું ખાણું લીધું અને ત્યાર બાદ આરામ લેવાની ઇચ્છાથી એક નરમ બિછાના ઉપર પડ્યો. પરંતુ નીતિકારોના કથન મુજબ ઉમર હાલ જેવી સ્થિતિમાં હતો, તેવા પુરૂષો પર નિદ્રા દેવી ઓછી કૃપા કરે છે. ઉમરનું લક્ષ્ય સ્થાન હાલ મારઘ સિવાયનું બીજું ન હોતું. તેણે વિચાર્યું કે,—“ખરેખર, મારઘ જેમ જીવસુરતીમાં એક પરી સમાન છે, તેમ સતીત્વની રક્ષા માટે પણ તેના વિચારો પર્વત સમાન અચલ છે. હું ગમે તેવો સત્તાવાન હોવા છતાં તેની સમિપમાં જતાં મારી સત્તાનો દોર ભૂલી જઈ છું. તેની આવી દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા જોઈ તરત તેને માન સહિત મલીર મોકલી દેવાની મારી ઇચ્છા થાય છે, પણ તેમ કરવામાં શું લોકો મને બાયલો કે હિંચકારો નહિ ગણે ? ના, ના, તેમ થવાને કશું કારણ નથી. હું કાંઈ જીવ્ન ગુન્નરવા માટે

મારધને હરી લાવ્યો નથી; પરંતુ તે ગામડાની સ્ત્રી મારા રાજ્ય વૈભવથી લોભાઇને જો ખુશીથી કબુલ કરશે તો હું તેની સાથે લગ્ન કરીશ, એ જ મારી મૂળ ધારણા હતી; તે જ વાત ઉપર હું ચુસ્ત છું. ખરેખર માર્ધ એ કહ્યું તેમ, જીવનગાર રાજ્યો માટે બેહસ્તનો દરવાજો બંધ છે. તો શા માટે થોડાક આનંદને માટે બેહસ્તનું કિંમતી સુખ ગુમાવી આ દુનિયામાં પણ અકારા થવું જોઇએ? મારધને છોડી દેવાથી શાણા લોકો મારી બગદાઇ કરવાને બદલે; ઔર તારીફ કરશે...પણ હજુ મારધને સમજાવવી અને લલચાવવી તો ખરી; કદાચ થોડાક દિવસ જતાં રાજ્ય વૈભવથી તે મારા પર ખુશ થાય પણ ખરી; કેમકે સ્ત્રી જાતિના સ્વભાવને કોઈ જાણી શકતું નથી.” એવા એવા અનેક ખ્યાલોમાં ઉમરનો આરામનો વખત પુરો થયો; એટલે તે નહાઈ પોશાક પહેરીને કચેરીમાં ગયો અને રાજ્ય કાજના વિચારોએ કેટલાક વખત સુધી મારધનું સ્થાન લીધું.

હવે પેલા ખેતસિંહના બહારવટીઆ કાફલાએ મલીરથી રવાના થઇ, પારકરના સૂબાનો ખજાનો લુંટ્યો; તથા રાત્રે ઉંઘમાં પડેલો સુબો શેખ અબ્દુલ રઝાક જે ઉમરનો બનેલી થતો હતો, તેના અંગ-રક્ષકોમાંના કેટલાકને જખ્મી કરી તથા કેટલાકને બાંધી તેમનાં હથીઆરો જૂંટવી લઇને સુબાના મહેલમાં દાખલ થઈ તેને ઘેરી લીધો અને ખુદ ખેતસિંહ સુબાની છાતી પર ચડી બેઠો. સુબાએ જાગી પોતાના સિપાઇઓને બૂમ પાડી એટલે ખેતસિંહે તેની છાતી પર બેઠે બેઠે કહ્યું કે:—

“ અય સરદાર, તું ગભરાઇશ મા. અમે તારૂં લોહી રેડવા નથી આવ્યા; પણ જામ ઉમરને અમારો મુદ્દામ સંદેશો પહોંચાડવા તને દૂત તરીકે પસંદ કર્યો છે, તેથી તું ઉમરકોટ જઈ ઉમર જામને કહેજે કે,—

“ જેની સ્ત્રી મારધને તું એક હીચકારા નામદની પેઠે ચોરીથી હરી લાવ્યો છે, તેણે જ તારો પારકરનો ખજાનો હાઝતમંદોની ખેરાત માટે લૂંટી લીધો છે. વિશેષમાં જે અજમાયશ તારા આ બનેલી પર કરી છે, તે ખુદ તારા પર જ કરવી મુનાસબ હતી; પરંતુ અમે

ગામડીઆ લોકો રાખને ઇશ્વરનો પ્રતિનિધિ સમજી તેને માન આપીએ છીએ, તેથી અમારા બળ અને શૌર્યની અજમાયશ ખુદ તારા શરીર પર ન કરતાં બીજે કરી છે. કદાચ તું એમ કહીશ કે “મારી પાસે મોટું લશ્કર અને પુષ્કળ હથિયારો છે, તે વડે હું તમને જીતી શકીશ.” પરંતુ તે વાત બનવા જોગ બદલે ખરી છતાં, તારે યાદ રાખવું કે “અમે થોડા છતાં જીવવાની આશા છોડી, ઘેરથી કેસરીઆં કરી, ઘોડાના લઢા (જીન)માં આફળુ બાંધીને નીકળ્યા છીએ અને મોતને અમારો જની દોસ્ત બનાવ્યો છે. તેના મુકાબલામાં તારા પેટભરા ભાડુતી સીપાઇઓ કેટલું કામ કરી શકશે, તેનો તારે પક્ષી રીતે ખ્યાલ કરવાનો છે. અલબત્ત એ પણ અમે જાણીએ છીએ કે, તારા બળ સામે અમારી જીંદગીનો નિલાવ થોડો છે; તોપણ જેમ તે અમારી આખર પર હાથ નાંખ્યો છે; તેમ મોતના ભયથી મુક્ત થયેલા અમે, એક વાર ઓચિંતો છાપો મારી તારી આખરને ચોક્કસ ધક્કો પહોંચાડી શકીશું. માટે અમારો સંદેશો પહોંચ્યા પછી, આઠપ્રહરની અંદર મારઘને માન અને આખર સાથે મલીર તરફ રવાના કરજો, અર્થાત મલીર જલદી પહોંચાડજો. આ સંદેશોનો તું શો અમલ કરે છે, તે તારે વગર કહે અમે અમારા જસૂસોથી જાણી શકીશું,” વિશેષ અમારા બળની અજમાયશ તરીકે આ નીશાની તને આપી છે. તે ખુદ ઉમરના હાથથી તારા ગળામાંથી નીકળી શકે તો કઢાવજો. જા અમે તને જીવતદાન આપીએ છીએ. “એમ કહી ખેતસિંહે સુખાના ગળામાં એક લોઢાનો તોક વાળેલો એવી રીતે દોઢે બેસાડી દીધો કે જે લુહારોની મદદ સિવાય નાકળી શકે નહિ.

આટલી ક્રિયા કરી ખેતસિંહની બહારવટીઆ ટોળી જેવી ચપળતાથી સુખાના મહેલમાં આવી હતી, તેવી જ બદલે તે કરતાં પણ વધારે ચપળતાથી સુખાનો મહેલ તેમજ તે શહેર છોડી ચાલી ગઇ. જામ ઉમરના બંનેવી શેખ અબ્દુલ રઝાકનો દેખાવ શાંતિના સમયમાં બહુ જ શુરવીર અને પહેલવાન જણાય તેવો હતો, પણ અંદરબાને તેનું અંતઃકરણ ઘણું બીકળુ હતું. જેવો પેલા બહારવટીએ

તેના ગળામાં લોઢાનો તોક નાંખ્યો તેવો જ તે મોતના ભયથી લગ-ભગ બેશુદ્ધ થઈ પડ્યો, અને એક ઘડી સુધી તો તેણે ભયથી આંખો જ ખોલી નહિ ત્યાર પછી તે શુદ્ધિમાં આવતાં તેને વીતેલી વાત સ્વપ્ન સમાન ભાસવા લાગી, પરંતુ ગળામાંનું વજન તેને યાદ આવતાં તે સ્વપ્ન નહિ પણ ખરેખરો બનાવ હતો એમ તેની ખાત્રી થઈ, એટલે તેણે નોકરને ખુમ પાડતાં એકાદ રડ્યો ખડ્યો નોકર હાજર થયો. તેની મદદથી તેણે બત્તી વડે જોયું તો ચોકીખાંનોમાંના કેટલાક આંધેલ અને કેટલાક જખ્મી થઈ પડેલા હતા. તેની સારવાર કરવા બંધન મુક્ત કરવા માટે હુકમ આપી તે પાછો મહેલમાં ગયો. પેલો ગળામાં પહેરાયેલો લોઢાનો તોક તેણે લુગડાથી છૂપાવી, પોતાપર રાત્રે ગુજરેલી વાત ગુપ્ત રાખી માત્ર રાતે કોઈ લુંટારાઓ મહેલમાં આવી ખજાનો લુંટી લઈ ગયા છે, એ વાત જાહેર કરી તેની ખબર ખુદ જામ ઉમરને પહોંચાડવા પોતે તરત જ ઉમરકોટ તરફ રવાને થયો. ગળામાંનો લોઢાનો તોક કારીગરોને બોલાવી કલાડી નાંખવા પ્રથમ તેનો ઈરાદો થયો; પણ ફજેતી થવાની તથા તેમના હુકમનો અનાદર કરવાથી વખતે બહારવટીઆ રસ્તામાં આવી તેનું ખૂન કરી નાખે. એવી ધાસ્તીથી તેણે પોતાને મળેલી આજ્ઞા અક્ષરે અક્ષર પાળવા નિશ્ચય કર્યો. તથા આ મોટી આફતમાંથી તે જીવતો ખચ્યો તે માટે તે ખુદના શુક્ર ગુઝારવા લાગ્યો.

મારઘને ઉમરકોટમાં આવ્યા ને આજ ચાર દિવસ થયા હતા. આજે ઉમર જામ બપોરના ખાણ પછી તેની મુલાકાતે આવનાર હતો; કેમકે વચ્ચે એક દિવસ કામકાજને લીધે તે આવી શક્યો નહોતો. તોપણ વારંવાર તે દાસી મારફત તેની ખબર પૂછાવતો; મારઘએ ચાર દિવસથી બિલકુલ ખોરાક લીધો નહોતો. માત્ર તે પાણી ઉપર જ પોતાનું જીવન ટકાવી રહી હતી, દાસી તેને જમવા માટે બહુ આજીજ કરતી અને જામ ઉમર તરફથી આગ્રહપૂર્વક કહેવામાં આવ્યું છે, એમ જાણાવતી, પણ કોણ જાણે શા ખ્યાલથી મારઘ એક કોળીઓ પણ મુખમાં લેતી નહિ; તેથી તેના શરીરમાં અશક્તિ બહુ જ આવી ગઈ હતી તો પણ તેની સુંદર કાંતિમાં જાણવા જોગ ફેરફાર થયો નહોતો.

હયસી ખોળે અને દાસી તેના ઓરડાની બહાર તેના ઉપર દેખરેખ રાખી બેઠાં છે; અને મારઘ પોતાના ઓરડામાં એકલી બેઠે બેઠે પોતાની વર્તમાન રિથતિનો વિચાર અને ભવિષ્યનું ચિંતન કરવા લાગી. તેણે ચોક્કસ માન્યું કે, ‘ ઉમર ને માટે તેને જેવો ભય હતો તેવો તે દૂર કે નિષ્કુર પુરૂષ તો નથી જ. તેના હૃદયમાં કાંઈક સજ્જનતાનો અંશ દેખાય છે; તેથી તે અંતે મને મલીર જવાની રજા આપશે જ. પરંતુ કદાચ દૈવ પ્રતિકુળ થાય, ને મારા સતિત્વનો નાશ થવાનો વખત આવે તો મારે આપઘાત કરવાની જરૂર પડે તેને માટે મારે હાલથી જ તૈયાર થઈ રહેવું જોઈએ. પણ મારા હાથ પગોને જંજીરોથી જકડી લેવામાં આવ્યા છે, તેથી હું કદી બારીએથી પડતું મૂકી શકું તેમ નથી: તેમ વળી મારા હાથ અંધનમાં હોવાથી કોઈ વસ્તુ વડે ગળે ફાંસો ખાઈને પણ મરાય તેમ પણ નથી. તેમ ઝેર જેવી વસ્તુ તો મળે જ ક્યાંથી ? લોકો કહે છે કે, ‘ અન્ન વિના માણસના પ્રાણ રહી શકતા નથી; ’ જેથી મેં તો બે ચાર દિવસોથી ખોરાક માત્ર પણ લીધો નથી છતાં હું જીવું છું; પણ કદાચ હજી બે ચાર દિવસ વિના અન્ને જીવીશ એમ મને લાગે છે. તો હવે શી રીતે સતિત્વ રક્ષા માટે પ્રાણાર્પણ કરી શકાય ? ” એમ કહી તે થોડો વખત સ્તબ્ધ રહી વિચાર કરવા લાગી. એટલામાં તેણે માથા તરફ હાથ ઉઠા કર્યાથી હાથની બેડીઓના આડા ખીલાઓનો છેડો તેના કપાળ પર લાગ્યો. તેથી તેના આખા શરીરમાંથી ધ્ર્જન-દુખાવાની ઝણઝણાટી નીકળી ગઈ. આ અનાવથી તેને જરા ધ્ર્જન થઈ તે બિલકુલ જોવામાં ન આવી અને તેના શરીરમાં ઓર જોર આવ્યું. તેને ઓચિંતું કાંઈ યાદ આવ્યું હોય તેમ તે ખુશી થઈને મનમાં બોલી કે; ફિકર નહિ. મારા મેહેરબાન ઉમર જામે આપઘાત કરવાનું સાધન તો મારા કર ભૂપણ તરીકે જ મને પહેરાવ્યું છે. ખુદા રહીમાન રહીમ છે. તેજ હાઝતમંદોની હર હાલે તેની હાઝતો પુરી પાડે છે. એ પણ ખુદા અને આ સરદાર જામ ઉમરનો એક રીતે મારા પર અહેશાન સમજીશ. મેં સાંભળ્યું છે કે માથાની ખોપરી ફૂટી જવાથી માણસનું એકદમ મૃત્યુ થાય છે. માટે આ લોઢાની

અંને હાથકડીઓ માથામાં મારવાથી મોતનો ફિરસ્તો આવી મારા સતિત્વનો રક્ષણ કર્તા થશે” આ વિચારથી તેને બહુ સંતોષ ઉપજ્યો. તે નિશ્ચિત થઈ એટલે નિદ્રા એ તેને ઘેરી લીધી; તેથી તે ચડાઇ પર જ ધોરવા લાગી. અને હર્ષ શોક મિશ્રિત સ્વપ્નાંઓ વાળી નિદ્રા સહિત તેણે દિવસનો થોડો ભાગ અને રાત્રિ પસાર કરી. રાતે પણ પેલી દાસી તેના માટે ખાવાનું લાવી હતી; પણ તેમાંના કશા પદાર્થને તેણે હાથ સુઢાં ચડાડ્યો નહિ.

જમ ઉમર બપોરનું ખાણું લેવાને દસ્તરખાના પર બેસતો હતો. તેવામાં દરવાને તેને બપ્પર આપી કે—પારકરના સુખા શેખ અબ્દુલ-રઝાક સાહેબ આપની તાકીદે મુલાકાત લેવા ઇચ્છે છે. ઉમરે તરત તેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો; એટલે તે દરવાનની સાથે અંદર આવ્યો. પરસ્પર તાજિમ તનાજો થયા બાદ જામ ઉમરે તેને પોતાની સાથે જમવા બેસાડ્યો. જમતાં જમતાં ઉમર કેટલોક વાદવિનોદ કરતા, અને શેખ સાહેબ તેનો પરાણે ઉત્તર આપતા હતા. શેખ સાહેબ અમીરી દેખાવના હોઈને શરીરે બહુ જાડા હતા. તેમ વળી બીજા અવયવો કરતાં તેમનું પેટ વધારે ફૂલેલું હતું. આવા શરીરથી તેમને ચાલવાની બહુ તકલીફ પડતી; અને સહજમાં દમ ભરાઈ આવતો. તેમ શેખ સાહેબ સ્વભાવે ધણા શંકાશીલ બંદે બીકણુ હતા. હમણાં પણ જાણે તેઓ કાંઈ બયમાં હોય તેમ દેખાતા હતા, તેથી તેઓ દરેક દિશામાં તીવ્ર દષ્ટિથી જોતા હતા. ઉમરના તે પ્રિય સંબંધી—બનેવી થતા હતા તેથી તેણે હાસ્યમાં કહ્યું કે, શેખ સાહેબ, તમે કાંઈ ધણા બીનેલા જણાઓ છો. શું તમને રસ્તામાં કોઈ લૂંટારાઓએ સતાવ્યા છે ? આ જંગલ નથી પણ મારો મેહલ છે. અને તેની નીચે લથિયારબંધ રક્ષકોની સેના બેઠી છે; છતાં તમે કેમ ડરો છો ?” તેના જવાબમાં શેખ સાહેબે કહ્યું કે, “ ખાણા પછી તેનો ખુલાશો થશે. ”

ખાણા બાદ બંને જણા બીજા ઓરડામાં ગયા. રાજ્યકાજની મસલતના નિયમ પ્રમાણે ઉમરે દરવાનને હુકમ આપ્યો કે “ હું બોલાવું નહિ ત્યાં સુધી કોઇને મારા હુકમ સિવાય અંદર આવવા ન દેવો. ” ત્યાર બાદ પોતે તદ્દન એકાંતમાં જઈ બેઠા. પછી શેખે

બહારવટીઆ ખેતસિંહનો કહેલ સંદેશો વિગતવાર અને અક્ષરે અક્ષર કહી સંભળાવ્યો; તથા પોતાના ગળામાંનો તોક પણ ખતાવ્યો. તેનું વજન ખાસા ઉપશેરથી કમ નહોતું તેમ તેના છેડા ચાર ચાર તસુ દોઢે ચડેલા હતા. તે જોઈ ઉમર મનમાં તો ખિન્ન થયો તોપણ ઉપરથી હસવાનો ડોળ કરી તેણે શેખને કહ્યું કે:—“બહારવટીઆએ તમને ઇનામ તો અચ્છું આપ્યું.” શેખે તેને તેવાજ ભાવથી હસીને કહ્યું કે:—“ એ બધો પ્રતાપ આપનો જ છે ને ! ”

કેટલોક વખત સુધી વાતચીત કર્યા પછી તે બંને જણા એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યા કે, “ મારઘને માનસહિત પાછી તેના વતન મલીર તરફ મોકલાવી દેવી એ જ ઉત્તમ છે. કેમકે તેને રાખવામાં અથવા તેના પર જબરાઇના ઉપાય કામે લગાડવાથી પ્રજામાં અસંતોષ જાગશે. ધર્મશાસ્ત્રનું ઉલ્લંઘન થશે અને વખતે બહારવટીઆ પણ કંઈ મોટું નુકશાન કરી નાખે એ પણ બનવાજોગ છે. જોણે મોતની ખીક છોડી છે તે ધારે તે કરી શકે છે.” આવો નિશ્ચય કરીને તે બંને ઉઠ્યા. ઉમરે ખાનગી રીતે શેખના ગળામાંનો તોક કારીગરોથી કઢાવવા હુકમ આપ્યો. અને પોશાક પહેરી પોતે મારઘ તરફ જવા નીકળ્યો.

મારઘએ રાત્રિનો વખત સ્વપ્નમિશ્રિત અર્ધનિદ્રામાંથી પસાર કર્યો હતો. સવારે તે જરા વહેલી જાગી હતી. તેનાં રાત્રીનાં સ્વપ્નનાં બહુધા પોતાના વતન-મલીર અને વહાલાંઓ સંબંધીનાં જ હતાં. જો કે શરીર શક્તિમાં તે બે અપવાસોને લીધે ગઈ કાલ કરતાં પણ આજે વધારે અશક્ત હતી; તોપણ તેનું મન વધારે બળવાન જણાતું હતું. સવારના ભાગમાં દાસી નાસ્તો લાવી હતી તેનો પણ તેણે ઉપભોગ કર્યો નહિ. માત્ર પાણીવડે મોટું ઘોષ એક ડોગળો કર્યો. દાસીએ તેને જમવા માટે બહુ આગ્રહ અને આજીજ કરી; પણ તેણે “ મને ભૂખ નથી ” એટલો જ ઉત્તર આપ્યો. બપોરના ખાણાની પણ એ જ વ્યવસ્થા થઈ.

બપોર થઈ ગયા હતા. મારઘ સવારથી જ પ્રતિક્ષણે ઉમરના આવવાની રાહ જોતી હતી અને હજુ તે કંઈ ન આવ્યો. તેનો

વિચાર કરતી હતી. એટલામાં કેાઈનાં પગલાં સંભળાયાં એટલે દરવાજા પર એટલો ખોળો અદખલી ઉઠી ઉભો થયો, આ પરથી મારઘએ ઉમરના આવવાનું ખરું અનુમાન કર્યું, ખોળાએ નમીને કુર્નિશ બળવી તે સાથે જ ઉમર મારઘના ઓરડામાં આવ્યો. મારઘએ પણ તેને ગઈ કાલ પ્રમાણે ઉભા થઈને તેની અદખ બળવી, મારઘને હાથકડી અને પગની ગોડીઓ જોવાથી ઉમરને કંઈક વિચિત્ર લાવ ઉત્પન્ન થયો. પોતે જાણે મનમાં ખિન્ન થયો હોય તેવો લાવ બતાવી તરત તે કહાડી નાંખવા ખોળાને હુકમ આપ્યો અને તેણે તુરત બળવ્યો.

તે વખતે મારઘએ કહ્યું “ હજુર મને મારી પર આવી પડેલી આફતના મુકાબલામાં આ તમારી જંજીરો કંઈ વધારે દુઃખરૂપ જણાતી નથી. શા માટે તમે નાજરને તકલીફમાં નાંખો છો ? આ આપની બક્ષેલ જંજીરો પહેર્યા છતાં હું તમારી સાથે ઘણી ખુશીથી વાતચિત કરી શકીશ. મને જરા પણ કલેશ થતો નથી.”

ઉમરે અંખવાણા પકડતાં કહ્યું “ મારઘ તારા જેવી એક ખુબ-સુરત પરીને વગર વાંકે લોહાની જંજીરો પહેરાવવાની આજ્ઞા આપવા માટે હું ગુન્હેગાર છું; પરંતુ તારા ગ્રાણના રક્ષણને માટે મને તેની જરૂર જણાઈ હતી. મને ક્ષમા કરજો. હવે કહે તારી રાત્રિ કેવી પસાર થઈ હતી અને તે તારા નિશ્ચયમાં કાંઈ ફેરફાર કર્યો છે કે નહિ ?”

“ બાદશાહ; મને રાત્રે ઠીક નિદ્રા આવી હતી.” મારઘએ સત્યતાથી કહ્યું. “ જો કે રાત્રિની નિદ્રામાં સ્વપ્નાં ઘણાં આવ્યાં તોપણ નિદ્રાથી કાંઈક શાંતિ મળી ખરી. અને મારા વિચારો માટે આપ પુછતા હો તો હું તેથી એક ઈંચ બલકે એક આણુએ હી નથી. મૂલ મંત્ર મુક્તિ યા મોત પર હું મુસ્તકીમ છું.”

ઉમર—મારઘ તારા મલીરમાં શું શું ખુબી, સુખ અને લિજ્જત છે, કે જેને માટે તું આટલી બધી તલસે છે; તે તો મને સમજાવ.

“ અય, મુલકના માલિક.” મારઘએ અદખલી કહ્યું. “ અમ જંગલી લોકોનાં સુખ અને લિજ્જતની ખુબી તારા જેવા બાદશાહને સમજાય તેવી નથી. તોપણ તારી ઈચ્છા છે તો સાંભળ:—

બેત.

થર થુવર ઘર ઝુંપડા; ખાંચણ જિનીજો ખૂ.
વેચણ જિનીજો સુંઝમે; ઉ સિધે ખારા ખૂઅ;
માકું પયે મલીરમે; પોચ ત્રમણ લગે તાત્ર.
રાત મુંહિજો-૩-ચુંકે, સુતે સજણ સંભરેઆ. ૧૨

ભાવાર્થ:-હે ઉમર જામ અમારી થળની ભૂમિમાં કાંટાળા થોર ઘણા હોય છે; પાકાં ખાંધેલાં ઘરોને બદલે ઝુંપડાં હોય છે; બળતળ પણ જેમજનું ખૂ છે, ખેસવાનું જેનું નિર્જન છે, એવા તે અમારા મુલકના મનુષ્યો ખારા કુવાનો ને સીંચી ખારા પાણી પીએ છે. મલીરમાં ઘણી ઝાકળ પડે છે ત્યારે ઉપર કહેલા થોરના ઝાડની ત્રઘ-ઓઠાંડિયોમાંથી ઝાકળના બિંદુઓ ઝરે છે. એવી સ્થિતિમાં રહેતાં મારાં સજજનો-વહાલાં મને રાતે સુતાં સુતાં યાદ આવ્યાં હતાં.

વળી-

બેત.

“ થર થુવર ઘર ઝુંપડા, વેડે મિંઝ વથાણ,
સાંજ શાહ લતીફ ચે, આઉ ભરી ડોંધી હુમસિ ભાણ;
તે મારૈજ ઉમાણ...તું સાબદ રખજ સુમરા. ૧૩

ભાવાર્થ:-થળના થોર વાસમાં ઝુંપડાઓનાં ઘર હોય છે અને ચોપાઢો રોના વથાણ (ઝાડના પાસે ખેસવાનું) તેવા વેઢાઓમાં હોય છે. એવા પ્રદેશમાં રહેતાં હું મારા વહાલા પતિને દરરોજ સાંજે વાળનું ભાણું ભરી આપતી હતી. એવી નિર્દોષ ગામડિયણ મારઘની સતિ-ત્વરૂપી અમાનત હે સુમરા ઉમર, તું સાબિત-કાયમ રાખજે.

“ એ તો ઠીક ” ઉમરે અધીરતાથી કહ્યું. “ પણ રાતે તને સ્વપ્નાં કેવાં કેવાં ને શાં શાં આવ્યાં હતાં તે તો કહે. ”

ત્યારે મારઘએ નીચે પ્રમાણે પોતાને રાત્ર આવેલ સ્વપ્નાં-ઓનો ખુલાસો કર્યો.

બેત

સોણું લઘમ સુમરા, આઉ લોમમેં લેટી,
બંધી પાછ મદમે, મે વિકોડિયાં વેડી;
પખે મેં પેઈ આઉ, ખાંડે ડિયાં જેડિયે. ૧૪

ભાવાર્થ:-મેં રાત્રે સ્વપ્નું જોયું કે-અર્થી-ધાપળામાં વીંટાયલી મારા વતન મલીરમાં ગઈ છું. છાશની માટલીમાં રવેઓ નાંખી જાણે બેડી બેડી મહી-દહી વલોવું છું. તે મને મહેરબાનીથી ધર્મની બહેન કહીને રળ આપી છે તે બાબત હું પખા-જુપડાઓમાં પેસી મારી સહી-યરોને વધામણી આપું છું.

વળી-

બેત

સોણું લધમ સુંમરા, સું-અર્થી ય મેં ખાસો,

વડા મિય મલીરમેં, થ્યો તડતડ તમાસો;

જાં ફેરિઆં પાસો, ન જુસો જંઝીરન મેં. ૧૫

ભાવાર્થ:-મેં મારી કામળામાં વીંટળાઈ બહુ જ ઉત્તમ અને કિંમતી સ્વપ્નું જોયું. જાણે મારા વહાલા વતન-મલીરમાં વરસાદ વરસે છે, અને તડ નાનાં ડુંગરો પરથી પાણીના વહનને લીધે પ્રત્યેક ડુંગર પર તમાસો જોવાની બહુ જ મજા આવે છે, શરીરને ધણો ધણો આનંદ થાય છે. પરંતુ જ્યારે નિદ્રામાં મેં જેવું પાસું ફેરવ્યું કે, મને જણાયું કે માફે શરીર જંજીરોમાં ઝકડાયલું છે. અર્થાત જાણ્યું કે હું ઉમર સુમરાની બંદીવાન છું. આ માફે સ્વપ્નું મિથ્યા-બ્રમણ માત્ર છે.”

ઉમરે કહ્યું: “ મારઘ, તારાં વહાલાં અને વતન પ્રત્યે તારો અનદદ પ્રેમ અને લાગણી ઉત્તમ છે; પણ તેની સામી બાજુ આ મારો રાજ્ય વેલવ તો તું બિલકુલ તપાસતી જ નથી. હું તો તને આગ્રહ પૂર્વક કહું છું કે.—

બેત

પેર પટોરા મારઘ, તું ધાબર લાય ધણાર,

જમવારો જદનસેં, હી ખોભે રંઝમખાર;

વિઝક વેણુ તુંવાર. જિંદગીડ જંગીડનસેં. ૧૬

ભાવાર્થ:-હે સુંદરી મારઘ, તું આ તારી અજખામણી અને ચીંથરે-હાલ ધાપળા છે તે ઉતાર અને અમારા કિંમતી રેશમી વસ્ત્ર-પટોળાં પહેર. તારી જિંદગી જડ ગામડીઆ લોકોની સાથે વીતાડીને, તારો ખોંભા કાંચન જેવો રંગ છે તેને ખરાબ ન કર. તારાં પહેરેલાં કપડાં અને તારા ગમાર ગામડીઆથી તારા શરીરની ખરાબી કરમા. તારા આ

વિખરાયલા અને મુંઝાધ ગયેલા વાળ તું સુધાર. માથું ઓળ અને અમ જહાંગીરના-લડવૈયા લોકોથી જિંધગડ એટલે અમારી સાથે શરીર સંબંધ કર.

સામાન્ય સ્ત્રીઓ જેવી લાલચથી સહજ લલચાય છે તેનો અંતઃકરણપૂર્વક તિરસ્કાર કરતાં મારધ એ અક્રોધ-શાંતિથી ઉત્તર આપ્યો કે:—

બેત

“ત પટોરા પેરિઆં, જ જાંકી તઘ જિઆં,
મિટી મિટી ગડબી, ખેંધા કલર ને કિયાં;

(પોય) કારણ ચઘડિઆં, કેડો કુળ ડિઆં મીયણું.” ૧૭

ભાવાર્થ:—હે સુમરા સરદાર, હું તારાં પટોળાં તો પહેરું કે જો જાંકી કયામત સુધી જીવું એવી ખાત્રી હોય; પણ તેમ થવાનું નથી. અને અમારા શરીરની માટી જમીનની માટી સાથે મળી જશે. તેને કલર (લુણો) તથા કીડા જંતુઓ ખાશે. ચાર દિવસના જીવન માટે હું શું કરવા મારા પવિત્ર કુળને મેણું આપું? અને દુનિયાના મોઢામાં વાત આવે કે, મારધ પોતાના કુળાચાર અને પરણેલા પતિને મૂકી રાજ્ય વૈભવ ભોગવવા જન્મ ઉમરના ધરમાં બેઠી.

વળી મારધએ પોતાના વિચારના સમર્થનમાં દઢતાથી કહ્યું કે:—

બેત

તોજો પટોરો પંઝેં સોંચજો, મુંઝી લુધ લીર મલીર,

આંઉં મથો મૂર નવેડિયાં, મર ચગેં પયેસ ચીડ;

પો હેડો હાલ હમીર. આંઉં ગિની વેંધિસ ઘોરમેં. ૧૮

ભાવાર્થ:—હે સરદાર ઉમર જન્મ, તું જેની લાલચ મને ખતાવે છે તે તારું પટોળું કદાચ પાંચસો રૂપિયાથી વધારે કિંમતનું હશે. આ મારી મલીરની લુધ-ધાખળી લીર-ચીથરેહાલ છે તોપણ મને પ્રિય છે. તારાં રેશમી વસ્ત્રો તને મુખારક હો. તેમ જ્યાં સુધી હું મલીર નહિ પહોંચું ત્યાં સુધી મુદ્દલ માઈ માથું ઓળીશ નહિ, જલે મારી વાળની લટો મેલથી બંધાઈ જાય, જલે તેમાં ચીડ પડે. એવી જ મારા શરીરની હાલત હું મારા સતિત્વ સાથે મારી ઘોર કપરમાં લઈ જાઈશ.

મારઘના આ જવાબથી ઉમરને બારે અસર થઇ અને તેણે મારઘને લાલચથી વશ કરવાની આશા તદ્દન છોડી તોપણ તેણે પોતાનો પ્રયત્ન જારી રાખતાં કહ્યું:

બેત

“ મેડી ચડ તું મારઘ, સોન સવેરો પાય,
વિધ સાંગા મંઝી તેં, સુખે પેર સરાય;
સુમરિઉજ સભાય, સિકેં તોજી સિલામકે.” ૧૯

ભાવાર્થ:—અરે મારઘ, તું મારી મેડી મહેલ પર ચડી જલદી સોનાનાં ધરેણાં તારા શરીર પર પહેરી તારા શરીરને શોભાવ. પછી સાંગા માંચી પર બેસી સુખેથી તારા પગને સરાવ—આરામ આપ. અને તું મારી પટ્ટરાણો થતાં મારી બધી સુમરી રાણીઓ તારી સલામની આરજી મંદ રહેશે. અર્થાત હું તને મારી સર્વ રાણીઓમાં સર્વોપરી બનાવીશ.

મારઘ કે જેનો નિશ્ચય પર્વત સમાન અડગ હતો, તેણે સત્ય બાવથી રાજ્ય વૈભવોને ધિક્કારતાં ઉમરને કહ્યું:—

બેત

“ મેડિયું મરક ન અસાંજે, સોન ન સુએ સદ્;
કિય બેં સાંગા મંઝિય તેં, અસોં જારિયેંજા જદ્;
મરકેંતા મલીરતેં, જિત બોરી ધિયેતી વરસ.

ઉમર તું કીં પરસ, સભા ડોં કિયાંમજે. ” ૨૦

ભાવાર્થ:—હે સિંધના માલિક જામ ઉમર, મેડીઓ અને રાજ્ય મહેલો એ અમારો મરક—ગર્વ નથી કે જેથી અમે મલકાઇએ. એવી શોભા અને સુંદરતા અમને નથી ખપતી તેમ તે અમારી શોભા પણ નથી. સોનું પહેરવું પણ અમને શોભતું નથી. અમે ઝાડના વેદાઓમાં વસનારાં જદ જંગલી લોકો સાંગા માંચી પર પણ કેમ બેસીએ ? અમે અમારી મલીર ભૂમિ ઉપર મલકાઇએ અને તેના ઉપર જ અમારું અભિમાન છે. જેના વડે અમે શોભીએ છીએ, જ્યાં પુષ્કળ વરસાદ થાય છે. ત્યાં વરસાદની રૂતુમાં કેટલો આનંદ થતો હશે તેનો તુંજ હે સરદાર વિચાર કરી જો તેટલા માટે જ હે સુમરા ઉમર, તું અમ ગરીબો પર જુદમ કરવાનું છોડી દે.

કાલે ક્યામતનો દિવસ આવશે તેને કાંધક જો, કાંધક ખ્યાલ કર અને ઈશ્વરના ઇન્સાફથી ડરી મને છોડી દે જેથી તારી કીર્તિ ગવાશે.

મારધની દૃઢતા અને તેણે કરેલી ધર્મની ન્યાય યુક્ત દલિલોથી તેનું મ્હોઢું બંધ થયું હતું. તે શું બોલવું, તેના ખ્યાલમાં હતો. આ સમયનો લાલ લેતાં વળા મારધ બોલી કે:—

બેત

“ અજાં મીર મદીને મેં, ડિસ તિનીંજ ડો,
વહાદત કરે વિઝાંયો, રોજ અસર જો ડો;
કરબલાજે પિડમેં; મોતિએં વહા મોં,

પોય કંધ ખણેને કોં, જિત સરા થીંધી સુમરા.” ૨૧

ભાવાર્થ:—હે, ધર્મના કાનુનોથી રાજ્ય ચલાવવાને બંધાયલા સરદાર ઉમર જામ, હજુ પણ ધર્મ ક્ષેત્ર-મદીનામાં ધર્મશાસ્ત્ર ઉપર ચાલનારા મીર અમીર અને ઓલિયા પુરૂષો વસે છે. તેમના દિવસોનો તહેવાર તું જો. તેમાંનો કોઈ તારા જેવા ગરીબો પર જુદમ કરનારો છે ? અલ્લે હજુ સુધી તારા જેવો જુદમગાર ત્યાં નથી જેથી તું તે પવિત્ર પુરૂષોનો ધડો લેતાં શીખ.

કરબલાના મેદાનમાં જ્યાં મોતીઓનો વરસાદ વરસ્યો છે તેવા પવિત્ર સ્થળે જ્યાં શરેહ પ્રમાણે હે સુમરા રાજા, તારો ઇન્સાફ થશે ત્યાં તું કાંધ-માયું કેમ ઉંચું કરી શકીશ ? ત્યાં તો તું અમારાથી પણ ઉતરતો હમ્મશ. જ્યાં રાજા અને રંક બધા તેના ઘર પાસે સરખા જ છે.

ઉમરને બોલવાની કોઈ ખારી નહોતી. તે દરેક પ્રકારની ઉંચી લાલચોથી મારધને લલચાવવામાં નિષ્ફળ નિવડ્યો હતો. તે વાત પડતી મૂકી તેણે જાણ્યું કે હવે વધારે સતાવવું વાજબી નથી એમ ધારી તેણે મારધને પુછ્યું કે:—

“ બલા મારધ, તું જેને માટે આટલો બધો ઉંચો પ્રેમભાવ ધરાવે છે તે મલીરના માણસો શી રીતે પોતાનો ગુન્ગરો કરે છે તે તો તું મને કહે.”

મારધએ નિખાલસ ભાવે કહ્યું:—“ હે રાજા સત્તાધારી પુરૂષ,

તેં મને જેવી લાલચો ખતાવી તેવી ત્યાં કાંઈ પણ નથી. ત્યાં ઉંચા મહેલો નથી, પહેરવાનાં રેશમી વસ્ત્રો કે શરીરના શણગારને માટે સોનું કે ઝવાહિરો પણ નથી. તે લોકો પાસે કાંઈ સંપત્તિ કે વૈભવ નથી; તેમ છતાં તેઓ પોતાની હાલતમાં સંતોષી અને સુખી છે. એજ તારી અજ્ઞયખીનો વિષય છે. તેઓ કેમ ગુઝર કરે છે તે સાંભળ:—

બેત

“ આણી તેડી ચાડી, સે કુથ્થ ડિયાણી.
 પોરેઆ વઝેં પેટકે, સે સંપત ન સારો;
 પાંખી રઘોં પતરી રઘોં, વિઠા ધરેં ગુઝારો,
 સજી રાત સૈયધચે, ગુંધર ધરેં પ્યાતા ગારો,
 ગાદ્યું ઈગોઠિયંન જ્યું, ઉમર મુંકે ત્યું મારોંન. ૨૨

ભાવાર્થ:—ચીચની, માંધાણું, સામો વગેરે ખડ, ધાન્ય-કુથ્થ જેવી લઘુઆવે તેવી દરરોજ ચડાવે-રાંધી ખાય છે. તેઓ દરરોજ પેટને માટે પોરી જન્ય-આખો દિવસ પેટને માટે ભટકે છે. આણેલા ખડ-ધાન્યમાંથી પાંખી-પાતળી રાખ-ઘેંસ રાંધીને પોતાને ઘેર બેઠા બેઠા ગુજરો કરે છે. અને સૈયદ શાલ અખ્દલતીફ કહે છે કે કાલે શું કરશું અથવા ક્યાં કામે જશું તેના ખ્યાલમાં આખી રાત્રિ ગુંધર ચિતા-યુક્ત ખ્યાલોથી પસાર કરે છે. તે મારા ગોઠિયા-મારા ગામના લોકોની વાતો મને મારે છે. અર્થાત મને તેઓ યાદ આવે છે. હે સુમરા સરદાર, તેજ મને મારા વતન તરફ ખેંચે છે.

“ વાહ તારી કદ્રદાની ! ” ઉમરે સાનંદાશ્ચર્યયુક્ત ભાવે હસીને કહ્યું. “ આવા લોકોના પ્રેમ અને સહવાસને તું ચાહે છે અને એક બાદશાહ જે પુરતા દમામ અને રાજ્ય વૈભવવાળો છે તે પુરુષના પ્રેમનો અનાદર કરે છે તે હીક છે. હું શરેહ અને નીતિથી વિરુદ્ધ વર્તી તારા ઉપર જખરજસ્તી કરવા માગતો નથી; પણ એ તો મને કહે કે હું તને રજા આપું તો તને કેવો આનંદ થાય ? ”

ઉમરનાં હેઠાં વાક્યોથી મારઘીને ખરેખરી છૂટકારાની આશા બંધાઇ. તેણે આનંદના આવેશમાં આવીને સત્યભાવે કહ્યું કે:—

એત

“ કિરડ કંકારેઆ, અય ડોરે મથેજ ડો,
મોકલ ડિયે જ મુકે, ત વિઝાં'પ સેણેસો;
ઉત'પ ચોધિશ ઇય (જ) મુતે હથ્થ હમ્મીરજે. ” ૨૩

ભાવાર્થ:-ઋતુને પ્રાપ્ત થવાથી કિરડ-કેરડાનાં ઝાડ કંકારી એટલે
પ્રુટ્યાં છે. આ સમય પૃથ્વીને અને આકાશના મળવાના દોરા-સંધિક્ષિ-
તિજ ઉપર સૂર્ય છે અને તે જલદી આથમી જવાની તૈયારીમાં છે.
આવા સમયમાં જો તું મારા ઉપર મહેરબાન થયો હોય અને મને
અત્યારે રજા આપે તો હું મારા સેણુ-વહાલાંઓ સમિપ જમ પહોંચું.
ત્યાં જમને પણ હું મારા સજ્જનોને એમ કહીશ કે, ‘મારા પર
સુમરા ઉમર હમીરનો હાથ છે અને તેનો મારા પર મોટો ઉપકાર
થયો છે. મારા માથા પર ઉમર જમને હાથ મુકી-ફેરવી મને પોતાની
ધર્મની બહેન કરી છે, તેથી ત્યાં પણ તારી ખાતદાની અને સજ્જન-
તાની તારીફ થશે.

ઉમરે હવે મારધને પોતાની મહેરદાર રાણી બનાવવાની આશા
તદ્દન છોડી હતી. તેનાં અનેક કારણો વાંચનાર જાણે છે. તેણે માન
સહિત મારધને મલીર પાછી મોકલી દેવાનો પોતાનો અંતઃકરણપૂર્વક-
નો ધરાદો જાહેર કરતાં તેના શીલ સતિત્વ રક્ષણની પ્રશંસા
કરતાં કહ્યું કે:—

“ મારધ, હું તારા પર પ્રસન્ન થયો છું. તારા જેવી સત્ય
પ્રતિજ્ઞાવાળી અને પોતાનું શિયળ-શીર સાટે સાચવનારી સ્ત્રીઓ હજી
પણ દુનિયામાં તેમ ખુદ મારી રૈયતમાં છે, એમ જાણી હું મગર
થાઉં છું. હું તને મારી ધર્મલગિની સ્થાપું છું. તેને માટે હું તને
યોગ્ય કાપડું, મારા તરફનું ઇનામ અને પોશાક આપી આખરસહિત
તારા વતન મલીરમાં મોકલાવવાનો બંદોબસ્ત કરું છું. બસ ધન્ય છે
તારા શિયળ રક્ષણને અને તારી જનેતાને. હું ઇચ્છું છું કે દુનિયામાં
બધી તારા જેવી સતિ સ્ત્રીઓ પેદા થાયો કે જેથી અનીતિનો સદંતર
નાશ થાય. ખરેખર મારધ, સતિત્વ રક્ષા માટે જગતમાં તારો દાખલો
મશહૂર થશે.”

“મારા વહાલા રાજવંશી ધર્મખંધુ” મારઘએ બિલકુલ ગરીબાઈથી આંખોમાં આંસુ લાવી કહ્યું, “તેં જે મારી પ્રતિજ્ઞાની તારીફ કરી તેમાં વિશેષતા કશી જ નથી. મેં મારી ખરી ફરજથી વિશેષ કંઈ જ કર્યું નથી તે છતાં તું મને ધન્યવાદ આપે છે એ તારી પોતાની જ લાયકાત છે, પરંતુ આપણા સંબંધમાં તો ખરેખરો ધન્યવાદ મને નહિ પણ તને જ ઘટે છે. કેમકે:—

એત

શીલ'ત ઉમર સુમરા, હી મારઘ કુળડો,

ભોર ભમ્મંધો આયો, સે ડિઠે ફલેન્ને વાડો;

હુવો ઉમરસે રાડો, ત લન્જ રખે હિન લોઈછ. ૨૪

ભાવાર્થ:—હે ઉમર સુમરા, શીલ તો ખરેખર તારૂં જ છે. તારા શીલ પાસે મારઘની સતિત્વ રક્ષા શી ચીજ છે? કંઈ જ નથી. દૃષ્ટાંત તરીકે ફૂલોનો આશક ભમરો ભમતો ભમતો ફૂલોની ખુશખો પાસે આવ્યો તેણે પોતાની વહાલી વસ્તુ-ફૂલોનો ક્યારે ખગીચો જોયો તેમ છતાં તે ફૂલો પારકી માલીકીનાં છે એમ જાણીને તેમાંથી સુગંધી-પરાગને ગ્રહણ ન કરી. એ તેની શું ઓછી લાયકાત સમજવી? માટે હે વહાલા ભાઈ, હવે તું જ કહે કે, આ લાયકાત ફૂલની કે તેના આશક ભમરની? તેમ મારો આ ઉમરથી રાડો-મામલો થયો અને હે ઉમર, તારામાં સૌજન્ય, દયા અને ધર્મ બીરુત્વ હતું તેથી જ તેં મારી આ ફાટેલી ચીથરેહાલ થઈ ગયેલી કામળાની લાજ આખર આખાદ રાખી. માટે ખરેખરા ધન્યવાદને તો તું જ પાત્ર છે.

મારઘના આ કથનથી ઉમરને અપાર આનંદ થયો, તેણે ઉભા થઈ મારઘના માથા પર પોતાની નાની બેન અથવા દીકરી તરીકે હાથ ફેરવી કહ્યું કે, “મારી પ્રિય ભગિની મારઘ, તું હવે સુખેથી તારે વતન જઈ વહાલાંઓને ભેટજો. હું તારા પ્રયાણનો સર્વ બંદોબસ્ત કરું છું; પરંતુ જ્યારે તું ત્રણ દિવસની ભૂખી છે તેથી હું ઘણો દિલગીર છું. હું દાસીઓને આજ્ઞા આપું છું તેઓ તારે નહાવા માટે ગરમ પાણી અને ખોરાક લાવશે. તેનો તું ઉપયોગ કરજો અને મને આશીર્વાદ આપજો.”

મારઘએ ઉમરને ધર્મજન્ધુ તરીકે સ્વીકારતાં સત્ય ભાવે
ઝોવારણાં લીધાં. ઉમરે દરબારમાં જઈ મારઘને મલીર પહોંચાડવાને
બંદોબસ્ત કર્યો; અને ખેતસિંહ વગેરે બહારવટિયાઓને માફી બક્ષવાને
હુકમ કર્યો. વળી મારઘ તથા તેના વંશવાળાઓને અમુક જમીન
ખેતી માટે બક્ષીસ આપવાને તથા તેનાં ઢોરોની પનચરી માફ કરવાને
લેખ લખી આપ્યો તે પછી યોગ્ય વચ્ચાલકારો ને થોડું રોકડું નાણું
આપી, મારઘને માનસહિત મલીર પાછી પોતાના પતિ સમિપ મોકલી
આપી. મારઘએ પોતાની જીન્દગી પોતાના વતનમાં ઘણા સુખ
અને આનંદમાં પસાર કરી.

સૂણી અને મેઆર.

કેટલાક દેશની પ્રજાને ખાસ કારણને લીધે પોતાના દેશનો ત્યાગ કરવો પડે છે, તથાપિ તે પોતાનું સાહિત્ય પોતાની સાથે લઈ જાય છે. આ ન્યાય કચ્છના વતનીઓ, જેમાં મુખ્ય કરીને સમારજપૂતો, (જેમાંના ચોક્કસ વર્ગને હાલ જડેજ કહેવામાં આવે છે) સમાતરીની સંસ્થામાં આવતા બીજા રજપૂતો તથા તેમાંથી વટલીને મુસલમાન થયેલા લોકો, કચ્છ કાઠીઆવાડમાં વસતા લોહાણાઓ અને તેમાંથી થયેલા મેમણ તથા ખોળાઓનું કેટલાક સૈકા પહેલાં અનુક્રમે પંજાબ અને સિંધમાં વતન હતું. તેઓ પંજાબથી ઉતરીને સિંધમાં આવ્યા અને તેનો ઘણો ભાગ ત્યાં જ નિવાસ કરી રહ્યો. તે આજ પર્યંત સિંધી કહેવાય છે. તેઓમાંના કેટલાક લોકો કચ્છમાં ઉતરી આવ્યા. તેઓ કચ્છી ગણાયા. એ સિંધી અને કચ્છી લોકોની ભાષા પ્રાંતિક શબ્દોના થોડા તફાવત સિવાય આજ પણ એક જ છે. તે જ કારણથી સિંધી અને કચ્છી ભાષાઓનું વાર્તાઓનું સાહિત્ય પણ એક જ છે. અને તે બંને દેશોના લોકોને એક સરખી રીતે આનંદ આપે છે. સિંધથી આવી કચ્છમાં વસનારા આ લોકોમાંથી જડેજ રજપૂતો, લોહાણા અને ખોળા, જેઓ કાઠીઆવાડમાં જન્મ વસ્યા, તેમણે સ્વભાષાનો ત્યાગ કર્યો. તેઓ ગુજરાતી ભાષામાં પોતાનો વ્યવહાર કરે છે. પરંતુ ભાટિઆ, ખત્રીઓ, મેમણ, મિયાણા અને બીજા કેટલાક મુસલમાન લોકો સૌરાષ્ટ્રમાં વસવા છતાં પણ હજી પોતાનો વ્યવહાર કચ્છી (સિંધી) ભાષાથી કરે છે. કાઠીઆવાડના રજપૂત એ ભાષાને જડેજ ભાષા કહે છે અને તેનું સાહિત્ય ઘણું આદર અને આનંદથી સાંભળે છે.

આ સિંધી સાહિત્યની વાર્તાઓ જે મુસલમાન મીરો અને કચ્છી ભાટ ચારણો કરે છે તેઓ પોતાનાં વાણંત્રોના તાલ સુરથી તેને ખૂબ રસમય બનાવે છે. કચ્છના લોકોમાં જેમ જેમ ગુજરાતી

ભાષાના વાચન અને લેખનનો પ્રચાર અને શોખ વધતો જાય છે તેમ તેમ માગણ લોકોના મુખ પર રહેલા કચ્છી સાહિત્યનો નાશ થતો જાય છે. કચ્છના મધ્ય અને દક્ષિણ ભાગમાં જ્યાં વ્યાપારી લોકોનો મુખ્ય વસવાટ છે ત્યાંના લોકો આ કચ્છી સાહિત્યથી લગભગ અજાન છે. પરંતુ જડેજા ઠાકોરો અને સરદારો તથા કચ્છના ઉત્તર ભાગમાં વસનારા મુસલમાન પશુપાલકોમાં આ જાતના સાહિત્યનો ભારે શોખ આજ પણ કાયમ છે. આવા પ્રકારની વાર્તાઓ કરનારાઓનું પોષણ પણ તેમનાથી જ થાય છે.

આ જાતની વાર્તાઓમાંથી, ‘સૂણી અને મેઆર.’ નામની અતિ પ્રસિદ્ધ અને લોકપ્રિય વાર્તા આજ ગુજરાતી વાચકવર્ગ સમક્ષ રજુ કરવા ધારી છે. સિંધી ભાષામાં સૂણી શબ્દનો અર્થ ‘શોભાયુક્ત’ એવો થાય છે તેથી તેનો સામટો અર્થ ‘સુંદરી’ એવો થઈ શકે અને મેઆર શબ્દનો અર્થ ‘લેસોનો રખેવાળ’ અથવા ‘પાળનાર’ થાય. કચ્છી ભાષામાં લેસને ‘મે’ કહે છે જેમ ગોવાળ (કચ્છી ગોવાળ) ગાયોનો પાળનાર તેમ ‘ડ’ ને બદલે ધણીવાર ‘ર’ અક્ષર વપરાય છે.

ધણી જનકથાઓના સમય અને સ્થળના સંબંધમાં લોકોના ભિન્ન ભિન્ન વિચારો અને માન્યતા હોય છે, તેમ આ સૂણી અને મેઆરના સંબંધમાં પણ છે. કેટલાક લોકો કહે છે કે, આ આશક માશુક પંજાબ દેશમાં ચિનાબ નદીના કીનારા પર આવેલા ગુજરાત ગામમાં રહેતાં હતી. બીજાઓનું કહેવું છે કે, સૂણી સિંધની રહેનાર હતી. આ વાતના પુરાવામાં તેઓ સિંધમાં સદાપુર ગામની નજીકમાં તેની કબર બતાવે છે, વળી કેટલાક એમ પણ કહે છે કે, સૂણી સિંધુ નદીને કાંઠે હૈદરાબાદથી ૧૪ માઇલને અંતરે આવેલા હાજીપુર ગામ પાસેના જંગલમાં રહેતી હતી અને હાલ પણ ત્યાં ‘સૂણીનું વન’ એ નામનું એક જંગલ કહેવાય છે. આ સર્વે વાતોમાં પહેલી વધારે માન્ય રાખવા જોગ છે.

સૂણીના સમયને માટે કોઈ વાર્તા કહેનાર કે લેખક ચોક્કસ વખત બતાવી શકતો નથી, પણ જે વખતે આ વાત બની તે વખતે

દિક્ષીના તખ્ત ઉપર મોગલ શહેનશાહ જહાંગીર ઉર્ફે આલમગીરનો પુત્ર શાહજહાન હતો. એ વાતને બધા સ્વીકારે છે.

સિંધના મહા કવિ અને ફિલોસોફર પૂજ્ય મહાત્મા સૈયદ શાહ અબ્દ લતીફે પોતાની પ્રાસાદિક વાણીમાં જીવને આશક, અને ઇશ્વર ને માશુક, એવા લાવાર્થનું જે વર્ણન કર્યું છે તેમાં સૂણી અને મેઆરનું પણ ઉત્તમ સ્થાન છે. મહાત્મા શાહ અબ્દ લતીફ અથવા સિંધી લોકો જેને શાહ લિટાઇ નામથી ઓળખે છે તે મેઆરનું નામ સાડ અથવા સાહડ કહે છે, અને સૂણીને તોડીને નામે પણ વર્ણવે છે.

મજકુર પીર શાહ અબ્દ લતીફ-લિટાઇ જેની ખ્યાતિ સિંધી લોકોમાં અદ્વિતીય છે અને જેની દરગાહ પર આજ પણ હજારો લોકો જ્યારત કરવા જાય છે તેમના ચારિત્ર ધર્મ અને કવિતા વિષે એક સિંધી વિદ્વાન મીં લીલારામ વતનમલ લાલવાણીએ જે અંગ્રેજી પુસ્તક લખ્યું છે તેમાં સૂણીની વાર્તા પર સારો પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે; અને એવા એક કેળવાયલા વિદ્વાન પુરુષ, જે ખુદ સિંધના વતની છે તેમનું લખવું બીજા સામાન્ય વાર્તા કહેનારાઓ કરતાં વધારે વજનદાર ગણી શકાય, તેથી જ સૂણીની વાર્તાના સંબંધમાં જે જે પાઠકેર છે તે તે ધ્યાનમાં લેવા છતાં અમે અમારી વાર્તાનો મુખ્ય ક્રમ એ પુરુષના લખવા મુજબ ગોઠવ્યો છે, પરંતુ દિલગીરીની વાત એટલી જ છે કે, કોઇ પણ વાર્તા સંબંધે લોકોમાં બોલાતું સિંધી સાહિત્ય એ વિદ્વાન ગ્રંથકારે મજકુર પુસ્તકમાં આપ્યું નથી. તેથી તે બાધને માટે અમારે વાર્તા કહેનારા મીરો વિગેરે ઉપર જ મુખ્ય આધાર રાખવો પડ્યો છે. આ વાર્તાને અંગે જે સિંધી સાહિત્ય આપવામાં આવ્યું છે, તે સંપૂર્ણ છે એવા અમારો દાવો નથી, પરંતુ અમારી શોધમાં જેટલું મળી શક્યું અને તેમાંથી વાર્તાને અંગે દાખલ કરવા યોગ્ય જણાયું તેટલું જ માત્ર દાખલ કર્યું છે. આ અને એના જેવી બીજી અનેક વાર્તાઓના સંબંધમાં ઘણા સિંધી કવિઓએ કાશી તથા બેતોની સાંકળો બેડેલી છે, તેમાંની માત્ર લતીફની કવિતા જ શ્રેષ્ઠ દરજ્જે લઇ શકાય તેવી છે.

બાકી કોઈકે કવિતાઓ સારી હોય છે પણ સામાન્ય રીતે નિરક્ષર લોકોની જોડેલી કવિતા મનને આનંદ આપે તેવી ન હોવાથી તેને અમે ગ્રાહ્ય ગણી નથી. આ વાર્તા સંબંધી આટલી હકીકત પ્રસ્તાવના રૂપે ગુજરાતી વાંચક ટૂંક સમીપ રજુ કરી હવે અમે વાર્તાના ક્રમ ઉપર આવીએ છીએ.

૪૨વી સનની સત્તરમી સદીના વચ ગાળે પંજાબમાં ચિનાબ નદીના કાંઠા પર આવેલા ગુજરાત નામે ગામમાં તોલા અથવા તુલા નામે મુસલમાન કુંભાર રહેતો હતો. જે કે તેનો મુખ્ય ધંધો માટીનાં વાસણો બનાવવાનો હતો, તથાપિ તે સંખ્યાબંધ ગધેડાંઓ રાખી તે દ્વારા એક ગામથી બીજે ગામ અનાજ વગેરે માલ પહોંચાડી તેમાંથી ભાડાની કમાણી કરતો હતો. તેમ કોઈ વાર પોતાના પૈસા વડે માલ ખરીદીને એક ગામથી બીજે ગામ વેચી તેમાંથી સારો નફો મેળવતો. આ બે ધંધા ઉપરાંત તે સંખ્યાબંધ ભેંસો રાખતો હતો અને તેના ઘી વડે પણ સારી કમાણી કરતો. આ પ્રકારના બે ત્રણ ધંધાઓને લીધે તેને કેટલાક નોકરો રાખવા પડતા. એકંદરે આ નાના ગામડામાં તોલા કુંભાર સારો પૈસાદાર અને સુખી માણસ ગણાતો હતો.

આ આબરૂદાર કુંભારનું કુટુંબ મોટું હતું તેમાં એક ખુબસુરત પુત્રીનો વધારો થયો. આ પુત્રીનું નામ પોતાના એક મુરશદ-ગુરના કહેવાથી તોલાએ સૂણી પાડ્યું. તે નામ તેની ખુબસુરતી પ્રમાણે પરિપૂર્ણ રીતે લાયક હતું. સૂણી જેમ અસાધારણ સુંદર હતી, તેમ તેનામાં બુદ્ધિ અને સ્મરણ શક્તિ પણ ઉત્તમ હતી. તે એટલા ઉપરથી સમજાશે કે સાત વર્ષની નાની વયે તે આખું કુરાન વાંચતાં શીખી હતી. તે પોતાના નાના ખુબસુરત અવયવોથી તથા મધુર ભાષણ અને બુદ્ધિથી જોનાર સર્વ મનુષ્યોની પ્રીતિને પાત્ર થતી હતી.

સૂણીનો બાપ પૈસાદાર માણસ હોવાથી ધર્મની કેળવણી ઉપરાંત તે જમાના મુજબ એક અમીરની પુત્રીને અપાય તેવી સર્વ કેળવણી તેણે પોતાની પુત્રીને આપી હતી. ઉમર લાયક થતાં સૂણી

એક દિવ્યાંગના જેવી ખુબસુરત દેખાવા લાગી. તેની ઉમર સોળ વર્ષની થવા આવી હતી. તેમ છતાં તેને લાયક વર ન મળવાથી હજુ સુધી તેના બાપે તેને કુમારી જ રાખી હતી.

એમ કહેવાય છે કે એ સમયે બુખારા શહેરમાં મિર્ઝાઅલી બેગ નામનો એક ધનાઢ્ય મોગલ વહેપારી રહેતો. તેની પાસે પુષ્કળ દોલત હતી, છતાં મોટી ઉમર સુધી ખુદાએ કાંઈ સંતતિ આપી નહોતી; જેથી કોઈ ઓલીયાની દુવાથી પોતાની ઉમેદ ખર આવે, એટલા માટે તે ઘણી ખેરાત કરતો, ફકીરો અને ઓલીયા પુરોને હમેશાં જમાડતો અને વસ્ત્રદાન વગેરે આપતો. છેવટે મીર્ઝાઅલી બેગની છેક ૬૦ વર્ષની ઉમરે એક ઓલીયા ફકીરની દુવાથી એને ત્યાં એક ખુબસુરત પુત્ર જનમ્યો. તેથી તે ઘણો આનંદ પામ્યો અને તેણે પુત્રપ્રાપ્તિની ખુશાલીમાં પોતાની અર્ધી દોલત ખુદા અને તેના પાક પેંગખરના નામ પર ખેરાત કરી દીધી. અને પોતાના પુત્રનું નામ ઇબ્રજતબેગ પાડ્યું. વાર્તા કહેનારાઓનું કથન છે કે જે દિવસે પંજાબના ગુજરાતમાં સૂણીનો જન્મ થયો તે જ દિવસે અને તે જ સમયે બોખારામાં ઇબ્રજતબેગનો જન્મ થયો હતો. કેમ જાણે એ બંને વ્યક્તિઓને પરમેશ્વરે એક બીજાને માટે જ ખાસ ન બનાવી હોય !

મિર્ઝાઅલીબેગ બોખારાનો એક આગેવાન વહેપારી અને દોલતમંદ પુરૂષ હતો. તેણે પોતાને ષ્ઠ વયે પ્રાપ્ત થયેલા એકના એક પુત્રને એક રાજકુમારની તરબિયતથી ઉછેર્યો, અને તે જમાનાને અનુકૂળ એવી સર્વ પ્રકારની કેળવણી તેને આપી. ઇબ્રજતબેગ વાંચવા લખવાના હુન્નરમાં એક્રો હતો. ગાયન અને કવિતા એ તેની મુખ્ય શોખની વસ્તુ હતી. તે વાંસળી વગાડવામાં એટલો બધો કાણુ ધરાવતો હતો, કે મનુષ્યો ઉપરાંત પશુપક્ષીઓ પણ તેના નાદ પર વિમોહિત થતાં. આ સર્વ હુન્નરો ઉપરાંત તેનામાં ઉત્તમ પ્રકારનું લડાયક શૌર્ય હતું. તે તમામ પ્રકારના હથીયારોનો ઉપયોગ કરી જાણતો હતો અને સોળ વર્ષની નાની ઉમરમાં એટલો બધો કદાવર થયો હતો કે તેનાથી મોટી ઉમરના કસાયલા માણસો પણ તેની સાથે હાથ મેળવવાને સંકોચાતા હતા.

મિર્જાઅલીબેગના શાહેબખાને મુસાફરી કરવાની અત્યંત આકાંક્ષા હતી. તેમાં પણ ખાસ કરીને હિંદુસ્તાન અને તેની રાજધાની દિલ્લીના દબદબાની તેણે ઘણી તારીફ સાંભળી હતી. હિંદના મુગલ શહેનશાહના વૈભવની તેણે જે અલૌકિક કહાણીઓ સાંભળી હતી તે નજરે નજર જેવા અને હિંદુસ્તાન જેવા રસાળ દેશને જાતિ અનુભવ લેવા તત્પર થયો. આ મુસાફરી કરવાને હેતુ કાંઈ વેપાર કે નોકરી મેળવવાનો નહોતો કેમકે તેના પિતા પાસે એટલી બધી દોલત હતી કે નીતિને રસ્તે ચાલે તો તેને પોતાને તો શું પણ તેના વંશવારસોને પણ કમાવાની જરૂર પડે નહીં. ઇબ્રજતબેગ પોતાના પિતા પાસેથી હિંદની મુસાફરી કરવાની વારંવાર માગણી કરતો પણ પોતાના નાની ઉમરના પુત્રને દુર દેશ મોકલવાને તે ઇચ્છતો નહિ. છેવટે જ્યારે ઇબ્રજતબેગની ઉમર ૧૬ વર્ષની થઈ અને તે સર્વ વિદ્યાકળા અને નિશાનબાજી તથા અંગકસરતનાં ખેલોમાં એકેડો થયો ત્યારે તેણે પોતાના લાડકવાયા પુત્રની હોંસ પૂર્ણ કરવા માટે રજા આપી. તેની સાથે એક ખખરદાર નોકર આપ્યો અને બંનેની સ્વારી માટે એક કિંમતી ઉંટ લઈ દીધું. તેમજ મુસાફરીમાં તેના મરતબા પ્રમાણે ખર્ચ કરી શકાય તેના અંદાજથી પણ વધારે પૈસાની રકમ આપી પુત્રને હિંદ તરફ વિદાય કીધો.

ઇબ્રજતબેગ તથા તેના નોકર જેનું નામ હસનબેગ હતું તે બંને યુખારાથી મજલ કરતા, રસ્તામાં આવતાં નવીન શહેરો ગામો વગેરે જોતા, કેટલીક મુદતે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા. પંખખનો રસાલ મુલક ઓળંગી તેઓ શાહજહાનની રાજધાની દિલ્લીમાં આવ્યા. મોગલોની-શહેનશાહની સ્વારીઓ અને કચેરીઓ પણ જોઈ કેટલાક રાજદરબારમાં લાગવગ ધરાવનારા મોગલ જવાનોની મહેરબાનીથી આપણો ઇબ્રજતબેગ ખુદ શહેનશાહ શાહજહાનની રૂબરૂ મુલાકાત કરવાને પણ ભાગ્યશાળી થયો. તેણે પાદશાહને સારો હદીયો અને યોગ્ય રકમનાં નજરાણાં કરી પાદશાહે તેની અને તેના કુટુંબની ખેરઆશિયત પુછી તથા જો તેની ઇચ્છા હોય તો પોતાના દરબારમાં તેના લાયકની નોકરી આપવાની પણ ઇચ્છા જણાવી, કેમકે આપણી

વાર્તાના નાયક ઇન્જતબેગની અસાધારણ ખુબસુરતી અને સબ્યતા એટલી બધી મોહક હતી કે તેના પ્રસંગમાં આવનાર દરેક મનુષ્ય તેને એક દોસ્ત તરીકે ચાહવા ઇચ્છતું. ઇન્જતબેગે મહાન મેગલ શહેનશાહની આ મહેરબાની અને માયા ભરેલી સદ્વિચારોના અતિ નમ્રતાથી ઉપકાર માનતાં અસ્વીકાર કર્યો તેથી પાદશાહની તેના તરફ વધારે લાગણી દેરાઈ. તેણે રાજસન્માન તરીકે તેને ઉમદા પોશાક આપ્યો. અને જ્યાં સુધી તે દિલ્હીમાં રહે ત્યાં સુધી તેની પાદશાહી પરાણા તરીકેની મહેમાનદારી કરવાનો હુકમ આપ્યો. પાદશાહની આવી મહેરબાની અને કદરદાનીથી ઇન્જતબેગ અતિશય ખુશ થયો. ફરી ઉપકાર માની ઘણા માનથી અને અદબથી તેને નમન કરી ત્યાંથી પોતાને ઉતારે આવ્યો. કેટલીક મુદત સુધી દિલ્હીમાં રહી તમામ જોવા લાયક સ્થળો તેણે જોયાં. એકંદરે ખુબારામાં તેણે હિંદ અને તેના પાયતખ્ત દિલ્હી વિષે જે કાંઈ સાંભળ્યું હતું તેના કરતાં અહીં તેણે વધારે જોયું. અને અનુભવ મેળવ્યો. ખાસ કરીને હિંદુસ્તાનના શહેનશાહની મુલાકાતથી તેની મુસાફરીને તે વિશેષરૂપે સફળતાવાળી સમજવા લાગ્યો. તેણે ખુબારા છોડે છ માસ કરતાં વધારે મુદત થઈ હતી. તેથી હવે તેણે પોતાના વ્હાલા વતન તરફ વળવાનો વિચાર કર્યો. રસ્તામાં આવતાં શહેરો જોતો જોતો તે ફરીથી પંજાબમાં આવ્યો. અને એક ખુશનુમા સાંજે ચિનાત્ર નદીના તટપર આવેલા ગુજરાત નામે ગામ નજીક રાતવાસો કરવાના ધરિદાથી આવી પહોંચ્યો કે જે ગામમાં સૂણી પોતાના માબાપ સાથે રહેતી હતી.

ઇન્જતબેગનો નોકર અને સલાહકાર હસનબેગ પોતાના શેઠને માટે ઉતારાનો બંદોબસ્ત કરી પોતે ગામમાંથી જોઈતી વસ્તુ અને એક માટીનો ઘડો લેવા ગયો. સૂર્ય અસ્ત પામવાનો સમય હતો. કુંભારને ત્યાંથી ઘડાની તપાસ કરતાં કરતાં તેણે એક નવજવાન નાજનીન જોઈ. તેને જોતાં જ તે ઘણો અન્યય થયો. તેને પોતાના શેઠની ખુબસુરતી વિષે મોટો ગર્વ હતો પણ તેણે જ્યારે આ છોકરીને જોઈ ત્યારે તેને ભારે અસર થઈ. તેણે પેલા તુલા કુંભારને આ બાઈ વિષે પૂછતાં જણાવ્યું કે, તે તેની એકની એક પુત્રી હતી અને તે હજુ કુમારિકા જ હતી.

હસનબેગ પોતાને જોઈતો સામાન ખરીદ કરી ઉતારે આવ્યો. તે પોતાના શેઠ કરતાં ઉમરે મોટો અને સ્વભાવે બહો માણસ હતો, તેમ પોતાના શેઠનો તે ખેરખ્વાહ હતો. સાથે રહેવાથી શેઠ નોકરને એક મિત્રના જેવો પ્રેમ અંધારો હતો, તેથી આવતાં વેંત જ તેણે પેલી ખુબસુરત કુંભારની છોકરી-સૂણીની વાત-પરિણામનો વિચાર કર્યા વગર ભોળપણે પોતાના શેઠને અન્યથા તરીકે ઘણી તારીફ સાથે કહી સંભળાવી. ઇન્જનતબેગ સૂણીની તારીફ સાંભળીને સ્વાભાવિક રીતે જ તેને જોવાને તત્પર થયો પરંતુ તે વખત અંધારું થવા આવ્યું હતું એટલે હસનબેગે જેમ તેમ કરીને તે વાત સવારપર મુલતવી રખાવી.

રાત્રે સૂણીને જોવાના ખ્યાલોમાં ઇન્જનતબેગને પુરતી ઉંઘ પણ આવી નહીં અને સવાર થઈકે નહિ એવી શંકામાં તે વારંવાર જાગી ઉઠતો. પરાઈ થતાં જ તે ઉઠ્યો ને નિત્યનાં આવશ્યક કામથી પરવારી નાસ્તો કરી ગામમાં જવાને તૈયાર થયો. તેના ભોમિયા તરીકે હસનબેગ તેની સાથે હતો. તેઓ તુલા કુંભારને ઘેર કેટલાંક માટીનાં વાસણો લેવાને બહાને ગયા. ભાગ્યવશાત્ સૂણી તે વખતે પોતાના ઉંઘરાપર ઉભી હતી અને તેનો આપ બહાર ગયેલો હતો. સૂણીને જોતાં જ ઇન્જનતબેગ ઘણો ખુશ થયો અને તેની ખુબસુરતીથી તેના તરફ આકર્ષાયો. તેમ તેની ખુબસુરતીથી સૂણી પણ અતિશય સાનંદાશ્ચર્ય પામી. લોહું જેમ લોહયુંબક તરફ ખેંચાય, તેમ તેઓ પરસ્પર ખેંચાયાં. અને તેજ પળે તે બંનેએ એક બીજાને આ સંસારના સુખદુઃખના સાથી તરીકે મનમાં જ પસંદ કરી લીધાં. કેટલીક પળો સુધી ચાર આંખોએ પરસ્પર વિદ્યુત સંદેશા ચલાવ્યા, અને તેમાં ભાન રહિત જેવાં થઈ ગયાં. પરંતુ હસનબેગ જે કાંઈક ઠરેલ પ્રકૃતિનો અને ડાહ્યો હતો તે આ ઘટના જોઈ ને તેનો ભાવાર્થ સમજી ગયો, તેથી તરત બંનેને ચેતાવ્યાં અને લોકલાજને સંભાળવા સુચના કરી. વાસણો લેવા વગેરેની વાત કરી. આ પહેલી મુલાકાતમાં જ સૂણીએ ઇન્જનતબેગને બે ચાર સવાલો પુછી તેના સંતોષકારક જવાબો મેળવ્યા. હસનબેગ એક બે માટીનાં વાસણો સહિત પોતાના શેઠને સાથે લઈ ઉતારે આવ્યો.

ઉતારે આવ્યા પછી હસનબેગે જોયું તો પોતાના શેઠ ઉપર એક જાદુઈ મોહજાનના જેવી અસર થયેલી જણાઈ. તેણે સૂણીને સાથે લઈ જવાય તો જ ખુખારે જવાનો અને તેમ ન અને તો અહીં જ પોતાની જીંદગી પુરી કરવાનો પોતાનો નિશ્ચય જણાવ્યો. હસન બેગે આ વાતથી પાછા હટવા તેને ધણો સમજાવ્યો. પણ ઈજ્જત બેગને ઈશ્કનો એવો કારી ધા લાગેલો હતો કે તે એની સમજુતીના મલમપટાથી સારો થાય તેમ ન હતો.

હસનબેગની નામરજી છતાં ઈજ્જતબેગે એક ઘર ભાડે લીધું અને ત્યાં વસવાટ કરી રહ્યો. દરરોજ કોઈ ને કોઈ વાસણો લેવાને બહાને તે તુલા કુંભારને ત્યાં જતો ને ત્યાં સૂણીના દર્શન અને મેળાપનો લાભ મેળવતો. બંનેનો પરસ્પર પૂર્ણ પ્રેમ બંધાયો. તેઓ એક બીજાને જીવસદૈ ચહાવા લાગ્યાં. પણ આ પ્રેમ જાહેર કરવાની તેમની હિંમત ચાલતી નહોતી. હસનબેગ આ વાતમાં સંમત ન હોવાથી સૂણીને ચોરીથી નસાડી જવાના કામમાં ઈજ્જતબેગ ફાવી શકે તેમ ન હતું, તેથી તે માત્ર સૂણીની છુપી મુલાકાતોથી જ સંતોષ મેળવતો. આવી રીતે ચાલતાં ધણો વખત વીતવાથી ઈજ્જતબેગ પોતાની પાસેની તમામ રોકડ રકમ ખર્ચી ચુક્યો એવા વખતમાં હસનબેગને તાવની બિમારી આવી અને શરદીના તાવથી થોડા દીવસમાં તે મરણ પામ્યો. ઈજ્જતબેગે પોતાના વફાદાર નોકરને અવલ મળલ પહોંચાડ્યો અને છેવટ પોતાની પાસે જે કિંમતી વસ્ત્રો અને હથીયારો હતાં તે પણ વેચી નાંખ્યાં. તેનું કિંમતી ઉંટ જંગલમાં ચરવા મૂક્યું હતું તેની સંભાળ ન લેવાથી તે ખોવાઈ ગયું અને ઈજ્જતબેગે પોતાની ઈશ્કની લેહેમાં તેને શોધવાની કડાકુટ કરી જ નહી. ગુજરાતમાં આવી વસવાને થોડાક માસ થયા એટલામાં તો આપણો ઈજ્જતબેગ એક રખડતા ફકીરની હાલતમાં આવી ગયો. રખડવાથી તેની ખુબસુરતી પણ ઝાંખી થઈ ગઈ. અને વસ્ત્રોના અભાવે તે એક ખરેખરા ફકીરના જેવો જ દેખાવા લાગ્યો.

ઉછરતા ઉઘમવાદી જવાનિયાઓ જેનો અસ્વીકાર કરે છે તે ભાગ્ય કેવી વસ્તુ છે ? એક ધનાઢય અમીરનો શાહેબજાદો જે થોડા

મહીના પહેલાં હિંદુસ્તાનના શહેનશાહની મહેરબાની અને પ્રીતિને પાત્ર થયો હતો, અને જેનો બાપ તેનું મોં જેવા માટે લાખોની દોલત ખર્ચી ચુક્યો હતો, તે ખુબસુરત યુવાન આજ હિંદુસ્તાનના એક ગામડામાં રખડતા ફકીરની હાલતમાં આવી પડ્યો. તેની પાસે ખરચવાને બદકે ખોરાક મેળવવાને એક ત્રાંખાનો નાનો સિંકો પણ નહોતો. આવા વખતમાં ધણા માણસો અલ્લાહના નામનો આશ્રય લઈ બિક્ષા માગે છે. પરંતુ આ ખાનદાન અને શરવીર જવાનને બીજા માગવા કરતાં હમેશને માટે ભુખ્યા સુઈ રહેવું એ વધારે યોગ્ય લાગતું હતું. ત્રણ દિવસ સુધી તેણે માત્ર પાણી ઉપર પોતાના શરીરને રાખ્યું. ચોથે દિવસ તેને તુલા કુંભારને ત્યાં નોકર રહેવા જવાનો વિચાર આવ્યો. તે તેની પાસે ગયો અને પોતાની તંગદસ્તી જણાવી માત્ર પેટમાં ખોરાક મેળવવા બદલ નોકર રહેવાને વિનંતી કરી.

તોલા કુંભાર તેને થોડા માસથી ગામમાં જોતો હતો, અને તેને પરદેશી મુસાફર તરીકે ઓળખતો હતો. તેણે આ જવાનની હકીકત લાગણીથી સાંભળી તેને દયા આવી. તેમ આવો સસ્તો નોકર ખીજો નહિ મળે એમ ધારી તેણે તેને રાખ્યો અને તેને પોતાની ભેંસો ચારવાનું અને તેની સંભાળ લેવાનું કામ સોંપ્યું. તે ધંધા તેણે ખુશીથી સ્વીકાર્યો તે દિવસથી લોકો તેને ‘મેઝાર.’ એ સંજ્ઞાથી ઓળખવા લાગ્યા. તે ધણું કરીને રાત્રી દિવસ જંગલમાં જ રહેતો. ન્યારે ગામમાં આવતો ત્યારે સૂણી તેને જમાડતી અને કોઈવાર તેને બાત મોકલતી. મેઝારને વાંસળી વગાડવાનો પ્રથમથી જ બારે શોખ હતો, અને આ ધંધામાં જંગલમાં રહી તે સૂણીનાં ઇશ્કનાં ગાયનો વાંસળીમાં ગાતો. મેઝારની વાંસળીનો સુર એટલો મોહક હતો કે પ્રાણી માત્ર તેના તરફ આકર્ષાતાં. સૂણી તેની બંસી સાંભળતી ત્યારે પોતાના દેહનું બાન ભુલી જતી. એ રીતે સૂણી અને મેઝાર પોતાની પવિત્ર પ્રેમમય જિંદગી સુખમાં ગુજરવા લાગ્યાં.

આપણો પૂર્વનો અમીર ઇજ્જતખેગ તે વર્તમાન મેઝાર ન્યારે ગામમાં આવતો, ત્યારે પોતાની માથુક સૂણી સાથે કલાકોના કલાક ગુજરતો. અને બંને એકબીજાના પ્રેમથી આનંદ પામતાં. મેઝારની

બંસી અને તેની ઇશક અને દિલસુશીની કવિતા જ્યારે સૂણી એક ચિત્તે સાંભળતી ત્યારે તે સ્વર્ગના સુખને તુચ્છ ગણતી. પણ અફસોસની વાત છે કે આ તેમનું સુખ પણ ભાગ્યદેવીથી સહન થઈ શક્યું નહિ. કેમકે સૂણી અને મેચ્ચારનો પ્રેમ યુગલખેર લોકોથી છુપો રહી શક્યો નહિ. લોકોમાં તેમના પ્રેમની વાતો થવા લાગી, અને તે વાતો સૂણીના માતાપિતાના કાન સુધી પહોંચી.

તોલા કુંભારે પોતાની પુત્રી અને મેચ્ચારના પ્રેમની વાત સાંભળી ત્યારે તે ઘણો દિલગીર થયો. અને એક અજાણ્યા પરદેશી માણસને આશ્રય આપવાથી પોતાની આખરને હાનિ થઈ એમ તે પશ્ચાતાપ કરવા લાગ્યો. તેણે પોતાની સ્ત્રીને આ વાત કરી, આવી બાબતમાં સ્ત્રી જાતિ વધારે ઉદાર સ્વભાવની થાય છે. તેણે સૂણીને મેચ્ચાર સાથે પરણાવી દેવાનો પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો. કેમકે મુસલમાનોનું ધર્મશાસ્ત્ર આવી બાબતમાં કાંઈ વાંધો બતાવતું નથી તેમ પસંદગીનાં લગ્નથી દુનિયામાં જેવી સફળતા મળે છે તેવી સફળતા બીજી રીતે મળતી નથી. પરંતુ હિંદુ લોકોમાં જેમ યાત્રિભેદ વધારે પ્રબળ છે તેમ હિંદુના મુસલમાનો પણ તેમના ધર્મનું ફરમાન ન છતાં આવી બાબતમાં યાત્રિભેદને માન આપે છે. તેથી તોલા જેવો પોતાની જાતમાં આખરુદાર ગણાતો કુંભાર એક રખડતા પરદેશી ફકીર જેવાને પોતાની દીકરી પરણાવે એ તેને બહુ જ હલકું લાગ્યું. તેથી છેવટે તેણે મેચ્ચારને પોતાની નોકરીમાંથી રજા આપી. અને તે સાથે તેને જણાવ્યું કે હવે પછી તે તેને બારણે આવશે અથવા તેના ઘરની આસપાસ કિંવા ગામમાં પણ રખડતો માલમ પડશે તો તેને પકડાવીને સજા કરાવવી પડશે. આ અપમાનથી મેચ્ચાર તે ગામ છોડી ચિનાબ નદીને સામે કિનારે એક ઝુંપડું બાંધીને ફકીરના વેશમાં જઈ રહ્યો. અહીં તેને અનાયાસે આવી મળે ત્યારે આહાર કરતો, પણ કોઈની પાસે બીજા માગવા જતો નહિ. કોઈને પોતાનું દુઃખ બતાવતો નહિ. નવરાશની વેળાયે તે માત્ર વાંસળા વગાડતો અને ઇશકનાં ગાયનો ગાતો. તેથી ઘણા લોકો દિવસે તેની પાસે જતા અને તેને ખાવાનું વગેરે આપતા. અને તેનાં ગાયન સાંભળતા. જ્યારે કાંઈ

ખોરાક ન મળે ત્યારે તે પોતાની ઝુંપડીમાં બેસી પોતાના પેદા કરનારની બંદગી અને શુક્રયુગ્મરી કરતો.

આ હાલતમાં આવી જતાં મેચાર પોતાની માશુક સૂણીને ભુલ્યો ન હતો. એવી બંદગીમાં તેની સંસારનૌકાનું સુકાન સૂણી હતી. તેમ આંખોથી અદૃશ્ય થવા છતાં સૂણી પોતાના આશકને ભુલી નહોતી. તેના અંતઃકરણના આંતરિક ભાગમાં મેચારની તસ્વીર કેતરાયલી હતી. મેચારના વિયોગથી સૂણીનું દુઃખ અસહ્ય થઈ પડ્યું. રાતદિવસ તેની આંખોમાંથી જળધારા સુકાતી નહોતી. આવા વખતમાં સૂણીની સાહેલીઓ તેને દિલાસો દેતી. તેમણે ચિનાખ નદીને સામે કિનારે આવેલા બચંકર જંગલમાં મેચારની ઝુંપડી શોધી કાઢી અને તેને સૂણીના દુઃખના સમાચાર કહ્યા. વિશેષમાં તેણે ચિનાખને આ પાર એક ઝાડ નીચે સંકેતસ્થાન કર્યું. અને દોઢપહોર રાત્રિ જવા પછી ત્યાં સૂણીની મુલાકાત લેવા માટે ખાસ બલામણ કરી. તેથી મેચાર ખુશી થયો.

આ પ્રમાણે સંકેત સ્થાન મુકરર થવાથી દોઢ પહોર રાત્રી જતાં દરરોજ મેચાર ચિનાખ નદી તરીને આ પાર આવતો. અને સૂણી પણ તેને માટે કાંઈ ખાવાનું લઈને છાનીમાની ત્યાં જતી આ વ્યવહાર પણ કેટલીક મુદત સુધી ચાલ્યો.

પ્રથમ વર્ણવ્યા પ્રમાણે સૂણી મેચારના પ્રેમમાં પડી છે, એ વાત જ્યારે તેના આપ તોલા કુંભારે જાણી ત્યારે ઉમર લાયક થવા છતાં તેણે સૂણીને પોતાની જ્ઞાતિમાં યોગ્ય પતિ શોધી પરણાવી નહિ, તેના માટે તે દિલગીર થયો. હવે થયેલી ભૂલ ઝટ સુધારી લેવા માટે તે તત્પર થયો. તેણે પોતાની જ્ઞાતિમાં સારા મનાતા એક છોકરા સાથે સૂણીનું સગપણ કર્યું. અને ન્યાતની રીતિ પ્રમાણે વિવાહ કર્યો. આ વાત જ્યારે સૂણીના જાણવામાં આવી ત્યારે સૂણીએ કેાઠપણ જાતનો મુલાજો કરવા વગર સૌ સગા સબંધીઓના સાંભળતાં પોતાના માતાપિતાને ખુદ્દા શબ્દોમાં કહી દીધું કે, તમારી આ સર્વ ખટપટ નકામી છે. કેમકે કુદરતના કાનુન પ્રમાણે પરણી ચુકેલી હું મેચારની સ્ત્રી છું. અને અમારા પરસ્પરનો અખંડ પ્રેમ બંદગી પર્યંત કાયમ રહેવાનો છે. તેમાં તમે જે ફિસાદ કરો છો તે ફેકટ છે.

આ શબ્દો ઉપર તે વખતે કોઇએ વિશેષ ધ્યાન આપ્યું નહિ. અને તરત જ તેમનાં લક્ષ-નિકા પડાવવાનો નિશ્ચય થયો.

આ વાત પોતાની નિલની મુલાકાત વખતે સૂણીએ મેઆરને જણાવી ત્યારે મેઆરે તેને કહ્યું કે, જો તારી સંસારમાં સુખી થવાની ઇચ્છા હોય તો હું તને દુવા આપીને આજે જ મારા વતન તરફ ચાલતો થાઉં કેમકે મારા પ્રેમને લીધે તું તારી નાતજાત અને સગા સબંધીઓમાં અકારી થાય છે.

આ વાતથી સૂણીને ઘણું માઠું લાગ્યું. તેણે કહ્યું કે હું તારો પ્રેમ ત્યાગ કરવા કે બીજા પુરૂષને પરણી સુખી થવા કરતાં મોતને આશીર્વાદ રૂપ ગણું છું. મારો પુછવાનો સવાલ માત્ર એટલો જ છે કે મને જખરજસ્તીથી બીજા કોઇ પુરૂષ સાથે નિકા પડાવવામાં આવે તો તે બાબત આપણા ધર્મશાસ્ત્રમાં શું ખુલાસો છે ?

મેઆરે કહ્યું—પરણુનાર કે પુરૂષની મરજી વિરૂદ્ધ જો નિકા પડાવવામાં આવે તે વાજબી રીતે નિકા જ નથી. કેમકે નિકા વખતે પરણુનાર સ્ત્રી-પુરૂષોની તેમના તરફના વકીલો મારફત અથવા સીધી રીતે કબુલત લેવામાં આવે છે. તેથી તારે નિકા પડાવનાર કાજની રૂબરૂ એ નિકાનો સાફ ઇન્કાર કરવો તેથી તારા ઉપર ખુદાનો ગુન્હો નહિ આવે.

જસ મારે એટલો જ ખુલાસો જોઇતો હતો. સૂણીએ આનંદથી ઉભરાતી છાતીએ કહ્યું: કેમકે, મેં નાતજાત સગાસબંધી માતાપિતા વગેરે તમામનો ડર છોડ્યો છે. મને માત્ર ખુદાનો ડર છે અને તે મારા પર ન ઉતરે તો હું બીજા કોઇથી ડરતી નથી.

એ પ્રમાણે વાતચિત કરી સૂણી અને મેઆર જુદા પડ્યાં. બીજા દિવસથી દમ નામના એક કુંભારના છોકરા સાથે સૂણીની સાલ્લી થવાનાં ગીત ગવાવા લાગ્યાં. દમ એક અઢારેક વર્ષનો કુંભારનો છોકરો હતો. દેખાવ અને કદમાં ઘણો બદલીકલ ન હતો, પણ અકકલ અને સમજશક્તિ તેના સામાન્ય જાત બાઇઓમાં હોય છે તેવી જ હતી. તેનો બાપ સૂણીના બાપ જેટલો પૈસાદાર અને મોભાદાર નહોતો. તો પણ સામાન્ય રીતે તેની નાતમાં સુખી

માણસ ગણાતો હતો, તેથી આ સાદું થયું. પરંતુ એ સાદું કેટલે દરજ્જે ફલીભૂત થાય છે તે હવે પછી આપણે જોઈ શકીશું.

જે વખતે સૂણીના આપને ઘેર અને તેના થનારા સસરાને ઘેર શાદીનાં ગીતો અને વાજાં વાગતા હતા તે વખતે સૂણી એકાન્તમાં ખેસી આંસુઓથી પોતાના ગાલ અને વસ્ત્રો ભીંજવતી હતી. બરાબર નીમેલે વખતે વરરાજા અને તેનાં પક્ષનાં માણસો લગ્નમંડપમાં આવી પહોંચ્યાં. સૂણીને તેની ઈચ્છા વિરુદ્ધ નવીન વસ્ત્રાલંકારો પહેરાવવામાં આવ્યાં અને લગ્નમંડપમાં લાવવામાં આવી. નિકા પડાવનાર કાઝી અને બીજા સાક્ષીઓ પણ આવી પહોંચ્યા. સામાન્ય રીતે આવે પ્રસંગે પરણનાર સ્ત્રી પોતાનું મોઢું, માથે ઓઢવાના વસ્ત્રથી કેવળ છુપાવી રાખે છે. તેને બદલે સૂણીએ પોતાનું અર્ધું મોઢું ખુલ્લું રાખ્યું હતું, કે જેથી આસપાસ શી ક્રિયા થાય છે, તે જોઈ શકાય.

નિકા પડાવનાર કાઝીને સૂણીના આપ તથા સસરાએ આગળથી સમજાવી રાખ્યું હતું કે, છોકરી અર્ધી દિવાની છે માટે નિકા વખતે તે કાંઈ આહુંઅવળું બકે તો પણ તમારે તે પર ધ્યાન ન આપતાં નિકા પડી ગઈ એમ જાહેર કરી ચાલ્યા જવું. તમને બીજે પ્રસંગે તમારો જે લાગો મળે છે તે કરતાં આ કામ પ્રસંગે બમણો મળશે.

આવી લાલચથી કાઝી જે એક સામાન્ય મુલ્કાં હોઇને પ્રથમથી જ સમજેલો હતો, તેણે જેવી નિકા પડવાની શરૂઆત કરી કે તરત જ સૂણીએ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કાઝીને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે:-

કાઝી સાહેબ, હું કુદરતના કાનુન મુજબ એક પુરૂષને પરણેલી છું અને અમે પરસ્પર એક બીજાને પૂર્ણ પ્યારથી ચાહીએ છીએ જેથી જ્યાં સુધી છુટાછેડા ન થાય ત્યાં સુધી હું બીજા પુરૂષને પરણી શકું નહિ. અને આ લગ્નમાં મારી બિલકુલ સંમતિ નથી. મારી કબુલતની ગેરહાજરીમાં ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે લગ્ન થઈ શકે જ નહિ માટે તમે આ ફારસ લજવવું બંધ કરો.

આ શબ્દો એક સત્તાધારી મનુષ્યની પેઠે આગાના રૂપમાં બોલી, સૂણી પોતાના આસન ઉપરથી ઉઠી ઉભી થઈ ગઈ. અને ઘર

તરફ જવાને ચાલતી થઇ. આસપાસના અજાણ્યા લોકો આથી ચકિત જ થઇ ગયા, પણ કાઝીએ પ્રથમથી થયેલી ખાનગી સમજૂતી મુજબ સૂણી અને દમની લક્ષ્મિયા પરિપૂર્ણ થવાનું કાયદેસર રીતે જાહેર કર્યું. બંને તરફના માણસો શાદીના મિષ્ટાન્ન ઉડાવવા લાગ્યાં. શાદી પછી વરરાજા અનેલા કુંભારના છોકરા દમને જ્યારે સૂણીની ખાનગી મુલાકાતનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે સૂણીએ તેનો એટલો બધો તિરસ્કાર કર્યો કે તે શરમનો માર્યો ફરી કોઇ દિવસ સૂણીની સમીપમાં ગયો જ નહિ. કહે છે કે પાસે રહેવાથી પ્રેમ થાય. એટલા માટે સૂણીના બાપે દમને પોતાને ત્યાં ધરજમાઈ તરીકે રાખ્યો. અને તેના પ્રત્યે સદ્ભાવ બતાવવા વારંવાર પ્રતિજ્ઞ તરફથી સૂણીને બોધ થતો. પરંતુ જે શ્વેત વસ્ત્ર એક વાર પાકા રંગથી રંગાઇ ચુક્યું તેના પર બીજો રંગ લાગ્યે જ કોઇ વાર અપવાદ રૂપે ચડી શકે છે. પ્રેમ એક એવી અવર્ણનીય વસ્તુ છે કે જેને માત્ર પ્રેમીઓ જ અનુભવી શકે છે એક કવિ કહે છે કે:—

(ઇદ વિજય સવૈયા)

પાનિ કે જંતુ કહા, પહિયાનત ગ્રીષમ કે તપકી ગરદીકી,
કાયરકો કલ કેસે પરે કછુ શરનકો શુદ્ધિ હૈ મરદીકી;
કેસરકી કરિ હૈ કહોં કિમત, જાહિ પરીચ્છ નહિ હરદીકી.
બે દરદી ન પ્રવીન, લહેગત, જાનત હૈ દરદી, દરદીકી.^૧

ભાવાર્થ:—જે લોકો પ્રેમના કુદરતી કાયદાને સમજી શકતા નથી. અને પસંદગીનાં લક્ષ્મી કેવું આવકારદાયક પરિણામ આપે છે તે સમજવા જેટલી જેમનામાં અછલ નથી તે સૂણીના પ્રેમી ચરિત્ર પર આક્ષેપ કરે છે. પરંતુ હકીકત જોતાં તોલા કુંભારે, સૂણી એક લાયક મરદને જીવજનનથી પરણી ચુક્યા પછી, બીજા કોઈ નાલાયક મરદ સાથે પરણાવવાનો પોતાની માતિ રિવાજ મુજબ પ્રયાસ કર્યો, તેથી સૂણીને શું? અમારા, તેમજ દરેક તત્વને જાણનાર સમજી મનુષ્યને મને તો સૂણી એક ખરેખરી પતિવ્રતા સતિ જ હતી. કે જેણે પોતાના ખરા પ્રેમ-ઈશ્કને માટે પોતાની જીંદગીનો ભોગ આપ્યો હતો.

લમ એટલે શું તેની સમજ આવ્યા પહેલાં જે બચ્ચાંઓને તેમના માળાપો કિંવા વાલીવારસો લમના જીસરામાં નાખી દે છે તેમનાં લમ સફળ થાઓ કે નિષ્ફળ નિવડો તે સબંધે અમારૂં કથન નથી. પરંતુ ઉમર લાયક થયેલાં જીવાનો જે પ્રેમ કરવાને લાયક છે, તેમનો પ્રેમપ્રવાહ અમુક લાયક વ્યક્તિ તરફ વળી ચૂક્યો હોય, તેને પોતાના સ્વાર્થ, મમત કિંવા માની લીધેલી નાતજાતની આબરૂના ભયે ખીજ દિશામાં વાળવાની વૃથા કોશિશ કરવી એ પોતાનાં બહાલાં બાળકોની જીંદગીનો ભોગ આપવા બરાબર છે, એ વાતને માટે સૂણીનું સુચરિત્ર એક આદર્શરૂપ છે, એમ અમારું માનવું છે.

સૂણીએ જનસમૂહ સમક્ષ સત્ય બાવે અને જાહેર રીતે જણાવ્યું હતું કે, હું મેઝારની પરણેલી સ્ત્રી છું. અને ખરેખર હતું પણ તેમજ, સૂણી આ સંસારમાં મરદ જ એક મેઝારને સમજતી હતી. તે સિવાયના મરદો તેના મનથી માટી અથવા કાષ્ટનાં પૂતળાં હતાં. તેણે અનેક આપત્તિઓનો સ્વીકાર કર્યા છતાં પ્રેમનો ત્યાગ કર્યો નહિ. તેથી જ તેનું નામ સતિઓની નામાવળીમાં અંકિત થયેલું છે.

સૂણી અને મેઝારની દરરોજ મધ્ય રાત્રીએ ચિનાબ નદીના કિનારાપર એક વટવૃક્ષ નીચે મુલાકાત થતી. કહે છે કે મેઝાર ચિનાબ નદી તરીને દરરોજ આવતો. અને પોતાની સાથે એક તળેડી માછલી^૧ લાવતો. તે બંને જણ સાથે બેસીને જમતાં. આ પ્રમાણે કેટલીક મુદત સુધી ચાલ્યું. એક દિવસે મેઝાર માછલી મેળવવામાં નિષ્ફળ નિવડ્યો અને ખીજ ખોરાકની વસ્તુ તેને મળી નહિ. તેથી સૂણી પરના અત્યંત પ્યારને લીધે પોતાની જંઘમાંથી એક માંસનો કટકો કાપી તેને તળીને, સૂણી પાસે લાવ્યો. આ કારણથી મેઝારના શરીરમાંથી ધણું લોહી નીકળ્યું હતું તેથી તે અશક્ત ગણ ગયો હતો. તેથી નદી તરીને જ્યારે તે કિનારા પરના મુકરર કરેલે સ્થળે

૧ કેટલાક ગુજરાતી હિંદુઓને આ કથનથી જરા ગ્વાનિ થશે પણ પંતબ અને સિંધમાં મત્સ્ય આહાર એટલો બધો સામાન્ય છે કે હિંદુ હુકાનદારો એક જ ત્રાજવામાં તરકારી અને માછલી જોખી આપે છે.

આવ્યો ત્યારે તે અશક્તિથી અચેતન થઇ ગયો. સૂણીએ પોતાના આશકની આ સ્થિતિ જોઇને તેને શુદ્ધિમાં આણવાના ઉપચાર કર્યા. કેટલીક વારે જ્યારે મેચાર શુદ્ધિમાં આવ્યો ત્યારે સૂણીએ તેને આ-જીજ અને દબાણથી આજની આ સ્થિતિનું કારણ પુછ્યું, કેટલીક આનાકાની પછી મેચારને સત્ય વાત કહેવા વિના આલ્થું નહિ. મેચારના આ સાહસની વાત સાંભળી સૂણી સખેદાશ્ચર્ય પામી. અને તે દિવસથી તેણે મેચારને નદી ઓળંગીને આપાર આવવાનો અટકાવ કર્યો. અને પોતે દરરોજ તેની ઝુંપડીપર જવાનો ઠરાવ કર્યો. આ ઠરાવને કચવાયલા દિલથી મેચારે મંજૂર કર્યો.

સૂણી તરવાની કળામાં પ્રવીણ હતી. તે પણ સ્ત્રી જાતિ હોવાથી ચિનાખ નદીનેા મોટો પટ ઓળંગી જવાની તેની હિંમત ચાલી નહોતી; તેથી તેણે એક પાકેલા ઘડાની મદદથી નદી ઓળંગવાનું સાહસ કર્યું. અને તેમાં સફળ થઈ. તે દરરોજ નીમેલે વખતે ઘડાથી નદી તરીને મેચારની ઝુંપડીપર જતી તે ત્યાં આનંદથી તેની સાથે વખત ગુજારતી.

વખત જતાં સૂણીની આ મુલાકાતો પણ લોકોથી અને તેના માખાપોથી છુપી રહી નહિ. તેથી તેમણે આ અવિચારી અને નિર્લજ્જ સૂણીને સાહસથી પાછા હટવાની ખૂબ શિખામણ આપી. પરંતુ પોતાના આશક—અને ઇશિકના સખંધમાં જે કાંઈ વિરુદ્ધતાનો બોધ કરવામાં આવતો તેની સામે તેણે પોતાના કાન બંધ કર્યા હતા. તે પોતાના કાર્યમાં નિરૂર અને મક્કમ હતી.

સૂણી પોતાના આશકની ઝુંપડીપર હમેશાં જતી, એક રાત્રીએ તેના પિતાના એક અલૈયા નામના મિત્રે તેને જોઈ અને આમ ન કરવા સમજાવ્યું. ત્યારે સૂણીએ જવાબ આપ્યો કે:

અધાસુણ તું અલૈયા, અલા સુણે આચાર.

ન હીકડી ધર ધર ગિલા થિએ, બઈ પાડે પંધપચાર.

આંહિ લખ્યો તી લોડીઆં ખદક મિડેતી ખુવાર.

સાવાર્થ—હે વડીલ બંધુ અલૈયા, મારા આ ચરિત્રને સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વર સુણે છે અર્થાત્ જાણે છે. હું નિર્દોષ છું.

(ખાકી આ અજ્ઞાન લોકોમાં) મારી પાડોશમાં, રસ્તામાં ને ઘેર ઘેર જે નિંદા થાય છે તે વ્યર્થ છે. હું મારા નશીબનાં લખ્યાં ભોગવું છું. અને મારી નિંદા કરનાર દુનીયાના લોકો ખાલી હેરાન થાય છે.

સામાન્ય લોકો સૂણીના નદી પાર તરીને જવાના સાહસને અજ્ઞયખીથી સાંભળતા અને કહેતા કે:—

ખારો કુત્ર ખત્રિય તડ તડ તડ હેઠ ભડું,

ઉઠી આધિય રાત જો, સે સૂણી કરે સડું.

છડે ખીર ખડું વિઝાં લુડે લોરી વચ્ચે.

ભાવાર્થ:—નદી ઓળંગી જતાં વચ્ચે પાણીના ૧૨ ધ્રો છે અને ખત્રીશ ટેકરાના તટ છે, તે દરેક ટેકરાની નીચે વીંછીઓ વસે છે. એવા ભયંકર સ્થળમાં સૂણી અર્ધી રાત્રે ઉઠીને ઢાડીઓ કાઢે છે. ખટર—દૂધ અથવા દૂધમાં રાંધેલા ચોખા વગેરેનું તમામ ભોજન અને ઉત્તમ શય્યા મુકીને તે પાણીની લેહેરો વચ્ચે હોંચોળા ખાય છે.

એક રાત્રે એક ઓળખાણવાળા શખ્સે સૂણીને નદીમાં પડતી જોઇને બોધ કર્યો કે:—

સારી ન થઇયેં સૂણી, તું નિગી નિમાણી.

વેંધે વોવટ વિસરે હી જોર જુવાણી.

સે પછાણીંધે પાણી તડેં તારા કર્નોએં તારમેં.

ભાવાર્થ:—સૂણી તું તારા પિતાના કુળમાં સારી થઇ નહિ પણ નાદાન અને નિર્માલ્ય નીવડી. આ પાણીના પ્રવાહમાં તારૂં આ જોર અને જુવાની કોઈ દિવસ વીસરી જઈશ. આ પાણી પછાડતાં ઠોકતાં—ઠોકતાં કોઈક દિવસે તું આ તાર પાણીના સમૂહમાં આકાશના તારા કરીશ અર્થાત્ ખૂડી મરીશ.

સૂણીએ તેને જવાબ આપ્યો કે:

હિકડયું ન ગિડેં ઉનારે, આઉં સરે શિયારે,

તન વિઝાંતી તારમેં સે અરવાજે આરે

પણ મ્હોળતતી મારે નકાં કેર ગિડેહીન કુંનમેં

ભાવાર્થ:—અનેક સ્ત્રીઓ આ નદીના પાણીમાં ઉનાળે પણ ઉતરતી નથી, પણ હું આ શિયાળાની ઠંડી રૂતુમાં ખુશીથી જીવના

જોખમે મારી ઇચ્છાપૂર્વક માઈ શરીર આ પાણીના ધોમાં નાખું છું. મારી, મારા આશક સાથેની મ્હોખત મને મારે છે. નહિ તો આવી મુશ્કેલી વચ્ચે આ પાણીના ધોમાં કોણ પડે ?

સૂણીનો આ જવાબ સાંભળી પેલો શખ્સ ચકિત થયો. તોપણ તેણે વિશેષ સમજુતી આપવાની મતલબથી કહ્યું કે, આ પાણીના અથાગ-ઘણા ઉડા ધો, નદીના તટની ભયંકર ભેખડો, ઉંચા ટેકરા અને તેની બખોલોમાં સંતાયલા સર્પાદિક ભયંકર પ્રાણીઓનો પણ તને ભય લાગતો નથી ? માટે માઈ કહ્યું માન ને અહીંથી પાછી વળ. હું તારે ઘેર તને મુકી આવું.

સૂણીએ તેને નમ્ર સ્વરે કહ્યું કે:—

ખારો કુત્ર બનિય તડ-તડ તડ હેઠ નાંગ,

માડુ મુલાળે કરો તિત મ્હોખત જો માંગ;

કેડો મુંહો જો સાંગ, જુકો પાણી ડિસી પાછી વરાં.

ભાવાર્થ:—મારા રસ્તાની વચ્ચે ખાર કુત્ર એટલે પાણીના ધો છે અને બત્રીશ ભેખડો-ટેકરા છે અને તે દરેક ટેકરાની નીચે જેરી સપો છે એવા ભયંકર સ્થળમાં જ્યાં ઈતર મનુષ્યો જવાને સંકોચ કરે છે ત્યાં જ મ્હોખતનો માર્ગ છે. આ મારે ઇશકનો કેવો સ્વાંગ-વેશ છે. કે જો હું પાણીને કિનારે આવીને તેનાથી ડરી પાછી વળું અર્થાત્ જો મુશ્કેલીથી ડરે છે તે ખરા ઇશકના રસ્તા પર નથી. એમ આશકોનું માનવું છે.

આ જવાબ સાંભળી પેલો શખ્સ ચુપ રહ્યો. અને સૂણી તે નદીમાં પડવાને તૈયાર થઈ. કવિ કહે છે કે:—

ગિડે ઘડો હથમે સે ચેલ બંધી ચોટે,

મન મિડયોસ મ્યારસે પરલે પાર પોતો;

પો ગોતે મિઝ ગોતો, અરે મવિઝે અબ્બણમે.

ભાવાર્થ:—સૂણીએ પોતાનો ચોટલો અને માથે ઓઢવાનું લૂગડું કમરે કસી લઈને પોતાનો નિત્યનો સહાયક ઘડો હાથમાં લીધો. જો કે સૂણી હજૂ નદીને આપાર હતી તો પણ તેનું મન નદીને પેલે પાર પહોંચી મેઆરને મળ્યું હતું. તે નદીમાં કુબ્જીઓ પર

કુખડીઓ ખાતી ખાતી તરતી જતી હતી. રખેને તેનું આ સાહસ મેચ્ચારની અજાણમાં ફેગટ ન જાય.

એક વાર નદીમાં પડવાને સૂણી તૈયાર થઈ હતી. નદીમાં પૂર આવ્યું હતું. અને પાણીના ધસારાથી કીનારાની એકાદ ભેખડ તુટી પડવાની તૈયારીમાં હતી, તે જોઈને એક લલા માણસે સૂણીને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે:—

સૂણી સઠે તારમેં તો શિયારો ને સી,

લગી લેર જડેં તેંસે જુધાં કરે હુંઅ;

થોડા વિરમીથી, મથે કપર તો કુન્ન કરે.

ભાવાથ:—હે સૂણી તેં આ શિયાળાની ઋતુ અને તેની સખ્ત ટાઢ પાણીમાં સહન કરી. આવા વખતમાં આ પાણીની લેહેરો તારા શરીરના અવયવો પર લાગીને શરીરને જીવથી જુદો કરી નાખે છે વળી ઉપર આ કપર-નદીના કીનારાની ભેખડ પાણીમાં પડવાની તૈયારીમાં છે માટે થોડી વાર વિરામ લે અથવા થોડ વિરમી થી. એટલે ઉતાવળથી જલદી નીકળી જ.

આ પ્રમાણે કહેનારા પ્રત્યે ઉત્તર આપ્યા સિવાય, સૂણી નદીમાં પડીને પોતાના પ્રીતમને જઈ મળી. લોકો સૂણી માટે ગમે તેમ નિંદાનાં વચન બોલતા હતા. તેના પ્રત્યે તે દુર્લક્ષ કરતી અને દરેકજ પોતાના પ્રીયતમને મળવા અર્ધા રાત્ર ઉઠીને ઘડો હાથમાં લઈને જતી.

સૂણીએ હવે દુનિયાંની સાથેનો તમામ વ્યવહાર છોડી દીધો હતો તે ધણું કરીને કોઈની સાથે બોલતી ચાલતી નહિ. સવાલનો જવાબ ‘હા’ અથવા ‘ના’ ના ધસારાથી જ આપતી દિવસના ભાગમાં તે હમેશાં કુરાનનો પાઠ કરતી. વખતસર પાંચ વખત નિમાઝ પડતી અને રોઝા રાખતી. આવી રીતે ધાર્મિક જિંદગી ગુજારતાં ઝાઝી લોકોની દૃષ્ટીએ આવતી નહિ. તે ખાવા માગતી નહિ. તેનાં મા બાપ જ્યારે ખાવાનું તેને આપતાં ત્યારે પોતાને રોઝો છે એમ જણાવી ખાતી નહિ. અને કોઈ વાર થોડું જમતી. મા બાપ અને બીજા લોકો તેને એક વિચિત્ર સ્ત્રી સમજી હવે ઝાઝી કનડગત કરતા નહિ. પરંતુ મોટી આશામાં પરણેલા પેલા કુંભારના

છોકરા દમે એક દિવસે તેને કેટલાંક કટુ વચનો કહ્યાં તે વાતનું વર્ણન કરતાં ખીજે દિવસે સૂણીએ પોતાની એક આંતરિક સખીને કહ્યું કે:—

કાલ હિન કુંભાર મુંકે મોં ચડી મિયાણું ડિનું,
નાય ન નિમાણું પડે ગંધન ગંધ્યું ધોય,
સંજે મિંઝ સૂમથી સે પાસા ફેરે પોય,
ઉથી આધિય રાતજો છ કુંનિય કાયણ રોય,
કડવા વેણ કસાલા ઈ મટે ને તો ચોય,
એડો કાંધ સંધોય. તેડ અરછેડતી વાણુનરાં,

ભાવાર્થ—જે પોતાના શરીરની દુર્ગંધી કે લુગડાંને ધોતો નથી. અને નિમાજ પઢતો નથી. સાંજ પડવા સાથે તે સુમથી એદી સુવા માટે પછી પાસાં ફેરવે છે, અને અર્ધો રાત્રે ઉઠીને ખાવા માટે હાંડલીને કારણે રડે છે. એવો એ એવદુઃ કુંભાર ચાવી ચાવીને કડવા. ને કસાલા. વેણ કહે છે તે હું સહન કરી શકતી નથી. અને એવાવર સાથે મારા બાપે વ્યર્થ સંબંધ સાંધ્યો. પરંતુ હું તો મારા ખરા પતિને માટે વહાણની પેઠે નદીમાં તરું છું.

સૂણીને સમજાવવા અથવા તેને ઈશ્કના પંથથી પાછી વાળવાના દરેક કાર્યમાં તેનાં મા બાપ નિષ્ફળ નિવડ્યાં હતાં અને સૂણીની આખા ગામ અને આસપાસના પ્રદેશમાં તેમજ તેમની નાતજાતમાં નિંદા થયા જ કરતી હતી. તેને બંધ પાડવાનો તેમને કોઈ ઈલાજ હાથ લાગ્યો નહિ, તેથી છેવટ તેઓ એવા નિશ્ચય પર આવ્યા કે, ચાવી નહારી ચાલવાળી પુત્રી જીવતી હોય ને આપણને નીચું જોવડાવે તેના કરતાં બહેતર છે કે તે મરી જાય. આ વિચાર કર્યા પછી તેમણે સૂણી જે ધડાથી નદીનો પ્રવાહ તરીને પેલે પાર જતી હતી તે ધડો શોધી કહાડ્યો. અને તે ધડો લઇને તેની જગાએ રંગ આકાર કદ અને ચિત્રામણમાં ખરાબર તેને જ મળતો એક નિલાડામાં પકવ્યા વિનાનો કાચો ધડો મુકી દીધો. તેમ કરવામાં તેમની બેવડી મતલબ હતી, કે સૂણી જે કાચા ધડાને ઓળખી લેશે તો તેના ઉપર તરીને સામે પાર જવાનું સાહસ નહિ કરે. અને કદાચ

નહિ ઓળખે તો એ કાચા ઘડાને આધારે પાણીમાં તરવા પડશે તો ઘડો ઓગળી જતાં તે કુખી મરશે. તેથી બંને રીતે તેના હક્કમાં એ ઘડો ઉત્તમ છે. મનુષ્યના પ્રયત્નથી સફળતા વા નિષ્ફળતા દેવા-ધિન છે. મનુષ્ય માત્ર યશ અપયશનો ભાગી છે. ઈશ્વરને શું મંજુર છે તે જાણવાને તે જ સમર્થ છે.

તે પછીની રાત્રીએ સૂણી પેલો કાચો ઘડો લઈને મેચારને મળવા માટે ચાલી. આ ઘડાની બદલી વિષે તે બિલકુલ અજ્ઞાન હતી. નદીના કિનારાપર આવી. કટીબદ્ધ થઈ. સૂણીએ જળ પ્રવેશ કર્યો. થોડી જ વારમાં તેને જાણાયું કે ઘડો કાચો છે. દરેક પળે કાચી માટી ગળવા લાગી તે જોઈ સૂણી બોલી કે.

હજારનમેં હિકડો મું ઠોકે ખયમં તે થાં.

કયેં જો કુંભાર મું કોં નક્યો તે કલામ.

ધણી લગ ધામ તું મૈલા માન મેડિયેં.

ભાવાર્થ:—હજારો વાસણમાંથી ઠોકી—વગાડીને મેં ઠામ-ઘડો ઉપાડ્યો હતો—મેં—કુંભારે—આ કાચા ઘડાની વાણી કહી નહોતી. તેમ છતાં ખુદાની કુદરતથી આ કાચો ઘડો આવ્યો. પરંતુ હવે હે પરમેશ્વર, તું મને મારા ધણી મેચારથી માંડ મેળવજો.

આ વખતે ઘડો બિલકુલ ભાગીને ટુકડા થઈ પાણીમાં ગળી ગયો. ભારે સૂણી ફરી બોલી કે:—

હજાર નમેં હિકડો મું ચિત્રાયમ ચિત્રાયમ ચિષ.

વો મેં વલી. દાવદ્યે પિયું થ્યો સેપિષ.

સુપકક ક્યો મેં સિષ. કળતેં ક્યો કિયો.

ભાવાર્થ:—હજારોમાંથી એક ઘડો મેં ચાહીને કિંવા કહીને ખાસ ચિત્રાવ્યો હતો. તે પાણીના બેપુરમાં ટુકડા થઈ ગયો. મેં ચાહીને સુપકક કર્યો હતો એટલે ચાહીને પકાવડાવ્યો હતો. તે પણ હે, કળ-નશીબ તેં કાચો કર્યો.

ઘડાનો નાશ થયા પછી નિરાધાર સૂણી ચિનાબ નદીના પ્રવાહમાં તરવા લાગી. નદીની સામે પાર ચોપાં, દોરાં ચરવાનાં ઘંટ (ખરકા) નો અને મેચારની વાંસળીનો અવાજ તે સાંભળતી હતી.

અમે આશામાં ને આશામાં તે તરફ તરતી જતી હતી. તે વખતે નદીની વચ્ચે સૂણી ખ્યાલ કરવા લાગી કે:-

કિત ઘંઠ ગુંડે, કિત પરૈયું પાર,
વીર વજ્રય તો વાંસળી, સાહડ સજી રાત;
કલમેજી તવાર, લોરો સભે લંધયું.

ભાવાર્થ:—ક્યાં ખરકાનો અવાજ થાય છે? ક્યાં છેટે સામી પાર છે? અહાદુર મેચ્ચાર સાડ આખી રાત પોતાની વાંસળી વગાડે છે. તેમાં વાગતી કલમાં નીતવાર-અવાજ ઉપર મેં આ બધી લેહેરો ઓળંગી.

આ રીતે સૂણી આશા અને નિરાશા વચ્ચે નદીના પાણીમાં તરતી હતી અને ધ્રુષ્ટી હતી કે:-

ઘડો ભગોત ગોરે'ઓ છાલ ય ભજે ધડી.
મુલાંટો મેચ્ચારજો ભિજી યો અય ભરી.
તાંગો તાર તરી, માન. મોંડિસાં ઉનમ્ચારજો.

ભાવાર્થ:—આ તરવાના આધાર રૂપ ઘડો ભાંગ્યો તો ભલે ભાંગ્યો. પણ આ મ્હોજતનો કળશ જે મેં માથે ઉપાડ્યો છે તે હે, ઇશ્વર ન ભાંગે. અને આ મેચ્ચારનો મુલાંટો (મ્હોજતનો કળશ ઉપાડવાની ઇટોણી) તે હવે ભીંગમ્મને ભારી સમાન ભારે થઈ છે હવે આ થોડું ઉંડું પાણી છે તે તરીને માંડ હું મેચ્ચારનું મોઢું જોઈ શકું.

પરંતુ આ વખતે એટલી બધી થાકી ગઈ હતી કે તેની આંખે અંધારાં આવવા લાગ્યાં. તેથી હૈયું હારી ગઈ. અને તેણે જીવવાની આશા છોડી. તો પણ તેનું મન પ્યારમાં લાગેલું હતું છેલ્લું તે બોલી કે:-

અખો મેં અઝરાયલ દીઠો.

તયં મન તણેં તો મેચ્ચાર દિયાં

ભાવાર્થ:—આંખોની સામે અઝરાયલ મોતના ફિરસ્તાને જોઈ છું તો પણ મારું મન મેચ્ચાર તરફ ખેંચાય છે.

આ શબ્દો સૂણીના મુખના છેદાજ હતા. એવામાં એક મોટા પાણીના મોજાએ ધસડીને ઉંડા પાણીમાં બોળી દીધી. તેણે જીવતી વખતે મેચ્ચારના નામથી ઘણી ખૂસો પાડી અને તે અવાજ મેચ્ચારે પણ

સામે પારથી સાંભળ્યો કે, તે પોતાની બહાલીને અચાવવાને નદીમાં ફેદી પડ્યો. અને ફેટલીક વાર સુધી તેની શોધમાં તેણે ઘણી વ્યર્થ કુબકીઓ મારી પણ તેની મુરદબ બર આવી નહિ. અને તેણે પણ થાકીને લોથ થઇ જલ સમાધિ ગ્રહણ કરી એ પ્રમાણે આ આશ્ચર્ય માશુકની જીંદગીને એક અંત આવ્યો.

આ ઘટના ચાલતાં છેક પ્રભાતનો સમય થયો. નદી પર લોકોનાં ટોળાં એકત્ર થયાં તેમાંના સારા તરનારાઓએ હોડીઓથી જઇને જ્યાં તેઓ કુબ્યાં હતો ત્યાં કુબકીઓ મારીને સૂણી અને મેઆરનાં શબ બહાર કાઢીને એક હોડીમાં નાખ્યાં.

એ વખતે રાત્રીના બનાવનું વર્ણન કરતાં એક શબ્દસ બોલ્યો કે:-

ગિડેં ધડો હથ કરે પોય બોડેં તે બાંઉ.

વડિયું કે વિમાડીઉં ધરિયા^૧ માંધા ધાંઉ.

વરજ સાડ પાંઉં દોસ્તલાતી ધમડીઆં.

ભાવાર્થ:—પ્રથમ તેણે ધડો હાથમાં લીધો હતો. અને ધડો ફેદી જવા પછી તે પોતાની જાન્યો પાણીમાં બોળતી-તરતી હતી બિચારીએ. આ દરિયા^૧-મોટી નદીના પટમાં મોટી બૂમો પાડી અને છેલ્લે મરતાં મરતાં તેણે કહ્યું કે હે સાડ મેઆર. તું પાછો વળ જે, હું તુજ દોસ્તી માટે મારા ગ્રાણ આપું છું.

એ પ્રમાણે તે બંનેનાં મુઠ્ઠાને બહાર કાઢીને મુસલમાન ધર્મની રીતિ પ્રમાણે ઘણા લોકોએ એકઠા થઇને મોટા માનથી તેમને દફનાવ્યાં. આજ પણ સૂણી અને મેઆરનાં પ્યારનો ગીતો પંજાબ, સિંધ અને કચ્છમાં એક સરખી રીતે ગવાય છે.

૧ ધરિયા, સિંધી અને પંજાબી લોકો મોટી નદીઓને પણ દરિયા કહે છે.

નોંધણી વાગડીઓ.

એક દિવસ સવારે ગેડીના રાજદરબારમાં નાચલા દરબાર ભરીને બેઠા છે. કેક વાતોના ગપાટા ચાલી રહ્યા છે એવામાં એક જણે કહ્યું “બાપુ, હમણાં નોંધણી કાકાનો દોર વધી ગયો છે હોકે. તેમ વળી નાનાભાઈ ઉપર હેત પણ વધારે છે. જોયું નહિ હમણાંજ આપણે મેળામાં જોવા ગયા હતા ત્યાં પણ વળુભાની ઘોડી ઉપર ફેટલી બધી મહેનત કરતા હતા. જાણે કે પેટનો છોકરો.”

બીજાએ ટાપસી પુરી કે કાકાની પક્ષપાતી પણ બહુ હો. એ તો હવે વૃદ્ધ થયા છે એમને એટલી બધી ખટપટ શા માટે જોઈએ ? એમને તો બંને આંખો સરખી હોવી જોઈએ.

આ વાતો સાંભળી દરબાર બોલ્યા “અલ્યા તમે તમારું કામ કરોને. એટલી બધી ચિંતા તમારે શા માટે રાખવી જોઈએ. કાકો તો દેવ પુરૂષ છે અને વળુ તેનો દીકરો છે કરે તેમાં ખોટું શું કરે છે ?”

ઉપલા નાચલાના શબ્દોએ ડાયરાની જીભ બંધ જ કરી દીધી. પણ બધાને નોંધણીની ધાક બહુ લાગતી હતી. પોતાનું કંઈ ધાર્યું થતું નહતું તેથી તેના વિરૂદ્ધ ખટપટ કર્યા જ કરતા હતા. પરંતુ નાર-સિંહ કોઈનું સાંભળતો જ નહિ. તેથી આજ પણ તેઓ પછાત પડ્યા હતા પરંતુ જ્યારે અવળું થવાનું હોય છે ત્યારે કોઈને કોઈ એવો પ્રસંગ મળી જ આવે છે જેથી આજ પણ એવું જ બન્યું.

એક કણખી પોતાના માણસો પાસેથી પોંકીઆના ભારા ઉપડાવી દરબાર પાસે આવ્યો. દરબારને પ્રણામ કર્યા તેમ ત્યાં બેઠેલા સૌ ડાયરાને રામ રામ કર્યા. દરબારે પુછ્યું “પટેલ ક્યાંથી આવો છો ?”

“અમે સણવેથી આવીએ છીએ. બાપુ, અમારા બાપ જન્મ પટેલે આપને ચખાડવા સાઈ આ જૂજ જેટલા પોંકાયા મોકલ્યા છે. અને સાથે એક કાગળ આપને આપવા સાઈ આવ્યો છે.”

“આપ કાગળ ક્યાં છે ?” દરબારે કહ્યું.

પટેલે પોતાના અંગરખાની કસમાં બાંધેલ કાગળ છોડી દરખાસ્તના હાથમાં આપ્યો. કાગળ વાંચી દરખાસ્તે પોંકીઆના સામું જોયું. જોઈને પુછ્યું “ આ ત્રણ ભારા કેમ, કાગળમાં તો પાંચ લખ્યા છે ? ”

પટેલ બોલ્યો. “આપુ ડેલીએ નોંધણી કાકે બે ભારા ઉતરાવી લીધા છે. નાના કુંવર ત્યાં બેઠા છે એટલે તેમના ડાયરને ખાવા સાડ ત્યાં જ બે ભારા રાખ્યા છે.” આ સાંભળી દરખાસ્ત તો વિચારમાં પડ્યા. તે લાગ જોઈ એક જણ બોલ્યો.

“ હાસ્તો. નોંધણી કાકાનો ડાયરો તો સૌથી પહેલો હક્કદાર ગણાય.” એમ કહી એક જણે દીવાસળી મુકી.

અને બીજાએ તેમાં ટીકો પુર્યો. “ કાકો ભાગ પડાવવાની રીત પણ ખૂબ સમજે છે. આપુ બે ભાઈ વચ્ચે ત્રણ દુભાગે જ વહેંચણી જોઈએ ને. એમાં કાંઈ અન્યાય ચાલે. કાકો ઘણા હુશિયાર છે. નાની મોટી તમામ બાબતમાં એને ઉકેલ તો હાજરા હજુર.”

આવા મર્મ થતા જાય છે. તેમ તેમ તમામ ડાયરો દરખાસ્તના મોં સામું જોતો જાય છે. દરખાસ્તના જીવાન ચહેરા ઉપર રૂધીરના વેગવાળા ધસારા થઈ રહ્યા છે. એની આંખો પોંકીઆના ભારા ઉપર થંભી ગઈ છે. ત્યાં તો ત્રીજા માખણીઆએ ઝેર રેડ્યું કે,

“ આપુ એક દિવસ એ જ ન્યાયે કાકો રાજ્યની પણ વહેંચણી કરાવશે. કાકાના મનની વાત પોતાની મેળે જ બહાર તરી આવે છે. કાકાના તો ઘટ ઘટમાં માતાજી જ રમી રહ્યાં છે.

રાજ્યનું અમંગળ કાકો કદી ધરે જ નહિ. ત્રણ દુભાગે બરાબર વહેંચણી કરાવશે.”

નારસિંહના ચહેરા ઉપર ત્રણ દુભાગની સમસ્યા ચોખ્ખે ચોખ્ખા ચિતરાઈ ગઈ. ભારા ઉપરથી એણે નજર ફેરવી લીધી. તેના ચહેરાનો રંગ બદલાઈ ગયો. આંખોમાંથી તણખા ઉડીને જણે હમણાં જ કાકા ને ભસ્મ કરશે. તેણે દાંત કચ કચાવીને નોકરને હુકમ કર્યો “ કાકાને બોલાવી આવ.”

નોંધણી કાકાની ડેલીએ ડાયરો જામ્યો છે. અને કુંવર વણ-ભાને ચોફેર ફરતો ગઢ કરીને સૌ બેઠા છે. વચ્ચે વૃદ્ધ નોંધણી

વાઘેલો બેઠો છે. તેની બેઠમાં કટારી ખોસેલી છે. પાસે માનાસાધ તણવાર પડી છે. માયું દાદી અને મૂછોનાથોભા તમામ ઘોળા સફેદ થઈ ગયા છે. તેની મોટી તેજદાર આંખો તો હજી પણ એવી ને એવી જ તેજદાર રહી છે, ફક્ત તેના મોઢા ઉપર કરચલીઓ પડી ગઈ છે તે તેની વૃદ્ધાવસ્થાની પૂરેપૂરી સાક્ષી આપે છે. તેના મોઢા ઉપર જાણે નિમકલલાલીની રેખાઓ તરી રહી છે. જાણે તેની સ્વામી-ભક્તિ તેના દેહની શોભા જ હોય તેમ દીપી નીકળે છે. દરબાર કરણસંગજીના વખતથી જ તેણે તે બાળકોને પોતાની કાખમાં લીધાં હતાં. મરવા વખતે કરણસંગજી કહી ગયા હતા કે, “નોંધણુભા, કુંવરોની ઓથ થાજે, તેના ઉપર છાંય કરજે, તેનો ખરો બાપુ હવે તું છે.”

ગેડીના વીસલદેવ વાઘેલાના બીજા બે ભાઈઓ હતા તેમાં વીસલદેવને માત્ર સંતાનમાં એક જ પુત્રી હતી. નાના કરણસંગજીને આનારસિંહ તથા વજેરાજી એમ બે કુંવરો હતા તથા નાનોભાઈ નોંધણુજીવાઘેલો હતો. નાજીભાને દુધધ્વના ઠાકોરોમાં પરણાવ્યો હતો. વજેરાજીને ભદ્રેસરના હાલા ઠાકોરોમાં પરણાવ્યો હતો. નોંધણુજીના ચાર પુત્રો હતા. તેમની બહેનણુ તો પ્રથમથી જ કરેલી હતી તેથી તેમનો ગરાસ ચાંસનો ભાગ તો જીદો જ હતો. પણ આ બાળકુમારો નાના હોવાથી તે દરેક કામ નોંધણુજીને પુછ્યા સિવાય નહોતા કરતા. નોંધણુજી પણ ધણા ઉમંગથી તેમના બેલી થઈ દરેક કામમાં ખુશીથી મદદગાર થઈ બિભા રહેતા.

નોંધણુજીને કરણસંગજીના નાના કુંવર વજીભા ઉપર ખુબ પ્રીતિ હતી. તે ઘણે ભાગે રાત્રિ દિવસ નોંધણુજી સાથેજ રહેતો તેમ તેના કુંવરો સાથે પણ વજીભાનો મેળ સારો હતો. કેટલીક મુદત વીત્યા બાદ કેટલાક લાલચુ અને ખટપટીઆ હજુરીઆઓએ ઉપરના કારણ-સર નાજીભાને લંભેરી નાંખ્યો અને પોંકીઆના ભારાએ તેમાં ઝેર રેડ્યું આ તેમને નોંધણુજીને કાઢવાનો ભાગ હીક મળી ગયો.

પોંકીઆના ભારા હજી છોડ્યા પણ નથી. નોંધણુજી પહેલો જ

એક પોંકીઓ હાથમાં લઈ જુએ છે અને તેની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરે છે કે તેજ ધડીએ એક જાણે દરબારમાંથી આવીને ખબર આપ્યા કે દરબારે આપને બોલાવ્યા છે.

“કાં નાશલા સાદ પડાવે છે કંઈ જરૂરી કામ છે શું ?”

“હા કાંઈ કામ હશે ઉભા ઉભા વાત સાંભળી જાઓ એમ કહ્યું છે.”

“જય માતાજી” બોલી હાથમાંથી પોંકીઆ નીચે મુકી નોંધણી ઉભો થયો. ખગલમાં તલવાર લીધી એક હાથની આંગળીએ વજુભાને વળગાવ્યો છે અને બીજા હાથમાં માળા ફેરવતો જાય છે. રઘુવીરને લઈને જાણે વશિષ્ઠ ઋષિએ પગલાં ભરવા માંડ્યાં છે. તેમ આ નેવું વરસનો ખજાણો ગયેલી કાયાવાળો બુદ્ધો વજુભાના ખભા ઉપર હાથ દબાવે પોતાની વાંકી વળા ગયેલી કાયાને સંભાળતો સંભાળતો મેડીએ ચડ્યો. છાતી આખી દાઢીના વાળમાં જાણે ઢંકાઈ ગઈ છે તેના હાથ પગ માથું તો જાણે ડગમગ્યા જ કરે છે. ધડપણ તેના ઉપર પૂર્ણ રીતે પોતાની સત્તા જમાવી રહ્યું છે.

‘રામ રામ બાપા’ નોંધણીએ દરબારને રામરામ કર્યા અને પોંકીઆના ભારા સામે જોઈ વિચાર્યું કે નાશલાએ પોતાને અને વજુભાને પોંકીઆ ખાવા બોલાવેલ છે. એનું ધ્યાન ન રહ્યું કે સામે રામરામનો ઉત્તર તેને નથી મળ્યો.

“બાપુ, ભાઈ સાહે તો ત્યાં પણ પોંકીઆ તૈયાર હતા તમે વળા અહીં શા માટે તાણ કરી ?”

“કાકા” કમકમતે હોઠે નાશલા બોલ્યો. “કાકા આજ તો પોંકીઆ ખારા ઝેર જેવા થઈ પડ્યા.”

નોંધણી—કાં બાપ, કાં નાશલા ! એમ કેમ બોલે છે ?

નાશલા—કાં શું ? કાંકે આજ પોંકીઆમાં સોમલ રેડ્યું અને આખા જીવતરને ખગાડ્યું. દૂધની કઠાઈમાં નિમક નાખ્યું.

નોંધણી—બાપ નાશ, કાંઈ વાંક ? કાંઈ વાતતો કર મારો દોષ હોય તો ખોળા પાથરી લઈ લઉં.

બુદ્ધો થડક થડક શ્વાસ ખાતો બોલ્યો. તેની માળાના મણકા

પણ ફરતા બંધ થઇ ગયા તેનું પણ તેને લાન ન રહ્યું. તે તો નાફલાના મોં સામું જ જોઇ રહ્યો ને વિચાર થયો કે આજ કુંવર આમ આવળું કેમ બોલે છે.

નાફલા—કાકા, આપુએ તમને આટલા માટે અમને સાંખ્યા હતા. ? અસ ત્રણ દુલાગની વહેંચણ કરવાની સમસ્યા પોકીઆના લારામાં તમને કરવી પડી ? કે લાઇ લાઈ વચેની હેત પ્રીત કાકા તમથી દેખી શકાઇ નહિ ?

ડાસો માથું ઉંચું કરીને માંડ માંડ બોલ્યો, “નાફલા ! મારો મહા-સાગર જેવો ઉદાર કુમાર આજ આટલે સુધી માઝા કેમ મુકે છે ? આપ મેં શું સમસ્યા કરી ? બે અને ત્રણ લારાની મેં શું વહેંચણ કરી ? હું આજે મરણને કાંઠે ઉભો છું તે ધડીએ મારા પર આલ કાં ત્રુટી પડે છે ! અને હું તમ બે લાઇઓ વચેની હેત પ્રીત દેખી ન શકું ? આપ એ તું શું કહે છે ? મારી ડાબી જમણી વચ્ચે હું આવો બેઠ કદીએ પાડું ખરો કે ? મારા કુળ ઉગ્મણને આજ આ શું થઇ ગયું છે. ”

નાફલા—કાંઇ નહિ કાકા. આજથી આપણાં અન્નજળ ખૂટ્યાં, જીદાં પડ્યાં અને વજીલાના પેટમાં ઝેર ભરી ભરીને રેડયું છે અને હજી પણ રેડજો. જાઓ હવે તમારું ચાલે તો વજીલાને બે લાગ અપાવી દેજો. હવે ગેડીની વિરાટની ધરતી આવડી બધી, નિમક હરામીઓનો લાર નહિ ખમી શકે. માટે કાકા હવે અહીંથી આપ પધારી જાઓ.

ખમી ન શકાય તેવા શબ્દોથી નોંધણીની આંખમાંથી પાણી વહેતાં થયાં. વજીલાના ખલા ઉપર લીધેલો ટેકો જોરવિનાનો જણાયો એટલે તલવારની ધાર ધરતી ઉપર ટેકવી રાખી તેના ઉપર બીજે હાથે ટેકો લીધો. બુઢ્ઢાની કાયા વધુને વધુ કંપવા લાગી. વધુને વધુ નમવા માંડી. ચંદનના ઝાડની ડાળીએ જાણે કુહાડાના ધા પડ્યા. તોપણ, નોંધણી નરમ થતો ગયો અને બોલ્યો :

“ નાફલા આપ, આજ આટલે વરસે મને કાઠી મુકીશ, જાકારો દહશ ? મારા અન્નદાતા, આ કાયાને આટલે વરસે જતું રહેવું કેમ

પાલવશે ? હવે આ ખોળીઆને જતું રહેવું ભારે પડશે. ભાઈ રહેવા દે. આપ ગેડીની ઢાંકેલકુબેલ આખર દુનિયામાં ઉઘાડી પડી જાય છે. રહેવા દે નાર્હા રહેવા દે. તું સમજ કે મારી ભૂલ થઈ. અવગુણ ગળીજ આ મરણ કાંઈ નામોશી નહિ સહેવાય. ”

આખો ડાયરો એક સરખો ખોલી ઉડ્યો કે, “ હવે કાકા તમને એકવાર કહ્યું બે વાર કહ્યું તો પણ નથી સમજતા. નાહક કહ્યાંત શાને કરો છો ? ને ફાગટ બહાલાંઓમાં વેર કરાવી રહ્યા છો. હવે તો રહેવામાં નથી તમને ફાયદો તેમ નથી રાજ્યનું મહાત્મ્ય. ”

વચ્ચે કુતરાંઓને બોલતા સાંભળી નોંધણીની આંખનાં અશ્રુઓ સુકાઈ ગયાં. તેની આંખ એકદમ લાલચોળ થઈ ગઈ. તેમાંથી દેવ-તાના તણખા ઝરવા લાગ્યા. તેની વાંકી વળી ગયેલી કાયા એકદમ ટટાર થઈ ગઈ. તેણે ઉંચી નજર કરી ચારે કોર ડાયરામાં બેઠેલ આદમીઓનાં મોઢાં જોઈને પારખી લીધાં. અને નાર્હા ઉપર નજર નાખીને પૂછ્યું.

“ નાર આપ, કાકાને કુતરાંઓ પાસે ફાડી ખવરાવ્યો કે ? આશી આવળની ઓથ તને કામ આવવાની છે ? તું જાણે છે કે આ ટુકડાના ખાનારા તને કયું કોટ છતી આપવાના છે ? ”

નારહા—જાઓ કાકા જાઓ. હવે તમારું બોલવું બંધ કરો ખસ હું હવે વધારે સાંભળવા નથી માગતો.

નોંધણી—નારહા પીછાં વગરનો મોર શોભશે કે ?

નારહા—કાકા તમારું ચાલે તો પીછાં ઉખેડી નાખજો.

નોંધણી—ખસ મને ભુંડો જ લગાડવો છે. શું તારે મારા ઘોળામાં ધૂળ નાંખવી છે ? આજ અપજશની પોટલી મારે માથે મારો નાર—કરણનો કુળ દીપક ઉઠીને મૂકશે. ભાઈ ભુંડો થાય છે. રહેવા દે મારો મનખો બગડે છે. લોકો આંગળીઓ ચીંધશે. મારા પર કલંક લાગશે. જક છોડ મારા અન્નદાતા.

નારહા—હવે જાઓ કાકા જાઓ, દિવસ બધા સરખા નથી ફિગતા. આજના જેવી કાલ નહિ હોય.

નોંધણી—ત્યારે જાઉં કુંવર ? લે ત્યારે જાઉં છું રામરામ ભાઈ.

મને આશા હતી કે આટલા વલવલાટ કર્યા આટલો કરગર્યો જેથી કાંઈક કરણુ પુત્રને સમજ પડે. અને મારા ઘોળામાં ધૂળ ન નાખે. ને ચાર મહીને મારા નાશલાને સાચું સમજશે. આશા હતી કે ખટપટનાં વાદળાંને ચીરીને મારો નાશ-મારો ભાણુ ખઠાર નીકળશે અને તે દિવસે હું આ તારા માડીજન્યાને તારે ખોળે સોંપીને હું માફ મરણ સુધારીશ. પણ નાશલા હવે માફ મરણ બગડે છે તે બગાડ નહિ હજીએ ડોસા સામું જો.

એટલું બોલી ડોસો નાશલા સામું જોઈ રહ્યો પણ તેણે તો હાકે ના નો જવાબ કાંઈપણ ન આપ્યો, તેથી પાછો બોલ્યો. “હવે હું જાઉં છું. રામરામ. ભર્યા રાજમાંથી નાના ભાઈને એક ભાઠાળી ઘોડી આપી હતી તેનાં ભડકાં મેં આજ લગી ઘોયાં. પણ તારાથી એ પણ સહું જાતું નહતું. એ વાત આજે સાચી પડી. વળુને માથે માથું ડગમગતું હતું. વળુભાના ભાણામાં ઝેરની કણીઓ ઝરતી હતી. વળુભાને રહેવા આપેલાં ઝુંપડાં પણ તને ખટકતાં હતાં તે હું સાચું માનતો નહતો. પણ તે વાત તેં આજ સાચી કરી બતાવી. મારે રૂવાંડે રૂવાંડે ગેડીની રાખ ભરી પડી છે એજ મને આડે આવતી હતી. સામ ધર્મની મને દુવાઈ હતી. મને કરણભાના બોલ હતા. તેથી હું એક પછી એક ઝુંટડા ગળી જતો હતો. પણ હવે રામરામ બાપ. અને જાતો જાતો હું તારા દુકડાનાખાનારાઓને કહેતો જાઉં છું કે હવે તો ત્રણ દુભાગે નહિ પણ ચરધો ચરધ સરખે ભાગે તારી ને વળુભાની વહેંચણુ ન કરાવું તો જાણજે કે નોંધણુજીની જણુનારીમાં કાંઈક ફેર પડ્યો હતો. જાણજે કે નોંધણુજી વાધણુ જેવી વાધેલી જનેતાનું દૂધ ધાવતો ધાવતો કોઈક દીવસ ભૂખ્યો થઈને કોઈ ગોલીનું ધાવણુ ધાવ્યો હતો. અને હવે આવજે વાગડનાં ગામડાંને સંભાળવા.” “ભાઈ નાશલા, હવે રામરામ” કરતો નોંધણુજી મેડી ઉતરી ગયો. આખા ડાયરામાં સૌના મોઢે કાળી સાદી ઢળી ગઈ. તોય નાશલાથી ન રહેવાયું.

પોતાની તલવાર હાથમાં લઈને લાંબી કરી કહ્યું, “આ લેતા જાઓ કાકા એક તો બાંધો છો ને બીજી પણ ભેળી બાંધતા જાઓ.”

નોંધણી—તું શું બંધાવીશ એ તો મારી આંધ બંધાવશે જય જોગ માયા જય આઈ આશાપુરી. ચાલ વળુભા ચાલ ભાઈ અહીં તો રાક્ષસી પહોર વર્તાઈ રહ્યો છે. તેમાં આપુ તું તો તેમની આંખમાં કની જેવો છે. આપ ઉઠ ચાલતો થા આપણા કુટુંબનું પુણ્ય પરવાર્યું છે. વળુભાને તેડતો જલદી ત્યાંથી પોતાની ડેલોએ આવ્યો.

સિદ્ધ કેશવાળી ખંખેરે તેમ માથું ધુણાવતો નોંધણી વળુભાને લઈ નીકળ્યો. તેની અવસ્થાનાં સાઠ વરસ એકઝટકે પાછાં હડી ગયાં હોય એમ સીધો સોટા જેવો થઈ ગયો. તેની કાયાનો દમામ બધો ફરી ગયો. ત્રાડ દેતો નોંધણી ચાલ્યો આવે છે. આજે એના પગના ધબકારાથી મેડીનો દાદર હચમચી રહ્યો છે. તેની બેસી ગયેલી છાતી પણ આજ આગળ નીકળી આવી છે. દાદી અને મૂછનાં પક્ષાં ઝટકતો જાણે સિદ્ધ ચાલ્યો આવે છે. એને હૈયે આજ થડકારો પણ નથી થાતો. જાણે પચીશ વરસના જીવાનિયાની પેઠે ગજરાજ હાથી જેવાં પગલાં ભરતો આસ્તે આસ્તે ચાલ્યો આવે છે. તેની આંખના ડોળા લાલ ચણેડી જેવા દેખાય છે. તેના લાલ ડોળાદેખી ડાયરાની નજર તેના તરફ થંભી ગઈ. રૂદ્રાવતાર નોંધણીને દેખતાં બધાંને અરેરાટી વછુટી ગઈ અને બધા ઉભા થઈ ગયા. તેમાંથી એક જાણે કહ્યું, “ દાદા કંઈ ગુન્હો ? કોઈ ભરાયા છો ? કોના ઉપર કોપ્યા છો દાદા ? ”

નોંધણી—આપ ગુન્હો તો ગરીબોનો. ગુન્હો ચાકરોનો. મોટાનો કાંઈ ગુન્હો ગણાય. પણ આપાઓ તમને આણ છે આંધની મારી પછવાડે કોઈ ચાલે તો. અહીં જ રહેજો. વળુભાને હું સાથે લેતો જઈ છું તેને મારે ખોળે સલામત સમજજો. અમારી લેણદેણી આજ પુરી થઈ છે, અમારું અન્નજળ હવે અહીં નથી.

રાયધણ-દાદા અમને હજી મોટી મોટી આશાઓ આપતા હતા અને તમે પોતે કયાં ચાલ્યા ? પાછળ અમારી કોણ રખવાળી કરશે ?

નોંધણી-સાવઝનાં બચ્ચાં ને તે વળી રખવાળાં શેનાં જોઈએ ?

રાયધણ-શીદ પધારશે દાદા ?

નોંધણી-જ્યાં આઈ લઈ જાશે ત્યાં. જેવો તેનો હુકમ.

રાયધણુ-પાછા ક્યારે આવશો. ?

નોંધણુજી-જ્યારે વજીભાનો અડધો ભાગ અપાવીશ ત્યારે. હાલ તો દેશવટો મળ્યો છે તે ઝોગવવા જાઉં છું.

રાયધણુ-બહારવટે ચડવું હોય તો અમે સાથે રહીશું. તમારી કાયા હવે મોટી થઈ છે જેવી સાથે અમારી જરૂર છે. તમે બેઠા બેઠા અમને ચીંધતા જાઓ. પહેલાં અમારાં માથાં-પછી તમે. અમને હુકમ કરો પછી જીઓ. અમારી રમત. દાદા અમે તમને એકલા મુકવાના નથી.

નોંધણુજી-જીવનું કામ નથી આપ. પાછળ નારભા પાસે પણ તમારા જેવા યોદ્ધાની જરૂર છે. તેથી તમે અહીં જ રહો અને તમે વાગડની સંભાળ રાખજો. મને અપ પડશે ત્યારે તમે ક્યાં છોટા છો ?

રાયધણુ-દાદા આટલી અવસ્થાએ કઈ વાત ઉપરથી વાગડ છોડવી પડે છે. તે તો કહો. નક્કી કાંઈ મોટી ખટપટ થઈ લાગે છે. કાવત્રું તો નથી ને ?

નોંધણુજી-ના આપ તે વાત કહેવાય નહિ તે વાતની પોતાની મેળે ખબર પડી રહેશે. બાકી ધરની વાત બહાર ફેંચાય તે સારી નહિ.

રાયધણુ-ભલે ગમે તે વાત હોય તો પણ હું અહીં રહેવાનો નથી પણ તમારા પડખે ઉભો રહીશ દાદા, મને સાથે રાખો. આવે વખતે પોતાના ને પારકાની બધાની ખબર પડે. એવે વખતે હું ધરમાં ભરાઈ બેસું તે કેમ પાલવે. મરવું તો ધીંગાણે મરવું તે સાફ. એમજ મરવાથી આપણો જન્મારો સુધરે. રજપૂતોને તો મરણ ત્યાં જ શોભે.

રાયધણુજીની બહુ ખેંચતાણથી નોંધણુજીએ તેને સાથે ચાલવાની હા કહી. અને પોતાના ચારે કુંવરો તરફ ફરીને બોલ્યા કે, “આજ આપણને જાકારો મળ્યો છે. ભાએ દેશવટો આપ્યો છે. ખબરદાર આ બધાં ધરમાંથી ફક્ત પહેર્યા કપડાં અને બાંધ્યાં હથિયારો સિવાય એક સોઈ જેટલી ચીજ પણ ઉપાડી તો. ધરનાં તમામ ભૈરાં છોકરાં ફારે ફારાં બહાર નીકળી જાઓ. ધરની ચીજ અને વસ્ત્ર સામે નજર પણ ન કરશો.”

મોટા કુંવરે નોંધણુજીને કહ્યું. “બાપુ આપણો ગરાસ કોને ભરાવી જાઓ છો ? તે તો છોડાય નહિ. પાછળ તેનું શું થાશે ? ”

નોંધણી-કુંવર ! ડોસાના ઘોળામાં ધૂળ પડે છે ને તને હજી ગરાસનો મોહ નથી ઉતર્યો તને તેનો મોહ ન વહુટતો હોય તો તું રહી જા. સિંહ તો જ્યાં જાય ત્યાં તેનો ગરાસ. તેની તેજ ભૂમિ અને તેજ તેનું રાજ. આપણને ગરાસના ટોટા કેવા ? જ્યાં જાયું ત્યાં આપણું ગરાસ. જીવતા હૃદયે તો પાછા ગરાસ પણ સંભાળયું. આપ અહીં અપમાન થયાં ત્યાં અન્નનું કોળાઉં પણ કેમ ઉતરે ?

કુંવર-આપુ અમને ખરી હકીકત કાં કહેતા નથી. ખરી હકીકત અમને કહો કે અમે પણ સમજીએ. તમારા ઘોળામાં ધૂળ નાખવાવાળો કાણ છે ? આપુ અમને કહો તો ખરા કે અમે પણ તેને અમારા હાથ ખતાવીએ. આપુ અંધારામાં રાખી અમારું જીવતર બગાડશે નહિ. અમારા ઉપર કલંક લાગશે તો જીવતા મુઆ જેવા થાયું.

નોંધણી—ના, ના આપ હાલ તો ખારો નીકળ પાછા તુરત આવશું. અખધડી તો એકદમ તૈયાર થાઓ ભાભા' સાથે આપણા લેણદેણનાં ખાતાં ચોખ્ખાં કરશું. હમણા એક ધડીની પણ ખોટી ન કરો. આપણો ગરાસ તેમ કુંવરનો ગરાસ પણ હમણાં નાફલાને ખાવા દો.

નોંધણીના દરબારમાંથી વેલકું જોડાયું. વેલડામાં વળુભાનાં અને નોંધણીની ઠક્કરાણીઓ ચડી બેઠાં. મરદો ઘોડા ઉપર ચડ્યા. તલવારો તાણીને, નોંધણીના કુંવરો વેલડાની ચોમેર તથા વળુભાના ઘોડાની આસપાસ વીંટળાઈને ચાલ્યા જાય છે. સૌથી પાછળ નોંધણીએ પોતાનો ઘોડો રાખ્યો. ગેડીની વસ્તીમાંથી ટોળે ટોળા નોંધણી દાદાનાં છેલ્લી વાર દર્શન કરવા તથા રામ રામ કરવા બેગા વળાવવા આવ્યા. વસ્તીના લોકોને રામ રામ કરીને નોંધણીને રિસાલો હમેશને માટે દેશવટે ચાલી નીકળ્યો.

ગેડીના લોકોમાં અનેક તરેહની વાતો થવા માંડી. અનેક તર્કો કર્યા ચોરે ચોરે જ્યાં જુઓ ત્યાં એક જ વાત પણ તે બધાયમાંથી કાઢને ખડું કારણ જણાયું નહિ.

મહાસાગર રૂપી ઈશ્વરી નગારા ઉપર આઠે પહોર અણુચાક્યો ધાવ દધ દધને જળ દેવતા ધોરનાદ ગજવ્યા કરે છે. રણુણ જણુણ કરતી આઇની હરદમ જાલર બજાવે છે. એવી અખંડ આરતિની

અધિકારીણી માતાશ્રી આશાપુરીના દેવાલયમાં અર્ધ રાત્રિનો ઘંટ વાગ્યો. પૂજારીએ વિચારીયું કે આવી અંધારી મધરાતે ઘંટા કેણે વગાડી. તે ઉભો થયો. મંદીરના બારણા પાસે જઈ જોયું તો નોંધણી વાગડીઓ એક પછે ઉભો ઉભો હાથમાં માળા ફેરવતો ફેરવતો માતાજીની સમીપ જય માતાજી જય આપના શબ્દોનો ધ્વનિ ગળવી રહ્યો છે. માતાજીના મંદીરમાં ઘીની અખંડ જ્યોત ઝલકી રહી છે. હસીને જાણે પાષાણની પ્રતિમા હમણાં હાંકારો દેશે એવી એકાંત જામી રહી છે. દેવાલયના ધુમટમાં પડધા બોલાવતો નોંધણી પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો કે:

હે આપ તલવાર દે ધર્મયુદ્ધ કરવાનાં છે. મને તારી તલવાર દે. સ્વાર્થનો ઝટકો માઈ તે દિવસે ભાંગીને બે કટકા કરી નાંખજે. હે, મા! મને આજ સામધર્મ હાકલ કરી રહ્યો છે. નિમકહલાલીનાં ખાતાં સરભર કરી લેણુંદેણી છેલી પાપ ચુકવી ઝટઝટ તારા ચરણોમાં આવી પહોંચવું છે. દે મારા વિસામા. મારા આધાર દે. આજ તારી તલવાર દે. આપ મારો સૂરજ આથમશે તે ઘડી એ હું મારા રક્તથી ઘોષ ને તારી તલવાર તારા હાથમાં સોંપીશ. અને કલંકવાળી કરી તારી પાસે નહિ લાવું. એનો એકે એક ડાઘ ઘોષ મારા મસ્તક સોતી તારી પાસે લપ આવીશ. આજ મને ઓખી પડી છે. મા આ વખતે મને ધકેલતી નહિ. આઈ હું તારો આશ્રિત આખી જીંદગી તારે ચરણે માઈ શીશ ધર્યું છે. આજ ધર્મને કારણે યુદ્ધ મચાવવાનાં છે. તારી આશિશ સાથે તલવાર આપ આપ.

અંધારામાંનો ઓછાયો ભાંગી વીજળીની માફક ઝબકારો કરતી ઉપરથી એક તલવાર ઉતરી. તલવારને ઉતરતી જોઈ ને નોંધણીને હર્ષ થયો. તેણે પોતાનો હાથ ઉંચો કર્યો તલવારની મૂંઠ હાથમાં પકડી. જય આઈ જય આપ કરતો નોંધણી નાના બાળકની પેઠે હાથ જોડી માતાજીને ચરણે લાંબો થઈ ઢળી પડ્યો. અને પોતાનાં આંસુઓથી માતાજીના ચરણો ભીંજવી દીધાં.

નોંધણી મંદીરથી બહાર નીકળ્યો કે પૂજારી તેની નજરે પડ્યો. તેણે પૂજારીને બોલાવ્યો. “કેમ, બાવા શું જોતા હતા?”

પુજારીએ ઉત્તર આપ્યો “કંઈ નહિ હું જાણું મધરાતે આપનો ઘંટ કોણ વગાડે છે. તેથી જોવા આવ્યો. અને આપ ને ઝોળખ્યા તેથી બહાર ઉભો રહ્યો. આપુ કોના ઉપર કોખ્યા છો ? આજ વળી કોનો દી ક્યો છે ?” “ના ના બાવા કોપ તે વળી કોના ઉપર હોય ? પણ આ તો ધર્મનાં યુદ્ધ મચાવવાં છે. લેણદેણના હિસાબ ચોકખા કરવાનાં છે.” એમ કહેતાં કહેતાં નોંધણી રવાને થઈ ગયો.

આજ જ્યાં જુઓ ત્યાં નોંધણીએ રાડ બોલાવી મુકી છે. ગામડે-ગામડાં ઉજ્જડ કરતો જાય છે. આજ એકે એવો નથી કે જેના મનમાં નોંધણીની દહેશત ન હોય. બધા તેના નામે થડક્યા કરે છે. નોંધણીના કોધે ગામડે ગામડા ને ધરેધરમાં પ્રલય કાળ વર્તાવી દીધો છે. નોંધણી જેને જ્યાં જુએ છે તેને ત્યાં જ દાર કરે છે. સીમાડે ફરતા ખેડુઓનાં માથાં વાઢી વાઢી તેના સાંતેડામાં બાંધતો જાય છે. ક્યાં પણ પાંચ દશ માણસો ભેગાં થઈ ઉભાં રહે અને કોઈ ખોટે ખોટું કહે કે નોંધણી આવે છે તો ઝટ દેતાં ભાગીધરની સાંકળો દઈ દેતા. રાત્રે પવનથી નળાઆં બડબડે તો જાણે વાગડીઓ આવી પહોંચ્યો આવો ત્રાસ તેણે વર્તાવી મુક્યો છે. ત્રાસ સહન ન થઈ શકવાથી બીજો દિવસ બધા ગામનાં માણસો ભેગા મળ્યા કે, કાલે ગામના ચાર મોટેરા જઈને નોંધણીને પગે પડો કે આપ અમારો શો વાંક ? નાહક અમારું લોહી કાં પી રહ્યા છો ? એવો ઠરાવ કરી બીજો દિવસ ચાર છ જણ મળી ગામથી છોટે બે માઇલ ઉપર રસ્તા પાસે બેઠા. એક જણે કહ્યું કે, અહીં બેસો આ રસ્તેથી જરૂર નીકળવાનો એમ ધારી ત્યાં બેઠા મોડો મોડો નોંધણી વાગડીઓ ત્યાંથી વટાતાં દીઠો. ત્યાં તો ઉભા થઈ તેને આડા ફરી ઘેરી લીધો ને બોલ્યા કે:

“નોંધણી આપા તારી ધાકે અમે ગામમાં પણ બેસી નથી શકતા. કોઈ સીમાડે કામે પણ નથી જઈ શકવું. પણ આમ કામ ધંધા વિના કેમ જીવાશે આપ ? માણસો તારી બીકે જ્યાં ત્યાં સંતાતા ફરે છે. આમ ગરીબોના નિસાસા કાં લ્યો છો ? અમે તમારું શું બગાડ્યું છે ? અમારો કાંઈ વાંક કે ગુન્હો હોય તો કહો.”

“ભાઈ તમે અધર્મના પુજારી છો તમારા અન્યાયતાનો સગો

કુંવર આજ મુઠી ધાન વિના રખડે છે અને તમે સુખના રોટલા ખાવા બેઠા છો તે શું હું તમને ખાવા આપીશ કે ? તમે મારી પાસે આ કેવી રાવ લઈ આવ્યા છો તમારા ભાણુમાં વળુભાનીએ પાંતી છે. તે તમારા બાળકુમારને અન્યાય મળે છે. તે ધરતી માથે શ્વેત્વાનું ઓશીકું કરી અને આકાશનું ઓઢણુ કરીને સુએ છે. એક ખાશે ને બીજો ભૂખે મરશે એવો અન્યાય તે વળી નોંધણુ ચાલવા દેશે ખરો કે ? હું મરવા માટે તો તૈયાર થઈ નીકળ્યો છું અને જ્યાં સુધી વળુભાને એનો અર્ધો ભાગ ન અપાવું ત્યાં સુધી તો હું જીવતે મુઆ જેવો છું.”

“પણ બાપા તેમાં અમારો શું વાંક કે અમને પાયમાલ કરો છો ?”

“તમે જાઓ તમારા રાખ પાસે તે તેનો બંદોબસ્ત કરશે. જે તમારી પાસેથી કર વેરા લે છે, જે તમારા પાસેથી પોતાની પાંતી બેઠે બેઠે પડાવે છે; જે તમારા લોહીના પરસેવાથી ઉત્પન્ન કરેલા પૈસા લઈ એશઆરામ કરે છે તેને કહો. તે પોતે તમારું રક્ષણ કરશે અને તમારું રક્ષણ કરવું એ તેની મુખ્ય ફરજ છે.”

“પણ બાપુ, એમાં અમે શું કરીએ ? અમે પોતે પણ સમજી શકીએ છીએ કે તેના તમામ એશઆરામ અમારા લીધે છે. અમારા પૈસામાંથી શહેલગાહો ખેલે છે અને અમારા પૈસાથી નવાં નવાં શહેરો અને પરમુલકોની મુસાફરીઓ કરે છે. અનેક તરેહના શિકારો ખેલે છે અમારા પૈસાનો દુરોપયોગ કરી રાંડો અને ફાતડાઓને નચાવે છે. સીમાડામાં જંગલી જાનવરો અમારા કીંમતી અને ઉપયોગી ઢોર જે અમારા બચ્ચાંઓથી અમને વધુ વહાલાં છે તેવી ગાયો બળદ વગેરેને ફાડી ખાય અને અમે અમારા ઢોરને મરતાં જેવા છતાં તેનું નામ અમે ન લઈ શકીએ. અને ભૂલેચૂકે નામ લેવાઈ ગયું તો મુઆ. અમારા ધર-બાર ઘોષ અમારી પાયમાલી કરી નાંખે. એવી એવી આફતો અમારા પર વરસી રહી છે. ઘણી વખત ફરિયાદો કરી કે, અમને ઇન્સાફ નથી મળતો ને તમારા કુતરાઓ પાસે અમને ફાડી ખવરાવો નહિ : ગમે તેવા ત્રણ દોકડાનો તેનો નોકર અમારા ઉપર અણુછાજતા જલીમ જુલમો ગુજારે છે. છતાં તે વૃથા. દરબાર તે તો દ-ર-બ-ર.”

અમારું કાંઈ પણ સાંભળતા જ નથી. તેમના હાલના પેટભરા નોકરો તો તેમની પાસે અમને પહોંચવા પણ દેતા નથી. ઘણી વખત અમે રૂબરૂ ‘ધાં’ પહોંચાડી તો કહેશે કે હા બંદોબસ્ત થશે. પણ બાર ને બાર ચોવીશ વરસે પણ નિકાલ કે છુટકારો ન થાય. ઘણા જણ એવી રીતે વગર તપાસે જેલયાત્રા અમલદારોના દ્વેષથી ભોગવ્યા કરે પણ ઈન્સાફ કોણ કરે ? મુરસદ કોને મળે છે ? પણ બાપા હાલ તો તમે એકલા છો પણ જે દશ વીશ જણ બહારવટે ચડે તો તે આખી વાગડને ભાંગી ચાલ્યા જાય. એવો કોઈ માડીજયો વીર નથી કે અમારા રખેવાડાં કરે. કોઈ લાકડી આડી કરી શકે એવો કોઈ માછનો પૂત નથી. તેમનો ભેટો કરે તેવો એક મરદ હાલ આપણા રાજ પાસે નથી. બધા લંગા તુરીઆ, પીંજારા તથા કાલી વાઘરીની ભરતી છે. મોટા અમલદારો તો પોતાનાં ઘર ભરવાવાળા છે. પછી ન બન્યું તો આ ચાલ્યા. તેમને, સુતક, સ્નાન કે આપણી દાઝ થોડી જ પડી છે.”

નોંધણી—તમે તેને સમજાવો તે ન સમજે કે તમે તેના પાસે ન પહોંચી શકો તો કોઈ સારા અમલદારનો ઓથો લ્યો તે તેને સમજાવશે. ને એનો પ્રધાન સલાહકાર હોય તો તેને કહો એટલે તે તમારી ‘ધાં’ પહોંચાડશે.

“બાપુ સારા અમલદારો સારા અમલદારો કર્યા કરો છો પણ સારો અમલદાર છે જ કોણ ? કેટલાક સારા અમલદારો તો તમારી માફક કચવાઈ અને તેમનાથી કંટાળી પોતાના રાયરચીલાં ઉપાડી પારકી ભૂમિઓ વસાવી, અહીં ખોગીરોની ભરતીમાં બે આખરૂ થવા કોણ રહેશે ? બાકી અમારા જેવા જેનો ક્યાંય આરો નથી અમે અમારા ગરાસ ધરખોયડાને મુકીને ક્યાં જઈએ કોઈ પ્રધાન કે કારભારી તેનો સલાહકાર છે જ નહિ જે તેને અમારા દુઃખ સંભળાવીએ.”

નોંધણી—તો તમે આવા બીરૂ થઈ કેમ બેઠા છો ? તમે તમારું પકડો ને બધા જુથે મલી તેના પાસેથી ન્યાય માગો. જેમ હું અન્યાયનો માર્યો નીકળ્યો છું તેમ તમે બધા એક લાકડીએ નહિ થાઓ તો માર ખાયા જ કરશો. આવી રીતે તો તમારી વહુ

દીકરીઓની લાજ પણ તમે નથી સાચવી શકવાના. દરબારમાં તો તમારું કોઈ સાંભળનાર નથી. ત્યાં તો વરુઓનાં ટોળાઓનું રહેઠાણ થઈ ગયું છે. તોપછી જેને પડખે અન્યાય હોય તેને સમજાવ્યે ન સમજે તો ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મુકો. રાજ છે તે, પ્રજાને લીધે. પ્રજાનું રાજ ન સાંભળે તો કોણ સાંભળશે ? જાઓ હવે મારી પાસે આવી નિર્માલ્ય વાતો કરો નહિ. હું સમજી ચુક્યો છું કે તમે હીજડા જેવા પોચા છો તેથી જ બધા તમને રાંખડે છે. મેં તો મારા કોઠામાંથી આજ દયાને દૂર ધકેલી મુકી છે. ધણા વરસો સુધી હું પણ તમારી માફક ચગદાઈ રહ્યો હતો. હવે તમે બલે પડ્યા ચગદાઓ. પણ યાદ રાખજો કે વળુભાનો હીસાજ ન પતે ત્યાં સુધી દૂધ ચોખા જમવાની કે છોકરાઓને લીલા પોંકીઆ ખવરાવવાની આશા રાખશો નહિ.

પટેલીઆ-નોંધણી બાપા ! એ વાતો ન બને તેવી છે. એક કોરે ઠાકોરનું દુઃખ અને બીજી તરફ તમારો માર. જે અમારાથી સહન નથી થઈ શકતા. ઠાકોર પાસે તો થોડી મુદત ઉપર તમારો ત્રાસ ને તેના કુતરાઓના ત્રાસથી તેને ‘ધાં’ પહોંચાડવા જુથે મલી ધણા ગામેના પટેલીઆ ગયા હતા પણ કાંઈ ન વળ્યું. નહિ રાજાને સાન આવી ન પટેલીઆઓએ ઉકાળ્યું. તેઓ બિચારા દિવેલ પીધા જેવાં મોઢાં લખને પાછા વળ્યાં આવ્યા. પાસે જે ચાર કાવડીઆ પણ ન રહ્યા કે તેઓ અજુર દાળીઆ લખને ખાય ને ઘર ભેગા થાય. તેમની બિચારાની એવી ખરાબ સ્થિતિ થઈ પડી. ‘ક્યાં ગયા હતા કે ક્યાં પણ નહિ’ એવું બન્યું. તેમ વધારામાં તો હવે અમારા ઉપર પહેલાં કરતાં પણ વધારે જાપતો રહે છે. અને સાંભળતું પણ કોઈ નથી. અમારી સ્થિતિ ઉપર તો હવે દયા ખાવા જેવી છે. હવે અમે કંટાળી ગયા છીએ. બલે અમારી વહુ દીકરીઓની લાજ હુંટાય. એ પણ એનીજ મીલકત છે. પહેંચી ન શકીએ ત્યાં શું થાય ? એટલે થાય છે તે જોયા કરીએ છીએ. પણ બાપા તારો અમારા ઉપર આટલો બધો ગુસ્સો ન હોય. બિચારાં નાનાં બાળકો લીલા પોંકીઆ ખાધા વિના રહી શકશે ખરાં કે ? બાપા તે તો તારાં પણ બાલુડાં કહેવાય. અમે

તારી વસ્તી છિયે અમારા પર તારો ગુસ્સો ન હોય. અમે કંઈ તારા સમોવડીઆ નથી. બાથ તો પોતા સમા બળીઆથી હોય અમને કાં નાદકના કચડો છો? તેમ અમે તારી પાસે આવ્યા તેનું શું ફળ? નોંધણી પાસે આવ્યા તે તો જાણે મોતના મ્હેંમાં આવ્યા. અને ગામના લોકો તો તેથી શું ને શું ધારતા હશે.

આવી આવી વાતો સાંભળી નોંધણીને તો વિચાર થઈ પડ્યો કે આ લોકોને કહેવું શું પછી કંઈક વિચારીને તેમને કહું.

નોંધણી-પટેલીઆ માઈ માનો તો હજી પણ એક રસ્તો બતાવું તે કરશો તો પણ તમારી પીડા ટળી જશે. તે એવી રીતે કે, તમે ઉધરાણું કરી પૈસા ભેગા કરો અને પાંચ પંદર માણસ જાતબંધ જોઈ તેને ચાલુ ખર્ચનિભાવ માટે આપતા જાઓ અને તે માણસોનું કામ એટલું જ કે, જ્યારે કોઈ પણ અમલદારની રાડ બહુ સંભળાય તો તેને ગમે તે રીતે પુરો કરે. એ પાંચ પંદર જાણુ એટલા માટે જ પગાર ખાય. જેથી બેચાર આઠ અમલદારો જીલ્લી હોય તેને ગુપ્ત રીતે ઠાર કરવામાં આવે તો બસ. જીલ્લો નામે બંધ. ને તેમને પણ ધ્યાનમાં રહે કે આપણા જીલ્લો હવે રૈયત સાંખશે નહિ, તે પણ જાગૃત છે. હવે જીલ્લો કરશું તો ક્યાં જાન ગુમાવી નાખશું. જેથી એવા માણસોને રોટલા ખાવાનો બંદોબસ્ત કરો એટલે પીડા ટળી સમજશો. એ સિવાય બીજો રસ્તો નથી આ સહેલામાં સહેલો ને થઈ શકે તેવો ઉપાય છે. તેવા માણસો પણ સ્વદેશપ્રેમી ધણા મળશે. તેને પણ પોતાના દેશનું રક્ષણ કરવાનું માન મળશે અને કદાચ તેઓ પકડાઈ જાય કે મરી જાય તો તેથી કંઈ બીયે એવા આપણા દેશમાં થોડા હશે. તેઓ પોતાના દેશ માટે પોતાની જાન તુચ્છ ગણે છે. અને પાછળ પણ તે મરી ગયા પછી તેમના બચ્ચા માટે બંદોબસ્ત થાય તો મરવા માટે ધણા નીકળશે અને એવું થશે કે કોઈ અમલદાર જીલ્લો કરતા જીલ્લી જશે.

પટેલીઆ-પણ બાપુ, અમને તો આ પહેર્યા કપડાં સિવાય અમારી પાસે તો એક પૈસો પણ નથી. અમારા શરીરમાં હાડકાં ઉપર ફક્ત ચામડી દેખાય છે, લોહી નથી. તો પૈસા ક્યાંથી લાવવા?

નોંધણી-તો જાઓ જહાનમમાં. તમે કોઈ રીતે કંઈ પણ કરી શકતા નથી ને કરી શકવાના પણ નથી કોણ જાણે તેથી તમારું શું થવાનું છે. તે હું તો કંઈએ સમજી શકતો નથી. જ્યાં જ્યાં તમારા ગામોના હોય તે બધાને છેડા પાથરો કે અમે આવા દુઃખોથી રિખાઈએ છીએ ને મોજમજા કરો છો. ધૂળ પડી તમારી કમાણીને પૈસામાં. પોતાના વતન માટે તેઓ શું એટલું નહિ કરે. ધારે તો એક એક આસામી પણ એટલું કરી શકે છે. તે ન કરે તો ઉધરાણું કરી જરૂર કરી શકશે. જાઓ તો ખરા આમ નાહિમત શું થાઓ છો.

પટેલીઆ-આપુ અમારું જે થવાનું હો તે થાય પણ તમે અમારા બચ્ચાંઓના આડા કાં પડો છો? તેના માટે અમને કનડગત ન થવી જોઈએ. આપ, તે તો તારાં બચ્ચાં છે તેને આડો પડ નહિ.

નોંધણીએ, કેટલોક વિચાર કરીને કહ્યું કે હું કોઈકની ખાડમાં આ દુધીઆ દાંતવાળા બચ્ચાને આડો નથી પડતો. જાઓ ભલે ખુશીથી હું તમારી માગણી કબુલ કરું છું ને તમારા ગામને હવે ઈજ્જત નહિ કરું. આ સાંભળી પટેલીઆ ખુશી થતા થતા ગામ તરફ ચાલ્યા ને નોંધણી પોતાને રસ્તે પડ્યો.

સૂર્યનારાયણ આથમવા ગયો હતો. એવે વખતે ઝાડીમાં આ આપણો બહાદૂર બહારવટીઓ ભાલાની અણી ઉપર પોતાનું શરીર ટેકવીને બેઠો છે પાસે એક લાશ પડી છે. તેથી તેના લોહીથી ધર-તીની ધૂળ પણ લાલ ગેરૂઆ રંગ જેવી થઈ ગઈ છે. પોતે પાસે બેસી ઉડા વિચારમાં તક્તિન થઈ ગયો હોય એમ દેખવામાં આવે છે. આજે તેના સગા દીકરાની ગરદન મરાઈ છે. ગેડી ભાંગીને કંથકોટની વીરડીવાળી ધારમાં નોંધણી બહારવટીઆની ટોળી ભરાઈ છે. આજ ત્રણ ત્રણ દિવસ થયા યુદ્ધને કારણે તેમણે ખાધું પણ ન હતું. તેથી ખાવાની સોઈ કરતા હતા. પણ નોંધણીએ હજી પોતાની નિમકહલાલીનાં ખાતાં સરભર નથી કર્યાં ત્યાં સુધી તેને ગળે એક કોળીઈ પણ કેમ ઉતરે. ગેડી ઉપર ધાડું નાખતાં ત્રણ ત્રણ દિવસ સુધી લડાઈ ચાલી. સામે લરકર પણ મોટું હોવાથી કૈકાના ઘાણ નીકળી ગયા. આ લડાઈમાં તેનો વચેટ છોકરો મરાયો હતો. તેની

લાશ ઉપાડી તેઓ ત્યાંથી કંઈકેટલાકા ડુંગરોમાં ભરાયા હતા. અને પોતે પોતાના બીજા છોકરાઓને કહી કે, “આપા આજ સુધી તો આપણે વળુભાને સાથે ને સાથે રાખી ફેરવ્યો છે પણ આજ મારા બીમ જેવો થોડો ગયો. તેમ વળુભા પણ જય કે જાણે તમારો તો મારો જન્મારો જગડે. હું શું મોટું લઈ દુનિયાંને બતાવીશ તમામ કરવાથી મારી પ્રતિજ્ઞા ધૂળ મળી જશે. જેથી આપ વળુભાને ઉમર-કોટમાં તેના પુવાની ઓથમાં મુકી આવો. હમીરાણી તમાચીની છાયામાં તેનો ફંવાડોય વાંકો નહિ થાય. જાઓ મારા વળુભાને આપણાથી હવે સાથે નહિ રખાએ ને ઠક્કરાણીઓને જાણાય ગઢમાં જન્મ ઉઠાણી જન્મ જખરા પાસે મુકી આવો. પછી આપણે છુટા થઈએ. અને આપણી ચિંતા કાંઈકે ઓછી થાય. પછી કરો કેશ-રિયાં. આઈનું નામ લઈ અખાડા મચાવો જય જીગદમ્પા. જાઓ આપ.”

તેનો મોટો કુંવર તેમને લઈ ઘોલાગઢ ગયો. જામે તેમને આશ્વાસન આપ્યું અને કુંવરને પોતાની પાસે રહેવા દેવા માટે બહુ સમજાવ્યું. પણ નોંધણીના કુમારે ના કહી અને કહ્યું કે, “લાઈ તમારાથી સંભાળી શકાશે નહિ. દુશ્મનોનું જોર બહુ છે. તેમ કુટુંબીઓમાં વેર જગાડવાની આપુની મરજી નથી તેથી જ ના કહી છે.” પણ જખરાએ તેના સામે જીદ લઈ વળુભાની રાણી તથા તેના કુંવરને જવા ન આપ્યું. ને કહ્યું કે આપણી ઠક્કરાણીઓ પર મુલકમાં ન જાય. બાકી વળુભાને ભલે તેના પુવા તમાચી હમીરાણી પાસે તેની ઓથમાં મુકી આવે અને તેના કુંવર તથા રાણીને તો હું અહીંથી જવા નહિ દઈ. તમે આપુને મારો સંદેશો દેજો કે જખરાએ વળુભાના રાણી તથા કુંવરને ત્યાં મુકવાની રજા ન આપી. તેની તેમાં સંમતિ ન હોવાથી પોતા પાસે રાખ્યા છે. તેમાં આપુ જરા પણ મારાજ નહિ થાય. તેમ મને પણ આ રાણી તથા કુંવર માટે જેટલી તકલીફ કે હાનિ પહોંચશે તેની મને પરવા નથી અને તેટલી રંજ ઉઠાવી હું તેને પહોંચી વળીશ તમે તેમને હવે સલામત સમજજો.

નોંધણીના કુંવરને જન્મ જખરામાં પૂર્ણ વીશ્વાસ આવ્યો તેથી વળુભાની રાણી તથા તેના કુંવરને ત્યાં રાખી વળુભાને તેડી ઉમરકોટ

તરફ આવ્યો અને ડુવાને બલામણુ કરી કે, “ ડુવા આ ઉમાણુ માથા સાટે છે હો. અમે પાછા લેવા આવશું ત્યાં સુધી સંભાળજો. ” એટલું કહેતો, તે ત્યાંથી રવાને થઇ નોંધણુ પાસે આવ્યો ને બધી હકીકત કહી સંભળાવી.

નોંધણુને તેનો દીકરો મરાયો હતો તેની જરા જોટલી પણ દિલગીરી ન હતી પણ વજુભાનો હક્ક અપાવું. તેના બાપે મને સોંપ્યો છે અને મને મારા ઘોળામાં ધૂળ નાંખી છે તે માફ વેર તેનાથી લઉં ત્યારે જ અત્ર લાવે. એજ એના મનની નેમ હતી. હવે તો ચોફેર એકદમ રાડજ પોકરાવી દઉં. ભાઈ ભાઈના નથી તો હવે દયા કેના ઉપર હોય. હવે તો આડો આવે તેને કતલજ કરવું પાછળ ફરીને પણ ન જોવું કે શું કરું છું. જય જુગદમ્યા.

ઉનાળાના સખ્ત તાપ તપે છે, ઉના ઉના વાયરા ટુંકાય છે. માળામાં બેઠેલ પક્ષીઓના પ્રાણ તાપને લીધે કંઠે ભરાઈ રહ્યા છે. એવા સખ્ત તાપમાં વાગડના અંજવાને નદી-સરોવર સમજ સમજને મુસાફરો તેના તરફ આવે છે. આપણો બહાર નોંધણુ બહારવટીઓ પણ એવે સમય એક ગામની પાદરે આવી પહોંચ્યો. તેના મોઢાની ચામડી તાપથી કાળી પડી ગઈ છે. તેની આંખે પાણી વિના અંધારા આવે છે. તેનો કંઠ તરસથી રૂંધાઇ ગયો છે. શરીર ઉપર ધૂળ ઉડી ઉડી થર ઝમી ગયા છે અને પોતે હાંફતો હાંફતો કુવા તરફ આવે છે. કુવા ઉપર એક જુવાન પનિયારી પાણી ભરતી હતી તેણી, દૂરથી આ ઘોડેસ્વારને જોઇ બેબાકળી થઇ ગઇ ને ઝટ ઝટ પોતાની હેલ ચડાવવા જતી હતી ત્યાં તો સ્વારે નજીક આવીને પોતાના હાથની હથેળી હોઠે માંડી ને ઇશારો કર્યો કે પાણી પીવું છે. એનું ગળું પાણી વિના સુકાઈ ગયું હતું તેથી બોલવા ગયો પણ બોલી શકાયું નહિ તેથી તુરત ઘોડા ઉપરથી ઉતરી પડ્યો.

તેની વૃદ્ધ અને કરમાઇ ગયેલી કાયા જોઇને બાઇને દયા આવી અને બાઇએ તેને પાણી પાવું. તેનો જીવ કંઇક ઠંકાણે આવ્યો ને પાણીના બોબા ભરી ભરીને પોતે પોતાના માથા ઉપર નાંખી ઠંડક કરીને બાઇને કહ્યું કે બેન થોડું પાણી ઘોડાને પણ પા. તેણુ બહુ

તરસ્યો છે. તે બિચારો માંડ માંડ પહોંચ્યો છે. બિચારો તેપણુ જીવ છે ને. તને પુન્ય મળશે, તેને બે ઘડા પાણી પા. બાપએ તેના ઘોડાને પણ પાણી પાડ્યું.

ડોસાને સંતોષ થયો અને બોલ્યો કે, “ દીકરી તારો અખંડ ચુડલો રહે. ”

બાપ બોલી, “ બાપ, એવા ચુડલા તો સાત વાર ભાંગ્યા અને સાત વાર પહેર્યા આતો આઠમો ચુડલો છે. તે વળી ક્યાં સુધી કાયમ રહેશે. મારો રોયો નોંધણી વાગડીઓ જીવતો છે ત્યાં સુધી અખંડ ચુડલો તે વળી ક્યાં સુધી રહેવાનો છે ? ”

“ કાં દીકરી નોંધણી વાગડીએ તને શું કહ્યું છે ? ”

“ બાપ પ્રથમના ધણીનું માયું કાપી નાખ્યું ત્યારે બીજાને નાતરે ગઈ. તો બીજાને માર્યો તો, ત્રીજાને નાતરે ગઈ તો, ત્રીજાને સીમાડે માર્યો તો ચોથે નાતરે ગઈ. એમ એક પછી એક સાત સાત ધર તો ભાંગ્યા અને હું આઠમે ધરે નાતરે ગઈ છું બાપા. આવો તે કંઈ મનબો કોઈને મળતો હશે. એ કાળા મોં વાળાના પ્રતાપે અમારા તો કુતરાના ભવ થઈ ગયા છે. અમારી સીમો પણ ઉજ્જડ થઈ ગઈ છે. બેઠે બેઠે ધરમાં પણ તે મુઆની બીક લાગે છે. સીમાડે તો ફરી પણ શક્તા નથી. ”

નોંધણીએ વિચાર્યું કે આ બાપને બહુ ધ્રાસકી પેસી ગઈ છે. માટે તેને ઓળખાણ આપીને ધીરજ આપું કે તેનો ગભરાટ દૂર થાય. એમ વિચારી તેણે પોતાનું બોકાનું છોડ્યું. તેના દાઢી અને કાતરાના લાંબા વાળ પથરાઈ ગયા. તેનું આ વિકાળ રૂપ જોઈ આ-હેરીઆણીએ તેને ઓળખ્યો. ઓળખતાં તેનું શરીર કંપવા માંડ્યું અને ધ્રુજતાં ધ્રુજતાં તે બોલી, “ એ એ નોંધણી દાદા તમારી ગાય છું મને મારશો મા. ”

“ ડરીશ મા બેટા ડરીશ મા હું તને નહિ માફ તને ગાય જેવી ગરીબડીને તે વળી હું માફ. તે તો આજ મારો જીવ ઉગાર્યો છે. હું પોતે જ તે નોંધણી વાગડીઓ. તારા સાત સાત ભરથારને

મારીને તારો સાત ફેરા ચુડલો લંગાવનાર હું પોતે જ તે વાગડીઓ. મેન હું છલોછલ પાપમાં જૂડ્યો પડ્યો છું પણ હજી મારાં પાપ બાકી છે તે પુરાં કરવા સારૂ જીવતો રહ્યો છું. મેનડી આ લે, એમ કહીને, નોંધણીએ તેના ઘડામાં મુઠી ભરી સોના મ્હોર નાંખીને બોલ્યો. દીકરી હવે તારા ઘણીને નહિ માંડે જ તને માંડે વચન છે.”

“ પણ દાદા તમે મારા ઘણીને કેમ ઓળખશો ? ”

“ તારા થેપાડાનું લૂગડું છે એવું રાતું લૂગડું ફાડી તારા ઘણીની જ-મણીબાંધે થીગડું મારજે. એ એધાંણી જોઈને મારો કાષ્ટ પણ જણ્યું તારા ઘણીને આંગળી નહિ ચીંધે. ”

x

x

x

ઉમરકોટના રા'ના મહેલમાં આજે રમતની ધૂન મચી રહી છે. ડ્રુવો ભત્રીજો ચોપડામાં જમ્યા પડ્યા છે પણ તમાચી હમીરાણીને એક વાતનો મોટો અચંબો થઈ રહ્યો છે. પોતાના ભત્રીજા વજુભાને, રા' પુછે છે કે, “ ઠાકોર ઘડીયે ઘડીયે પાછળ તે શું જોઈ રહ્યા છો. હજી પણ તમને બીક લાગે છે કે, તમારે મન ગેડીની ફેજ આવી માંડે માથું વાઢી લેશે. એ તો નાશભાની જણનારીએ તેમાં એટલી બધી દૈવત નથી મુકી કે, ઉમરકોટમાં આવી તમને આંગળીએ ચીંધી શકે. એ તો ત્યાં જ પોતાનો દોર બતાવી શક્યા છે બહાર તો પૂછા કરે છે કે કેટલા શેરનો છે. એવા કેશરીસિંહો તો તમારા કચ્છમાં હજી નથી પાક્યા. બાપુ, હૈયું હેઠું કરીને બેસો. ”

ઉપલા રા'ના શખ્ડો સાંભળી વજુભાનું રૂંવાડે રૂંવાડું ઉભું થઈ ગયું. પણ ડ્રુવાએ તો ચલાવ્યા જ કર્યું. “ જોયાં, આ ઉમરકોટના કેટ. જુઓ, સિંધી પહેલવાનો. નાશભા તો શું પણ તમારા મોટેરા ઉતરી આવે તો એક એકને બાલે વીંધું. અમારા ચોદાઓના હાથ તમે હજી નથી જોયા. એવા સેંકડો નાશભા આવે તોપણ અહીં ફાવી શકે તેમ નથી. છતાં તમારી છાતી બાર ન ઝીલતી હોય તો રાણીવાસમાંથી લૂગડાં મંગાવી ને પહેરો. અને ઓઝલ પડદામાં રહો. રજપૂતાણીઓનાં માથાં કાચમ હશે ત્યાં સુધી કાંઈની મગદૂર નથી કે તમને બા કરી જાય. જુઓ, ગોડરાણીએ પોતાના પતિ લાખા ધુરારા

પાછળ પણ અનેક ખટપટો જગ્યા છતાં કેટલી બહાદુરીથી પોતાના રાજ્યને સલામત રાખ્યું હતું. કુંવર, વાઘેલા વંશને માયું બહુ વહાલું એ તો મેં આજે જ જોયું. ”

વજુલાનું માયું આજ રા'ના વચનોએ ભભાવી દીધું છે. ધરતી માર્ગ આપે તો હમણાજ પેસી જઈ તેને એટલી બધી શરમ થઈ. તેના ચહેરા ઉપર સ્પષ્ટ ક્રોધનો ઓછાઓ પડી ગયો છે. પોતે રા' પાસેથી ઉઠી બહાર ફરવા નીકળ્યા તેણે પોતાના કુવાને એક શબ્દ પણ ન કહ્યો.

એકલો પડીને વજુલા વિચારે છે કે, ધિક્કાર છે મને કે કુવાને આશરે આવ્યો. કુવાએ આજ મારી સાત સાત પેઢીને તુચ્છકારી કાઢી. એથી તો કાકા પોતા સાથે રાખત તો સાઈ હતું. બલે ધીમા-ણામાં ક્યાં ખપી ગયો હોત તો પણ એટલું વસમું ન લાગત. કાં આપના રાજ્યમાં એથીયું રોટલો મળ્યો હત તો પણ સાઈ હતું. કુવાએ દૂધ સાકર જમાડ્યા પણ તેમાં સોમલ કાં ભેળવ્યું ? ધિક્કાર છે કે પારકે ઘરે રહી નીચી નજરે તેનાં વેણ સાંભળવાં. હાય જીવ-તરનો એટલો બધો મોહ કે. આજીવવાથી મોત ઘણું જ સાઈ કાકા તો કાણ જાણે ક્યાં હશે પણ ભા'ને સમાચાર મોકલું હવે તો અહીં રહેવું માથાનો ધા લાગે છે.

x

x

x

ગેડીના દરખાસ ગઢની ડેલીએ સાંઢણી ખેસાડી એક રખારી ઢોડતે પગે કચેરીમાં આવ્યો ને ફેંટામાંથી એક કાગળ કાઢીને નાઝ-ભા'ના હાથમાં આપ્યો. ભા'એ પુછ્યું “ શીણાઈ કાગળ કેનો છે ? ”

“ રખારીએ ઉત્તર આપ્યો કે, “ અન્નદાતા ઉમરકોટના સીમાડામાં અધરાતે એક જીવાને આ કાગળ દીધો છે. અને કહ્યું છે કે આપને હાથોહાથ પહોંચાડજો. ”

“ ઠીક ત્યારે તે કાગળમાં કંઈ નવા જીની હશે ” એમ કહીને કાગળ વાંચવા મંડ્યા.

“ ભાઈ, કુવાએ તો મારા માથામાં ખિલા ખોસીને છિદ્રો પાડી દીધા છે. તેના ધા મને બહુ વસમા લાગે છે મારાથી તે સહન નથી થઈ શકતા. મને આશ્રિત જાણીને સાત સાત પેઢીના આપણા પૂર્વ-જેને તેણે અપમાન દીધાં છે. મેં તો મારી સિંહણ જેવી વાઘેલી

માતાના ધાવણને લગ્યું છે. મારે માથે હવે માથું સ્થિર રહેતું નથી માંડે મસ્તક ડગમગી રહ્યું છે. પુવાને માથે મારાથી ધા ન થાય. મને આશ્રય આપ્યો તેને ઠાર કરું તો મારી જનેતા લગ્ય. તેમ મારો દેહ પણ મારે હાથે વિના ખપનો પાડી નાખું તેમાં પણ શું ફાયદો. ભાઈ આપણા ઉપર દુનિયાં હાંસી કરશે. પણ માંડે જીવતર હવે મને ઝેર સમાણું થઈ ગયું છે. જીવતાં જે ન કરી શક્યો તે મરવાથી કરી શકું એવો ઉમંગ થાય છે. માટે ભાઈ તું આવજો. રા' બે દિવસ ખમીને શિકારે જશે અને ત્યાંથી જ છેટે પોતાના ગામડાઓમાં ફરવા જશે માટે જલદી આવજો આજથી ત્રીજો દિવસ ઉમરકોટના દખણાદા સીમાડામાં તારી રાહ જોઈશિ. ”

નારૂભાનો ચહેરો કાગળ વાંચતાં ઉતરી ગયો તેની આંખો લાલચોળ થઈ ગઈ. તેનું શરીર ક્રોધથી એકદમ ઉછળી પડ્યું કચેરીમાં બેઠેલા તમામના મનમાં ચિંતા થવા લાગી કાગળ વાંચતાં દરખા-રનો ચહેરો એકદમ ક્રોધાતુર કેમ થઈ ગયો, બધા વિચારમાં પડ્યા.

એક જણે પુછ્યું “બાપુ, કાગળ કેનો છે ? આ કાસદ ક્યાંથી આવ્યો છે ? તેમાં કાંઈ નવા જુની જેવું લાગે છે. એવડું તે શું લખ્યું છે કે ભારે ગુસ્સે થઈ ગયા ? ”

નારૂભા-કાગળ તો છે મારા માઠી જાયા નાનેરા ભાઈનો. તે અહીંથી નિકળ્યા પછી ઉમરકોટ પુવા પાસે પહોંચ્યો છે. પુવે તેને કંઈ કંઈ ભુંડાં વેણ ભાખ્યાં છે તેથી તેનું અંતર ઉકળી આવ્યું છે અને મને તેડાવવાને આ માણસ સાથે કાગળ મોકલાવ્યો છે.

ડાયરાના માણસો સામટા બોલી ઉઠ્યા કે, “બાપુ આમાં તકર્ટ છે. નકી તકર્ટ. આવી રીતે દગો રમીને તમને મારવાની તેમની ધારણા છે તમને મારીને રાજ્યના ધણી થવાનો તેનો મનસુબો લાગે છે. ક્રોધ રીતે ન પહોંચ્યા ત્યારે આ રસ્તો લીધો છે. બાપુ વિશ્વાસ ન કરશો. ” બીજાએ, ટાપશીપુરી-હા ભા હા. દગો નહિ તો બીજું શું. આ તો બાપુની આંખમાં ધૂળ નાખવા માગે છે. કેવી ડાહી કરામત વાપરી. જોયું ભા.

નારૂભાની આંખમાંથી અશ્રુઓ વહેતાં થયાં. તેને પોતાના નાનેરા ભાઈ ઉપર રોષ છુટ્યો. તેના સ્વાર્થ બધા અલોપ થઈ ગયા. તેની

નજરમાં માડી જ્યા પાસે બધો સ્વાર્થ તૃણ સમાન થઇ રહ્યો. તેને સાંભર્યું કે, મને બાપુએ હડસેલ્યો હતો. નાનપણમાં બહુ જ દુઃખી હતો તેનો બદલો ભાઈ પાસેથી મેં શા માટે લીધો? એમાં ભાઈનો શું ગુન્હો? એતો માવિત્રો છે, કાઈના ઉપર તેમની મીઠી નજર પણ હોય, વળુભા ઉપર તેમનો પ્રેમ હતો મને આધો કર્યો હતો પણ હું શું તે વેર ભાઈ ઉપર ઉતારું. ના ના ગમે તેવો તોય મારો ભાઈ. તે અહીં આવે જે એને જોઈતું હોય તે એનું. મારે કાંઈ પણ નથી જોઈતું. આજ એના કુળની કીર્તિ અને લાજ એણે વહાલી ગણી માથાની પરવા એણે નથી કરી. વાઘેલી સિંહણનું દૂધ ધાવ્યું હોય તે શું કડવાં વેણ સાંખે ખરો. એવાં વેણ જ પુવે કાઢ્યાં હશે તે એને બહુ વસમાં લાગ્યાં છે.

ડાયરા સામે ફરીને નાંહલા બોલ્યો. “અલ્યા ખખરદાર, કુતરાઓ! મારા ભાઈને દેશવટો અપાવનાર તમે જ છો. અમારા બાપુએ નોંધણી કાકાને અમારાં કાંડાં સોંપ્યાં હતાં તે છોડાવનાર તમે જ છો. આ વિષ તમારા થકી જ પડ્યું છે ખખરદાર કોઈએ અવળા શુકન પણ કાઢ્યા છે તો જીભ ખેંચી કાઢીશ. હું તમારામાં વીંટળાઈ રહ્યો હતો તમે બધાએ ભેગાં મળી અમારામાં ઝેર વેર કરાવ્યાં હવે કોઈ બોલ્યું છે તો શરીર ઉપરથી ચામડી બધી ઉતરાવી લઇશ. બસ મારો ઘોડો તૈયાર કરો અને એક જ અસ્વાર મારા સાથે ચાલો વધારેની કંઈ જરૂર નથી. જલદી કરો.”

નાંહલાના ઉપલા જવાબથી બધાનાં મોઢાં કાળાં પડી ગયાં. બધા એક બીજા સામે જોઈ રહ્યા. થોડી વારે ફરી જેણે પહેલાં પોકી-આની વાત છેડી હતી તેને આ વાત ગોઠતી ન હતી તેથી તે બોલ્યો બાપુ દગો, ચોક્કસ આમાં દગો છે તમે ભોળવાઈ ગયા છો અમને આ વાતમાં કંઈ ભેદ લાગે છે જેથી આ વાત અમને ઠીક નથી લાગતી.

નાંહલા આ બોલવું સાંભળી એકદમ ગુસ્સે થઈ ગયો. તેની આંખમાંથી તણુખા ઉડવા લાગ્યા તે ક્રોધીત થતો બોલ્યો. “ચંડાળ મારા કામમાં વચમાં આડે આવનાર તું કોણ? કમબખ્ત આ બધાનું મૂળ તો તુંજ છે. ભાઈ દગો કરે તે દી’ દિવસ આથમણે

હજારે તે દગો કરે જ નહિ. છતાં જો તેણે મને મારી નાંખ્યો તો ક્યાં મારો વંશ નથી? એવા લક્ષમણ જેવા જાતિ જેવા ભાષના હાથે તો મરવું પણ સાઈ. એથી રૂંડું વળી શું? પછી પણ સ્વર્ગે સંચરિયે. હું આજે જ ચડી જઈ છું ને બે દિવસમાં તો ભાષ અહીં સમજાશે.”

ભાષ હજી કેમ ન આવ્યો. વાટ જોતાં જોતાં તો દિવસ પણ આથમી ગયો અને આકાશમાં રતાશ પણ ભાંગતી જાય છે. અંધારું મળું જાય છે. તો પણ ભાષ ન આવ્યો. ચોક્કસ તેના લૂણહરામી કુતરાઓએ કાંઈને કાંઈ ઝેર રેડ્યાં હશે. નહિ તો વાઘેલો સોલંકી આમ કદી પણ ન છુપાય. કાન દબ દબને ચારે દિશાએ સાંભળવા લાગ્યો. નજર ફેરવી ફેરવી ચારે કેર જેવા લાગ્યો પણ નારા ન દેખાયો. હું તો હવે આ જાડીમાં આંટા મારી મારીને થાકી ગયો. છેવટે નિશાસો મુકીને ઘર તરફ પાછો વળ્યો કે પાછળથી તેને જોતો જોઈ હાકલ કરી પણ તે તો વિચારોમાં એટલો બધો ગુંથાયો હતો કે તેણે તો સીધે રસ્તે ચાલ્યા જવા સિવાય આડી અવળી મોટ પણ માંડી નહિ. તેને પાછળથી થતી હાંકલો તેણે એક પણ સાંભળી નહિ જેથી નારાએ પોતાનો ઘોડો દોડાવી તેને સામે આવી ઉભો રહ્યો. તે એકદમ વિચારમાં હતો અને અંધારું પૂર્ણ થઈ જતાં કેળુ છે તે જલદી કળી શક્યો નહિ. પણ તે ઘોળા ઈડા જેવા કદાવર ઘોડાને જોઈને તેને ઓળખ્યો. એટલામાં તો નારાએ ઘોડા ઉપરથી જલદી ઉતરીને ભાષને બાથમાં લઈ લીધો. અને બોલ્યો,

“ભાષ મારાથી આમ અબોલા હોય? તને જરા કંઈ કહું હશે તેથી આટલો બધો રીસાયો. મારાથી કહેવાઈ ગયું હશે, મને માફ કર ભાષ. ભૂલો તો મોટાઓ પણ કરી ગયા છે આપણે તો અજ્ઞાન એટલે ભૂલ થઈ હવે મારી સાથે ચાલ.” બે ભાઈઓની આંખમાંથી આશ્રુઓ વહ્યાં. કે તેઓ પુરતી વાત પણ નથી કરી શકતા માંડ માંડ ઉપલાં વાક્યો નારાએ કહ્યાં. “હું ક્યાં ચાલુ ભાષ?”

“જેડી. બીજે ક્યાં? તારા માટે ઘોડો પણ લેતો આવ્યો છું. હા જલદી કર તું મોઢે માગે તેટલું રાજ્ય તારું. રાજ તું. સત્તા તારી. મને બેઠો રહેવા દે હવે. અને પ્રજા ભજન કરવા દે. રાજ

ધણી મુદત કર્યું હવે હોંસ પુરી થઈ. રાજના મદમાં ભાષ જેવા ભાષને બહાર કાઢ્યો. ગઢ જેવી ઓથ જેવા કાકાનું અપમાન કરી કાઢ્યો. હવે હુંદગીમાં શું મીઠાશ રહી ? ભાઈ હવે તું જાણે ને તારૂં રાજ જાણે.

“ભાઈ મને રાજપાટ ભોગવવાનો શોખ નથી. તમને એટલા માટે નથી તેડાવ્યા મારે તો આપણા કુળ ઉપરથી મેણું ઉતારવું છે. તે માટે તમને તેડાવ્યા છે. માંડે માયું વાઢી દ્યો અને બજાર વચ્ચેથી ફેરવી જતા રહો. મારા પર દયા ન બતાવશો કુળના બિરદ સંભાળો ભાષ.”

“ભાષ હવે એવાં વેણું શું કાઢતો હમ્મશ. આવા બોલોએ તો બધું બગડ્યું છે. જલદી કર ભાગી જમ્મએ અહીં ઉભું રહેવું બરાબર નથી.”

“મોટા ભાઈ આડી અવડી વાતો શા માટે કરો છો. મેં કાંઈ મારો જીવ ઉગારવા નથી તેડાવ્યા. મને જીવવું નથી ગમતું મને તો આપણા પૂર્વજોનાં કલંક ધોવાં છે. તે મારાથી ન બની શકે. મને તેણે આશ્રય આપ્યો છે માટે તમને તેડાવ્યા છે. માંડે માયું વાઢી જાઓ અને બતાવો કે વાઘેલાઓએ ચુડીઓ નથી પહેરી, તેની તેને ખાત્રી કરી આપો. દયા અને માયા આવે વખતે ન હોય. દયા અને માયાને હમણા કોઠામાંથી ધકેલી કહાડો. તમે તમારા પૂર્વજોની બદબોધ કેમ સાંખી શકો છો ? આટલા બીડ કેમ બનો છો ? તમે તમારા કુળના બિરદ સંભાળો ભાષ હવે સુખના દહાડા જતા કરો. જલદી કરો ભાઈ, તલવાર ચલાવો.”

નારબા-ભાષ તલવાર મારાથી ન ચાલે. તારૂં માયું હું ઉતારું. એ કેમ બને, આ કેવી વાત કરી રહ્યો છો. બાકી બીજો રસ્તો બતાવ કે કેવી રીતે વેર વાળું. ગમે તેવો વિકટ હશે તો તે પણ જીવ હશે ત્યાં સુધી તેનું વેર લમ્મશ બાકી આ વાત તો મારાથી નહિ જ બને.

વળુબા-ત્યારે જાઓ ભાઈ કોટમાં, રા' નથી; કોટ સુનો પડ્યો છે, તેથી ત્યાં જાઓ તેના મોટા કુંવરનું માયું ઉતારી આવો. અને

તેમને ચેતવશો કે વાગડીઓ તારા છોકરાનું માથું ઉપાડી ગયો છે હવે વહાર લઇને વહેલો વહેલો આવજો. અમે વાગડીઆ રાખ તાણી જાણીએ તું દૂધ ચોખા જમનારો વહેલો વહેલો આવજો એટલું ચેતાવી આપ્યા આવો.

“ ભાઇ ત્યારે તું ક્યાં જઈશ. ? ”

“ હું તમારા ભેગો નહિ ચાલું હું જઈશ નોંધણુક કાકા પાસે તેણે મારા માટે ઘડપણમાં વ્રત લીધાં છે આ દિવસે તેને આટલું બધું કષ્ટ વેઠવું પડ્યું છે તે ફક્ત મારા માટે. ભાઇ મરદ થાજે અમે તમારા પર ચડાઇ કરશું. તમારે જે બંદોબસ્ત કરવો હોય તેટલે કરી રાખજો.”

નારુભા-“ વળુભા હવે રહી રહીને પાછી એજ વાત. ભાઈ, હવે તો પડતું મેલ, હું તું માગશે તેટલું આપવા તૈયાર છું તારા વગર હવે માઈ જીવતર ખાઈ છે. ભાઇ માઈ વચન માન, મારા ઉપર દયા કર, હજાર ગુન્હા હોય તોપણ મારો માડી જાયો ભાઈ તેને શું નહિં ધુવે ? ”

“ ભાઈ હું કેઈ પણ રીતે તારી સાથે આવી શકું તેમ નથી. કાકા ભેગો જઈશ મારી શોભા ત્યાં છે. મારા માટે તેમને બહારવટે ચડવું પડ્યું છે. સેંકડો મનુષ્યોના વિના કારણે પ્રાણ લીધા છે એ બધું મારા માટે અને હું તેનાથી પુટીને તારી ભેગો આવું, ભાઇ, એ કેવી વાત કહી; મારી જણનારી લગ્નય. હું નોંધણુક કાકાથી છૂટીને તારી સાથે આવું ને મારા પ્રભુ સામે હથિયાર ઉપાડું, તે કરતાં ધરતી માર્ગ આપે તે તેમાં પેસી જઉં. આથી ખરાબ વાત હજી બીજી કશી છે. ખસ જાઓ ભાઇ મારો ધર્મ અને ટેક એજ છે. હવે વખત થતો જાય છે લ્યો હવે રામરામ હું જાઉં છું પણ ભાઈ સીધો મહેલમાં જાજો જીકે રખેને અહીંથી જ ભાગી જાય નહી.” એમ કહેતો વળુભા રવાને થઈ ગયો.

વળુભાને પોતાની ટેકમાં અડગ અને મક્કમ જોતાં તે કંઈ પણ વધારે તેને કહી શક્યો નહિ. થોડીવાર વિચાર કર્યો, પછી તુરત જ ત્યાંથી ફાટ તરફ ગયો પણ બંને ભાઇઓની વાતચિતમાં અધરાત તો

વીતી ગઇ હતી. જેવી કોટના દરવાજા બંધ થઈ ગયા હતા. નાઈલાએ આખો કોટ ફરીને જોયો પણ ક્યાંથી કોટ ઉપર ચડવા જેવું તેના જોવામાં ન આવ્યું. કોટમાં કોઇપણ રીતે જવાય તેમ ન હોવાથી તે મુંઝવણમાં પડ્યો અને હવે શું કરવું તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો કે, અહીંથી પાછા તો જવું નહિ. જો ભાગી જઈ તો મને એમ લાગે અને ભાઈ જતાં જતાં કહેતો ગયો છે કે સીધો મહેલમાં જઈ શું ભાઈને મારામાં વિશ્વાસ નહિ હોય તેથીજ કહ્યું હશે. પણ શું કરું આખરે વિચાર કર્યો કે અહીંથી બે ચાર માઈલ પર જઈ દિવસ ત્યાં જ ગાળી કાઢવું ને પાછું રાત્રિનું અંધારું થયે શહેરમાં દાખલ થવું. એવો વિચાર કરી તેણે આખો દિવસ જંગલમાં જ પસાર કર્યો અને સાંજે દિવસ આથમી ગયા પછી તે કોટમાં દાખલ થયો. કેટલાક જણે જોયું પણ કોઈ પરદેશી છે એમ અનુમાન કર્યું તેથી કોઈએ તેને જોવાનો નહિ. તે ત્યાંથી સીધો દરખાસ ગઢમાં ગયો. દરખાસ ગઢના ચોકમાં રા'ના કુંવરો હજી ત્યાંજ રમત કરતા હતા તેણે એક ઉપર તલવારનો ધા કર્યો. તેનું માથું જમીન ઉપર પડ્યું તે ઉપાડી ચાલતો થયો. દરવાજો એક પહેરેગીરે તે જોયું અને ત્યાંથી તેને પકડવા દોડ્યો તેને પણ નાઈલાએ તલવારનો ધા કર્યો તે જમીન ઉપર પડ્યો. પણ તે ધાથી તે મુઓ નહિ. ધા તેના ખભા ઉપર પડ્યો હતો તે જીવતો હતો પણ ધા એવો સચોટ હતો કે તે ઉઠીને કંઈ હીલચાલ કરી શકે તેમ નહતું. જતાં જતાં નાઈલાએ તેને કહ્યું કે તારા રા'ને કહેજો કે, નાઈલા વાગડીઓ તારા છોકરાનું માથું ઉપાડી ગયો છે હવે વહેલો વહેલો આવજો અને રાખ પીનારાઓના હાથ જોઈ જજો. એમ કહેતો નાઈલા ઝપાટા ભેર ત્યાંથી ભાગી ગયો.

આ તરફ ખીજા કુંવરો રમતા હતા તે આ ખનાવ જોઈ બે-બાકળા થઈ ગયા. અને જલદી જલદી ઉપર ગયા ને પોતાની માતાને તે વાત કહી.

રાણી નીચે આવી તપાસ કરાવી આ કૃત્ય કોણે કર્યું તેની તપાસ કરી અને દરવાજાને પણ જખ્મી કરતો ગયો છે એમ સાંભળી તેને જોવા દરવાજા પાસે આવી અને દરવાજાને પુછ્યું કે આ ધાતક

કાણુ હતો. દરવાને કહ્યું માતા તે વળુભાનો ભાઈ નાર્હા હતો, તેણે કુંવરનું માથું કાપ્યું છે; હું તેને પકડવા દોડ્યો એટલે મને પણ તલવારનો સખ્ત ધા કયો અને હું જમીન ઉપર પડી ગયો તે ભાગી છુટ્યો. માતા, હજી ઘણો પથ નહિ કાપ્યો હોય. સાથે નાર્હાએ કહ્યો હતો તે સંદેશો અને સવિસ્તર હકીકત કહી સંભળાવી. રાણીએ તેને પકડવા માટે પાછળ માણસો દોડાવ્યા પણ તે તો ક્યારનો અદશ્ય થઈ ગયો તે કોઈના પણ જોવામાં ન આવ્યો. રાત્રિ આખી ભટકી ભટકી ઘોડેસ્વારો સવારના વીલે મ્હોડે પાછા આવ્યા અને નાર્હા હાથ ન આવ્યો ને ભાગી ગયો તેવા સમાચાર આપ્યા.

તેજ દિવસે સાંજે રા' મુસાફરીએથી પાછા વળી આવ્યા અને આ સમાચાર સાંભળી અતિશય તેમને ક્રોધ ચડ્યો અને નાર્હા ઉપર ચડાઈ કરવા પોતાના લશ્કરને તૈયાર કરવા હુકમ આપ્યો.

*

*

*

*

નોંધણીનો ત્રાસ દિવસો દિવસ વધતો જતો હતો અને રૈયત એકદમ ભયભીત થઈ રહી હતી. બધા ભેગા મળી દરબાર પાસે ગયા જેથી નાર્હા નોંધણી ઉપર મોટું લશ્કર લઈને તેને કબજે કરવા નીકળ્યો. નોંધણીએ લૂંટ ચલાવવામાં અને ગામડાઓ ભાંગવામાં કાંઈ પાછળ ફરીને જોયું નહતું તેમાં તેનો એ પણ અર્થ હતો કે આ પોકાર નાર્હા પાસે પહોંચે તો તેની આંખ ઉઘડે. અતિશય ત્રાહે ત્રાહેનો પોકાર થઈ રહ્યો અને આ જુદમ સહન ન થઈ શકવાથી છેવટે નોંધણીને તેની સજા કરવા પોતે આજે ચડ્યો હતો. દૂર જતાં આ બંને લશ્કરનો ભેટો થયો બંને વચ્ચે યુદ્ધ ચાલ્યું અને બંને પક્ષ વાળા પોતાની બહાદુરીથી લડ્યા. છેવટે વળુભા પોતાના ભાઈ નાર્હાના હાથે રણમાં પડ્યો અને નોંધણીએ પણ છેવટે જોયું કે, હવે પહોંચી શકાય તેમ નથી તેમ વળુભા પડતાં તે એકદમ તેને લઈ નાશી ગયો નાર્હા પણ ત્યાંથી પાછા વળી ગેડી આવ્યો.

નોંધણીએ વળુભાના મૃત્યુ શરીર પાસે બેસી ખૂબ રૂદન કર્યું. જેના માટે તેણે આટલી આટલી જોડમત ઉઠાવી, જેના માટે આટલા આટલા નિર્દોષ મનુષ્યોના વધ કર્યા તે તો આલી નીકળ્યો તે ધા

તેને બહુ સચોટ કહેવાય. તેણે રડતાં રડતાં પ્રતિજ્ઞા કરી કે, હવે મારી તલવાર મ્યાન નહિ કરે. તે તો ત્યારે જ થશે કે મારનારને માંડે ત્યારે જ તલવાર મ્યાન કરે. એમ કહેતાં પોતાના એક અંગત માણસ જે તેનો નજીકનો સંબંધી હતો તેને સાથે રાખી પેલી વળુભાની છેલ્લી ક્રિયા કરી પછી અંતે જણુ ગેડી તરફ ઉપડી નીકળ્યા.

અર્ધરાત્રે તેઓ નાશ્લાના મહેલ પાસે આવ્યા. ત્યાં પહેરે-ગીરોની ચોક્કી ભાળતાં બીજી તરફથી તેમની નજર ચુકાવી નોંધણી મહેલ ઉપર ચડી ગયો અને બીજો જણુ જે તેની સાથે હતો તેને કંઈ આકૃત આવે તો તેને અટકાવવા અને પોતાને ચેતવણી આપવા માટે મેડી નીચે જ દાદર પાસે ઉભો રાખ્યો.

નોંધણી કઠેરા ઉપરથી નીચે પડ્યો તેનો અવાજ થતાં નાશ્લાની આંખ ઉઘડી ગઈ. સામે જોયું તો નોંધણી કાઠો હાથમાં નાગી તલવાર લઈ ઉભો છે. તેણે કહ્યું બસે કાકા માયું વાઢી લ્યો તમારા હાથે મરવું બહુ. ભાઈ માર્યો, તમારા જેવા દેવ જેવા મોટે-રાથી વેર કર્યું. રાજ્યની હાથે કરી મેં પોતે જ પાયમાલી કરી હવે જીવી ને શું કરે કાકા ? ખુશીથી માયું ઉતારી લ્યો.

નોંધણીએ નાશ્લાના માથા ઉપર તલવારનો ધા કર્યો અને તેનું માથું ધડથી જુદું થઈ જમીન પર પડ્યું. બીજો ધા તેના કુંવર ઉપર કરવા જતો હતો કે રાણીએ અવાજ કર્યો. બાપા, “ પારેવડીના અચ્ચાને ન મારશો. દૂધીઆ દાંતવાળા બાળકને શા સાં મારો છો ? અચ્ચાને મારતાં તેની જનેતા જીવી શકશે ખરી. આ જુલમ પ્રભુ નહિ સાંખે.”

નોંધણીને રજપૂતાણી ઉપર દયા આવી અને તેના રાતા ચુડલા સામે જોયું અને થોડો ખંચકાઈ બોલ્યો, “ નહિ માંડે માવડી આતો મારી પ્રતિજ્ઞાની ખાતર જ કરવું પડ્યું છે. રજપૂતનાં વેણુ છે. વેણુ ન ફેરે દીકરી, બાકી આતો હું તેનું રવાડું પણ વાંકું ન કરું પણ તે દિવસે તેને સલાહ આપનાર પ્રધાન જ કોઈ ન હતો પ્રધાન વગર કંઈ ચાલતું હશે હલકટ હજુરિયાની સોજતેથી બધું બગડે છે. સારા સલાહકાર ન હોય તો આવાં પરિણામ આવે. દીકરી તેં

પણ તેને કંઈ સારી સલાહ દેધને આવા કાર્યોથી ન વાચો. તેનાં વેણેજ એનું ખરાબ કર્યું છે."

રાણી—આપા તેમાં હું શું કરી શકું. માફ તો કાંઈ પણ માનતા ન હોતા હું કાંઈ કહીશ તે કારણથી મારી પાસે પણ થોડું આવતા અને પોતાની હાજરી ન હોવાથી પ્રજા ઉશ્કેરાઈ ગઈ હતી, અને પ્રગણામાં ચોરી, લૂંટો થયા જ કરતી તેનો પતો પણ ન હોતો જડતો. ગરીબ બિચારી પ્રજાને ઈન્સાફ નહોતો મળતો તેથી હાથ પોકારી રહી હતી પોતે નાસ્તા ફરે છે પાછળ કોઈ રખવાળાં કરે તેવો કોઈ નથી તેથી રાંક વસ્તીની આંતરડીઓ કકળી રહી છે તેની હાથખાધ જશે. મારી પાસે આવેતો હું જરૂર કહું પણ તેમને ગોતવા ક્યાં? અને છેવટે તેનું આવું વિપરીત પરિણામ આવ્યું. ભોગ મારા, બીજું શું?

નોંધણી—કલ્પાંત ન કર દીકરી તેનું કૃણ તેને મળ્યું છે. હવે હું જાઉં છું. અને હવે વળુભાના કુંવરને તેડાવી તેને તેનો અર્ધો ભાગ આપજે. જો નહિ આપે તો આ તારો કુંવર પણ... .. બીજા કુંવર તરફ નજર નાખી બતાવતાં નોંધણી રવાને થતો હતો કે રાણીએ હાકલ પાડી ઉભા રાખ્યા અને કહ્યું, આપા ક્યાં જાઓ છો? હવે અમને રજડાવી ક્યાં જશે? પાછળ આ બહેનણ કોણ કરશે અને રાજની દેખરેખ કોણ રાખશે? તમારાથી તો હવે અમને મુકીને જવાય નહિ.

નોંધણી—તેમાં હું શું કરી શકું? તમે કોઈ કારભારી રાખી લ્યો અને તમારી દેખરેખથી ચલાવો. એ માફ કામ ન હોય હું હવે કંટાળ્યો છું.

રાણી—ના ના તેમ ન થાય, સારો કારભારી ન્યારે મળશે ત્યારે રાખશું આપણા ગામમાં તો એવો કોઈ નથી કે તેના પર વિશ્વાસ રાખી શકાય તેમ બહારથી તેડાવતાં પગાર મોટા જોઈએ તે કેમ પાલવે, ઉપજ ઉપર પણ નજર કરવી જોઈએ ને. તે છતાં આસ્તે આસ્તે બહારથી કોઈ તેડાવી લેશું પણ તમે હાલ અહીંયાં રહો, તમારું જ છે તમે જેમ આગળ ચલાવતા તેમ હજીએ ચલાવો. તમે આમ કંટાળશો તો કેમ ચાલશે?

નોંધણી—ના ના દીકરી તે તો મારાથી નહિ જ અને મારાથી તે વળી અહીં રહેવાય ? હું અહીંઆં કયા મોઢાથી રહું ? હવેતો આપના ચરણે ઢળીને આ દેહ પાડવાની છે. ધણું કર્યું બેન, હવે એવું નહિ કરું.

રાણી—ત્યારે આ બંનેની બહેનણ કરીને પછી તમારે જાવું હોય તો જાઓ. એટલું માફ વચન માંનો. આપ ઉઠી, દીકરીની આટલી વાત નહિ માને, તમારે હાથે થાય તે રૂં.

નોંધણી—ભલે ખુશીથી આપા તાફ મન એમ રાજ થતું હોય તો એટલું પણ સાથે કરતો જાઉં. પણ એટલું કરો કે, જામ જખરા પાસેથી વળુભાના કુંવરને તેડાવી લ્યો અને જામને પણ સાથે તેડાવજો એ આવી ગયા પછી અમે બંને કુંવરોની બહેનણ કરી ગાદી ઉપર બેસાડશું. આજને આજ તેમને સ્વાર મોકલો. હું કંથકોટવાળા કુંગરમાં માફ રહેઠાણ છે ત્યાં જામ આવું. બે ત્રણ દિવસમાં જખરોજી આવી જશે ત્યાં સુધી હું પણ પાછો વળી આવીશ.

રાણીએ સ્વાર મોકલી જામજખરાને કહેવરાવ્યું કે, વળુભાના કુંવરને તેડીને આપ ગેડી પધારો. નોંધણી આપુ પણ હાજર હશે એટલે તમારા બંનેના રૂબરૂ કુમારોની બહેનણ કરાવીને તમારે હાથે ગાદી તિલક કરાવવાં છે.

જામજખરાને સમાચાર મળતાં તે તુરત હાજર થયો. જામ જખરો તથા નોંધણી બેટયા જેથી એક બીજાને બહુ સંતોષ થયો. થયેલા બનાવો માટે દિલગીરી દર્શાવી અને બીજે દિવસે તેમની બહેનણ કરી. તેમાં વળુભાના કુંવરને ગેડીની ગાદી ઉપર બેસાડી તેને વાગડ સોંપી અને નાડાના કુંવરને સાણંદની ગાદી ઉપર બેસાડી તેની રાજ્ય સત્તા ત્યાં જમાવી.

જામ જખરોજી પોતાને ત્યાં ગયા અને બહેનણ કરાવી બધું કામ પતાવી નોંધણી ડોસો માતાજીનામડ તરફ રવાને થયો. પણ હવે તેના શરીરમાંથી ચૈત્યન ઉડી ગયું હતું. તે ભાન બૂલી ચાલ્યો જાય છે. ઉંચે નજર કરે તો જાણે નિર્દોષ મનુષ્યો ઉપરથી અવાજ દેતા હતા કે, હવે હદ થઇ દાદા, હવે હદ થઇ. હાથ ધોઇ નાખો.

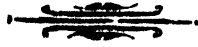
એવા ચઢાવા જોતો જોતો અને વાગડમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં દરેક જગ્યાની ખાંચ ઉપર રાતાં થીંગડાં જોતો જાય છે. રાતા થીંગડાં વાળા કોઈ જણ જો જુએ છે તો તેને કંપારી છુટે છે. કે આ બધા મારા થકી. એઓ બધા મને મનમાં શ્રાપ આપતા હશે. એવા એવા વિચારો કરતો ઘુઘો રસ્તો કાપતો જાય છે કે સાંજે દિવસ આથમી ગયા પછી માતાજીના મંદિરમાં આજે કેટલેક વરસે નોંધણી પાછો આવી પહોંચ્યો, તેણે જય આપ જય માની ગર્જનાથી મંદિરને ગજવી મુક્યું. નોંધણી બે હાથ જોડી આશાપુરીની ઝગ ઝગારા કરતી પ્રતિમા સામે તે પોતાના ઘોર કર્મોનો પસ્તાવો કરવા લાગ્યો. “આપ મેં અનેક પાપ કર્યાં છે. બહારવટે ચઢીને અનેક કુકર્મો કર્યાં છે. મારા ઘણીની હત્યા કરીને લૂણ હરામી થયો છું અને અનેક નિર્દોષ જીવોનો સંહાર કરી નાખ્યો, પણ મા તે કર્મો મેં મારા સ્વાર્થ ખાતર નથી કર્યાં. જે કર્યું છે તે નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિથી જ કર્યું છે. તેમાં મારો જરા પણ દોષ નથી નિમક હલાલીનાં ખાતાં ચોકખાં કર્યાં છે તે ફક્ત રાજપૂત પ્રતિજ્ઞાને ખાતર. હે મા, જો મારા સ્વાર્થ માટે મેં કંઈ પણ કર્યું હોય તો મને તારો દેવી પંજે લગાવી દે તેથી મારા પાપ, ગુન્હા ધોવાય, માફ કર આપ મારા ગુન્હા ધોષ નાખ મને માફ કર. મેં હત્યા કરતાં પાછું વાળી નથી જોયું. અનુકંપા આવશે કે હાથ નહિ ચાલે તેથી આખો બંધ કરીને કુંભાર જેમ ચાકડા ઉપરથી માટીના પીંડા ઉતારે તેમ ધડા ઉપરથી માથાઓ ઉતાર્યાં છે. આપ હવે ઘણું કર્યું. આજે તારે શરણે આવ્યો છું. આજ મારો દીવડો તારે હાથે ઓલાવવા આવ્યો છું. કુટુંબ કપીલા ભાઈ ભત્રીજા અને પેટના દીકરાઓને પણ વળાવી આવ્યો છું. મારા ઉપર પાપના ઢગલે ઢગલા ખડકાયા છે તે ઉપાડી લે.” એમ બોલતો બોલતો માતાજી પાસે તેણે પોતાનું શીર ઝુકાવી દીધું.

ઉમાદે અને રાવ અચળદાસ

અને

ઝીમાં ચારણીનું પરાક્રમ.

ઝી મા ચારણિયાંણી તે, જંગલુ^૧ દેશના ચારણ વીઠૂની બહેન ઘણી વાચાળ અને કવિતાના સાહિત્યમાં અત્યંત રસરહતી. એક વખત પોતાની યાચકવૃત્તિને લીધે ગનગાગરોઢ^૨ માં ગઈ હતી. ત્યાંના રાજા ખીચી અચળદાસજી^૩ ના પૂછવાથી તેણે પોતાના દેશના માલિક સાંખલારાવ ખીમસીની કુંવરી ઉમાદે સાંખલીની તારીફ એવી બેઘડક વાણીથી કરી કે રાવ અચળદાસે તે કુંવરી પર મોહિત થઈને ઝીમાને ચાર ઘોડા ધનામમાં આપીને પોતાના કારભારીને ઉમાદેનું માથું કરવા તેની સાથે મોકલ્યો. ઝીમાએ ઘેર આવી તે રાવ અચળદાસના કારભારીને પોતાના ભાઈ વીઠૂ મારફત રાવ ખીમસીથી મેળવી અચળદાસજીનાં વિવાહનો નિશ્ચય કરાવ્યો. ખીચી અચળદાસજી મોટી ધામધૂમથી જન લઈને આવ્યા; અને ઉમાદે સાંખલીને પરણીને લઈ ગયા.

પણ તેમની પહેલાંની રાણી લાલાદે મેવાડીએ તેમનું ઉમાદેના અંતઃપુરમાં જવા આવવાનું પોતાની જામેલી સત્તાથી બંધ કરી દીધું. !

આ પ્રમાણે અમુક સ્ત્રીને વશ થયેલા ઘણા રાજપુરૂષોના દાખલા પ્રસિદ્ધ છે. લાલાદે મેવાડી ચિતોડના રાણા ગોકળજીની કુંવરી હતી. તે ઘણી ચતુર હતી તેથી તેણે અચળદાસજીને પોતાની સત્તા નીચે રાખ્યા હતા.

આ પ્રમાણે થવાથી ઉમાદેને મોટું કષ્ટ અને નિરાશા ઉત્પન્ન

૧ ન્યાં હાલ ખીકાનેરનું રાજ્ય છે. ૨ આ ગનગાગરોઢનો પ્રદેશ હાલ કોટાના રાજ્યમાં છે. ૩ પીપાજી ભક્તના મોટા ભાઈ.

થઈ અને કેટલાક વર્ષ તેણે શોક સંતાપમાં વીતાડ્યા. તે દરમ્યાન ઝીમા ચારણી સિવાય તેના સુખદુઃખની ભાગિયણ બીજી કોઈ નહોતી. કારણ કે ઉમાદેનું કષ્ટ તે પોતે હતી તેથી તેને જોઈને તેનો જીવ બહુ દાઝતો. પરંતુ રજવાડી નિરંકુશ મામલામાં તે નિરૂપાય હતી. તોપણ તે પોતાની સાહિત્ય અને સંગીતની કળાથી ઉમાદેને ધીરજથી કષ્ટ સહન કરવાનો ઉપદેશ આપતી અને તેને ખુશી રાખવાને પોતાથી બનતી કોશીશ કરતી.

એક દિવસ સાંખલી રાણીએ ઝીમા ચારણીને કહ્યું “ તું મને દુઃખમાં ધીરજ ધરવાનો ઉપદેશ આપે છે અને તારી વિદ્યા કળાથી મારો વખત વીતાડે છે. પરંતુ માફ આ પતિ વિરહનું દુઃખ ટાળવાનો યત્ન કેમ કરતી નથી ? તારી વીણા સાંભળીને તો જંગલમાં નાશતાં મૃગલાંઓ પણ ઉભાં રહી જાય છે. છતાં તું રાવજીને તારી વીણાનો નાદ સંભળાવીને મારા કાણુમાં કેમ લાવી દેતી નથી. ! ”

ઝીમાએ કહ્યું. “ બાઈ ! એકવાર રાવજીને મારી વીણા સંભળાવવાનો પ્રસંગ મને મળવો જોઈએ. અને તેના માટે હું તક શોધું છું. તું કોઈ રીતે ફીકર કરીશ નહિ. તારા દુઃખને હું મારા પોતા પર આવી પડેલું દુઃખ સમજું છું. અને તેને હું જરૂર ટાળી શકીશ. વખત આવે બધું સાફ થઈ જશે. ”

એક દિવસ ઝીમાએ લાલાદે મેવાડીની એક પ્રિય દાસીને કહ્યું, “ ઉમાદે સાંખલી પાસે એક અમૂલ્ય અને પાણીદાર રત્નોનો કિંમતી હાર છે. તેના જેવો મહામૂલ્ય હાર તારી બાઈ પાસે તો શું પણ મોટી મહારાણીઓ પાસે પણ નહિ હોય. ! ”

આ અમૂલ્ય અને અજાયબ હારની વાત ઝીમાની ધારણા મુજબ તરત લાલાદે મેવાડીના કાનો સુધી પહોંચી. તેણે પોતાની સખીને ઉમાદે સાંખલી પાસે મોકલીને પેલો હાર જોવા મંગાવ્યો. હાર ખરેખર ઘણો કીંમતી અને અલભ્ય હતો. તે તેને ઘણો પસંદ પડ્યો તેથી તેણે સાંખલી રાણીને કહેવડાવ્યું કે, “ જો આ હાર એક રાત મારી પાસે રહેવા દો તો હું રાવજીને બતાવીને બીજે દિવસે તે તમને પાછો મોકલી આપીશ. ! ”

ઝીમાંએ કરેલી યુક્તિ પ્રમાણે ઉમાદેએ જવાબ આપ્યો:

“એ મારો પ્રિયહાર હું કોઈને ધીરી શકું તેમ નથી. પરંતુ જો તમે રાવજીને એક રાત મારે મહેલે મોકલો તો તેના બદલામાં હું મારો પ્રિયહાર એક રાત્રિ તમારી પાસે રહેવા દઉં. ?”

હારપર મોહિત થયેલી લાલાદે મેવાડીએ ઝીમાંની કપટ જાળનું રહસ્ય સમજ્યા વગર આ કઠિણ અને વિચિત્ર શરત કબુલ કરી હાર પોતા પાસે રાખ્યો. પછી રાતે સોજે શૃંગાર સજી તે કિંમતી હાર પહેરીને રાવજી પાસે આવી બિભી.

રાવજીએ તે મૂલ્યવાન હારની જ્યોતિ જોઈને કહ્યું:

“ધન્ય છે મેવાડ દેશને કે જ્યાં આવાં કિંમતી આભૂષણો છે.”

લાલાદે મેવાડીએ હારની બાજતમાં કાંઈ ન કહેતાં પેલી શરત વિષે એટલું જ કહ્યું કે: “કાલે રાતે આપ સાંખલી રાણીના મહેલમાં પધારજો. પરંતુ ત્યાં બેઠ (કમર) છોડ્યા વિના જ ચાલ્યા આવજો. તેનું મને વચન આપો.”

મેવાડીના પ્રેમથી બંધાયેલા રાવ અચળદાસજીએ એ વાતનું વચન આપ્યું. બીજે દિવસે રાતે તેઓ ઉમાદે સાંખલીના વિલાસ ભુવનમાં ગયા. અર્ધી રાત્રી પર્વત તો અહીં તહીંની વાતો કરતા બેઠા. પછી બેઠ (કમર પરનો ફેટો અને તેમનાં હથિયાર) બાંધેલી સ્થિતિમાં જ પોઠી રહ્યા.

ઉમાદે તેમની પગ ચંપી કરવા લાગી અને ઝીમાં ચારણીએ આ અનુકૂળ તક અને ઉત્તમ રંગ જોઈને પોતાનો સૂર છોડ્યો. અને નીચેના દોહરા આશાવરી રાગમાં ખૂબ લલકારીને ગાવા મંડ્યા:

“ધન ઉમાદે, સાંખલી. !

તેં પિવ લિયેં મુલાય.

સાત બરસરો બિછડો.

તો કિમ રૈન બિહાય. ?”

અર્થ:—“હે ઉમાદે સાંખલી ! તને ધન્ય છે. ! કે પતિને હાર સાટે વેચાતો લીધો. પરંતુ તારો સાત વરસનો વિછોડો—વિરહ છે તો હવે તું રાત શી રીતે વીતાડીશ. ?”

“ કિરતી માથે ઢલ ગઈ
હિરની લુંખા ખાય.
હાર સટે પિવ આણ્યો,
હંસે ન સામો થાય. ”

અર્થ:—કૃતિકા નક્ષત્ર માથેથી ઢળી નમી ગયું છે. અને હરણી (મૃગ શિર્ષ) પણ માથેથી ઢળવાને ઝોલાં ખાય છે—તૈયારી કરે છે. અર્થાત્ મધ્ય રાત્રી વિતી ગઈ છે. તેમ છતાં કિંમતી હારના ખદલામાં આણ્યો પ્રિયતમ તો તારાથી હસતો નથી, અને સામો થઈને આનંદથી વાર્તાલાપ પણ કરતો નથી.

“ ચનણ કાઠરો ઢોલિયો,
કિસ્તુરિયાં અવાસ,
ધણ જગે પિવ પૌઢ્યો,
ખાલુ ઓ ધરવાસ ! ”

અર્થ:—ચંદનના કાષ્ટનો પલંગ છે. કસ્તુરી આદિથી મહેલને સુંગંધિત કરેલો છે. ધણ—સ્ત્રી જગે છે. અને (ગમાર જેવો) પતિ ઉઘે છે ? એવા ધરવાસને પણ આમ લગાડું.

“ કાલે અચલ મોલાવિયો,
ગજ ઘોડારે મોલ,
દેખત હી પીતલ હુઓ,
સોક ડલ્યારે બોલ ! ”

અર્થ:—કાલે રાવ અચળદાસને (સોનું સમજીને) હાથી ઘોડાંની પેઠે (હારને સાથે) વેચાતો લીધો. પરંતુ શોક—સપત્ની (લાલાં મેવાડી) ના બોલ-આપેલ વચનને લીધે તે પીતળ (નિરૂપયોગી) થયો.

“ ધિન્ય દિહાડો ધિન્ય ધરી,
મૈ જાણ્યો થો આજ,
હાર ગયો પિવ સો રહ્યો,
કોઈ ન સરિયો કાજ. ”

અર્થ:—મેં જાણ્યું હતું કે આજનો દિહાડો ધન્ય અને આજની ધરી ધન્ય થશે, પરંતુ તેમાં હું નિરાશ થઈ. કેમકે હાર પણ ગયો

અને તેના બદલામાં વેચાતો લીધેલો પ્રિયતમ પણ સુધ રહ્યો. તેથી કોઈપણ કારણ સર્થ—થયું નહિ. એ મોટી દિલગીરી છે.

“ નિસ દિન ગઈ પુકારતાં,
કોઈ ન પુગો દાવ,
સદા વિલખતી ધણ રહી,
તોય ન ચેત્યો રાવ, ”

અર્થ:—રાત્રિ દિવસ પિયુ પિયુ પોકારતાં ગઈ, પછી પિયુ મળ્યા છતાં પણ કોઈ દાવથી—મનની આશાને પહોંચી શકી નહિ, ધણ—સદા સદા વિલખતી—શોક કરતી જ રહી. તોપણ રાવ (અચળદાસ) ચેત્યો નહિ.

“ ઓઢન ઝીણા અંબરા,
સૂતો ખૂટી તાણ,
ના તો જાગ્યો બાલમો,
ના ધન મૂક્યો માણ ? ”

અર્થ:—ઝીણું લુગડું ઓઢી સોડ તાણીને પતિ સૂતો. તે નતો બાલમ જાગ્યો. અને નતો પ્રિયતમા એ માન મૂક્યું—અર્થાત્ રાત બધી એળે ગઈ. !

“ તિલક ન લાગ્યો તરણિકો,
મુખે ન બોલ્યો વૈણ,
માણક લટ છૂટી નહીં,
અજેસ કજ્જલ નૈણ. ”

અર્થ:—તરણીનું તિલક ખંડિત ન થયું. તેમ મુખથી એક વૈણ, શબ્દ બોલાયું નહિ. માણકની લટ છૂટી નહિ અને આંખોમાં આંજેલું કાજળ હજી પણ જેમનું તેમજ રહ્યું, અર્થાત્ રાત્રિ સાર્થક ન થઈ.

“ ખીચી બેચાં હે ! સખી !,
કોઈ ખીચી લેહું;
કાલ પચાસાં મેં લિયો,
આજ પચીસાં દેહું. ! ”

અર્થ:—હે, સખી ! હું ખીચી (અચળદાસ) ને વેચું છું. કોઈ તે

ખીચીને ખરીદો ! ! ! તે નિરૂપયોગી-ગમાર નીવડ્યો. તેથીજ મેં ગઈ કાલે પચાશ લાખના હાર સાટે વેચાતો લીધેલો તે હું આજ પચીશની કીંમતમાં આપી દેવા-વેચી નાંખવા તૈયાર છું ! ! !

“ હાર દિયો છંદો કિયો,
મૂક્યો માણુ મરમ્મ,
ઉમા પિવ ન ચખ્ખિયો,
આડો લેખ કરમ્મ, ”

અર્થ:—હાર આપ્યો. છંદો-ખુશામદ કે તાબેદારી કરી. પોતાનાં માન અને મરમ મુક્યાં. તોપણ ઉમાદે એ પ્રિયતમના સુખ સ્વાદ ન ચાખ્યા ! ખરેખર તેમાં કર્મ-નશીબનો લેખજ આડો આવ્યો છે ! ! !

આવા મર્મ ભેદક ઉપાલંબ (મેણા), સૂચક અને કામોદીપક દોહા; વીણાના મધુર સ્વર સાથે ઝીંભાએ સંભળાવ્યા છતાં પણ રાવ અચળદાસે ભેઠ (કમર) પરના હથિયાર છોડ્યાં નહિ. અને પોતે લાલાંદેને આપેલું વચન પાળતા રહ્યા.

છેક પ્રભાત થવા આવ્યું અને લાલાંદેની ખાંદી તેમને તેડવાને આવીને ઉભી રહી. ત્યારે ઉમાદે સાંખલીએ નીચેના બે દોહરા કહ્યા:

“ માંગ્યા લાભે જવ ચણા,
માંગી લભે જુવાર,
માંગ્યા સાજણુ કિમિ મિલે,
ધહલી મૂઠ ગંવાર, ”

... ...

પહો ફાટી પગડો હુવો,
બિછ રણુરી હૈ ખાર,
લે સખી ! ચારો ખાલમો,
ઉરદે મારો હાર. ”

અર્થ:—ભાખ માગવાથી જવ કે ચણા મળે. માગવાથી જુવારના દાણા મળે. પણ ઓહો ! ઘેલી, મૂર્ખને બેખબર ઉમાદે ! માંગ્યાં સાજણુ પ્રિયતમ કેમ મળે ? “ તેનો તો તું જરા ખ્યાલ કર. ! ! ”

“ આ પો ફાટયો અને થોડું થોડું દેખાય તેવું પ્રભાત થયું. હવે મારે પતિથી વિખુટા થવાની જ માત્ર વાર છે. માટે હે સખી,

લીલાંદે ! આ તારો વાલમ-અચળદાસ લે અને મારા હૃદયના
અમૂલ્ય હાર મને પાછો આપ. ”

પોતાની પ્રિય સખીનાં આનિરાશા અને દુઃખનાં વચન સાંભળીને
ઝીમા માથું ધુણાવીને ઉભી થઈ રહી, પોતાની વીણા ફેંકી દઈને
હજી પલંગપર બેઠે બાંધીને સુતેલા અચળદાસજીને ઢંઢોળવા લાગી. તેણે
કહ્યું કે : “ હું ઉઠું છું, પણ તમે એ શું ગાયું કે :

હાર સટે પિવ આણિયો,
હંસે ન સામે થાય. ! ”

ઝીમાએ ક્રોધ કરીને કહ્યું કે : “ મોટા ઠાકોર સાહેબ ! તમને
તો, લાલાંજીએ વેચ્યા છે ? અને અમે તમને એક હારના બદલામાં
વેચાતા લીધા છે. આ સાટામાં અમારો તો હાર પણ ગયો, અને
તમે પણ જવાને તૈયાર થયા છો, તેથી અમને થયેલી નુકશાનીનો
દાવો તમારા રાજ્યમાં કેણુ સાંભળશે ? તે ન્યાયાધિકારી અમને
આપ ખતાવો ! ”

અચળદાસજીએ ગુસ્સાથી પુછ્યું. “ શું, લાલાં મેવાડીએ મને
વેચ્યો છે. ? ”

ઝીમાએ કહ્યું. “ તેમાં શો શક છે ? તમે અમારો હાર તેના
કંડમાં જોયો નથી શું ? ! ! ”

અચળદાસજીને પેલા હારની સ્મૃતિ થતાં તે તો દિંગ જ થઈ
ગયો. ઝીમાએ ખરાખર વખત સાધીને કહ્યું :

દુહા.

“ લાલાં મેવાડી કરે,
બીજો કરે ન કોય,
ગાયો ઝીમા ચારણી,
ઉમા લિયો મુલાય. ”

અર્થ :—એવી રીતનું સાહસ તો લાલાં મેવાડી જ કરે. બીજો
કોઈ કરી શકે જ નહિ. ઝીમા ચારણી ગાય છે કે :—તેણે વરને
વેચ્યો ! તે ઉમાદેએ ખરીદી લીધો ! ! !

“ પગે બજાઉં ધુધરા,
હાથ બજાઉં તુંબ,

ઉમા અચલ મુલાવિયો,
જયું સાવન કી હુંખ.”

અર્થ :—હું પગે ધુધરા બાંધીને અત્યાનંદથી નાચું ! અને હાથે તુંબડાવાળી વીણા બજાવું કે મારી સખી ઉમાદે દેવીએ રાવ અચળદાસને શ્રાવણ માસના જંગલી મેવાના હુંમખાની પેઠે વેચાતો લીધો !!

“આશાવરી અલાપિયો,
ધિન ! જીમા ઘણ જાણ,
ધિન ! આજુણે દીહને,
મનાવણે મહિરાણ ! ! !”

અર્થ :—જેના આલાપથી કાર્યસિદ્ધિ થઇ એવા આશાવરી રાગને પણ ધન્ય છે ! તેમ હે, જીમા ચારણી ! તે તારી સખીનું કામ કર્યું તેથી તારૂં જીવન પણ ધન્યવાદને યોગ્ય છે. તેમના દિવસને પણ ધન્ય છે. જે દિવસે મહિરાણ-પૃથ્વીપતિ રાણાનું મનાવણું થયું. ! ! !

આ પ્રમાણે ગાયા બાદ જ્યારે તે બંનેલી સર્વ હકીકત વિસ્તાર-પૂર્વક જીમાએ રાવ અચળદાસજીને કહી ત્યારે તેમણે સખેદાશ્ચર્યથી કહ્યું, “વાહ ! ત્યારે શું લાલાં મેવાડીને મારા કરતાં પણ એક નિરસ અને નિર્જીવ હાર વધારે થયો ? ! !

બસ થયું, “ઉમાદે, ઉઠો ! અને દાતણ લાવો. હું ભેઠ (કમર) છોડું છું” એમ કહી તેમણે કમર ખોલી હથિયાર બાજુએ મુક્યાં. દાતણ પાણી સ્નાનાદિ નિત્ય કર્મ ત્યાં જ કરીને આનંદ પૂર્વક ભોજન લીધું. ! !

આ જ સાત વર્ષે ઉમાદે સાંખલીને ત્યાં દીપોત્સવીનો તહેવાર આવ્યો ! સાત વર્ષના વિયોગ દુઃખને ઝરમાતી વાણીરૂપ વંટાળિયાએ ઉઠાડી દૂર ફેંકી દીધું ! ! !

અચળદાસ, “ઉમા ! તમે કહો તો હું મેવાડીના મહેલે ન જવાની પ્રતિજ્ઞા લઉં.”

ઉમાદે : “પૃથ્વીનાથ ! આપ ક્ષત્રિય છો. આપે લાલાંદેને એક રાત્રિ જ મારે ત્યાં રહેવાનું વચન આપ્યું છે. કોઇપણ મનુષ્ય તેમાં પણ ખાસ કરીને ક્ષત્રીયવીરને વચન ભંગ થવું એ મોટો ગુન્હો છે.”

ઝીમા : “ હા મહારાજ એ સત્ય છે.”

ઉમાદે : “ એટલા માટે જ આપ મેવાડીને ત્યાં સુખેથી પધારી આપનું આપેલું વચન પાળો, પરંતુ જો મારા ઉપર આપની એવી જ કૃપાદષ્ટિ કાયમ હોય તો ન્યારે મારી છોકરી (બાંદી) તેડવા આવે ત્યારે આપ તેની સાથે મારે મહેલે પધારો એવું વચન આપતા જાઓ.”

અચળદાસ : ઘણી જ ખુશીની સાથે હું તમને વચન આપું છું, કે “ તમારી દાસી તેડવા આવશે ત્યારે હું વગર વિલંબે ચાલ્યો આવીશ.”

રાવજી સિધાવ્યા અને લાલાં મેવાડીને મહેલે ગયા. કંઈક દિવસ ગયા બાદ એક રાત્રે તેઓ મેવાડી રાણીની સાથે ચોપાટની બાજુ રમતા હતા ત્યારે સાંખલી રાણી ઉમાદેની દાસી તેમને તેડવા આવી. તેણે વિવેક પુરઃસર રાવજીને કહ્યું “ આપશીને રાણી સાંખલીજ પોતાના મહેલે પધારવાનું આમંત્રણ કરે છે !”

આ શબ્દો સાંભળીને રાવ અચળદાસજી બાજુ અધુરી મુકી ઉભા થયા અને દાસી સાથે જવા લાગ્યા. ત્યારે લાલાં મેવાડીએ રાવજીનો છેડો પકડીને કહ્યું :

“ ક્યાં જાઓ છો ? આ રમત પુરી કરો. !”

અચળદાસજીએ મર્મભેદક વાણીથી કહ્યું, “ રમત તો, તમે મને એક તુચ્છહારના બદલામાં ઉમા સાંખલીને વેચ્યો તેજ દિવસે પુરી થઈ ગયેલી છે ! આ તો હું માત્ર માફ વચન પાળવા માટે તેના આગ્રહથી જ તમારી પાસે ખોટું મને આવ્યો હતો : ! તમે મારા કરતાં એક પત્થરના તુચ્છહારને વધારે પ્રિય કર્યો. તેજ દિવસે તમારા પ્રેમની પરીક્ષા થઈ ગઈ છે. !”

આટલા શબ્દો કહી પોતાનો છેડો ઝટકાથી છોડાવી તેઓ બાંદી સાથે ત્યાંથી ચાલતા થયા. લાલાંદેએ ગૂસ્સાના જુસ્સામાં સ્વયં પ્રતિજ્ઞા કરી કે, “ હવે તમારાથી ઘરવાસ કરું તો મને રાણાજી (તેના આપ)ના કસમ છે.”

લાલાંદેના આ જોસથી બોલાયલા વચનો બહારથી સાંભળીને

ઝીમા અને ઉમાદે અત્યંત આનંદ પામ્યાં કે, ભવિષ્ય માટે પણ “ ટાઢે પાણીએ ખસ ગયું ! ”

રાવ અચળદાસજી તે દિવસથી ઉમાદે સાંખલીને મહેલે જ રહેવા લાગ્યા.

એ પ્રમાણે ઝીમાચારણીએ પોતાની પ્રિય સખી ઉમાદેનું હૃદયીનું સંકટ પોતાની કૌતુકમયી રાજખટપટ અને સક્રિય રસપૂર્ણ કવિતાથી દૂર કર્યું. તેથી તે પરોપકારિણી ચારણ વીરાંગના એવી ઉત્તમ કીર્તિને પામી કે જે આજપણ પાંચસો વર્ષ થયા છતાં ઇતિહાસોમાં કાયમ છે.

ચાંપાદે રાણી અને પૃથ્વિરાજ રાઠોડ

વિકાનેરના રાજા રાજસિંહના ભાઈ પૃથ્વિરાજ રાઠોડ જે મોગલ મહાત્મા શહેનશાહ અકબરશાહના એક દોસ્ત અને વિદ્વાન કવિ હતા તેમનાથી સાહિત્ય રસિક વાંચકવૃંદ અગ્નણ્યો નહિ જ હોય. તેમની પહેલી રાણી સદ્ગત થયા પછી તેમણે ચાંપાદે ભટિયાણી નામે બીજી રાણી સાથે લગ્ન કર્યું હતું. આ રાણી જેવી ખુબસૂરત હતી તેવી જ કાવ્ય પ્રેમી રસિક અને ચતુર હતી.

પૃથ્વિરાજ પોતે સારા જ્ઞાની પ્રભુ ભક્ત અને સારા કવિ હતા. તેમના નિત્ય સહવાસને લીધે રાણી ચાંપાદે પણ ક્યારે ક્યારે કવિતા કરતી હતી. તથા પોતાના પ્રાણેશને કવિતા કરવામાં મદદગાર થતી હતી.

એક દિવસ પૃથ્વિરાજજી આયના સામે ઉભા રહીને પોતાના વાળ ઓળતા હતા. તેવામાં તેઓ જોઈ ન શકે તેમ તેમની પાછળ રાણી ચાંપાદે આવીને ઉભી રહી.

વાળ ઓળાઈ રહેતાં તેઓએ પોતાની દાદીમાંથી એક ઘોળા વાળ ખેંચી કાઢ્યો તે જોઈ ચાંપાદે મુખ મરડીને જરા મુરકી (હસી) પૃથ્વિરાજજીએ આયનામાં તેનો કિંચિત્ પડછાયો જોઈને પાછળ નિહાળ્યું તો ચાંપાદેને હસતી ઉભેલી જોઈ, તેથી સહજ શરમાઈને તેમણે નીચેના ત્રણ દોહરા કહ્યા:

પિથ્થલ ! ઘોલા આવિયો,

બહુલો લગ્ગી ખોડ;

પૂરે જોખન પદમણી,

ઉભી મૂંલ મરોડ.

૧

૧. હે ! પૃથ્વીરાજ ! તને ઘોળા આવ્યા. એ તારી જુવાનીમાં વિશેષ રૂપે ખોડ-ખામી લાગી ગઈ તેથી પરિપૂર્ણ યૌવનવાળા પદ્મણી ઉભી ઉભી મુખ મરડે છે !

પિથ્થલ ! પક્ષી ટમુકિયો,

બહુલી લગ ગઈ ખોડ;

સામીની હાંસી કરે,
તાલી દે મુખ મોડ. ૨

(૧) હે! પૃથ્વિરાજ! તને પળાયાં આવ્યાં તેથી જવાનીમાં
મોટી ખામી આવવા લાગી છે. તે જોઇ સ્વામિની તાળી દઈ મુખ
મરડીને હાંસી કરે છે.

પિથ્થલ! પલ્લી ટમુક્કિયો,
બહુલી લાગી ખોડ;
મરવણુ મત ગયંદ જ્યો;
ઉભી મુખ્ખ મરોડ. ૩

(૩) હે! પિથ્થલ! તને પળાયાં ચમકતાં બહુધા ખોડ આવી
તેથી આ મદોન્મત્ત હાથિણીના જેવી સુંદરી મુખ મરડીને હાસ્ય
કરતી ઉભી છે.

પોતાના પ્રાણેશ્વરને આ પ્રમાણે શોકાતુર થતા જોઇને રાણી
ચાંપાદેએ તેના મનની ગ્લાનિ દૂર કરવા માટે કહ્યું કે:

સ્વામીનાથ! આપ ધારો છો તેમ નથી પરંતુ સત્ય વાત
આ પ્રમાણે છે:

પ્યારી કહે પિથ્થલ! સુનો, ઘોલાં દિશ મત જોય.

નરાં નાદરાં દિગખરાં, પક્કાં હી રસ હોય. ! ૧

અર્થ:—પ્યારે કહે છે કે હે પૃથ્વિરાજજી! એ ઘોળા વાળ
તરફ તમે જોશો નહિ. પુરૂષ સિદ્ધ (કિંવા વાઘ) અને યોગી તો
જોમ પાકી ઉમરના હોય તેમ તેમનામાં પરાક્રમ કિંવા રસિકતા વિશેષ
હોય છે. અર્થાત્ આ પળાયાં જોઇને તમારે દિલગીર થવાનું કશું
કારણ નથી.

વળી તેણે વિશેષમાં કહ્યું કે:—

ખેડજ પક્કાં ધોરિયાં, પંથ જ ગઉઘાં પાવ;

નરાં તુરંગાં વનફલાં, પક્કે લીજેં લાવ.* ૨

* પક્કાં પક્કાં સાવ! એવો પલ્લુ આ હુહાના છેલ્લા ચરણનો પાઠ
બોધાય છે. પરંતુ “પક્કે લીજેં લાવ.” એ પાઠ અમને વધારે બંધ બેસતો
અને અર્થવાળો જણાતાં તે અત્રે કાયમ રાખ્યો છે.

અર્થ:—ખેતી કરવામાં પાકી ઉમરના બળદને ખેડવાની લહેજત ઓર છે. લાંબો પંથ કાપવામાં પણ પાકી ઉમરના ઉંટના પગ જ કામ લાગે છે. તેમ પુરૂષો, ઘોડા અને વનનાં ફળોમાં પણ પાકેલા-ઓથી જ લ્હાવો લેવા યોગ્ય છે.

ચાંપાદેના આ સંયુક્તિક કથનથી રાઠોડ પૃથ્વિરાજજીની ઉદાસી દૂર થઈ. અને તેઓ આનંદથી દાંપત્ય સુખ ભોગવવા લાગ્યાં. જ્યાં પતિ પત્ની બંને આવાં રસરૂ અને ચતુર હોય છે ત્યાં જ હાંડગીની ખરી લહેજત અનુભવાય છે.

વીર ક્તેહમહમદ અને સ્વામિસહજનંદ.

“ રૂત્તાકે પરતાપસે, કિતા કર ગયે રાજ;

“ મામદ સોતા મુંનરે, મંડી શેઠ હંશરાજ. ૧

“ મંડી શેઠ હંશરાજ, શ્રાંધયા સાંમત રાપર;

“ લખપત મેંથા મોડ, મોડજી ગદ શીશેપર. ૨

“ કહે કવિ કેશવદાસ, અમલ કે હું મદ મત્તા;

“ જો નહોવે નોત્યાર, કચ્છકી શોભા કત્તા. ૩

“ કત્તાકી સતા અજળ, ગજળ ગવાહી કાય.

“ બાતા કિય સેના સેના, સંસાર મેં સખ શહેર મેં નામ. ૪

“ શખ શહેરમેં નામ. હય નહિ એસી નરપત.

“ નામ સુનત રાજન, વિપતસે સદાહી ડરપત. ૫

“ કહે કવિ કેશવદાસ, અજળ મુલક મેં સત્તા;

“ સિંધુ મચ્છ હાલાર, ડરે સુની નામ સુ કત્તા. ૬

રાજ્યના રાજવંશી સમાઓની મુળ ગાદી નગર સમૈયાના જન્મ રાયધણના^૧ આઠ કુંવરો પૈકી એકનું નામ નોતિઆર હતું. તે પાછળથી મુસલમાન થવાથી નોતિઆરની ઓળખથી ઓળખાતા હતા. તેમાં કેટલીક પેઢીએ આ વીર કેસરી ક્તેહમહમદ થયો હતો. ક્તેહમહમદના જન્મ વખતે એ કુળમાંથી રાજ્યવંશની નિશાનીઓ બિલકુલ જતી રહી હતી. જેથી ક્તેહમહમદ તદ્દન ગરીબ સ્થિતિમાં જન્મ્યો હતો. જેથી તે પોતાના ઉદર પોષણને માટે ઘેર ચારવાનો તથા ખેપીઆ તરીકેનું કામ કરતો હતો. તેમ કોઈકોઈનું ઘેર એક ગામથી બીજે ગામ મુકી આવવાનું હોય તો તે ખેપ લઈને મુકી આવતો.

આ વખતે એકવાર તે ભુજથી એક ગાય લઈને ત્યાંથી દશેક ગાઉને છોટે પત્રી કરીને જે ભાયાતોનું ગામ છે ત્યાં ગાય મુકવા ખેપીઆ તરીકે આવ્યો હતો.

આજના જમાનાના કાયદા કાનુનો પ્રમાણે કોઈના પરાયા ખેતરમાંથી સાંઠો પોંક કિંવા ફળ લે તો તેણે ચોરીનો ગુન્હો કર્યો ગણે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ આજના અમલદારો તો કોઈ પોતાના ખેતરમાંથી એક સાંઠો ઉખેડે છે તો તેને પણ સજા કરે છે અને એવી રીતે રૈયતને પીડા કરી રાજ્યની મહેરબાની મેળવવા ખૂબ પ્રયાસ કરે છે. પણ તેઓ નથી સમજતા કે તે દુનિયાનો પાલનદાર પિતા તો એજ ખેડુત છે કે જેના વડે સમગ્ર દુનિયાનું મંડાણ છે, તેને પીડા કરીશું તેમાં પેદા કરનાર કદી ખુશી નથી થતો પણ તેના દુઃખજનક પોકારોની હાય તમને ભરમીભૂત કરી નાંખશે. પરંતુ એથી ઉઘડું આગળનું દેશનું ધોરણ એ હતું કે એ વસ્તુઓ લેનાર ચોર ગણાતા નહિ. તેમ રસ્તાપર ખેતરોને સેઢે લોડો ચાલીને ખાવા જોગ વસ્તુઓ વાવતા કે જેથી વરેમાર્ગુઓ તેનો ચાલતાં ખુશીથી ઉપયોગ કરી શકે. વળી કેટલાક બિનઉઘમી લોડો કપાસના ખેતરમાંથી પસાર થાય તો તેમાંથી બે ચાર કાલાં (કપાસનાં જીડવાં) વીણી લઈ તેમાંથી કપાસ કાઢી તેની ઢેરી વણતા અને તેમાંથી ચોરણા (ઇંજીર) નાં નાડાં વગેરે સહેજ બેઠે બેઠે બનાવતા. છતાં પણ તે માણસો ગુન્હાને પાત્ર તે વખતના કાયદા અને દેશ રીત પ્રમાણે ગણાતા નહિ.

આપણો કૃતેહમહમદ પણ પત્રી ગામની નજીક આવતાં ત્યાં કપાસના ખેતરમાંથી ચાલ્યો આવતો હતો. તે ખેતર એકદમ ધુલ્યું ફાલ્યું હતું. જેથી તેના કપાસનાં જીડવાંમાંથી તેણે પણ બે ચાર જીડવાં તોડી લીધાં અને તેમાંથી કપાસ કાઢી તેની ઢેરી ફેરવતો ફેરવતો ચાલ્યો આવતો હતો. એ અરસામાં રસ્તામાં તેને એક ઓશવાળ વાણીઓ સામે મળ્યો. તેણે જાણ્યું કે નક્કી આ ગોવાળ જાય છે તેણે કપાસ મારા ખેતરમાંથી લીધો છે. અને તે આ ગામમાં જાય છે મારે તેની ખબર લેવી એમ સમજી તે ત્યાંથી જ પાછો વળ્યો.

ઓશવાળ વાણીઆ પ્રથમથીજ ખેડુત છે. પછીના વખતમાં તે થોડો વેપાર કરતાં શીખ્યા અને દાલતો તેમાંના કેટલાક પરદેશમાં મોટા વ્યાપારી છે. પણ અસલ તેઓમાં કેળવણીનો અભાવ હતો અને તેથી તેઓ ઘણે ભાગે ખેતી જ કરતા હતા. જેથી તેમનામાં

સારા નરસાની સમજણ ઓછી હોવાથી તેમાં તેમનો જાતિસ્વભાવિક ગુણ છે કે જે તેને થોડું નુકશાન થયું હોય તો તે અતિ કરીને ધણું કહેવું. તેના ખેતરમાંથી કોઈ જે સાંઠા લે તો “ માઈ આખું ખેતર ઉપાડી લઈ ગયો, ” અથવા કોઈનું ઢોર પડે તો, “ માઈ બધું ખેતર ખાઈ ગયું ” એવા જાતિ સ્વભાવથી પેલા વાણીઆએ ઠાકોર પાસે આવી પોકાર કર્યો કે એક ભુજના ગોવાળે મારા ખેતરમાંથી ઘણાં કાલાં લીધાં છે અને તે એક ખાડામાં દાટી આવ્યો છે. તેના પુરાવા તરીકે હાલ પણ તેની પાસે થોડો કપાસ છે ને તેની ઢેરી વણે છે. તે જોવું હોય તો તે પાંચારિયાની ગાય હાંકી લાવ્યો છે તેથી તે તેને ઘેર છે બોલાવી જુઓ તો ખાત્રી થાશે. આ હકીકત સાંભળી ઠાકોરે પેલા ગોવાળ ફતેહમહમદને તેને ઘરેથી બોલાવ્યો.

ફતેહમહમદને કાંઈ પણ ખબરજ નહોતી. તેમ તેણે ચોરી કે ચુનહો દેશ રીત અને પોતાના વિચાર પ્રમાણે કર્યો જ નહોતો. ઠાકોરે પુછ્યું કે તે આ વાણીઆના ખેતરમાંથી કપાસની ચોરી કરી છે કે લુચ્યા. ?

ફતેહમહમદ-ખમા બાવા ! મેં એક ખેતરમાંથી ઢેરીને માટે (કપાસ બતાવીને કહ્યું) આટલો કપાસ લીધો છે, અને તે ખેતર આ વાણીઆનું છે કે બીજા કોઈનું તે હું જાણતો નથી પરંતુ માત્ર અહીં જે પ્રાણપર રસ્તાપર ખેતર છે તેમાંથી મેં આ મારી પાસે છે એટલો જ કપાસ લીધો છે. તે ખેતર એનું હોય અને આટલો કપાસ લીધાથી તેને નુકશાન થયું હોય તો તે કપાસ હું તેને પાછો આપવા તૈયાર છું.

ઠાકોરે તો મનમાં જાણી લીધું કે આ કાંઈ મોટી ચોરી ન મળાય. અને વાણીઓ જે ફરિયાદ કરે છે તે તદ્દન ખોટી છે. પણ વાણીઓ પોતાનો એક મોટો ખેડુત છે. તેમ પોતાનો લોક એ કમાઉ દીકરો કહેવાય તેથી તેને કચવાયે પાલવે તેમ ન હતું. તેથી તેણે તેને કાઠમાં નાંખી દીધો.

ફતેહમહમદે પોતાને માટે થયેલો ગેરવ્યાજબી હુકમ રદ થવા ઠાકોરને ઘણી આજીજી કરી અને કહ્યું કે. “ બાવા ખેચાર કાલાં ઉપાડ્યાં

કે બે સાંઠા ખેતરમાંથી ઉખેડ્યા કે થોડાં ફળ ખાધાં એ કંઈ ગુન્હો ન કહેવાય. ખેતરોને સેઠે સારા ખેડુતો હોય છે તે તો જાણી જોઈને બે ચાર ઉથલો એવા મોલની વાવે છેકે તેમાંથી આવતા જતા તમામ લોકો પામે. એ એક, ખેડુત તથા જમીનના માલિકનું ખેરાત અને પૂણ્ય છે. તો તેવી બાબતમાં ગુન્હો ગણી સજા કરવી તે આપના જેવાને વાજબી નથી. પણ ઠાકોરને તો વાણીએ પ્રથમથી જ સમજાવી દીધું હતું તેથી, ક્યાં આવા રખડતા વટેમાર્ગીનું સાંભળે તેમ હતું? એક તરફથી વાત સાંભળી જેનું મન જુસ્સાથી ઉશ્કેરાઈ જાય છે તેવા, અથવા જે લાલચ અને સ્વાર્થ ને વશ થયેલા છે કિંવા નિર્દય છે એવા માણસો ઇન્સાફની ગાદીને તદ્દન નાલાયક છે.

આ વાત હમેશાં દરેક માણસે યાદ રાખવી જોઈએ કે અમુક માણસ ગમે એટલો દીન થતો હોય તોપણ માત્ર તેનાજ કહેવાથી પોતાનો અભિપ્રાય બાંધી લેવો એ ન્યાયમતિનું લક્ષણ નથી.

આ ઠાકોરમાં ન્યાયમતિની મોટી ખામી હતી તેથી અહંકારના મદમાં તેણે ન્યાયાન્યાયની તુલના કર્યા વગર ક્રોધમહમદને કેદમાં નાખ્યો હતો.

અમુક ચિન્હ યા કારણોથી ભવિષ્ય કહેવું એ કાંઈ નાની સુની વાત ન હોય. આજના જમાનામાં તો તે છોકરાઓની રમતથી વધારે વજુદ હોય એમ જણાતું નથી. આપણા ઋષિઓએ એ વિષય પાછળ અથાગ મહેનત કરીને જ્યોતિષ-ફળાદિશ સામુદ્રિક શુકનાવલિ વગેરે ઘણા અનુમાનિક ગ્રંથો બનાવ્યા છે. પણ તે ઉપરથી ચાર જણનું કહેવાય તેમાંથી એકાદ બેનું કદાચ એની મેળે ખરું પણ પડે. જો બ્રાહ્મણનું કહેવું મળે નહિ તો એ વાત કોઈને યાદ ઓછી આવે- છે. જ્યારે, ખરું પડે તો તેની વાહવાહ થાય છે. પરંતુ ખરાબર રીતે ભવિષ્ય કહી શકે એવા પુરૂષ કોઈ જોવામાં આવતા નથી. જેથી બ્રાહ્મણોએ એને એક પેટ ભરવાનો ધંધો કર્યો છે. પરંતુ બધા પુરૂષો કાંઈ એવા નથી હોતા. અને કેટલાક તો માણસના રહેરા પરથી માણસની પરીક્ષા કરવાની ઘણી ઉત્તમ શક્તિ ધરાવે છે. એ કબુલ કરવા જોગ છે. માત્ર રહેરા જોઈ તે માણસના ગુણ દોષ કહી આપે એવા કોઈક વિરલા પણ સાચા પુરૂષો છે ખરા.

આ ઠાકોરને ત્યાં એક માણસ સવારે કસુંબો લેવા આવતો. એ બ્રાહ્મણ હતો એમ કહેવાય છે. અને તે પાકો ભવિષ્ય વાદી કહેવાતો હતો. તેની શક્તિ અથાગ હતી અને માણસનો ચહેરો જોઈ તેની આખી જીંદગીનું અહેવાલ પારખી લેતો. પત્રીના ઠાકોર તેમજ વસ્તીની તેના પ્રત્યે પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. તે એટલે સુધી કે તે કહે તે જ બરાબર. તેમાં ઘણે ભાગે તેનું કહેવું ખરૂં પણ પડતું હતું.

ફતેહમહમદના પગ, કાઠ (પગ આવે એવું કોતરેલું લાકડું) માં જડેલા હતા અને ત્યાંથી એક વખત તે બ્રાહ્મણ વટાયો, ફતેહમહમદ ઉપર તેની નજર પડી. તે જરા ત્યાં ઉભી એક નજરે ફતેહમહમદને જોઈ એક પણ શબ્દ બોલ્યા વગર ચાલ્યો ગયો. અને ત્યાંથી સીધો તે ઠાકોરની ડેલીએ ગયો અને ઠાકોરને પુછ્યું કે, તમે જેને કેદ કર્યો છે તે કોણ છે ?

ઠાકોર—તે માણસ ચોર છે અને તેણે કપાસની ચોરી કરી છે તે બદલે તેને કેદની સજા કરવામાં આવી છે.

બ્રાહ્મણ—ઠાકોર તમારી ભૂલ છે. એ ચોર નથી અને તે એક મહાન પુરૂષ થશે. અને તે જેવો તેવો નહિ પણ કચ્છની નામના દેશ-વિદેશમાં વધારશે ને ફરતી કરશે તેવો મહાન નર થાશે માટે તેને જલદી અહીંથી છુટો કરો અને મારી પાસે લાવો.

તે જ્યોતિષીના કહેવા મુજબ ફતેહમહમદને તેની પાસે તેડી આવ્યા. તેણે ફતેહમહમદને કહ્યું કે, તમે શું ધંધો કરો છો ?

ફતેહમહમદ—મહારાજ હું ઢોર ચારવાનો ઉઘમ કરું છું.

ભવિષ્યવાદી—શું તમને સિપાઈ થઈ બંદુક કે તલવાર ઉપાડવી નથી ગમતી ?

ફતેહમહમદ—ગમે તો ગણીયે છે પણ આપે છે કોણ ?

ભવિષ્યવાદી—હાલ જુજમાં સિપાઈઓની ભરતી થાય છે તેથી સારા માણસોની ત્યાં ઘણી ખપતી છે. માટે તમે જુજ ડોસલવેણ પાસે જાઓ તે તમને પોતાની ફોજમાં જરૂર રાખશે.

ફતેહમહમદે તેની આ ઉત્તમ સલાહ તેમજ શીખામણ માટે તેનો આભાર માન્યો અને પોતાને અહીંથી છુટકારો મળ્યાથી તેને

અહુ હર્ષ થયો. જેથી ભવિષ્યવાદી બ્રાહ્મણને પગમાં માયું નમાવી તેણે તેના આર્શીવચન મેળવી તરત ત્યાંથી રવાને થયો.

કૃતેહમહમદ ત્યાંથી રવાને થઈ લુખ આવ્યો અને ખીજે દિવસે તે ડોસલવેણની મુલાકાતે ગયો. પોતાની હકીકત તેને કહી સંભળાવી.

ડોસલવેણ તે વખતે સેનાપતિનો દરજ્જો ભોગવતો હતો તેમ રાજ્યમાં પણ તેનો અહુ આદર હતો. ડોસલે, કૃતેહમહમદનો શરીરનો ખાંધો તથા ચહેરો જોઈને તેને પ્રથમ દશ ઘોડાની જમાદારી આપી. તેમાંથી ચડતે ચડતે કૃતેહમહમદ મહાન દરજ્જો પહોંચ્યો. અને ધણી લડાઈઓ કરીને દેશવિદેશમાં નામના મેળવી.

કૃતેહમહમદ જ્યારે કચ્છમાં સર્વોપરી સત્તા ભોગવતો હતો ત્યારે, તેને કોઈ પ્રસંગને લીધે એક વખતે પત્રીના ગઢમાં આવવું થયું હતું જ્યારે ત્યાંના ઠાકોરો ખીન્યા કે તે દિવસે આપણે એને કેદ કર્યો હતો જેનો બદલો લેવા અત્યારે તો તે સમ્પૂર્ણ સમર્થ છે તેથી કાણ જાણે તે આપણને કેવી સજા કરશે. એમ વિચારીને તેની સરભરા માટે તેમણે ભારે તૈયારીઓ કરી. જાહેરાતોના દરબારમાં ગમે તેવો પુરુષ જાય તોપણ તે ખાટલા ઉપર ન બેસે કે ના સુએ એવો રિવાજ છે. છતાં ઠાકોરોએ જમાદાર માટે એક પલંગ પાથર્યો.

જમાદાર આવ્યા કે બધા તેમને ધણા માનથી મળ્યા અને કિશ્તામાં તેડી લાવ્યા પાસે જ પલંગ પડ્યો હતો તે પર બેસાડવા માંડ્યા અને પોતે નીચે બેસતા હતા પરંતુ મહાબુદ્ધિમાન જમાદારે કહ્યું કે, હું ગમે તેવો મોટો છું, મેં ગમે તેટલા રાજાઓને અને ઠાકોરોને જીત્યા છે તથાપિ હું “રા”નો ગુલામ છું. અને તમે “રા”ના ભાઈ છો માટે હું તમારો પણ ગુલામ છું. તેમ તમે તો મારા ઉપર ઉપકાર કર્યો છે. હું કપાસની ચોરી માટે અહીં કેદ હતો “એ લુલ્લી ગયો નથી” તેમ હું આગામમાં ન આવ્યો હોત તો કદાચ મારું નશીબ ખીલત કે નહિ તે પણ હું કહી શકતો નથી. જેથી હું આ ગામનો તો ઋણી છું.

કેવી નિર્મળ બુદ્ધિ. કેવું ઉમદા દર્શાવત. કહે છે કે તે કૃતેહમહમદ મુસલમાન હોવા છતાં પણ હિંદુ ધર્મને અહુ માન આપતો હતો.

અને પોતાને બ્રાહ્મણ કહેલા ભવિષ્યથી તે ધર્મ ઉપર તેની શ્રદ્ધા બહુ જ જામી હતી. અને બ્રાહ્મણને ભોજનાદિ વગેરેને માટે તથા દક્ષિણાઓ લેવા માટે હમેશાં આજીજી કરતો. પરંતુ બ્રાહ્મણોએ મલેઓનું અન્નદાન લેવા નાકહી ત્યારે તેણે કહ્યું કે, હું મુસલમાન છું જ નહિ, માત્ર મારા બેચાર પૂર્વજો મુસલમાન થયા તો શું થયું. હું તો મુળ અને હાલ પણ હિંદુ જ છું. તે પરથી બ્રાહ્મણોએ તેનું અન્ન અને દક્ષિણા પણ લીધી. આ બનાવથી મુસલમાન ધર્મના ગુરુઓ રિસાયા, તેમને ક્રોધમહમદે કહ્યું કે, તમોએ મારા બાપદાદાઓને વટલાવ્યા છે તે બહુ ખોટું કર્યું છે. છતાં હું તમને માન આપું છું તે જ બસ છે. પરંતુ આથી એમ પણ સમજવાનું નથી કે, ક્રોધમહમદને પોતાના પ્રાચીન પૂર્વજોના હિંદુપણાનું ખરેખર અભિમાન હતું તેથી તેણે મુસલમાન ત્યાગ કર્યો હતો. ટુંકામાં તે પરમ ન્યાયીકમતિની અને શરાતનની મુર્તિ જ હતો.

x

x

x

“ તેઓ માણસમાં અતિ માનુષ ગુણ જોતા તો તેને ઈશ્વર જાણી ” ને જ મનમાં લાવતા. પરંતુ મારા મતે ઈશ્વર મનુષ્ય રૂપે જન્મ લેતો નથી. મનુષ્ય યોગબળે ઈશ્વરત્વ મેળવે છે. ”

નારાયણ હેમચંદ્ર (વીરમંડળ બા. ૨.)

સંવતની ગણ સદીમાં સહજનંદ સ્વામી^૧ નામે એક મહાયોગેશ્વર ક્રોધી ક્રોધ વાર અમારી આ ભૂમિમાં આવી તેને પવિત્ર કરતા હતા. તેઓઅષ્ટાંગ યોગમાં કુશળ હોય યોગની સિદ્ધિઓથી અલંકૃત હતા.^૩

૧ જન્મ સંવત ૧૮૩૭ ચૈત્ર સુદ ૯-દેહત્યાગ ૧૮૮૬ જેઠ સુદ ૧૦.

૨ યોગના આઠ અંગ-(૧) યમ (૨) નિયમ (૩) આસન (૪) પ્રાણાયામ (૫) પ્રત્યાહાર (૬) ધ્યાન (૭) ધારણ અને (૮) સમાધિ.

૩ કૃષ્ણ, ખ્રિસ્ત, બુદ્ધ; વલ્લભ, મહમદ, શંકરાચાર્ય, નાનક વગેરે મહા પુરુષો પરમેશ્વર યા તેનાં પયગંબર કે પુત્ર કહેવાયા. અને પોતાના મહાન ધર્મો ચલાવી દુનિયામાં અમર થયા. તેઓ સર્વમાં આ આઠ સિદ્ધિઓમાંથી થોડીધણી યા કોઈમાં પૂર્ણ હતી. એ સર્વ યોગેશ્વરો જ હતા. એ સિવાય બીજા પણ અનંત યોગીઓ થયાહશે પણ તેમણે પોતાની શક્તિ સ્વકલ્યાણમાંજ

વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો પુનરોદ્ધાર કરવાની તેમણે ધારણા રાખી હતી. જે કેટલેક અંશે સફળ પણ થઈ છે. અને આજ તેમણે તેમના પ્રબોધથી લાખો મનુષ્યો જે પ્રથમ સત્ય ધર્મને જાણતા જ નહતા તેઓને જ્ઞાન આપી અને પોતાના શુભ ઉપદેશોથી, પોતાનું જીવન ઈશ્વરની પવિત્ર ભક્તિમાં નિર્ગમન કરવાને પ્રેર્યાં.

કાઠી રજપૂતો જે લૂંટ અને ચોરીનો પોતાનો ઈશ્વરદત્ત કુળાચાર સમજતા હતા તેમને ધર્મનિષ્ઠ કરવાની અને તે નીચ ધંધો મુકાવવાની અંગ્રેજ અધિનાયકોએ પ્રાર્થના કરવાથી આ મહાત્માએ તે લોકોને ધર્મનિષ્ઠ કરી તેમનો તે કુળાચાર મુકાવ્યો. પરિણામે અંગ્રેજ અધિનાયકોની ધારણા પાર પાડી અને હજારો શસ્ત્રધારી રજપૂત યોદ્ધાઓ પોતાનું માથું સ્વામીના ચરણકમળમાં નમાવીને પોતાને કૃતાર્થ માનવા લાગ્યા.

સ્વામી વરસમાં એકાદવાર કચ્છના પાયતખ્ત ભુજનગરમાં આવી પુષ્કળ મનુષ્યોને સ્વધર્મનો ખોધ કરી તેમનું નવજીવન કરતા હતા. ત્યાં “જગજીવન મહેતો” નામે એક (નાગર) બ્રાહ્મણ કે જે બહુ ગરીબ હાલતમાંથી ચઢીને જમાદાર કૃતેહમહમદનો મુખ્ય કારભારી અને સલાહકાર મંત્રી થયો હતો તે રાજસત્તામાં ઉન્નત હોવાથી સ્વામીને નવો ધર્મ ફેલાવતા જોઈને બહુ ગુસ્સે થયો.

જમાદારનો કારભારી એટલે કચ્છનો દીવાન સમજવો. કેમકે એ વખતે કચ્છની સર્વોપરી સત્તા જમાદાર કૃતેહમહમદના હાથમાંજ હતી.

જગજીવન, પરાક્ષ રીતે સ્વામીની બહુ નિંદા અને દ્વેષ કરવા લાગ્યો પણ તે નિંદાથી કંઈ થયું નહિ. એટલે તેણે સ્વામીને જનથી મારી નાખવાનો યત્ન કર્યો. એકવાર સ્વામી માર્ગમાંથી જતા હતા ત્યારે આગળથી કરી રાખેલા સંકેત અને ગોઠવણ પ્રમાણે જગજીવનના માણસોએ ધરો પરથી પથર અને નેવાં નો વરસાદ વરસાવ્યો. પણ તેમાંનો એકે પથર સ્વામીને લાગ્યો નહિ, લોકોની કહેણી પ્રમાણે તે સખ્ત પથર સ્વામીને કુસુમવત્ અને મૃદુ જણાયા. ત્યાર પછી જગજીવનના માણસો સ્વામીને કોઈ જાદુગર જાણીને તેનો હુકમ થવા

વાપરતાં જન કલ્યાણ તરફ લક્ષ ન આપ્યું. તેથી તેઓ પોતે જ માર કલ્યાણ મેળવી દુનિયામાં અપ્રસિદ્ધ રહ્યા. અને ઉપર લખ્યા યોગીઓ પોતાના મનુષ્ય બંધુઓ પર ઉપકાર કરી પોતે પણ અમર થયા.

છતાં પણ મારવા જતા નહિ. આથી ચીડાઈ જગજીવને એક લશ્કરી સિપાઈઓની ટુકડી બનાવી, ને તેના સરદાર પોતે થયો.

સ્વામી એક સુતારના ઘરમાં રહેતા હતા તેના પર ચઢાઈ કરીને તેના ઘરને ઘેરી લીધું. પરંતુ તે સુતારને આગળથી કંઈ સ-માચાર મળતાં તેણે પધરામણીને બહાને સ્વામીને મક્કની સંગ્રાથી ઓળખાતા પહેલવાન લોકોને ત્યાં ઉતારેા અપાવ્યો. પોતાના પર આજે લશ્કર ચડી આવ્યું છે, યા ચડી આવવાનું છે આ વાતથી સ્વામી કેવળ અજાણ્યા જ હતા. કેમકે તેમના સેવક, શિષ્યોએ એ વાત તેમને જણાવી જ નહોતી અને તેઓ સ્વામીને બીજે દરવાજેથી પધરામણી માટે મક્કોને ત્યાં તેડી ગયા. થોડીવાર બમીને તેની બપર જગજીવનને થતાં તે મલ્લોના ઘર પર ચડી ગયો. પરંતુ મક્કલોકો કસરતખાજ, બળાઈ, લડવૈયા અને શરવીર હોવાથી પોતે સંખ્યામાં ઓછા છતાં તેમણે જગજીવન અને તેના માણસોને બહારથી જ હરાવીને હાંકી કાઢ્યા. બહારના શોરબકોરના લીધે શાંતિમાં ભંગ થવાથી સ્વામી એકદમ બહાર આવ્યા અને “ શું છે ” એમ જાણવા માગ્યું. ત્યારે પેલા વિજયી પહેલવાન મક્ક લોકોએ ખરી હકીકત સ્વામીને નિવેદન કરી. હકીકત સાંભળી સ્વામીએ દેવડી બહાર આવી રસ્તા પર જોયું તો કેટલાક માણસોના માથાં ધડથી જુદાં પડેલાં દીઠાં. તે જોઈ, દુઃખીત થઈ; મક્ક લોકોને ઠપકો આપ્યો અને કહ્યું કે: “ તમે મને જાણુ કર્યા વગર મારે માટે આ નરહત્યાઓ કેમ કરી ? ” આહા, મનુષ્ય જાતિ તરફ કેવો નિર્મળ પ્રેમ ? તે જ વખતે તે નરહત્યાથી અપવિત્ર થએલું સ્થાન છોડી પાછા સુતારને ઘેર ગયા. બીજે દિવસે આ વાત આખા શહેરમાં ફેલાઈ, સર્વ કોઈ એ જ વાત કરવા લાગ્યા. સાધુ પ્રકૃતિના પુરુષો આ બનાવ સાંભળી બહુ ખેદ કરવા લાગ્યા.

પરંતુ દુષ્ટ અને જગજીવનના પક્ષના માણસો સ્વામીની અને તેમના નવા ધર્મની, તેમ તેમાં દાખલ થનારાઓની અત્યંત નિંદા કરવા લાગ્યા.

સહજનંદ સ્વામીને જે માણસો એકવાર (ચાર આંખ) દૃષ્ટિ મેળવીને જોતા તે જન્મ પર્યંત તેમનાથી વિખૂટા થતા નહિ. તેમની દૃષ્ટિ અને બોલવું એવાં આકર્ષક હતાં કે તેમનો ઉપદેશ ક્યારે પણ

નિષ્ફળ થતો નહિ. સ્વામી વિરૂદ્ધ છતાં મહેતાજી દુર્ગારામ જેવા મહાત્મા સુધારાવાળાને પણ એટલું તો ખુશીથી કબજા કર્યું પડ્યું હતું કે : “ સહજાનંદ એક અદ્ભુત વક્તવ્ય શક્તિવાળો મહાન ઉપદેશક વર છે. ” સ્વામીની ઉત્તમ ઉપદેશક તરીકેની કીર્તિ તો વિદેશી અને વિધર્મી પુરૂષોએ પણ વખાણી છે. જગજીવન એકવાર સ્વામીને મળ્યો નહતો અને તે દૂરથી જ આડે માગે નીકળી જતો. પરંતુ અમને સંપૂર્ણ ખાતરી હતી કે, એકવાર પણ જો તે સ્વામીને દષ્ટિ મેળવીને મળ્યો હોત તો પોતાનું મહાન વૈર પણ તે એક પળમાં વિસરી જત.

એક દિવસ સ્વામી પશ્ચિમ તરફને દરવાજેથી પોતાના ચાર મિત્ર શિષ્યો સહિત નહાવા જતા હતા તે વખતે દરવાજાની અંદર જમાદાર કૃતોહમહમદ તેમને સામા મળ્યા. જમાદારે સ્વામીને કોઈ વાર જોયા ન હતા. તેમ મોઢાની ઓળખાણ પણ નહતી. સ્વામી પ્રાસે આવતાં દસ પંદર કદમનું અંતર હતું ત્યારે એક તુર્ક સિપાઈએ, જમાદારને કહ્યું કે:—

“ હિંદુ જે કે ખુદા ચેતા સે માફ હી અચે તો. ” (હિંદુઓ જેને ખુદા કહે છે તે પુરુષ આ આવે છે તે,)

સ્વામીની મૂર્તિ ઘણી ભવ્ય હતી. કપાળ મોટું અને તેજસ્વિ હતું આંખ તીવ્ર છતાં નિર્મળ હતી. તેમણે શ્વેત વસ્ત્રો પરિધાન કરેલાં હતાં પગમાં ચાખડીઓ પહેરેલી હતી અને પોષાક બિલકુલ સાદો છતાં તેમની દિવ્ય કાંતિ જોનારને સાનંદાશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરતી હતી.

પેલા તુર્ક સિપાઈનું કહેવું સાંભળતાં અને આ દિવ્ય મૂર્તિને જોતાં જ જમાદાર એકદમ ઘોડા પરથી નીચે ઉતરી પડ્યા. અને ખરાબર સ્વામીની સમિપમાં સામે આવી મહેચ્છ રીતિ પ્રમાણે સજામ કરી ઉભા રહ્યા. પરંતુ, એક ક્ષણમાં જ ધ્યાનપૂર્વક આ મહાત્માની પવિત્ર છબીને નિરખી લીધી. દષ્ટિનો દોર સંધાયો—દષ્ટિ એક્યતા પામી; જમાદારનું અંતઃકરણ હરાઈ ગયું, પરવશ થયું અને નીચેનું પ્રશ્ન, સૂચક વાક્ય ઘણાજ વિનય ભાવથી બહાર પડ્યું :—

“ સાંઈ, તુમ ખુદા યા ખુદાકે બંદે ? ”

કેવો મધુર, સુંદર અને સૂક્ષ્મ ખુદિનો નિર્મળ તથા મહત્વનો સવાલ ! રંગ છે, એ મહાન રાજ્યકીય પુરૂષની મહાન ખુદિને.

જમાદારનો સત્ય સવાલ સાંભળી સ્વામીએ નીચેના ત્રણ શબ્દો કહ્યા :

“ જેસા બિસકા ચકીન ” આ વાક્ય બોલવામાં સ્વામીએ “ ચકીન ” શબ્દ ઉપર ઘણો ભાર મુકીને ઉચ્ચાર કર્યો હતો. તેથી જમાદારના મનને ભારે અસર થઈ. અને તે દિવસથી તો, સ્વામી પ્રત્યે તેમની પૂર્ણ શ્રદ્ધા બંધાઈ. જાણે કંઈ નવું જ સમજ્યો હોય યા નિશ્ચય કરતો હોય તેમ પુનઃ આગળ કરતાં વધારે નમ્ર બાવથી બે હાથે પ્રણામ કરી પોતે જે સ્વામીની ગતિ રોકવા માટે પ્રથમ જરા બેઅદબીથી ઉભા હતા ત્યાંથી જરા છેટે હઠી એક બાજુએ ઉભા રહ્યા. કાંઈ પણ બોલ્યા વગર જાણે કંઈ થયું જ ન હોય તેમ શાંત મુદ્રાથી સ્વામી ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

આહા ! શી જીવનની ઉત્તમ પરીક્ષા ! જે અજીત યોદ્ધાનું નામ સાંભળી મહાન શરવીરો પણ કંપતા અને ચરચરતા હતા, જેના બળથી કચ્છ, કાઠિયાવાડ સિંધ વિગેરે મુલકો ધ્રુજતા હતા તેણે આ એક રખડતા ફકીરની પાસે આટલી નમ્રતા કેમ કરી એ સમજવું પણ મુશ્કેલ છે. શું, તે હાલ દિવાનો થઈ ગયો હતો ? ના. પ્રિય વાંચનાર તમે આશ્ચર્ય પામશો મા. જો તમે પણ યોગ વિદ્યા યા નિઃસ્વાર્થ પ્રેમનું કંઈ પણ મહાત્મ્ય જાણતા હશો તો આથી તમને કંઈપણ નવાઈ લાગશે નહિ.

ફતેહમહમદનું નશીબ ખુલ્લું હતું. તેના પર ઈશ્વરની સંપૂર્ણ કૃપા હતી. તેની ખુદિજ-પરીક્ષા કરવામાં તીવ્ર અને તેજસ્વી હતી તેથી તે આ મહાત્માને જોઈ કૃતાર્થ થયો. આ બનાવથી તે પોતાને ધન્ય સમજવા લાગ્યો.

જમાદાર વિચાર કરતા કરતા મહેલમાં ગયા. જમાદાર મહાન ખુદિશાળી અને પૂર્ણ રાજતંત્રી પુરૂષ હતા. દુનિયા રૂપી પાઠશાળામાં તેમણે જન સ્વભાવની પાઠમાળાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેથી તે

પોતાના અંગ અને બુદ્ધિ બળથી છેક ગોવાળીઆ જેવી હલકી સ્થિતિ-
માંથી આજે મહાન દરજ્જે પામ્યો હતો. તે મનમાં વિચાર કરવા
લાગ્યા કે, “ પેલો ફકીર (સ્વામી) કદાચ ખુદા નહિ તોપણ
ખુદાનો બંદો ” એટલે સાધારણ પુરુષ છે એમ હું માની શકતો નથી.
પછી તે કોઇ પીર પેગમ્બર યા ઓલિયા હો. પણ તે બીજા મનુષ્યો
જેવા મનુષ્ય તો નથી જ. એમ માફ અંતઃકરણ સાક્ષી આપે છે.
આવા મહાન પુરુષ સાથે જગો વેર કરે છે તે વ્યાજબી નથી.
મહાત્માઓની સેવા કરવા બદલ મહાત્માઓથી વેર કરવાથી તેનું
બુદ્ધિ થાશે. એમ નિશ્ચય કરી પોતાના જન્મના આશ્રિત જગજીવનને
અમંગળથી ઉગારવા અને તેને સિધે રસ્તે લેવા પોતાની પાસે
તેને બોલાવ્યો.

જગજીવન^૧ ઉપર જમાદારનો બહુ સ્નેહ હતો તેને તે પોતાના
પુત્ર અથવા નાના ભાઇ સમાન ગણતો. કેમકે તેને બહુ ગરીબી હાલ-
તમાંથી આટલે દરજ્જે ચડાવનાર પણ પોતે જ હતા. જગજીવન
આવ્યો ને સલામ કરી ઉભો રહ્યો. જમાદારે તેને શબ્દોચાર કર્યા
વગર બેસવાની ઈશારત કરી. પરંતુ તેમના મનમાં તો પેલી દિવ્ય
મૂર્તિ જ રમી રહી હતી. જમાદાર જગજીવન તરફ જોતો અને ફરી
તે પવિત્ર-સત્ય મૂર્તિનું ચિંતન કરતો હતા.

“ જગા ” જમાદારે માયાળુ અને આદર્શ સ્વરે કહ્યું, “ તું જે
પુરુષથી વેર આદર્યું છે તેને લોકો ખુદા કહે છે. મેં પણ તેને આજ
જોયો. હું જોઇને તેના ઉપર મુગ્ધ થયો. મારા મનમાં એમ થાય
છે કે હું તેનો મુરીદ-શિષ્ય-સેવક થાઉં. આહા, તેની મુખશ્રી કેવી
સ્તિમ્બ અને નિર્મળ છે. “ લોકો તેને ખુદા કહે છે. ” આથી મારા
મનમાં પણ એમ થાય છે કે, હું પણ તેને ખુદા કહું !! પણ તેમ બને
નહિ. પવિત્ર ખુદા તે ખુદાના બંદા રૂપે થાય નહિ. માટે તે ખુદા નહિ
તોપણ કોઇ મોટો ઓલિયા યા પીર તો છેજ. તું હિંદુ છે, જા તેના
તું મુરીદ થા ! તેના ચરણોમાં માથું મુક અને તેમની પાસેથી માફી

૧ જગજીવન જમાદાર પાસે નાનામાંથી મોટો થયો હતો જેથી અતિ-
પ્યારથી તેને “ જગા ” અથવા કોઇ વાર “ છોકરા ” એમ પણ કહેતા.

માગ. તેના ચહેરા ઉપરથી જણાય છે કે તે બહુ દયાળુ છે. તે તને જરૂર માફ કરશે જ. મહાત્માઓમાં ક્ષમા રૂપી જે મોટામાં મોટો ગુણ હોય છે તેથી તે ભરપૂર છે. તે તને જરૂર ક્ષમા કરશે. કદાચ તું તેથી શરમાતો હોય તો તે મહાપુરુષનું ફરી એકવાર દર્શન કરી કૃતાર્થ થવા હું પણ તારી સાથે ચાલું ! ”

જગજીવન નીચું મોઢું રાખી અંગુઠાથી ભૂમી ખણતાં જાણે સલાહ માનતો ન હોય કે જમાદારની વાત તેને પસંદ ન પડી હોય તેમ દેખાયો. એટલે જમાદારે ફરી બોલવા માંડ્યું.

“ ભાઈ ! તેમ કરવા તારું મન માનતું ન હોય તો ખેર, પણ તું તેની સાથે દ્વેષ અને વેર કરવું મુકી દે. હું ખચીત કહું છું કે તું તારું અને તારી ઓલાદનું બહું ચાહતો હોય તો તેની સાથે દુશ્મનાવટનો ત્યાગ કર. તેમાં તારું શ્રેય છે. ”

હજી પણ જગજીવને કશો ઉત્તર ન આપ્યો તેથી તેના પર કંઈ અસર ન થયેલી સમજીને જમાદાર એકદમ જીરૂસાથી મોટે સ્વરે અને સત્ય બાવથી બોલવા લાગ્યા.

“ અરે, છોકરા ! તું મને બહુ જાણો અને પ્રિય છે. તારું ભુંડું થાય એ માફ જ થયું એમ જાણી હું તને કહું છું કે, તારા નહિ તો મારા બલ્લાની ખાતર પણ તું તે ફકીરનો કેડો મુકી દે ! ” જગજીવને કશો ઉત્તર આપ્યો નહિ. તેમને, શો ઉત્તર આપવો તેના વિચારમાં જ તે ગુંથાઈ ગયો. શબ્દો બંધ પડ્યા. જમાદારની આંખ જરા ખીળ વિચારોમાં રોકાઈ. થોડી વારે જાણે કાંઈ નવું જોયું યા સાંભળ્યું હોય તેમ પાછલા શબ્દોના અનુસંધાનમાં તેઓ વિશેષ જીરૂસાથી બોલવા લાગ્યા.

“ તું વેર કાઢી નાખ, દુશ્મનાવટનો તું ત્યાગ કર નહિ તો પવિત્ર ખુદાના કસમ લઈને કહું છું કે હું તારો ત્યાગ કરીશ. ”

જમાદાર છેલ્લા શબ્દો એવા જોરથી અને આંખો કોંધયુક્ત કરીને બોલ્યા હતા કે, જગજીવન તેમનો નિત્યનો સહવાસી સલાહકાર છતાં પણ ખીનો. તેને લાગ્યું કે, ખરેખર જમાદાર મારા ઉપર કોંધે ભરાયા છે અને કોંધના આવેશમાં કદાચ તે મને કાઢી પણ મુકે

તેથી ધ્રુજતે સ્વરે બોલ્યો કે, “ રા’ ના નિમકના અને આપના ચરણોના સોગન લઇને કહું છું કે, હું તેની સાથે વૈર નહિ કરું. ”

આ વચનો સાંભળી જમાદારને સંતોષ થયો. અને એક લાંબો દમ લઇને કહ્યું, “ બસ જા હવે. યાદ રાખજો કે, તે મહાત્માનું જો હવે તું નામ લઇશ અને તેની મને ખબર પડશે કે તું તે ઓલિયાથી વૈર કરે છે તો હું તને નોકરીથી રદ કરીશ. નહિ તો આ ઘર તારું જ છે. તું મારો અર્ધભાગી ભાઈ છે. પણ મેં કહ્યું તે બરાબર યાદ રાખજો. બસ જા હવે.”

જગજીવન નમી, સલામ કરી ત્યાંથી ચાલતો થયો અને તે દિવસથી તેણે સ્વામીનો કેડો મુકી દીધો હોય તેમ જણાયું.

x

x

x

જેમ લાખા પુલાણીને પ્રખ્યાત “ કર્નલટોડ ” સાહેબે પોતાની મારવાડની ખ્યાતિમાં-તવારીખમાં લખ્યું છે કે લાખો પુલાણી નામનો એક જડેજા કુળનો એક જુલ્મી રજપૂત તે વેળાએ “ કાલુમદ ” આવીને ત્યાંના રહેવાશીઓને અત્યંત ઈજા કરતો હતો. મરૂ દેશમાં આવેલા “ પુલરા ” નામના કિલ્લામાં તેનું રહેઠાણ હતું એ કિલ્લો શત્રુથી જીતાય કે કબજે થાય તેવો ન હતો અને સતલજ નદીથી તે સમુદ્ર સુધીના મુલકો પણ લાખા પુલાણીનું નામ સાંભળી કંપી ઉઠતા. અને તે એવો જખ્ખર હોવા છતાં, દુર્બળ અને નિરાશ્રય ઉપર કોઇ પણ પ્રકારનો જુલ્મ કરતો ન હતો. લુણી નદીથી તે સિંધુ નદીના મુખ સુધીના મુલકના લોકોના મુખેથી તેની પ્રશંસાનાં ગીતો ગવાતાં હતાં અને રજપૂતાનામાં શિવગઢ, સૂરજપુર બાણકગઢ, અંધાનીગઢ અને પુલગઢ (પુલર) એ છ શહેરો લાખા પુલાણીના તાબામાં હતા.

મારવાડના ભાટ ચારણોએ લખેલા “ ખ્યાતનામાં ” માં પક્ષપાતને લીધે લાખાને દુષ્ટ અને જુલ્મી કહ્યો છે. પરંતુ, હીમાચાલ જેવા આચાર્યોએ જેની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી છે તેવા મહાન પ્રભાવશાળી પુરૂષની અવગણના કરી તેઓએ તેને ખરેખર અન્યાય જ કર્યો છે.

તેવી જ રીતે કૃતેહમહમદની જીંદગી માટે પણ કેટલાકો સારો

વિચાર ધરાવતા નથી. પણ તે વિચાર ધરાવનારાઓ પોતાની દીર્ઘદષ્ટિથી વિચાર કરતા નથી એમ જણાય છે.

ફતેહમહમદે કચ્છની ધણી શોભા વધારી હતી. ખેતી, હુન્નર, વ્યાપાર વગેરે વધારી દેશને આબાદ કર્યો, વિદેશ પર સ્વારીઓ કરી ત્યાં કચ્છનાં થાણાં ખેસાડ્યાં. અને કચ્છનો ઝુંડો વિદેશમાં વિજયી કર્યો. દેશમાં પુષ્કળ કિલ્લાઓ ચણી દેશને સુરક્ષીત કર્યો. અલખત તેની મોટી ફાજને લીધે તેનું ખર્ચ પુરું પાડવા માટે તેણે ધણાં રાજ્યો પાસેથી દંડ લીધા છે અને કેટલીએક જગોએ લૂંટ પણ ચલાવી છે. પણ તેમાં તેણે કંઈ અન્યાય કર્યો છે એમ અમે માનતા નથી.

જે દેશપર જીત મેળવી, ત્યાં લૂંટ ચલાવવી એ વિજયી લશ્કરનો પરંપરાથી રિવાજ છે. અને યુરોપીયનો જેવા સુધરેલા લોકો પણ તેમ કરે છે. તો પછી ફતેહમહમદને તેમ કરવું વ્યાજબીજ હતું. કારણ કે હૈદરઅલીની પેઠે એક સાધારણ પુરૂષમાંથી તેણે આવી મહાન સત્તા પ્રાપ્ત કરી હતી. ટીપુ સુલતાનની પેઠે તેણે પુષ્કળ જખરી લડાઈઓ કરી હતી. પંગળ કેસરી રણજીતસિંહની પેઠે તેણે પોતાની હયાતી પર્યંત અંગ્રેજની પ્રજ્વલીત આગના જેવી સત્તાથી પોતાના દેશને રચામ કર્યો નહતો. તો પછી આ કચ્છના વિજયી ચોદાની તેટલા પરથી જ નિંદા કરવી એ અમે યોગ્ય ધારતા નથી.

કચ્છની સ્થિતિ ત્યારે બહુ વિચિત્ર હતી. કચ્છ રાજ્ય જુદા જુદા સ્વતંત્ર હાકિમેના હાથમાં વહેંચાયલું હતું. તે વખતે કચ્છની તમામ સત્તા વીર ફતેહમહમદના હાથમાં આવતાં તેણે તે તમામ સત્તાના જોરથી એકહથ્થુ સત્તા જમાવી દેશને એક તાંતણે બાંધ્યો.

જમાદાર ફતેહમહમદ માત્ર કચ્છ ઉપર સર્વોપરી સત્તા ભોગવતો હતો એટલું જ નહિ પરંતુ કાઠિયાવાડ અને પાલનપુર એજન્સી તથા સિંધના દક્ષિણ ભાગ પર પણ તેની સ્વારીઓ હરવખતે જતી. ફતેહમહમદ મલાખજવાન અને શરવીર હતો. અમે તેને કચ્છનો કેસરી કહીએ છીએ. કાઠિયાવાડ વગેરે પ્રદેશમાં તેણે અસાધારણ સત્તા જમાવી હતી અને તેનાં ગીતો આ જ પણ ત્યાં ગવાય છે. જે બાબતની એક કવિતા નીચે પ્રમાણે છે.

“ ફતીઆ તારી ફેજનો ભય ડંકો ભારી,
 “ સુતી થડકે રાતમાં નગરની નારી,
 “ ઓખો તુંથી ઉધડકે ખરડો તુંથી ખીએ
 “ ગઢ ધ્રુજે ઘોરાજીનો નોતીઆર નગર લીયે.
 “ હાલા ઝાલા જેઠવા હટાડયા તેં હમીર,
 “ વળ ઉતારી મૂંછના કીધા પાંસરા તીર.

ડીપુ સુલતાન જેવા બળવાન રાજાઓએ ફતેહમહમદથી દોસ્તીઓ કરી હતી. અને જ્યાં સુધી તેની હયાતી હતી ત્યાં સુધી અંગ્રેજ સત્તા કચ્છમાં સર્વત્ર વ્યાપી નહોતી.

આ વખતે જમનગર પર અંગ્રેજ લોકોની સત્તા બેસવાની હતી અને જમનગરની સ્વતંત્રતાનો અંત આવીને તે અંગ્રેજના તાબામાં બળી જશે એવાં પગરણ જણાતાં હતાં. ત્યાંના સત્તાવાળા કે જેઓ જમાદાર ફતેહમહમદને પોતાનો દુશ્મન સમજતા હતા તેમણે વિચાર્યું કે ગમે તેમ છે તોપણ કચ્છ ને જમનગર બંધુત્વને લીધે એક છે. માટે આપણે આપણી મદદે ફતેહમહમદને બોલાવવો. આવો વિચાર કરીને તેમણે જમાદાર પર પત્ર લખી તેની મદદ માગી. જે ઉપરથી જમાદાર વીશ હજારનું લશ્કર લઈ નગરની મદદે ચડ્યો.

રણનો કીનારો ઓળંગી ખીજે કીનારે પહોંચ્યા ત્યાં એક અંગ્રેજનો દેશી આડતીઓ, અંગ્રેજ અધિનાયક સાથે તેમને સામે મળ્યો. તે આડતીઓ કચ્છી હતો અને તેની જ સલાહથી અંગ્રેજ સેનાપતિઓ વર્તતા હતા. તેણે જમાદારને જમનગરની મદદે ન જતાં પાછા કચ્છ તરફ વળી જવાને સમજવ્યું. પરંતુ તે વાત જમાદારે કબુલ કરી નહિ.

જમાદારે જ્યારે તેની વાત ન માની ત્યારે અંગ્રેજ અધિનાયક ખુદ તેની છાવણીમાં આવ્યો.

અંગ્રેજ અમલદારે ફતેહમહમદ સાથે બે કલાક સુધી એકાંત કરી. તે અંગ્રેજ યોદ્ધો હિંદુસ્તાનની ભાષા શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ બોલી શકતો હતો તેણે જમાદારને સમજવ્યું કે, આપ જાણો છો કે; અંગ્રેજની સત્તા તો જ્યારે ત્યારે સર્વ ઠેકાણે વ્યાપવાની જ છે. ત્યારે તમે જમનગર બચાવી શું વિશેષ કરશો અને તમે તેને કેટલીકવાર

ખયાવશે ? અલખત હમણાં તમારા જવાથી અમે કદાચ જામનગર નહિ લઈ શકીએ પણ તેથી શું ? અમારું બળ કેવું અને કેટલું છે તે તમે તમારા અનુભવથી જાણ્યું હશે. જેથી તમે એક વીર પુરુષ છો અને તમારી હયાતી સુધી તમારો પોતાનો મુલક અજિત છે. અંગ્રેજ સરકાર તમને માન આપે છે અને રહાય છે. માટે તમારે તો અંગ્રેજથી દોસ્તી રાખવી અધિક ફળદાયક છે. અને આ એશાન માટે સરકાર તમારો આભાર માનશે.

ફતેહમહમદ ધણા ઉંડા વિચારવાળો અને દીર્ઘદષ્ટિવાળો હતો. તે પોતે સારી રીતે સમજતો હતો કે એક વખતે અંગ્રેજ નિષ્કંટક આખું ભરતખંડ કબજે કરશે. જેથી તેનાથી કલહ કરવામાં કંઈ સાર નથી. તોપણ વાણિયા બુદ્ધિથી, પોતાનું જા્ય એ ખરાબર નહિ, માટે તેણે અંગ્રેજ નાયકને કહ્યું કે :

“આપની સલાહ હું માન્ય કરું છું અને અંગ્રેજના બળની તુલના મેં કરી છે અને તે પરથી હું ભવિષ્ય કહી શકું છું કે અંગ્રેજ એક વાર ભરતખંડના ચક્રવર્તિ મહારાજાધિરાજ થશે. પરંતુ હું જે નગરની મદદે જવા નીકળ્યો છું તેને આજ આઠ દિવસ થયા અને હજી પાછો વળું તો ખીજ ચાર રોજ લાગે. ત્યાં સુધીનું ફેજનું ખર્ચ મારે કેાની પાસેથી વસુલ કરવું. આમ હું નગર પાસેથી મારી સેનાનું ખર્ચ વસુલ કરત.”

જમાનાના ખાધેલ અને પાકટ બુદ્ધિના અંગ્રેજ યોદ્ધાએ વિચાર્યું કે જમાદાર ખીગળ્યો છે, એટલે તેણે તેને સેનાનું ખર્ચ આપવાને કમુલ કર્યું. કેમકે ફતેહમહમદનો વિચાર કચ્છ કાઠિયાવાડમાંથી અંગ્રેજોને હાંકી કાઢી સ્વતંત્ર કરવાનો હતો. અને જમાદારના તે વિચારોથી આ સેનાપતિ જાણીતો હતો. તેમ આ વખતે જે ફતેહમહમદ નગરની મદદે જાય તો તે શહેર અંગ્રેજથી જીતાય પણ નહિ એ વાત પણ તે પછી રીતે જાણતો હતો. જેથી તેણે ખર્ચ આપવા કમુલ તો કર્યું. પરંતુ પોતા પાસે પૈસા તૈયાર નથી માટે ચીટ્ટી લખી આપવા કહ્યું.

ફતેહમહમદને તે વાત જો કે પસંદ તો આવી નહિ તોપણ પોતે જે બોલ્યો હતો તેને યાદ લાવી તેણે બેદરકાર રીતે કમુલ

કરીને કહ્યું કે સરકાર સદ્દર આસામી છે. તેની ચીઢીના પૈસા કોઇ પણ કાળે ખોટા નહિ થાય, તે તો મળશેજ. ખુશીથી ચીઢી આપ લખી આપો. ફતેહમહમદ સારી રીતે સમજતો હતો કે હાલ નહિ તો કોઈ વખતે પણ આ ચીઢીના પૈસા મને નહિ તો મારા રાજ્યને મળવાના છે જ.

ફતેહમહમદના કહેવાથી તેણે એક નાદર રકમની ચીઢી લખી આપી. અને હાલ તો બલા ઉતરી, ક્યાં હાલ રૂપિયા ગણવા પડે છે એમ વિચાર કરી તેણે જમાદારને ચીઢી લખી આપી વિદાય કર્યો. તેણે તે ચીઢી સાચવીને રાખી.

અહીંથી પોતાના સૈનિકોને માટે ખોરાકની જોગવાઈ કરી તે તરત ભુજ આવ્યો. તેણે એ ચીઢી એક વૃદ્ધ પુરૂષને સ્વાધીન કરી. તે વૃદ્ધ પુરૂષ કોણ? તે એક મહારાજકીય પુરૂષ હતો અને આ વખતના કચ્છના જુદા જુદા હાકેમો ઘણે ભાગે તેની જ સલાહ લેતા. તે પુરૂષ કંઈ જખ્ખર લડવૈયો ન હતો તથાપિ એક કુશળ મંત્રી હતો એમ કહીએ તો ચાલે. ફતેહમહમદનો તે ખેરખાહ હતો. અને ફતેહમહમદ તેને દેવ સમાન માન આપતો હતો અને હર વખતે કોઇપણ મસલત કે બીજા કોઇ કામ માટે તેને ઘેર જતો એટલું જ નહિ પણ વૃદ્ધને પૂછ્યા સિવાય કંઈપણ પગલું ન ભરતો. એ મહાપુરૂષ તે ઓધવજી બાવો હતા. ફતેહમહમદ જે કામે ગયો હતો તે મનમાનતી રીતે પાર ન ઉતરવાથી દિલગીરી બતાવી તે ચીઢી ઓધવજી બાવાને હવાલે કરી. બાવે તે સાચવીને પોતાના હસ્તગતમાં રાખી.

ફતેહમહમદનો ત્રાસ તે વખતે એટલો બધો બેસી ગયો હતો કે કચ્છની ત્રણે બાજુએ આવેલા રાજ્યોમાં તેમજ સમુદ્રમાં પણ તેની હાંક સંભળાતી હતી. ફતેહમહમદ જ્યાં સુધી છે ત્યાં સુધી આપણે કચ્છ જીતી શકવાના નથી એમ અંગ્રેજો સારી રીતે સમજતા હતા. ફતેહમહમદની બેપાળી સેના અને લડાઈમાં શરાતનથી બેસ-બેર ધસી જવાની કળા અંગ્રેજના લશ્કરી કેળવણી પામેલા સૈનિકોથી પણ અધિક હતી તે તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા. તેથી ફતેહમહમદની સાથે અંગ્રેજ સરકારે દરિયામાં લૂંટ અટકાવવાના કોલકરાર

ક્યાં હતા. પરંતુ ક્રોધમદમદને અંગ્રેજની કશી ખીક કે દરકાર ન હતી. તેની કચ્છી સેનાએ પુષ્કળ ક્રોધો મેળવી હતી અને તેનો એવો પણ વિચાર હતો કે સરકારથી એક ભારે યુદ્ધ કરી કચ્છ કાઠિયાવાડ મારે સ્વતંત્ર હસ્તગત કરવાં. પણ તેની એ ઉમેદ ઈશ્વરે પુરી ન પાડતાં સંવત ૧૮૭૦માં ૬૧ વર્ષની ઉંમરે તેને પોતાની પાસે બોલાવી લીધો.

x

x

x

પ્રિય વાંચનાર ! આ જગાએ તમારા મનમાં એક સવાલ ઉત્પન્ન થશે કે જગજીવનને સ્વામી સાથે આટલું બધું વૈર ઉત્પન્ન થવાનું કારણ શું ? શું તે કોઈ વિદેશી યા વિધર્મી હતો ! ના. તે વિશલનગરા (નાગર) બ્રાહ્મણ કુળમાં જન્મેલો શ્રદ્ધાળુ શૈવમાર્ગી આર્ય હતો. તેણે પોતાને ખર્ચે એક મોટું શિવાલય બંધાવ્યું છે અને તેના ચાલુ નિભાવ માટે પોતાની રાજસત્તાને લીધે એક ગામ આપ્યું છે. આટલું છતાં પણ તે જુના વિચારને વળગી રહેનારો ધર્મના ખોટા અનૂનવાળો અને મમતી પુરૂષ હતો. સહજનંદ સ્વામી વિષે તેને મતલબીઆ લોકોએ બહુ ખોટું ભંભેયું હતું. તેથી કોઈપણ રીતે તેનો કચ્છમાંથી અને બની શકે તો દુનિયામાંથી પણ નાશ થાય એમ ઈચ્છતો હતો. છતાં સ્વામીની યોગ વિદ્યાના ચમત્કાર જાણ્યાથી તે પાછળથી ખીતો હતો. સ્વામીએ તેની જ્ઞાતિના કેટલાક બ્રાહ્મણોને સ્વધર્મમાં લીધા હતા એ તેના મહાન વૈરનું ખીજું કારણ હતું. “ તે બ્રાહ્મણોને પોતાના ધર્મમાં વટાણી ખરાબ કરે છે ” એમ તેનું માનવું હતું. જેથી એકવાર જે ખોટા વિચાર બંધાયા તે, પોતાની ભુલ નહિ કબુલ કરનાર જીદી માણસો, અજાણે અથવા જાણ્યા છતાં પણ, જીંદગી પર્યંત છોડતા નથી. એવા મિથ્યાભિમાની માણસ ભુલ કબુલ કરવાથી આપણે હાર્યા એમ સમજીને શરમાય છે. આ તો એક સામાન્ય વાત કહી અને જગજીવન તે વર્ગનો હોય તે સાથે વળી રાજસત્તાના મદથી ઉન્મત્ત અને અંધ થયેલો હતો.

જેમન ધન પ્રભુતા અને વિવેક હોય તો હોય.

અનર્થ કારણ જીજ્ઞાસા, મળે ચાર શું જોય.

(હિતોપદેશ-રણછોડભાષ)

ઉપલી વાર્તાના અંત લાગમાં વર્ણવેલો બનાવ બન્યા પછી જગજીવને જમાદારની બીકથી પોતાનું વૈર અંતઃકરણમાં છુપાવી રાખ્યું હતું. તેથી સર્વ પ્રકારની ઉપરથી શાંતિ જણાતી હતી. પરંતુ જગજીવનની અડચણ ગયા પછી સ્વામીએ ભુજમાં પોતાના ધર્મનો સારો ફેલાવો કર્યો હતો. પોતાના શિષ્યોની મદદથી બ્રહ્મકાશ્રમમાં તપસ્વીરૂપે રહેલા ભગવાન નરનારાયણનું એક મંદિર ભુજમાં બંધાવ્યું કે જે એ ઝોઘવ સંપ્રદાયના મુખ્ય ઇષ્ટદેવ છે. અને તે મંદિરની જોડે થોડા સાધુઓ રહી શકે એવી એક સાધારણ ધર્મશાળા પણ બંધાવી. તે દરમ્યાન ગુજરાત કાઠિયાવાડ વગેરે દેશોમાં ફરી પોતાના અમૃતમય ઉપદેશથી અનેક મનુષ્યોનું નવજીવન કર્યું. અને પુષ્કળ ધર્મશાળાઓ કરી. ત્યાર પછી સ્વામી પાછા ભુજમાં પધાર્યા ત્યારે જમાદાર કૃતેહમદમદ ગુજરી ગયા હતા. તેથી સ્વામીના આવવાના સમાચાર સાંભળીને જગજીવને પાછું પોતાનું વૈર બહાર કાઢ્યું. જે આ વર્ષો ગયાં તેમાં અહીં સ્વામીનારાયણના ધર્મ જ્ઞાનનારાઓની સંખ્યા સારી થઈ હતી. તેમ સ્વામીએ પોતાના યોગબળવડે કચ્છ કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતમાં બહુ માન મેળવી ધણી સત્તા જમાવી હતી. તેથી પ્રસિદ્ધપણે વૈર કરવાને જગજીવન હવે અંદરબાનેથી ઘણો જ ખીતો હતો. જે કારણથી તેણે ગુપ્ત રીતે એકદમ સ્વામીનો ઘાટ ઘડી નાંખવાની ધારણા બાંધી અને બે ખવાસ સિપાઈઓને તે કામ માટે તૈયાર કર્યાં. તેમને પુષ્કળ લાલચ આપીને પોતાના અંગના ખાનગી અને વિશ્વાસુ માણસો મારફતે છુપી રીતે સ્વામીનું ખૂન કરવાને માટે મોકલ્યા.

ખવાસ બાતિ ક્ષત્રીયોમાં ઉત્પન્ન થયેલી છે. એ તેમની ઓળખો પરથી આજ પણ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે. એ લોકો ઘણે અંશે રજપૂતો જેવા જ શરવીર નીવડી શકે છે. અને સિપાઈની રીતિથી બુદ્ધનું કામ ધણી બદાદુરીથી કરી શકે છે.

જગજીવને મોકલેલા બે બદાદુર સિપાઈઓ તલવારો સહિત દીવાલ કુદીને મંદીરમાં દાખલ થયા. રાત્રિ દશેક ઘડી ગઈ હતી તેથી બધા શિષ્યો પોતપોતાના આસનપર સુવા ચાલ્યા ગયા હતા. સ્વામી કંઈ પુસ્તક લઈને વગર ઉચ્ચાર કર્યો શાંત ચિત્તથી મનન કરતા હતા.

તમરાના ઝીણા સ્વરસિવાય રાત્રિ અત્યંત શાંત હતી. ચંદ્રમા ઘડીએ ઘડીએ વાદળાંમાંથી ડોકીયાં કરીને મંદ મંદ પ્રકાશ આપતો હતો. એક અંખો દીવો દાનસમાં સ્વામીની નજીક બળતો હતો. નિયમ પ્રમાણે જ એક પ્રહર રાત્રિ ગયે દરવાજા ખંધ કરવામાં આવ્યા હતા. એટલે આ વખતે સંપૂર્ણ શાંતિનો લાભ લઈ સ્વામી કંઈ મહત્વની વાતનું મનન કરી રહ્યા હતા, તે વખતે પેલા સિપાઈઓ છુપી રીતે મંદીના કંપાઉડમાં આવ્યા હતા.

તેમણે ઘણીવાર સુધી છુપી રીતે મસલત કરી અને જાણે કંઈ ભારે ગુંચવણમાં પડ્યા હોય અથવા તલવારનો પ્રહાર પ્રથમ ફાળે કરવો એ વાતની એક બીજી માથે હંસાતુંસી-રકઝક કરતા હોય એમ જણાયું. ઘણીવારે તેઓ મનનું સમાધાન કરી પગથિયાં પર ચડવા લાગ્યા. બે ચાર પગથિયાં ચડ્યા કે સ્વામીની નજર તેમના પર પડી અને સમજી ગયા કે, આ જગજીવન તરફથી મને મારવા માટે મોકલાયા જણાય છે, જાણે કંઈ જુની ઓળખાણ હોય અને જાણે નિત્યના પરિચિત હોય તેવી રીતે કોઈ પણ પ્રકારના ભય કે શોક, ક્રોધ-ક્રોધ વગર તેમનાં પુરાં નામ દઈ તેમને આદર સહિત બોલાવ્યા. તેથી તેઓ આશ્ચર્ય પામી મોહું વકાશી સ્વામી તરફ જોવા લાગ્યા. જેવો દૃષ્ટિનો દોર સંધાયો, આંખો એક થઈ તેવા જ તેમના પગ ગતિ કરવાની ક્રિયાથી શુન્ય થયા ! તેઓ સ્તબ્ધ થઈ ને ઉભા રહ્યા. નાગી તલવારોથી તેમની પ્રથમ છબી ઘણી વિકાળ હતી પણ એક પળમાં શું ને શું ફેરફાર થઈ ગયો. તે સમયે જો બીજને કોઈ જોનાર હોત તો તેને પણ ધાતું આશ્ચર્ય જણાત. તેઓ દિન મુદ્રાથી સ્વામીની સામે જઈને ઉભા રહ્યા. કશું બોલી શકી શક્યા નહિ. તેઓની આવી સ્થિતિ જોઈ સ્વામી તો તેમની નેમ પામી ગયા હતા. સ્વામીએ ગંભીર મુદ્રાથી તેમને બોલાવ્યા.

“ ઓહો ! શરવીરો ! તમે તમારા માલિક, સ્વામીનું કામ કરવા આવ્યા છો તો આમ સુસ્ત કેમ ખેંચો છો ! તમારા સ્વામીના અને તમારા સહભાગ્યે અત્રે તમને અટકાવ કરનાર કોઈ મનુષ્ય હાજર નથી. માટે જલદી માં માયું કાપી લઈ જાઓ અને તમારા માલિકને આનંદીત કરો.”

કેવા નિઃસ્વાર્થ પ્રેમમય શબ્દો! આતો એક યોગ સિદ્ધિવાળો મહા પુરૂષ હતો પરંતુ તેની જગોએ કદાચ કોઈ સાધારણ મનુષ્ય હોય તો પણ મારનારા શું તેને મારી શકે? કદી નહિ. જ્યાં નિઃસ્વાર્થ પ્રેમની અવધિ ત્યાં વેર રૂપ કોઈ વસ્તુ નહીં જ ન આવી શકે.

તરત તે સિપાઈઓએ પોતાની મ્યાનથી રહિત કરેલી વીજળીના ઝળકારા જેવી તલવાર જમીન પર ફેંકી દીધી. અને દંડવત્ પ્રણામ કરી સ્વામીની ગદગદ કંઠે સ્તુતી કરવા લાગ્યા. સ્વામીએ તેમને ફરી સમજાવીને કહ્યું કે, તમે શરવીર થઈને તમારો સામ ધર્મ કેમ ભુલી ગયો છો? સિપાઈઓનો ધર્મ છે કે પોતાના માલિકની આજ્ઞા પાળવી માટે તમે તમારા માલિકની આજ્ઞા પાળો અને તમારી ફરજ બજાવો, આ રહ્યું માઈ માયું. કાપી લ્યો. એમ કહી સ્વામીએ પોતાનું મસ્તક નમાવ્યું. શી નિઃસ્વાર્થ પ્રેમની પરિસીમા. અવધિ!! હૃદયને કેવા આદર્શ કરનારા શીતળ અને અલૌકિક શબ્દો! મનમાં જ સ્તુતી કરતા સિપાઈઓની આંખમાંથી અશ્રુધારા પડવા લાગી. અને તેમાંનો એક, કહિન હૃદય કરી ગદગદ કંઠે બોલ્યો:

“પ્રભુ! અમારા સ્વામી આપ છો. જે અમારા જેવા અસંખ્ય જીવોના સ્વામી છો. તમારાથી અધિક સ્વામી બીજો અમને જગતમાં મળનાર નથી. જે આપ આજ્ઞા આપતા હો તો એજ તલવારથી આજ વખતે એ જગાનું માયું કાપી આપની સેવામાં હાજર કરિયે.”

સ્વામી:—“નહિ નહિ! તમે ભુલ કરો છો. તે અજ્ઞાન છે. સંસારની અનેક લાલચોથી તેનાં જ્ઞાન ચક્ષુઓ બંધ થઈ ગયાં છે. કેમકે જ્ઞાની પુરૂષે કોઈનો દેશ કરવો યોગ્ય નથી. તેની અજ્ઞાનાવસ્થા છે તેથી તે સારાસાર સમજવામાં અશક્ત છે. ઈશ્વર તેને ક્ષમા કરશે, તેનું ભલું થાઓ.!

આ વચનોથી સિપાઈઓનાં અંતઃકરણ વધારે બેદાયાં. તેઓ એકદમ અશ્રુપાત કરી યાયવા લાગ્યા કે:

“મહારાજ! અમે મહાપાપી છીએ. આપને શરણે આવ્યા છીએ. અમને આપની સેવામાં રાખો! અમે લિક્ષા માગી તમારી સેવામાં કાળ નિર્ગમન કરીશું. અમારે દ્રવ્ય નોકરી સ્ત્રીપુત્રાદિક કંઈ ન જોઈએ

તમારા પવિત્ર દર્શનથી અમારો સંસાર પ્રત્યેનો જોટો પ્રેમ ભંગ થયો છે. અમને આપને શરણે રાખો પ્રભુ !!”

આ અત્યંત સ્તુતિ અને વાચના કરતા સિપાઈએને સાંત્વના આપી, સંસારમાં રહી સત્યધર્મ પાળી પરમ પવિત્ર ઇશ્વરની ભક્તિ કરવાની સ્વામીજીએ આજ્ઞા આપી. તે પ્રમાણે તેઓ જન્મપર્યંત તેમના ભક્ત થઈ રહ્યા. અઘાપિ પણ તેમના વંશજો એજ પવિત્ર ધર્મ પાળે છે.

છેવટની પેલા સિપાઈઓની સ્તુતિથી સાધુ-શિષ્યો બગી ઉઠ્યા અને મદારાજ પાસે આવી મધ્ય રાત્રિએ, આ જે સિપાઈઓ દીન થઈ ઉભેલા અને જે ચક્રચકિત તલવારો તેમની જમણી બાજુએ જમીન પર પડેલી જોઈ તે દ્રણા નવાઈ પામ્યા. તેઓ, સર્વ વૃત્તાંત સિપાઈઓ પાસેથી જ જાણી આશ્ચર્ય પામ્યા.

આ બનાવ બન્યા પછી બીજે દિવસે આખા શહેરમાં ખખર ફેલાતાં તેની જ ચર્ચા થવા લાગી. આવી ચર્ચા જેમ જેમ વધવા લાગી તેમ તેમ સ્વામીનાં માન પ્રતિષ્ઠા અને તેમનો ધર્મપંથ વધતાં ગયાં. આ બનાવ પછી જગજીવન કેવળ શાન્ત રહ્યો અને આ દિવસ પછી તેણે સ્વામીનું અનિષ્ટ ઇચ્છી કોઈ કૃત્ય કર્યું હોય એમ અમારા બાળુવામાં નથી. તો પણ તેનું અંતઃકરણ ગિલકુલ નિર્ધૈર હતું એમ કહેવાને પણ કોઈ કારણ મળતું નથી.

જમાદાર કૃતેલમલમદે મરતી વખત પોતાના જે દીકરા નામે હુશેનમિયાં તથા ઇબ્રાહિમમિયાંને જગજીવનના કહેવા પ્રમાણે ચાલવાની વસિયત કરી તેને સોંપ્યા હતા, પણ પાછળથી જગજીવન પર અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થવાથી ઇબ્રાહિમ તેને મારી નાખવાને તેના ઘરને ઘેરો ઘાલ્યો તેમાં જગજીવન (એક બિહુ બ્રાહ્મણની દશામાં જન્મ્યા છતાં) એક શરવીરની માફક લડ્યો હતો. પાછળથી તેને પોતાની છતની આશા ન રહેવાથી મોટા ભાઈ હુશેનમિયાંને માત્ર મળવાની માગણી કરી. તે પ્રમાણે તે મળવા લઈ આવતા હતા ત્યારે રસ્તામાં “ પંચ હટદી ” નામના સ્થળમાં એક સીદી સિપાઈએ ઇબ્રાહિમની છુપી આજ્ઞાથી તેને તલવારનો ઝટકો માર્યો એમ કહેવાય છે. તે પછી બીજા સિપાઈઓએ પોતાની તીક્ષ્ણ તલવારથી તેના શરીરના

સેંકડો કટકા કરી નાખ્યા. તેના શરીરના અનેક મૃત ખંડો ફૂટવા લાગ્યા તેના પર પાણી પણ કોણ નાખે ?

અહો ! કયો દૃતજ પુરૂષ કહે છે કે મોટો વહેલો પણ દુનિયા-માં ખુરાઈતો બદલો નથી મળતો ? આ શેનો બદલો ! આ દુઃખદ પણ ન્યાયમય ચિતાર જ્યારે અમારા અંતર અક્ષુ પાસે ખરો થાય છે ત્યારે તો ચિતરવા માટે હાથમાં મગ્નૂત પકડેલી કલમ પણ ધ્રુજે છે. કરશો તેવું પામશો.

કરણી તેવી પાર ઉતરણી.

“ ઇન્છે જેવું અવરનું તેવું આપનું થાય.

નહિ માનો તો કરી જુઓ, જેથી તુરત જણાય ” ક. દ. ડા.

જે તુલું સિપાઈએ પ્રથમ જમાદાર કૃતેહમહમદને સ્વામી ઓળખાવ્યા હતા તેણે આ જગજીવનના મોતના સમાચાર સ્વામીને કહ્યા. શું તે સાંભળી સ્વામી ખુશી થયા હશે ? કદી નહિ ! આ સમાચાર સાંભળી તે મહાપુરૂષની આંખમાં અશ્રુ આવ્યાં. ઇશ્વર તેનું ભલું કરે. નર નારાયણ દેવ તેને સદ્ગતિ આપે. એમ કહી પેલો સિપાઈ જે તે સમયનું આખેડુન વણું કરી સ્વામીને ખુશી કરવા ધારતો હતો તેને જોતો જાંઘ કચે. અને પોતે કે જે, ખારણાથી બહાર ઉભા હતા ત્યાંથી ખિન્ન વદને અને સજળ નયને પાછા મંદીરમાં ચાલ્યા ગયા.

પ્રિય વાંચનાર ! શું શત્રુને માટે અશ્રુપાત કરતાં તમે કોઈને જોયો યા સાંભળ્યો છે ? દુશ્મનનું “ ભલું થાઓ ” એ વાક્ય તમારે કાને કયાંય પડ્યાં છે ? કયા મહાપુરૂષે શત્રુની સદ્ગતિ ઇચ્છી છે ?

અરે, પણ સંત પુરૂષોને શત્રુઓ જ કયાં છે ? મહાત્માઓના તો બધા મિત્ર જ છે. અલૌકિક ચમત્કારીક અને નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ-મય પુરૂષોને સાધારણ અને પ્રેમમાં મત્ત થયેલા પુરૂષો “ પરમેશ્વર ” વિના બીજું શું કહે ? કેમકે તેવા ગુણો સાધારણ મનુષ્યોમાં હોવા અસંભવિત છે. “ મનુષ્ય યોગ બળે ઇશ્વરત્વ મેળવે છે ” એ નિઃસંદેહ છે. હે ઇશ્વર ! એવા મહાપુરૂષોને એકવાર આ આર્ય-ભૂમિમાં મોકલ ! ભારત વર્ષનો ઉદય પૂર્વે પણ એવા મહાત્માઓથી

થયો હતો, હાલ થાય છે અને ભવિષ્યમાં થશે. એવા મહાન પુરુષો જ ભરતખંડની અમુલ્ય અને અખૂટ દોહત છે.

(કુંડળિયો)

“ ફત્તા મર ગયા ફટકસે થટ કર છોડયા દામ.
જગજીવન યોં જટકસે કટક ન આયા કામ.
કટક ન આયા કામ પૈસા ખૂબ જિલાયા.
ચેલી જગતકી ચાલ કામ કોહિ નલિ આયા.
કહે દીન દરવેશ ઇનું ને ખાયા ખત્તા
થટ કર છોડયા દામ ફટકમેં મર ગયા ફત્તા.”

કારાયલ સમો અને કપુરીસંધાર.

સિંધના નગર સામેઘ શહેરથી થોડે દૂર આવેલા લાખાધારાના એ પુત્રા મોડ અને મનાઘએ કેટલોક ભાગ સ્વાધીન કર્યો. તે સમય ઈસ્વીસનની નવમી સદી આશરેનો હતો. તેમાંના મેવાડ વંશને ઇતિહાસ લખવામાં આવ્યો છે. તેમના આવ્યા પહેલાં તે ભાગ કચ્છમાં વાઘેલા, ચાવડા અને કાઠી રાજાઓના કબજામાં હતો. અને જે કાઠીઓને પાછળથી સમા રાજવંશીઓએ રફતે રફતે કચ્છમાંથી નસાડ્યા તેઓ સૌરાષ્ટ્રના વિવિધ ભાગોમાં જુદા રાજ્યો સ્થાપી વસ્યા. ને તે પરથી તે દ્વિપકલ્પનું નામ કાઠિયાવાડ પડ્યું. તે કાઠી લોકોનાં કચ્છમાં ક્યાં ક્યાં કેટલાં અને કયે કયે સ્થળે રાજ્યો હતાં, તેમજ તેમાં કયા જાણીતા મોટા રાજાઓ થઇ ગયા તે વિષે કચ્છના ઇતિહાસ લખનારા કાંઈ પણ પ્રકાશ પાડી શકતા નથી. એટલે સમારાજ વંશીઓના કચ્છમાં આવ્યા પહેલાં જાણે કચ્છમાં કેાઈ રાજાઓ જ નહોતા એમ તે સમયનો ઇતિહાસ જ લખાયો નથી. તે બાબતની શોધ કરવાનાં પુષ્કળ સાધનો કચ્છમાં મોજુદ છે. સ્થળે સ્થળે કાઠીઓના સમયનાં શહેરો, ગામો અને તળાવો વગેરેનાં ખંડેરો જોવામાં આવે છે. લોકોને તે વિષે પુછતાં તે કાઠીઓના વખતનાં છે એટલો જ જવાબ મળે છે. પણ તે વિષે કાંઈ પણ જાણવા જોગ હકીકત મળતી નથી. સમારાજ વંશીઓના ભય-ત્રાસથી નાકેલા કાઠીઓ પોતાની પુષ્કળ દોલત કચ્છની જમીનમાં દાટી ગયા હતા. તે બાબતની નોંધ તેમણે પોતાના ચોપડાઓમાં ચોક્કસ રીતે કરેલી તેને આધારે તેઓ પોતાની સઘળી દોલત ધીરે ધીરે સમય પામીને ઉપાડી ગયા. સંયોગવશાત્ કેાઈની તેવી દોલત કચ્છના જૂગલમાં રહી પણ ગઈ હશે. આ કાઠી લોકોના કચ્છના અમલનો ઇતિહાસ મેળવવા માટે તે લોકોના ચોપડા અને તેમના ભાટોના ચોપડા ઉપ-યોગી થઇ શકે તેમ છે. પાછલા કાળમાં જે કાઠીઓ પોતાની કચ્છમાં સંતાડેલી દોલત કાઢવા આવતા તે એક ચોરની પેઠે સંપૂર્ણ સાવચેતીથી

આવી ચોપડામાં લખેલાં ચોક્કસ નિશાનો પરથી તે સ્થળ શોધીને તે દોલત શુપચૂપ સાંદીઆઓ ઉપર ઉપાડી જતા. જ્યાંથી તે દોલત કાઢતા ત્યાં તેઓ લક્ષ્મીપૂજન કરતા અને તે સ્થળપર એક નાની ખોલા (પતંગ) ના રંગની ચુંદડી અને પાંચ રૂપાના સિક્કા મુકી જતા. આવી નિશાનીઓ ઘણા લોકોના જ્ઞેવામાં આવેલી છે. તે વિષયમાં એમ પણ ઘણી વખત બન્યું છે કે એક વખત હાલારમાં કોઈ કાઠીને ઘેર ચોપડામાં વંચાતી નોંધ બદારથી સાંભળી તેનું સ્થાન અને નિશાનીઓ ખ્યાતમાં રાખી લઈને તે જગોએથી બધી દોલત તે કાઠીને બદલે પેલો સાંભળનાર જ ખોદી લઈ ગયો હતો અને કાઠીએને ત્યાંથી વીલે મળે એ પાછા ફરવું પડ્યું હતું એવી વાર્તા પણ ઘણી સંભળાય છે.

કચ્છમાં સમા લોકોએ તેમને નસાડ્યા તે પહેલાં કેટલા સૈકાથી આ કાઠી લોકોનો અમલ હતો તે પણ કોઈ જાણતું નથી. અર્થાત્ કચ્છમાં કાઠીઓના રાજ્યનો ઇતિહાસ આ સુધારા અને શોધખોળના જમાનામાં પણ કેવળ અંધારામાં છે. તે વિષે તપાસ થવાની જરૂર છે.

સિંધમાંથી આવેલા એ સમા રાજકુમારો મોડ અને મનાઈએ કચ્છમાં રાજ્ય સ્થાપ્યાં. તેમાં મોડ અને તેના વંશવાળાઓએ અનુક્રમે પાટગઢ, શુંતરી, કંથકોટ, ખોતાડો, અંજોર, કેરા અને પદ્મર-ગઢમાં રાજ્ય ગાદીઓ સ્થાપી ત્યાંજ રાજ્ય કર્યું. તે વંશના છેલ્લા રાજા જમ પુંચરાને કચ્છમાં જન્મ્યો નામે પ્રસિદ્ધિ પામેલા ખૈતેર રૂમી (ઇટાલીયન કે તુરકી) લોકોએ મારી નાંખ્યો. તેથી સમાઓની એ શાખાની સમામી થઈ. વચ્ચે કેટલોક સમય ખાલી જવા બાદ નગર સામૈઈથી આવી, જમ ઉત્તરથી આદમા પુરૂષ જમ લાખા ગ્વડાળીએ કચ્છમાં લાખીઆવીઅરામાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. આ રાજાના વખતથી આ સમા રાજવંશીઓ જાહેર કહેવાયા. મનાઈના વંશજો “કેર” રજપૂતો કહેવાયા; તથાપિ તે બંને વંશવાળાઓએ “જમ”ની પદવી કાયમ રાખી. પરંતુ જ્યારે મોડનો પૌત્ર દુત્ર ખોલાડી અણગોરના કિલ્લામાં રાજ્ય કરતો ત્યારે કચ્છના ઉત્તર ભાગમાં પચ્છમ નામે રણ-દ્વીપ (બેટ) માં સમા રાજવંશીઓની એક શાખાનું બળવાન રાજ્ય હતું. આ લોકોનો કોયો પૂર્વજ, કયા સમયમાં સિંધથી ત્યાં

આવ્યો અને તેણે કોની પાસેથી તે બેટ જીતી લીધો. અર્થાત્ તે પૂર્વે ત્યાં કોનું રાજ્ય હતું એ વિષયમાં પણ કચ્છના ઇતિહાસમાં કશુંએ ઉલ્લેખ નથી.

આ સમાઓની રાજધાની પચ્છમના કુનરીઆ નામે ગામમાં હતી. હાલ તેને જામ “કુનરીઓ”^૧ કહે છે. આ સમા ધર્મ કર્મે હિંદુ હતા. તેમને આજથી ત્રણસેક વર્ષ પહેલાં કોઇ બાદીનર નામના ઓલીયા-પીરે મુસલમાન કર્યા. તથાપિ હજુ તે લોકો પોતાનાં નામો તથા ખીજ કેટલીક રીતભાત હિંદુઓના જેવીજ રાખે છે. તેમનો મુખ્ય ‘જામેતર’ “જમ” કહેવાય છે. તે લોકો લગાયક શૌર્ય ધરાવનારા અને કચ્છની ઉત્તર સરહદના બચાવ માટે કિલ્લા જેવા હતા. આ સમાઓની એક શાખા ઉગમણી કાંડી (મુંદ્રા તાલુકા) ના ગોઝેર (ગોહેર) સમા નામે ગામમાં છે. તેઓ પોતાને હિંદુ કહેવડાવે છે. પરંતુ આચારાદિમાં તેઓ અર્ધ મુસલમાન જેવા છે. તે ઉપરાંત પચ્છમથી આવેલા એક સમાને ભુજની વાયવ્યે ત્રણેક ગાઉ પર “બાઉઓ” નામે ગામ આપી ભુજના આગલા કોઈ ગાદી પતિએ વસાવેલ છે. તેના વંશવાળાઓ હજુ ત્યાં વસે છે. તેઓ ધર્મે મુસલમાન છતાં તેમનાં નામો વગેરેમાં હિંદુપણું દેખાય છે. આ પ્રમાણે સમામાંથી થયેલા જડેજા ઉપરાંત ત્રણ સ્થળે ખીજ સમાઓ કચ્છમાં વસે છે. તેમના ઇતિહાસ સંબંધી અધી હકીકત અંધારામાં છે. તે સમા લોકોના બાટોના ચોપડામાંથી મળી શકે તેમ છે. તે વિષે અમારી કોશીય

૧ કચ્છના રૂદ્રાણી માતાના સ્થાન નજીક ખીજું એક “કુનરીઆ” નામે ગામ છે તેને ઉપલા જામ કુનરીઆથી જુદો પાડવા “કચ્છ કુનરીઓ” કહેવામાં આવે છે. જામ કુનરીઆમાં પણ પૂર્વની કશીયે જાહોજલાલી નહોતાં તે હાલ એક ગામડુંજ છે.

૨ આ પ્રખ્યાત પીરનું સ્થાન કચ્છના સૌથી વધારે જ્યાં વાળા પર્વત “કાળા” ઉપર છે. તેથી પર્વતને પણ લોકો ‘કારો બાદીન’ કહે છે. આ ઓલીયા પુરપનું પુરું નામ અમને જણ્યું નથી, પરંતુ તેઓ “બદીના” ના રહીશ હોવાથી તેમની ઓળખ બાદીન હશે એમ માની શકાય છે. સમા લોકોમાં આ પીરની ભારે માન્યતા છે.

જરી છે. પરંતુ સમય અને દ્રવ્યનો વિશેષ ભોગ આપ્યા સિવાય આવી હકીકતો મળવી દુર્લભ છે.

જ્યારે જામ કુલ અણગોર અને બોલાડીના કિલ્લાઓમાં રહી આસપાસના પ્રદેશ પર અમલ કરતો હતો ત્યારે પચ્છમના કુનરી-આમાં જામ અભેરાજ નામે સમો રાજા ગાદી પર હતો. તેની ઉમ્મર પચાશ વર્ષ ઉપરાંત હતી. તેને બે પુત્રો હતા. તેમાં મોટાનું નામ ભોજરાજ અને નાનાને કારીયલનાં દુકામણાંના નામથીજ બોલાવતાં હતાં. મોટો ભોજરાજ શાન્ત સ્વભાવનો અને એક રજપૂતને શોભે તેવા ગુણોથી વિભુષિત હતો. નાનો કારાયલ કે જેની ઉમર વીશ વર્ષથી વધારે નહોતી. તે ધણો કદાવર, જોરાવર, કસરતખાજ, અને અસાધારણ શરવીર હતો. ઈશ્વરે જેમ તેનામાં અસાધારણ વીર્ય અને બળ મુકેલાં હતાં તેમ તે એક નવયુવાનને શોભે તેવી ખૂબસૂરતીથી પણ ભરપૂર હતો. અમારા મતે વીરત્વ અને ઉદારતાને નિકટ સંબંધ છે. ખુદ્ધા જે લોકો બહાદુર છે તે ઉદાર પણ હોય છેજ. અને જેઓ દિયકારા છે તે કંજુસ પણ હોય છેજ. વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહેવામાં આવે તો બહાદુરી અને દિલાવરી એકજ વસ્તુ છે. જે લોકો શરીર જેવી અલબ્ધ વસ્તુને આપી દેવા કે ખોષ દેવાને માટે ઉદાર છે તેઓ દ્રવ્ય જેવી સુલભ વસ્તુને માટે કેમ અનુદાર થાય. ત્યારે “ દૂધ ત્યાં સાકર ને છાશ ત્યાં મીઠું ” એ કહેવત અનુસાર વિરુદ્ધમાં કંજુસાઇ અને વીરતામાં ઉદારતા એ સામાન્ય રીતે પેરોવાયલાં જ છે. એ દરેક મનુષ્ય પોતાની આસપાસ દ્રષ્ટી કરશે તો તેને પ્રત્યક્ષ જણાયા વિના નહિ રહે.

એ નિયમાનુસાર જામ અભેરાજનો નાનો કુંવર કારાયલ જેમ અસાધારણ પહેલવાન અને શરવીર હતો તેમ ઉદારતાનો ગુણ પણ તેનામાં હતો. તે ઉદારતા સંબંધે એવાજ છેલ્લા સિદ્ધાંત ઉપર હતો કે:—

દિલકે શોખકી ખાતર, ચખ માર ડાલ ધનકું;

ગર મરદ હય આશક. તો કોડી ન રખ કફતકું;*

* પ્રખ્યાત મુસલમાન દિલ્લોસોફર નઝીરની કવિતાનાં આ ચરણ છે.

કારાયલને તેના પિતા તરફથી જે દ્રવ્યાદિ મળતાં તેના ભોક્તા માગણુ અને મોહતાજ લોકો થતા. સારામાં સારી વસ્તુ પછી તે ગમે તેવી કીંમતી હોય પરંતુ કોઇ યાચક મનુષ્યે તેની પાસે યાચના કરી તો તેને મળી જ ચુકી એમ સમજવું કારાયલને કવિતા સાંભળવાનો પણ ભારે શોખ હતો, તેથી ભાટ ચારણ મીર માગણુ વગેરે યાચક લોકોની તેની પાસે ઠટ્ટા જનમતી. કારાયલે પોતાની અસામાન્ય ઉદારતાથી પોતાનું એક મજબુત મીત્રમંડળ બનાવ્યું હતું. જ્યારે તેના આપ તરફથી મળતી સંપત્તિ યાચકોને દાનમાં આપવાને માટે બસ થઇ નહિ ત્યારે કારાયલે પોતાના સોબતિયો સહીત આસપાસના પ્રદેશોમાં ધાડ પાડવા માંડી અને તેમાં મળતા દ્રવ્ય વડે તે યાચકો અને દીનજનોને સંતોષવા લાગ્યો. જે કે લૂંટનું કામ નીતિના કાનુનથી વિરુદ્ધ છે એ વાત કારાયલ જેવો સુસ્ત રાજકુમાર જાણતો નહોતો એમ નહોતું પરંતુ તેને ધનવાન કંજુસો તરફ તિરસ્કાર હતો. જેને પરમેશ્વરે ધન આપ્યું છે તેનો તેણે સદુપયોગ કરવો જ જોઇએ. તેમ ન કરતાં જેઓ માત્ર સંચય કરનારા છે તેમને તે લૂંટતો અને તે દોલત ગરીબોને અને હાઝતમંદોને વહેંચી આપતો ! આ સુધરેલા જમાનામાં પણ આ અભિપ્રાય ધરાવનારા અને તે પ્રમાણે અમલ કરનારા લોકોનો અમુક વર્ગ યુરોપમાં છે એમ સાંભળ્યું છે. ધીમે ધીમે કારાયલના નીતિ વીરુદ્ધ વર્તનની વાત જનમ અભેરાજના કાન સુધી પહોંચી ત્યારે તેણે પોતાના પુત્રને વારંવાર પાસે બોલાવી સમજણ આપી. પરંતુ કારાયલ પોતાના તે કામથી પાછો હઠ્યો નહિ. ત્યારે છેવટે તેને ઘણી દિલગિરીથી તેના પિતાએ પોતાનો મુલક છોડી જવાની આજ્ઞા આપી. તે આજ્ઞાને કારાયલે શિરતાજ કરી, સૌ વડીલો અને સ્નેહી સંબંધીઓને મળી ભેટી જ્યારે તે શહેર બહાર નીકળ્યો ત્યારે તેની સાથે ઘોડેસ્વાર સમા રજપૂત જવાનોનું એક નાનું સરખું લશ્કર હતું. આ સર્વ કારાયલના સહગામી મીત્ર-અંધુ હતા. તેઓ બધા કારાયલની સાથે દેશવટે જવાને માટે નીકળ્યા હતા.

કારાયલ કુનરીઆથી નીકળી પોતાના મીત્રો સહિત દર મજબલ

કરતો ‘માકપટ’ અથવા હાલ જેને ‘નખત્રાણા તાલુકો’ કહે છે ત્યાં આવ્યો. આ ભાગમાં કાઠીઓનું રાજ્ય હતું. મુલક પહાડી છતાં ધાગાઓની* જમીન ખેતીના ઉપયોગમાં આવતી હતી. તેમ છતાં લોકોનો મુખ્ય ઉદ્યોગ પશુ પાલનનો હતો અને સંપત્તિ પણ પશુઓની જ મુખ્યત્વે હતી. આજ જેમ અમુક માણસની મોટાઇ તેના દ્રવ્યની સંખ્યા-લાખ, કરોડ વગેરેથી થાય છે, તેમ તે કાળે મોટાઈની આંકણી પશુઓની સંખ્યાથી થતી. તથાપિ વ્યાપારી લોકો પાસે હાલનું સોનાં રૂપાના આકારનું દ્રવ્ય અને અનાજનો સંગ્રહ પણ રહેતો હતો. કારાયલે બાયાંણાન નામે ડુંગરમાં પોતાનું રહેઠાણ કર્યું. અને આસપાસના પ્રદેશમાંથી, તે પોતે અને તેના સાથીઓ લૂંટ કરીને દ્રવ્યાદિ લાવતા તે વડે કારાયલ પોતાના પ્રિય માગણો અને રંક લોકોને દાન કરતો. આવો વર્તીવ કરતાં કેટલોક સમય વીતી ગયો. કારાયલ સમાના અસીમ બળ તથા સાહસ અને ઉદારતાનાં ગીતો રાવણ હથે વગાડનારા લિલ્લુકો, ભાટ ચારણો, ઢાઢીઓ અને તેમની સ્ત્રીઓ ગાવા લાગી. વખતે વખતે આ નવીન બહારવટીઓને પકડવાને માટે આસપાસના રાજાઓ અને સરદારો યતન કરતા. પરંતુ કારાયલ પોતાના બળ, શૌર્ય અને ચતુરાઈથી દરેક વખતે છટકી જતો. તેમ

* જે પર્વતની ઘાટો વચ્ચે જે જમીનના સપાટ અને રેતાળ, ખેતીને લાયકનો ભાગ હોય છે તેને કચ્છમાં ધાગો કહે છે. આવી જમીનમાં ધણું કરીને ખેતીના ઉપયોગ માટે કુવા ખોદતાં પાણી પુષ્કળ જથ્થામાં નીકળે છે. માકપટ એવી જમીનમાં છે.

+ આ “બાયાણા” નો ડુંગર નખત્રાણાથી ઉત્તરે છે. તે પર્વતની પશ્ચિમ બાજુએ સાગ પર્થરમાં કોરેલું કારાયલ સમાનું ભોયરે હાલ પણ બતાવવામાં આવે છે. ૨૦૦ માણસો બેસી શકે એટલું તે મોટું છે. તેની લંબાઈ કરતાં આડી પહોળાઈ વધારે છે. ને બાજુના ભાગમાં અંધકાર રહે છે. આ ડુંગર સામાન્ય ઉંચાઈનો છે. એ ઉપરાંત ગરડા લખપત તાલુકાના ગામ અટડો, મુંધાન અને શિયોતની વચ્ચે એક નાની ટેકરીમાં ગુફા છે. તેને કેટલાક કારાયલ સમાની ગુફા કહે છે. અને કેટલાક તેને ખાંપરા-કોડીઆ નામે પ્રસિદ્ધ ચોરોની ગુફા પણ કહે છે. અમે નખત્રાણા પાસેના બાયાણા ડુંગરની ગુફાને જ કારાયલની ગુફા માનવાનું યોગ્ય ગણીએ છીએ.

તે પ્રદેશમાં પણ તેના આભારી માગણાદિ મીત્રાની ફેજ એટલી બધી વિશાળ હતી કે રાગ્ગએના રાજમહેલોની બાતામીએ તે પોતાની ગિરિ-કંદરામાં મેળવી શકતો. તેમ તે ગરીબોનો દાનવીર હોઇને માત્ર શ્રીમંત કંઠુસોનો જ દુશ્મન હતો તેથી ત્યાં નિર્ભયતાથી વસતો હતો. તેની ઉદારતા સંબંધમાં કહેવાયું છે કે:-

“ચડેં મેઘ મલાર નેં કુણકેં કારાયત્ર બ્યા;

તું ડેમેં દાતાર, હજરેં હથેં તો વસેં”

અર્થ:-વાદળાંની ઘટા આકાશમાં ચડતાં જે કારાયત્ર (મેઘ) ટહુકાર કરે છે એ તો બીજા પણ તું કારાયલ તો કચ્છમાં એક જ દાતાર છે. જે હજારો હાથ વડે સદા વરસ્યા જ કરે છે.

કારાયલનું અજોડ દાનવીરપણું પુરવાર કરવાને માટે આ એક જ દુહો બસ છે. પરંતુ કારાયલ જેટલો ઉદાર હતો તેટલો શ્રીમંત ન હતો. એની શ્રીમંતાઈને હદ હતી. જ્યારે ઉદારતાને નહતી. જેથી તેના ધન ભંડારનું તળીયું વખતો વખત પાધરૂં થઈ જતું હતું. પરમ-કૃપાળુ પરમાત્માની એના પર અત્યંત કૃપા હતી અને તે જે દિશામાં જતો ત્યાંથી ધન અને ધાન્યના ઢગલાને ઢગલા તાણી લાવતો.

કારાયલ સમો જ્યારે આ પ્રદેશમાં બહારવડું અને લૂંટ કરતો હતો ત્યારે ત્યાં બીરૂ નામે ગામમાં સારો સંધાર નામે એક મોટો માલધારી પશુપાલક રહેતો હતો. તેની પાસે સેંકડો ગાયો, ભેંસો, સાંઢો, બકરા અને ગાડરો હતી. સંધાર લોકોનો તે જામોત્તર એટલે સરદાર મનાતો અને તે પ્રદેશમાં તેની મોટી ધજ્જલ હતી. સારા સંધારને પુત્ર સંતતિ નહતી. પણ મોટી વયે તેને કોઈ દેવના પ્રસાદથી એક પુત્રી પ્રાપ્ત થઇ હતી. આ પુત્રીની ખુશસૂરતી વગેરે જોઇને તેનું નામ “કપુરી” પાડવામાં આવ્યું હતું. સમયના પ્રભાવે કપુરી કાંઇક મોટી ઉમરની થઈ ત્યારે હામ હામથી તેના સગપણનાં માગાં આવવા

* હાલ નખત્રાણા કરબાથી ગાઉ દોઢેક પર દક્ષિણે બીરૂ અને બ્યાર નામે જોડાજોડ બે નાનાં ગામો છે. તેમાં રબારી અને સંધાર લોકોની વસતી છે. સંધારો હિંદુ રજપૂત હતા. અને સમા રાજવંશીઓ સાથે તેમનો સગપણ સંબંધ હતો. લાખા કુલાણીના ભત્રીજા જમ પુંચરાની રાણી રાજી સંધારોની

લાગ્યાં. પરંતુ “ મારી પુત્રી હજુ નાની વયની છે, લાયક ઉમરની થશે ત્યારે હું તેનું સગપણ કરીશ.” એવા ઉત્તરથી સારો સંધાર સૌને પાછા વાળતો.

સ્ત્રીઓની ખુબસૂરતીનો એકજ પ્રકારનો પાઠ ભણવાનો કવિઓ તથા ગ્રંથકારોનો એક રિવાજ થઇ ગયો છે. એવાં અતિશયોક્તિ ભરેલાં વર્ણનો વાંચવાથી વર્તમાનકાળમાં ચિત્ત આનંદિત થતું નથી. આ જમાનાને જે જોઇએ છે તે સત્યતાની સાંકળથી સંકળાયલું સ્વાભાવિકપણું છે. “ દાડમકળી જેવા દાંત અને તલના ડુલ જેવી નાશિકા.” ઇત્યાદિ વર્ણનોનો જમાનો હવે વહી ગયો છે. ખુબસૂરતી એ ઇશ્વરી બક્ષીસ છે. જેના પર પરમેશ્વરની કૃપા છે તેજ માણસ સૌંદર્ય સહિત જન્મે છે. સામાન્ય શહેરી લોકો, ખુબસૂરતી તો માત્ર રાજાઓ અને શ્રીમંતોના મોટા ભલકાદાર મહેલોમાંજ હોય છે એમ માને છે. પરંતુ ઘણીવાર જંગલના ઝુંપડાઓમાં જે સુંદરતા દેખાય છે તે રાજમહેલોમાં હોતી નથી. અલગત સૌંદર્ય અને શ્રીમંતાઇને કાંઈક સંબંધ છે ખરો. પરંતુ સુંદરતાનો સત્ય સંબંધ તો વંશપરંપરાના ઉત્તમ ખોરાક સાથેજ છે. અચાનક-સંયોગવશાત્-શ્રીમંત બનેલા ગરીબો, જેમનામાં ખુબસૂરતીનો અંશ પણ હોતો નથી તેમનાં સંતાનોમાં ‘ત્રીજી પેઢીએ ખુબસૂરતી આવે છે.’ એમ મુંબઇના લોકોના મોઢાથી સાંભળ્યું છે અને તે સત્ય જણાય છે. કેમકે શ્રીમંત થવાથી મનુષ્ય ઉત્તમખાન પાનાદિકને ભોક્તા થાય છે. અને તેની અસર વીર્ય દ્વારા ઉત્પન્ન થતી સંતતિમાં આવે છે. એમ ક્રમે ક્રમે નવા થયેલા શ્રીમંતોમાં ખુબસૂરતી આવે એ વાસ્તવિક છે. ત્યારે કયા ખોરાકોમાં સૌંદર્ય આણવાનો વિશેષ ગુણ છે તે વિષે વિવેચન કરતાં લંબાણ થાય અને તેથી વિષયાંતરનો દોષ આવે. માટે ટુંકામાં હું એટલું જ કહીશ કે, શ્રીમંતોને પ્રાપ્ત થતા વિવિધ પ્રકારના મેવા, મીઠાઈ અને પકવાનોમાં પણ સૌંદર્ય આણવાનો ગુણ છે. પરંતુ તે સર્વ કરતાં દૂધમાં તે ગુણ વિશેષ રૂપે છે. દૂધનો ચાલુ ખોરાક સૌંદર્ય અને બળ અને વસ્તુઓને આપનાર છે. જંગલમાં રહેતા પશુપાલકોનો મુખ્ય ખોરાક દૂધ અને તેમાંથી થનારા પદાર્થોજ છે. ચોખા વિગેરે અના-

જનો તેઓ જુજ ઉપયોગ કરે છે. આ દૂધનો ખોરાક તેમનામાં બળીષ્ઠ ખુબસુરતીને વસાવે છે. ત્યારે આપણા રાજ્યો અને શ્રીમંતોના મહેલોમાં જે ખુબસુરતી દેખાય છે તે બળ રહિત-કેવળ અશક્તિથી ભરપૂર નાજુક ખુબસુરતી હોય છે. એવી અશક્તિવાળી ખુબસુરતીવાળા મનુષ્યને કચ્છીમાં “ કાંગલ ” કહે છે. જેને હાથ લગાડતાં રંગ બદલીને કરમાઇ જાય તેને ખોટા રંગના ચુલાખના ધૂલની ઉપમા આપી શકાય.

આપણી વાર્તાની નાયકા કપુરી સંધારની ઉમ્મર હવે ૧૬ વર્ષો ઉપરાંત થઇ છે. તેનું કદ સીધું ડોક ઉંચી અને મુખાકૃતિ વગેરેના અવયવો જોઈએ તેવા પ્રમાણમાં સુઘટ હતા. તેની આંખો કાળી અને તેજસ્વી હતી. તેની દષ્ટિ સૌમ્ય અને નિર્મળ હતી. તે શરીરે નહિ જાડી કે નહિ પાતળી એવી ભરેલા ધાટની હતી. તેમ છતાં તેની જિયાઈ ખાસા સુતારી ત્રણ ગજની હોવાથી પહેલી નજરે જોનારને તે પાતળી જણાતી હતી. તેની ચામડીનો રંગ શુદ્ધ ગૌર નહિ પણ કાંઈકે રતાશ પડતો હતો. આવા ખુબસુરત અવયવોવાળી આ સોળ વર્ષની સુંદરી જેનું કવિલોકેએ સામાન્ય “ અબળા ” એવું નામ આપ્યું છે તે એક શરવીર પહેલવાનના જેટલું બળ ધરાવતી હતી. તે કપુરી સંધારનું બળ નિરર્થક ન હતું પણ તેનો તે સદુપયોગ કરતી હતી. કપુરીનો પિતા સેંકડો પશુઓવાળો હતો. કચ્છના મધ્ય અને ઉત્તર ભાગના સૂકા અને નિર્જળ મુલકમાં વરસના પાછલા ભાગમાં નદીઓ અને તળાવોમાં પાણી ખુટી પડે છે. ત્યારે પશુ પાલકો માટીના મોટા હવાડા બાંધી ચડશી વતી કુવામાંથી પાણી કાઢીને પોતાના ઘેરોને પાય છે, આ ઘેરોને પાણી સીંચીને પાવાનું કામ કપુરીએ પોતાના બાપ પાસેથી માગી લીધું હતું. તેના માટે તેણે એક પાડાની આખી છાગર* નો મોટો ચડો બનાવ્યો હતો. અને તેમાં દશ બેડાં પાણી આવતું હતું. એવો ચડો સોળ વર્ષની વયની કપુરી બાળબેલની પેઠે કુવામાંથી કાઢતી, કહે છે કે તે ભરેલો ચડો કુવામાંથી કાઢવાને તે પ્રદેશનો કોઇ પુરૂષ પણ તાકાત ધરાવતો નહિ.

* મુલેલાં ઘેરના આખા ચામડાને છાગર કહે છે.

આ કપુરી સંધારના અદ્ભુત બળની ખ્યાતિ આસપાસના પ્રદેશમાં સુવિદિત થઈ હતી.

કપુરી સંધારના અદ્ભુત બળ અને ખુબસૂરતીને લીધે હવે તેના સંબંધ માટે સામાન્ય પુરૂષોને બદલે સારા રાજકુમારો અને સરદારોનાં માગાં આવવા લાગ્યાં. કપુરી હવે ઉમ્મરઝાયક થયેલી હોવાથી તેનો પિતા આવતાં માગાંઓ વિષે તેને તેની માતા મારફત પુછતો. પરંતુ કપુરીએ પોતાને લાયક એવા બળવાન-પુરૂષની અર્ધાંગના થવાનો નિશ્ચય કરેલો હતો. અને તે વિષે તેણે પોતાની માતાને જણાવેલું હતું કે, “મારે પરણવાયોગ્ય પુરૂષ મને જોવામાં આવશે ત્યારે હું તમોને કહીશ.”

કપુરી સંધારે પોતાના લાયક પુરૂષની પરીક્ષા માટે એવો નિશ્ચય કર્યો હતો કે—“જે ખાનદાન અને લાયકીવાળો ખુબસૂરત પુરૂષ આ મારો આજો ભરેલો ચડો કોઇની મદદ વગર કુવામાંથી કાઢશે તેને હું પરણીશ.” આ પ્રતિજ્ઞાની પ્રસિદ્ધી પણ આસપાસના પ્રદેશમાં થઇ હતી. પરંતુ કપુરીનો આ રાક્ષસી ચડો કાઢવા જેટલી શક્તિ ધરાવનાર કોઇ મર્દ અત્યાર સુધીમાં હાજર થયો નહતો. ઘણા બળવાન જુવાનો તે કાર્યને માટે ઇચ્છા કરતા પણ જાહેરમાં અપમાન થવાની બીકે કોઇ બહાર આવતો નહિ, તેમ પોતાના બળ માટે ગર્વ ધરાવનાર કોઇ નિઃશંક પહેલવાન કપુરીને અઢાર વર્ષ પુરાં થઇ ઓગણીશમું બેઠું ત્યાં સુધી આવ્યો નહિ. તેથી તેના વિવાહ માટે તેના માતપિતા ચિંતાયુક્ત થયાં. પણ કપુરી પોતાની પ્રતિજ્ઞા માટે અડગ હતી. કદાચ એવો બળીષ્ઠ પુરૂષ ન મળે ને તેની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ ન થાય તો આ જન્મપર્યંત કુંવારિકા રહેવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. પરંતુ કોઈ નિર્બળ પુરૂષ સાથે લગ્ન કરી હાંદગી વ્યર્થ ગુમાવવાનો તેનો વિચાર ન હતો.

+ કેટલાકનું કહેવું છે કે-કારાચલ સમાનો કોઇ મશીઆઈ ભાઈ ‘ઓઝ-ચંદ’ નામે રજપૂત ઝાલાવાડથી તેની બહારવટીઆ તરીકેની બહાદૂરી સાંભળી તેની ટોળીમાં ભળવાને આવતો હતો. તેનું કપુરી સંધારે અપમાન કર્યું હતું. અર્થાત્ ટોરોના હવારામાંથી પાણી પીવાને તેને કહ્યું હતું. તે અપમાનનો બદલો લેવા તેણે પોતાના ભાઈ કારાચલને ઉશ્કેર્યો હતો.

કારાયલ સમાનો એક સોજની+ એક વખત આ બીરૂ અને વ્યાર વચ્ચેના નેશ-જળાશય-ઉપર આવી ચડ્યો. તે વખત કપુરી પોતાના ચડા વડે પાણી કાઢી હવાડો ભરતી હતી. તેની પાસે તેણે પાણી પીવાની માગણી કરી. પરંતુ આવા દાલ તરવાર બાંધેલા અક્કડખાં પુરૂપને ચાનક લગાડવા માટે કપુરીએ કહ્યું કે, “ પાણી પીવું હોય તો આ ભરેલો ચડો કુવામાંથી કાઢીને પીઓ. અગર તેવી તાકાત ન ધરાવતા હો તો આ પશુઓના પાણી પીવાના હવાડામાંથી તમારી તરસ મટાડો. ! ”

આ મેળું સાંભળી પેલો રજપૂત ઝંખવાણો પડ્યો. તેણે ચડા તરફ દષ્ટિ કરી તો તે કામ તેને મુશ્કેલ જણાયું. તેથી ગુપચુપ ત્યાંથી ઉઠીને ચાલતો થયો. અને બીજે સ્થળે જઈને તેણે પાણી પી પોતાની તરસ છીપાવી.

કારાયલના સોજની જવાનોને કપુરીસંધારે કરેલો કારી જખમ રૂખ્યો નહિ. તેથી તે જ્યારે પોતાના સરદાર પાસે પહોંચ્યો ત્યારે તેણે કપુરીની ખુબસૂરતીનું તથા પોતાના (તથા તે સાથે કારાયલ સમાના) અપમાનનું અનિશ્ચયોક્તિથી વર્ણન કર્યું. કારાયલની ઉંમર પચીસેક વર્ષની થઈ હતી. તેમ છતાં રાજ અને પિતાથી તળયલો તે એક ઘૂંટારો હોવાથી તેનાં લગ્ન થઈ શક્યા નહોતાં. તેથી આ વાતમાં તેને કંઈ રસ પડ્યો. તેથી ચોક્કસ દિવસે કેટલાક માણસો સહિત બીરૂ અને વ્યારના નેશ પર જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. અને નિમેલે દિવસે એક પહોર દિવસ ચડ્યે તેઓ બીરૂના નેશપર આવી ચડ્યા. તે વખતે કપુરી પોતાના નિત્યના પાણી કાઢવાના ઉઘોગમાં લાગેલી હતી. આ નવીન આવનારા ઘોડેસવારોના ટોળા પ્રત્યે સ્વભાવિક રીતે તેણે નજર કરી તો થોડા દિવસ પર આવેલો પેલો દાલ તરવાર બાંધેલો અક્કડ રજપૂત પણ તેમાં હતો. પરંતુ તેનું વધારે ધ્યાન ખેંચનાર તો તે ટોળીના સરદાર જેવો જણાતો કઢાવર અને મરોડદાર શરીરવાળો બળવાન કારાયલ સમો હતો. અત્યાર સુધી

+ આની સુચના બાબુને પાને ૧૪૪ નીચે આવા + વાદા નિશાનથી જે લખાયેલી છે તે વાંચી લેવી.

આવેલા તમામ પુરૂષોમાંથી કોઈએ કપુરીને આવું આકર્ષણ કર્યું નહોતું. અત્યારસુધી જોએલા પુરૂષોમાં કોઈના પ્રત્યે તેણે આવી લગ્ન કરવાની દ્રષ્ટિથી જોયું નહોતું. તેની હમેશની વૃત્તિમાં આજ તેને અજબ ફેરફાર જણાયો. તે પોતાના ઇષ્ટદેવને સંભારીને “આ પુરૂષ મારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરે એમ ઇચ્છવા લાગી.”

કારાયલને તેના સોબતીઓએ ઘોડાનો સામાન ઉતારી બિહાનું કરી આપ્યું. ત્યાં એક બાવળના ઝાડ નીચે તેની છાયામાં તે બેઠો. અને તેના માણસોમાંના ચાર જણ પ્રથમથી કરેલી ગોઠવણ મુજબ કપુરી સંધાર પાસે ગયા. તેમના સમ્મતતા ભરેલા સવાલના જવાબમાં તેણે પોતાની પ્રતિજ્ઞા વિદિત કરી ત્યારે તેઓએ એ વાતની ખાત્રી માગી. તે તેણે પોતાના ઘણાં વડે* આપી. તે પણ કારાયલના માણસો કપુરીના પિતા પાસે પુછવાને ગયા. તેણે કપુરીની શરતમાં સંમતિ બતાવીને પ્રખ્યાત કારાયલ સમાને જોવા તથા મળવા તે નેશ પર આવ્યો. દૂરથી આવતા વૃદ્ધ રજપૂત-સારા સંધારને બેટવા માટે કારાયલ ઉભો થયો. ને કેટલાંક ડગલાં સામે ગયો. તેણે પણ તેને પચ્છમના જમના કુમાર તરીકે યોગ્ય માન આપ્યું. રજપૂતની રીતિ પ્રમાણે બંને જણ એક બીજાને મળ્યા બાદ કારાયલે તેની પુત્રીની દુસ્કર પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી. ત્યારે આ વૃદ્ધ રજપૂત ઘણો ખુશી થયો અને “જગદીશ્વર તમારો સહાયક થાય !” એમ આશિષ આપી. ત્યારબાદ સર્વે જણ નેશ પર ગયા. કપુરી તેના ચડાનું ચંદનું મુકીને થોડે દૂર ઉભી રહી. કારાયલે પોતાનો કડી-બંધ મજબુત કરી, અંગરખાની ખાંભો ચડાવી, ઇશ્વરનું નામ લઈને ચડો કુવામાં નાખ્યો. સૌ જોનારા આ સમારાજવીને સહાય થવા ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરતા હતા. તેમાં ખુદ કપુરી પણ મુખ્ય હતી. કપુરી સામાન્ય રીતે અદખની ખાતર થોડે દૂર ઉભી રહી. બીજી દિશામાં જોવાનો જોકે તે દેખાવ કરતી હતી તોપણ તેનું બધું ધ્યાન પેલા ચડાના કાઢનાર રજપૂત જવાનમાં જ પરોવાયેલું હતું. કપુરીને તે ચડો કાઢતાં પ્રથમ કારાયલે જોઈ હતી તેથી તે ચતુર મદદે ચડો

* પશુઓને જંગલમાં ચરાવનાર અને તેની સંભાળ રાખનારા માણસોને ઘણાં તથા ગાવાળો કહે છે.

કાઢવામાં અસીમ બળ ઉપરાંત જે થોડી કળની જરૂર હતી તેપણ ધ્યાનમાં રાખી લીધી હતી. તે મુજબ તેણે નવાણના થાળાની ડોર-ણમાં કુવા તરફ એક પગ ટેકવી ગરગડી પરથી રાંઢવું ખેંચ્યું. ગર-ગડીના અવાજ સાથે ચડો અને કપુરીની ઉમેદ ઉઠે ચડવા લાગ્યાં ! કારાયલની વિલક્ષણતા અને ચાલાકી જોઈ કપુરી પણ ધડી ભર થંભી ગઈ. કેટલીયે મુદતથી સુકાતી જતી તેના અંતરની આશાવધીને કંઈક નવીન જલ બિંદુનું સિંચન થયું. વીર નરની શોધમાં ને શોધમાં નિરાશ બની છેવટે પાછી ફરેલી તેની હરિણી સમી કાળી અને ચપલી આંખો એક પલકારો પણ લીધા વિના કારાયલના વીર કાર્ય તરફ આશા ભરી નિહાળવા લાગી.

ચડસી નીચે ગઈ તેવી જ ભરાઈ અને તરત જ આ રજપૂત સરદારના વીર બાહુ વટે ખેંચાઈ એક કુલના દડાની પેઠે બળે કાંધ પણ શ્રમ વગર ઉપર ચડતી હોય તેમ ચડવા લાગી. ચડસી ઉંચી ચડતી જાય છે અને આ તરફ કપુરીની કરમાઈ ગયેલી આશાઓ પાંગરતી જાય છે. સ્નેહ સાગરના ઓસરી ગયેલા પૂરથી તેટલા જ જોસથી ચડવા લાગે છે. જીવન ભરમાં બળે આજે કોઈ નવીન જ સૃષ્ટિ તેને માટે રચાતી હોય એમ તેને લાગ્યું. વિધાતાએ કપુરીનો આજનો દિવસ સોનાનો નિર્મેલો હતો. આ હકીકત લખતાં જેટલો વખત લાગે છે તેથી પણ ઓછા સમયમાં કપુરીનો આખો ભરેલો ચડો એકલે હાથે કુવામાંથી ખેંચીને થાળામાં નાંખ્યો ! છેલ્લી વધારે ખેંચથી ચડો વધારે ઉંચો જઈને થાળામાં પછડાયાથી તેમાંથી પુષ્કળ પાણી ઉડ્યું. તેથી કારાયલનો પાયજીમો અને બીજાં લૂગડાં પલબ્યાં. તોપણ એકંદરે જોતાં ટેવ ન છતાં અહભૂત બળથી તેણે તે અહ-ભૂત ચડો કાઢ્યો. તે માટે સર્વ જોનારાઓએ મોટો હર્ષનાદ કર્યો. સારા સંધારે કારાયલને પોતાના જમાઈ તરીકેનો વિવેક સત્કાર કરી ઘેર આવવા માટે આમંત્રણ કર્યું ત્યારે કપુરી સહર્ષ લાજ કાઢીને ગુપ-ચુપ પોતાના ઘર તરફ રવાના થઈ ગઈ.

કારાયલને, તેના સોબતીઓ સહીત સારો સંધાર પોતાની ડેલીએ તેડી લાગ્યો. તેમને ધલાયદો ઉતારો આપી તેમના ખાનપાનાદિકને માટે સારો બંદોબસ્ત કર્યો. ત્યારબાદ જ્યોતિષી બ્રાહ્મણોને તેડાવી

લગ્નનો શુભ દિવસ મુકરર કર્યો. એટલે કપુરીના વિવાહનાં ગીત ગવાવા લાગ્યાં. સારા સંધારે પોતાની એકની એક પુત્રીના વિવાહમાં પોતાના દૂર દૂરના રનેહી સંબંધીઓને આમંત્રણ કરી લગ્ન પ્રસંગ માટે તેડાવ્યા. ને મોટા ખર્ચ અને ધામધૂમથી આર્ય રીતિ મુજબ “કારાયલ સમા અને કપુરી સંધાર”નાં લગ્ન કરી આપ્યાં. લગ્નની પહેરામણીમાં સારા સંધારે પોતાની પુત્રી તથા જમાઇને ઘણાં ધન માલ આપ્યાં. તેમાં ઉપયોગી પશુઓનો સમુદાય પણ ઘણો મોટો હતો. તે ઉપરાંત કારાયલના સોળતીઓને તથા પોતાના સગા સંબંધીઓને પણ તેમની લાયકાતથી વધારે પહેરામણીઓ આપી વિદાય કર્યાં. આ સમારંભમાં કારાયલે માગણુ લોકોને મોટું દાન આપ્યું ને તેમાં લગ-લગ પોતાનો ખજાનો ખાલી કરી નાંખ્યો. કારાયલ સમાએ પોતાના મીત્રોને કહ્યું કે, “હાલ થોડા દિવસ મને મારા સસરા બહાર જવાની રજા નહિ આપે, માટે તમો સર્વ જણ આપણા સ્વદેશ પચ્છમની એક સફર કરી આવો. મારા પિતા બન્ધુ અને બીજા સંબંધીઓને મારા પ્રણામ કહેશો. અને મારા લગ્નની ખુશખબર તેમને જણાવશો.” આમાંના કેટલાક જણ જવાને નારાજ હતા તેમ છતાં તેમને સમ-જીવીને કારાયલે દેશ મોકલ્યા. તેમની મીત્રતા તથા વફાદારી માટે ઉપકાર માન્યો. માંડ માંડ તેઓ તેને છોડીને સ્વદેશ પચ્છમ તરફ ગયા. ત્યારબાદ કારાયલ બીરમાં પોતાની મનોવાંછિત પત્ની સાથે ગૃહસ્થાશ્રમનું સુખ અનુભવવા લાગ્યો.

કારાયલને બીરમાં રહેતાં કેટલાક સમય વીત્યો. તે દરમ્યાન તેના પચ્છમનાં મીત્ર બન્ધુઓમાંના કેટલાક તેને પાછા આવી સ્બ્યા. તેમની મદદ વડે કારાયલ, શ્રીમંત કેળુસોને લાંટી ગરીબ અને માંગણી-આર લોકોની હાજતો પુરતો. અત્રે તેના બારેક માસના નિવાસ બાદ તેના ગૃહસ્થાશ્રમના પરિણામ રૂપ એક સુંદર પુત્ર રત્નની પ્રાપ્તિ થઈ. ન્યોતિષ શાસ્ત્રીઓએ તેની જન્મ કુંડલીમાં તેને માટે રાજયોગ બનાવીને તેનું નામ ‘વીંઝાર’ પાડ્યું. આવા અસીમ બળવાળાઃ સ્ત્રીપુર-

* મનુષ્યની ઉત્તમતા સંબંધે પિતૃપદની જેમ શ્રેષ્ઠતા માની છે. તેમ માતૃપદની શ્રેષ્ઠતા પણ ઘણીજ ઉપયોગી છે. તે બાળતંત્રાં પ્રખ્યાત “હઠા કેર અને હોથલ નિગામરી”ના પુત્ર જન્મ જન્મરા વિષે કાઠીયાવાડી

પથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રમાં ખુબસૂરતી અને શક્તિ હોય એ સ્વાભાવિક છે. કાળના વહન સાથે વીંઝારનું બળ, ખુબસૂરતી અને બુદ્ધિ કૌશલ્ય વધવા લાગ્યાં. તેને તે કાળમાં અપાતી જરૂર જોગી કેળવણી આપવામાં આવી હતી. પરંતુ પુત્ર એ પિતાનું પ્રતિરૂપ છે. જેનામાં તેના પિતાના સર્વ ગુણરૂપ સમાયલાં હોય તેજ તેનો પુત્ર છે. એ ન્યાયે વીંઝારમાં તેના પિતાની ચૌર કળા સર્વાંશે ઉતરી હતી. કેટલીક વાતમાં તે પિતા કરતાં પણ સદાચેતુ ચતુર હતો.

ન્યારે વીંઝારની ઉમ્મર સોળેક વર્ષની થઈ ત્યારે કચ્છમાં એક મોટો દુકાળ પડ્યો. દુષ્કાળ મનુષ્યો કરતાં પશુઓને માટે કેટલો દુઃસહ છે તેનો આપણને ગયા અણસડા દુકાળમાં તેમજ તુરત ગયેલા હાલના દુકાળોથી પણ તાજે જ અનુભવ થયો છે. કારાયલના સસરા સારા-સંધાર પાસે સેંકડો પશુઓ હતાં. તેમને બચાવવાની ખાતર તેણે પૂર્વ દિશામાં આશુ પર્વત તરફ પ્રયાણ કર્યું. કારાયલનાં ઢોરો પણ તે સાથે ગયાં. હવે કારાયલ કુટુંબ જંગળથી વીંટાયેલો હતો તેથી બહારવટું અને લૂટ કરી બાલબચ્ચાંઓને આશ્રિતમાં નાખવા તેનો વિચાર નહતો. તેથી પોત્તડીઆ+ ટાંકારના કાઠી રાગ્ન હરસુર પાસે નોકરીમાં રહેવાની પોતાની ભાડો એક મિશ્ર ભાપાનાં દુહો બોલે છે. તે ઉપયાગી બાળી અત્રે આપીએ છીએ:

“ ધરા વિણ ધાન ન નિખરે. કુળ વિણ માતુ ન હોય;
ઉઠે ઘર જખરા જ. હોયલ પશ્ચળી હોય; ”

અર્થ:-કુળ વિણ માતુ-માણસ થતો નથી. તેમજ ઉત્તમ ધરતી વિના શ્રેષ્ઠ અનાજ પાકતું નથી એ વાત પણ સિદ્ધ છે. ઉઠાને ધર જખરા જેવો દાનેશ્વરી તથા બળવાન વીર પુત્ર જનમ્યા તે તેની અધાગના હોયલ પશ્ચળીને લીધેજ. તે શિવાય-માતુ પક્ષની શ્રેષ્ઠતા વિના એવા પુરૂષોની ઉત્પત્તિ થતી નથી,

× સારો સંધાર પોતાની આથ-પશુસમુદાય સહિત આશુના ખડાટમાં ગયા, અને પછી ત્યાં તેનાં દેહાંત થયા. તેથી તેના પશુ સમુદાય ત્યાં જ રહ્યો. ધણોધરી લોકો કહે છે કે સારા સંધારની ઉભા રાજિરાવાળી ભેંસોની તથા કુકડીઓની ઝોલાદ આજ પણ આ પ્રદેશમાં છે.

+ હાલ અખટાસામાં પોત્તડીઆ નામે ગામ જે નદીને કાંઠે છે તેની આથમણી કોર સાંધેપાર પ્રાચીન પોત્તડીઆ ટાંકાર શહેરનાં ખંડેરો દેખાય છે. આ ગામ માંડવી તાલુકામાં મહંથી જે ગાઉ ઉપર નાથેચાની ઉત્તરે છે.

ધચ્છા તેણે વીંઝાર તથા પોતાના સોબતીઓને જણાવી. તેમણે તે વાતમાં સંમતિ આપી એટલે ડુંવર વીંઝાર સહિત પચીશોક સમા ઘોડેસ્વારે કારાયલની સરદારી નીચે પોલડીઆને રસ્તે પડ્યા.

પોલડીઆ ટાંકારાના કાઠી રાજવંશ વિષે કશી સત્તાવાર હકીકત મળી નથી. ભાટ ચારણો અને મુસલમાન વાર્તા કહેનારા તેની દિશા માત્ર બતાવે છે. તેઓ તેનું જે વર્ણન આપે છે તેમાંથી એટલું જ જણાય છે કે કચ્છના પાવર અને મિયાણીના ભાગોમાં જ્યારે સમા જમ ઝૂલની સત્તા ચાલતી હતી ત્યારે અબડાસા અને માકપટ્ટના ભાગમાં કાઠીનાં કેટલાંક રાજ્યો હતાં. તેમ પોલડીઆ ટાંકાને કાઠી રાજા હરસુર* સૌથી વધારે બળવાન અને સમૃદ્ધિમાન હતો. તેની પાસે પુષ્કળ પશુઓ અને મોટું લશ્કર હતું. ધન ધાન્ય સમૃદ્ધિથી તેના ભંડારો ભરપૂર હતા. તેના કદાવર ઘોડાઓ ઉપર સોનેરી સાજાં મંડાતા, તે સોનાના રત્નજડીત પલંગપર પોઢતો અને સોનાના વાસણોમાં જમતો હતો. તેના લશ્કરમાં કાઠીઓ અને રજપૂત સાઈં લડાયક બળ ધરાવતા હતા. શહેરની વસ્તીમાં કચ્છી ઝાલોરા વાળીઆ, બ્રાહ્મણો અને ચારણાદિકે ભાગણ લોકો હતા. ખેતીનું કામ કરનારા મુખ્ય લોકો વેગડિ ભણુશાળી અને રજપૂતો હતા. કણબીઓ અને ઓશવાળ વાળીઆ આ સમયમાં કચ્છમાં આવી વસ્યા નહોતા. કારાયલ સમો પોલડીઆ શહેર નજીક પહોંચ્યો ત્યારે સૂર્ય અસ્ત થવાને થોડો જ સમય બાકી હતો. ત્યાં શહેર બહાર નદી કીનારે ઉતારો કરી કારાયલ સમો પોતાના સાથીઓ સહિત રાજદરબારમાં ગયો. રાજા હરસુર પોતાની કચેરીમાં બેઠો હતો. ત્યારે તેને કારાયલના આગમનની ખબર પહોંચ્યાડવામાં આવી. તેણે કારાયલના બળ પરાક્રમની અતિશયોકિતથી ભરેલી વાર્તાઓ ભાટ ચારણો દ્વારા સાંભળી હતી. તે પુરુષ ચાલી ચલાવીને તેની પાસે આવ્યો છે એ જાણી તે કાંઈ ભયસહિત આશ્ચર્ય પામ્યો. તોપણ તેણે પોતાનો મનોભાવ છુપાવી કારાયલને તુરત પોતાની હજુરમાં બોલાવવા આજ્ઞા આપી.

* કાઠીહરસુરનું રાજ્ય, કાઠીના રાજના ભાગ પાડવાના રિવાજથી નબળું પડવા બાદ દ્વાખા કુલાળીએ તેનો નાશ કર્યો કહેવાય છે.

કારાયલ સમો હરસુર રાજની કચેરીમાં દાખલ થયો તે વખતનો દેખાવ અદ્ભૂત હતો. તેનું અસાધારણ ઉંચું કદ, ભરાવદાર શરીરનો મજબૂત આંધો, ઘડેલો વર્ણ, દાઢી અને મુછોના કાળા અને ઘટ આલ, માથા પર અર્ધ તાકાની લંબાઈનો ગોળ સિંધી મોટો ફેટો નીચે ઘેરદાર પાયખમો અને તેની ઉપલી બાજુના કેટલાક ભાગને ટાંક તો કેટલાકને ચુડ ચડાવેલી બાંધોનું અંગરખું. ડાબી બગલમાં રૂપેરી મૂંઠની પાણીદાર તરવાર, વાંસા પર રૂપાના ચકચકીત પુલોવાળી દાઢ ઇત્યાદિ રજપૂતાઈના પ્રત્યક્ષ દેખાવ સહિત કારાયલ સમોએ પોતાના પચીસ બળવાન, અને એક સરખા કદ તથા પોશાકવાળા શૂરવીર સાથીઓ સહિત હરસુર કાઠીરાજની અદ્યત્થી કુર્નશ બળવી. કાઠી રાજએ કારાયલની જે તારીફ સાંભળી હતી તે આજ તેને પ્રત્યક્ષ જોવાથી સત્ય ભાસી. તેણે તેનો એક રાજકુમારના જેવો સત્કાર કર્યો તથા તેની કુશળતા પુછી. કારાયલે તેને કહેવા યોગ્ય સામાન્ય સર્વ હકીકત કહી. અને પોતે કોઈ લાયક રાજની નોકરી કરવાને ઉમેદવાર છે એમ તે સાથે જણાવ્યું.

કાઠી રાજ હરસુરે તેની માગણી ખુશીથી સ્વીકારીને તેને શહેરનું રક્ષણ કરવાનું-કોટવાલનું કામ સોંપ્યું અને તેને તથા તેના સાથીઓને તેમની લાયકાત મુજબ સારા મુસારા આંધી આપ્યા. કારાયલે પોતાનો ઉતારો શહેર બહાર રાખ્યો અને ત્યાં પોતાના જનાનખાનાને તેગવી લીધું. એ પ્રમાણે એક વખતની લૂંટાડ ટોળી, પોલડીઆ ટાંકારમાં હોદ્દેદાર બની શાંતિથી રહેવા લાગી.

કારાયલ સમો પોલડીઆ ટાંકારમાં એક અમલદાર થયો એ વાત સાંભળી ઘણા માગણુ લોકો તેની પાસે યાચવા આવવા લાગ્યા તેમને તે યથા શક્તિ દાન આપતો. પણ ક્યાં અગણિત લૂંટની દોલત અને ક્યાં આંધેત્રો પગાર ! કારાયલના ઘરનો ખર્ચ પણ એક રાજવંશીને છાજતી ઉદારતાયુક્ત હતો તેમાં માગણોની બીડ વધવાથી

* આ પ્રદેશમાં ઘણા રજપૂતો દાઢી રાજ છે. મુસલમાનોની દાઢી અને તેમાં એવો ખાસ તફાવત છે કે, રજપૂતો હડપચી ઉપર ઉભો કાપો રખાવી, તેના રપછ બેભાગ બનાવે છે. રજપૂતો જે એવી દાઢી રખાવે છે તેને કચ્છીઓ કાતરાપણ કહે છે.

ઘટાડો આવવા લાગ્યો. વરસ દુષ્કાળનું હતું. માગણોની આજીજી અને દીન યાચનાથી કારાયલ કરતાં વીંઝારનું દિલ વધારે ભીંજાયું. તેણે તેમને દિલાસો આપ્યો અને દુષ્ટ કાળમાં તેમને પાળવાની પિતા પાસે રમ્મ માગી. કેટલીક આનાકાની પછી કારાયલે તેને ચોરી દ્વારા દ્રવ્ય લાવવાની રમ્મ આપી પણ તે પહેલાં તેની પરીક્ષા કરવાનું ઠરાવ્યું. તેમાં એવું હતું કે; “આ નાળીએરીના ઉચા ઝાડ પર કાગડીના માળામાં ઇંડાં છે. તે કાગડી ન જાણે તેમ લઇ આવવાં.” વીંઝારે કહ્યું; “બાવા ! પ્રથમ તમે મને તે કાર્ય કરી બતાવો. તે હું જોઉં અને તે પછી તેથી સવાયું કરી બતાવું” કારાયલે તે વાતની દા કહીને પોતે નાળીએરીના ઝાડ પર ચડ્યો. વીંઝાર નીચે ઉભો હતો. વૃક્ષપર ચડનારની નજર હમેશાં ઉચી હોય છે. તેનો લાભ લઈ વીંઝાર પણ બાપની પાછળ વૃક્ષ પર ધીમે ધીમે ચઢવા લાગ્યો કાગડી આવખતે પોતાના ઇંડા ઉપર સેવવા બેસી હતી. આ કારાયલે એવી ચતુરાઈથી માળાના તળીઆમાંથી માર્ગ કર્યો કે, કાગડી એતી શકી નહિ. તેણે તેમાંથી અડેકું ઈંડું લઇને પોતાના અંગરખાના ગળવામાં મુકવા માંડ્યું. વીંઝાર જે તેની નીચે જ હતો તેણે ગળવાને આડું બીજું લગડું ધરીને તે બંને ઇંડાં લઇ લીધાં અને પાછો સપાટાબંધ નીચે ઉતરી ઝાડ નીચે ઉભો રહ્યો. કારાયલ નીચે ઉતર્યો ત્યારે વીંઝારે પુછ્યું કે:-“ બાવા ! ઇંડાં લીધાં ?” કારાયલે ડોકથી દા કહી અને પોતાના ગળવામાં દાથ નાખ્યો તો ઇંડાં ન મળે ! તેથી આશ્ચર્ય ચકિત થઇ વીંઝારના મ્હેં સામું જોવા લાગ્યો. ત્યારે વીંઝારે પોતાના ગળવામાંથી બે ઇંડાં કાઢી પોતાની લથેલીમાં મુક્યાં. અને તે શી રીતે થયું તે સમજાવ્યું. ત્યારે કારાયલ પુત્રની ચોર વિદ્યાની ચતુરાઈથી સંતોષ પામ્યો. પછી તેણે વીંઝારને આજ્ઞા કરી. હવે તું પાછો આ બંને ઇંડાં કાગડીને ખજર ન પડે તેમ માળામાં મૂકીને તેનો નીચલો માર્ગ બંધ કરી આવ. વીંઝારે તે પ્રમાણે કર્યું. આ પ્રમાણે કાગડા જેવી ચતુર જાતિને કળ ન પડવા દેવાની ચતુરાઈ તે ચોર વિદ્યાની અવધિ છે. તેમાં વીંઝારને પાસ થયેલો જોઇને કારાયલ સંતોષ પામ્યો. અને દીન તથા માગણુ લોકોને દાનમાં દેવા માટે શહેરના દ્રવ્ય સંચય કરનારા મજબીયુસોની લક્ષ્મી દરી લાવવા માટે તેને રજા

આખી ત્યારથી વીંઝારે પોતાની ચોર વિદ્યાના પ્રભાવે યાચકોને વિશેષ રૂપમાં સંતોષવા માંડ્યા. શહેરમાં ક્યારે ક્યારે ચોરીની જામ પડતી, તેની તપાસ કરવાનું કામ રાજા કારાયલને કહેતો હતો; કારાયલ તેની તપાસ કરવાનું કહેતો પણ તેને તો તપાસ કરવાનું કારણ જ નહતું. કેટલીક ચોરીઓની વાત કારાયલના રૂવાખને લીધે જાહેરમાં આવતીજ નહતી. અને ક્યારેક આવતી ત્યારે પગ વગેરેની ઉપત્તક તપાસ કરી સૌ વિરામ પામતા. કેમકે સમા સેનિકો સિવાય ખીજા કેટલાક માણસો પણ આ ચોરીઓમાં કારાયલનો હાથ યાને સંમતિ છે, એમ જાણતા હતા; પણ તેની ખીકથી એ વાત પ્રસિદ્ધિમાં આવતી નહતી. ખીજા બાળુએ જોઈએ તો દુષ્કાળમાં ગરીબો અને યાચકોને માટે કારાયલ સમાની ડેલીએ અન્નદાનની નદી વહેતી હતી.

વીંઝારનો આ વર્તીવ કેટલાક મહીનાઓ સુધી ચાલ્યો. માગ-જોની સંખ્યા દિન પ્રતિદિન વધવા લાગી. તેની જરૂરીઆતને પહોંચી વળવાને પુરતું દ્રવ્ય તે હવે શહેરમાંથી મેળવી શકતો નહિ; તેથી હવે શા ઉપાય કરવો તે બાબત આપ દીકરો એક દીવસ વિચાર કરવાને બેઠા. વીંઝારે કહ્યું “ બાવા! આપે મને કંજુસ શ્રીમંતોની દોલત લૂંટવાનો હુકમ કર્યો છે, પરંતુ મારા મતે તો આપણો રાજા હરસુર કાઢી કંજુસોનો મોટો સરદાર છે. તે હર બહાને પ્રજાનું દ્રવ્ય હરીને પોતાના ખજાના ભરે છે. જો કે તેનું સામાન્ય વર્તન જીવમ બરેલું કે, અનીતિવાળું નથી; પણ પ્રજાના ખરા પસીનાના પૈસા જે તેના બહા માટે ખર્ચવાની રાજાની ફરજ છે તે ફરજ તે અદા કરતો નથી. તેણે રોકડ નાણાં તથા ઝવેરાતથી પોતાના ખજાના ખીચોખીચ બરેલા છે. આવા દુષ્કાળ જેવા વિષમ સમયમાં તે પોતાની પ્રજાને અન્નવડે પોષવાનો પોતાનો ધર્મ બજાવતો નથી. ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે: “ જે રાજા પોતાની પ્રજા પાસેથી કરદારા દ્રવ્ય લઇને તેનો ઉપયોગ પ્રજાના કલ્યાણમાં ન કરતાં કેવળ પોતાની મોજશોખમાં કરે છે, અર્થાત તેનો સહુઉપયોગ કરતો નથી તે રાજા નથી પણ રાક્ષસ છે, તો આવા કંજુસ રાજાના ખજાનામાંથી પૈસો લઇને તેનીજ દીન પ્રજાને વહેંચી દેવો એ શું ગેરવ્યાજબી છે ?

વીંઝારની આ ન્યાયયુક્ત દલીલ સાંભળી કારાયલ વિચારમાં પડ્યો. પોતે જેનો નોકર હતો તેના ઘરમાં ખાતર પડાવવું તે એને યોગ્ય જણાયું નહિ. પરંતુ યાચક જનોને દુષ્કાળના વર્ષમાં પાળવાને માટે તે બંને જણાએ નિશ્ચય કર્યો હતો. તેથી છેવટ તેઓ બંને રાજાના ખજાનો લૂટવામાં સંમત થયા. વાર્તાકારો કહે છે કે :-

“ પે’ને પુતર પાણુમેં, વિઘ્ન ક્યોં પરિયાણુ;

માણુક સુજેં મોલમેં, સે પિટ્ટી અચોં પાણુ;

પો રાતોય’ડી રેઆણુ, મર યાચક જકોરૂં કરોં. ”

અર્થ:-આપ દીકરાએ જેસીને પોતામાં સલાહ, મનસુખો કર્યો કે, રાજાના મહેલમાં માણુક-ઝપેરાત-સુજે છે તે આપણે ઉપાડી લાવીએ, તો આપણી રાત દિવસની નિરંતર રેયાણુ-મેળાવો થાય. પછી યાચક લોકો ભલે જકોર-આનંદથી કલોલ કર્યા કરે! અર્થાત, પોતાની કવિતાની કળાનો વિસ્તાર કરીને ભલે ગાયા કરે!

આ નિશ્ચય કર્યા છતાં પણ વીંઝાર જેવા ગંધર્વ જવાનને રાજ-મહેલમાં એકલા સુકવાની કારાયલની હીંમત ચાલી નહિ. તેથી શુભ શુકન જોઈને બંને આપ દીકરો ગયા, ને કાઠી રાજાના ખાનગી ખજાનામાંથી પુષ્કળ દોલત ઉપાડી લાવ્યા. તે ચોરીની વાત જાહેર થતાં ભારે ચકચાર થઈ. રાજા ક્રોધે ભરાયો, અને ચોરને પકડવા માટે ચાંપતા ઇલાજ લેવાવ્યા. પણ તે સઘળા વ્યર્થ હતા. કેટલાક દિવસ પછી એ વાતની ચકચાર નરમ પડી; અને વીંઝારે પણ પોતાની પાસેની દોલત વાપરી દીધી. એટલે ફરી તેણે રાજાના મહેલની દિશા લીધી. એ રાત્રે તેણે ખુદ રાજાના સુવાના ઓરડામાંથી પુષ્કળ દોલત હાથ કીધી. વિશેષ રાજાનો સુવાનો રત્નજડિત પલંગ હતો કે જેના પર રાજા સુતો હતો તેની પાટી તદખીરથી એકત્ર છોડીને કાપી; એથી તે રાજા જમીન પર જેમનો તેમ પલંગની પથારી ને પાટી સહિત સુઈ રહ્યો. તે પલંગ ઉપાડી તેમાંથી સોનું અને રત્નો હથિયારની મદદથી કાઢી કિલ્લા પરથી ચંદનઘોની સીડીના સાધનો વડે બહાર નીકળ્યો. વીંઝારનું આ પરાક્રમ અદ્ભુત હતું. હવે રાજા તથા તેના વણીક મંત્રી ઓધવશાને કારાયલ સમો અને તેના

માણસો પર શક આવ્યો. તેમણે ખાનગી ઘણીજ તજવીજ કરાવી પણ કશી સાબીતી કે મુદામાલ મળી શક્યો નહિ. દરવાજા પર રાત દિવસ ખડી ચોકી રહેતી હતી. તેમ છતાં ત્યાં વધારાના માણસો રાખી પક્કો બંદોબસ્ત કર્યો. વિશેષમાં મંત્રી ઓધવશાએ ચોર ક્યાંથી આવે છે તે સ્થળ શોધી કાઢ્યું. કિલ્લાની બહાર ખાઇમાં પુષ્કળ વૃક્ષ ઘટા હતી તેમાંથી જવા આવવાનો એકજ સુલભ માર્ગ હતો. ખાઇ પણ ઠીક ઉડી પહોળા હતી. તે સ્થળેથી ચોર આવજા કરે છે એ નક્કી કરીને તેણે ખાઇના તેટલા ભાગમાં કીલ ભરાવ્યો. તે સ્થળ એવું ગુપ્ત હતું કે, ત્યાં કોઈ મનુષ્ય જતું આવતું નહતું.

વળી વીંઝારનું દ્રવ્ય ખતમ થતાં તેણે રાજમહેલ તરફ દ્રષ્ટિ દોડાવી. આગલા બનાવની ચક્રચારથી કારાયલે વીંઝારને હવે સાહસ ન કરવા કહ્યું. તેની માતા કપુરીએ “મને અપશુકન થાય છે” એમ કહી તેને ચોરી કરવા જવાની ના પાડી. પણ વીંઝારે યાચકોને શું આપવું એ કથનથી પોતાનો નિશ્ચય કાયમ રાખ્યો. છેવટ જ્યારે વીંઝારે જવું જ એ વાત નકી થઇ ત્યારે કપુરી સંધારે કારાયલને સાથે જવાને મુચ્ચું. કેમકે વીંઝાર ચડતા લોહીનો જવાનીઓ છે. તે પોતાના ઉછાંછળાપણાથી ફસાઇ જાય એ બનવા જોગ છે. તેથી તે બાપ દીકરો બંને સવેળા વેશ બદલી સામાન્ય રસ્તે શહેરમાં દાખલ થઇ ગયા. દુષ્કાળનો હવે થોડો જ ભાગ શેષ હતો. વૈશાખ માસ ચાલતો હતો. દીન અને દુઃખીત માગણ લોકોના નિભાવ અર્થે આ છેલ્લું સાહસ છે એમ કારાયલ અને વીંઝાર માનતા હતા; માટે આ ફેરે તેમણે સજ્જત તડાકો પાડવા વિચાર કર્યો. તેમણે પોતાની ચોર વિદ્યાનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરીને રાજના વડીલોએ રાજમહેલના બૂગલમાં સંચય કરેલો ખજાનો શોધી કાઢ્યો, અને તેમાંથી તે બંને પહેલવાન-પિતાપુત્ર-થી ઉપાડી શકાય તેટલો કીમતી ખજાનો લીધો. ત્યારબાદ જેવી ચતુરાઇથી તેઓ રાજમહેલમાં દાખલ થયા હતા. તેવી જ ચતુરાઇથી બહાર નીકળ્યા. મધ્ય નિશા નો સમય વીતી ગયો હતો. શહેરમાં સર્વત્ર શાંતિનું રાજ્ય પ્રસરેલું હતું. માત્ર પહેર-ગીરો રહી રહીને પોતાની હયાતી મુચ્ચવતા ખાલી ખૂઓ પાડી પ્રજાની

નિંદ્રામાં ખલેલ કરતા હતા. એવે સમય કારાયલ અને વીંઝાર પોતાના કોમતી બોળ સહિત શહેરના સુનકારમય ભાગમાંથી પસાર થઈ કિલ્લાની દીવાલ ઉપર ચડ્યા. હમેશના ઉતરવાના માર્ગ પર ચંદન-ઘોમાં બાંધેલી રેશમની સીડી લટકાવીને બીજા દોરડા વતી દ્રવ્યનાં ગાંસડા ઉતાર્યા, અને પછી બંને જણા એક પછી એક ઉતર્યા; ત્યારે નક્ષત્રોના સહજ પ્રકાશથી ખાઈમાં કીલ ભરેલો હતો તે જોઈ શક્યા. તેમના દુશ્મન ઓધવશાએ પાથરેલી જાળનું તેમને આ વખતે જ ભાન થયું. હવે તેઓ દ્રવ્યના ગાંસડાં સહિત પાછા ગઢ પર ચડી બીજો રસ્તો શોધી કાઢે ત્યાં સુધી રાત વીતી જાય અને તેથી પકડાઈ જવાનો સંભવ ઉત્પન્ન થાય. માટે, પ્રથમ તેમણે ખાઈ પરથી દ્રવ્યના થેલા ખાઈની પેલી બાજુએ ફેંક્યા; અને વીંઝાર પોતાના સંપૂર્ણ બળથી ખાઈની એક પારેથી ફૂંકેા મારી, બીજી પારે કુદી આવ્યો. કારાયલ સમાની ઉમ્મર પચાસ વર્ષની લગભગ હતી. તેનું શરીર પણ વધારે વજનદાર હતું. તેથી તે સહેલાઈથી ખાઈ ફૂંદી શકે તેમ ન હતું. પરંતુ કુદ્યા વિના બીજો ધલાજ મ હોવાથી, છેવટે તે પણ કુદ્યો, પણ ખાઈમાં પડ્યો; પડવા સાથે નીકળવા માટે જોર કરતાં તેનું તોલદાર શરીર કીલમાં નીચે ઉતરતું ગયું. તેણે બહાર નીકળવાની આશા છોડી.

“કામલ કીલ પથરો તેમં રેઓ કારાયલ અડી;

ઓધે અદાવત સેં મું'લા એડી વટેં વડી;

વઝં વીંઝાર તુંવરી, અસાં અચણુ ધતરો.”

અર્થ: કાઈ-કામીલ-ઉસ્તાદે કીલ પાથરો તેમાં કારાયલ અડી જકડાઈ રહ્યો ત્યારે તેણે પોતાના પુત્રને કહ્યું કે, હવે વીંઝાર! તું ઘેર વળાજ; અમારું આવવું આટલું જ હતું.

વિશેષમાં વીંઝારને કારાયલે કહ્યું, આપણે ધણા સમયથી જાળ-વેલી આખર આજ જવાનો સમય આવી લાગ્યો છે. બુદ્ધિમાન, શર-વીર અને પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષો શરીર કરતાં આખરને વધારે કોમતી ગણે-છે. મેં સંસારમાં સર્વ વૈભવો ભોગવ્યા છે. માટે તું માંડે માથું કાપી લે. અને આપણને ફસાવનાર દુશ્મન ઓધવશાનું વેર લેજો. તથા મારા મરણની વાત હાલ ગુપ્ત રાખવા તારી જનેતાને સમજૂતી

આપજો. અને જન્મ પર્યંત મારી તથા તારી શરવીર સમાવંશની આખરને જાળવજો. અર્થાત હિચકારો કે કંજુસ ન થઇશ.

આ કારાયલની છેલ્લી વસિયત હતી. વીંઝારને પોતાનું માથું કાપવાની આનાકાની કરતો જોઇને, કારાયલે તેને પોતાના કર્તવ્યથી પાછો હઠતો જોઇને કેટલુંક કહ્યું. કે, કુરૂક્ષેત્રમાં આત્મીય જનોના દારૂણ સંહારથી દુઃખિત થઈ હથિયાર ફેંકવા તૈયાર થયેલા ગાંડીવ ધનવાના અંતરપટ ઉપર જે અસર થી કૃષ્ણ પરમાત્માના અમર વચનોએ કરી હતી તે જ અસર કારાયલના રોહ અને શૌર્યથી નિતરતા વચનોએ વીંઝાર પર કરી. પોતાના કર્તવ્યનું વીંઝારને જ્ઞાન થયું અને જવલંત જીવસાએ જીવરમાં સ્થાન લીધું. વીંઝાર સુદૃઢ થયો. તલવારની મૂંઠ પર હાથ નાંખ્યો. હાથ પાછો ખેંચાયો; વીંઝારને પોતાની નિર્બળતા પર ક્રોધ ચડ્યો; તરત જ તેના હાથે આનમાંથી જળહળતી યોગીની ખેંચાઇ આવી.

ભોર લમંઘો આયો, ફાંસી અડધસપેર,
ઉખેડીઆંત ન ઉખડે સે જીજું થેઓ ઝેર,
સમેં જેડા સિપરોં અજવોરાઈતા વીંઝારકે.

અર્થ:-લમરો લમતો લમતો આવ્યો પણ પગમાં ફાંસી આવી ગઇ તે ઉખેડવા છતાં ઉખડતી નથી. જેથી હવે માફ જીવવું ઝેર સમાન થયું. કારાયલ સમા જેવા મારા વ્હાલા પિતા આજ મને વળાવતા આવ્યા જાય છે.

વીંઝારનો હાથ તરવાર ઉપરથી પાછો ઉપડતો જોઈ કારાયલે તેને સખ્ત આજ્ઞા કરી કે, “ તું શરવીર ક્ષત્રીય પુત્ર છે. અને પિતાની આજ્ઞા પાળવી એ પુત્રનો ધર્મ છે. પછી તે આજ્ઞા ગમે તેવી દુઃસહ હોય ! ” કારાયલના આ છેલ્લા શબ્દો હતા. વીંઝારે પોતાની પાણીદાર તરવારથી પિતાનું માથું કાપી પોતાના રૂમાલમાં નાખ્યું. અને દ્રવ્યના બંને થેલા વાંસા પર લઇ ચુપ્ત સ્થાને મુક્યાં, તેની સાથે તે માથું પણ તત્કાળ ત્યાં જ સંતાડી રાખ્યું અને ફરી તે જ રસ્તે શહેરમાં દાખલ થઈ ઓધા મંત્રીના ઘરમાં બારીવાટે દાખલ થયો. બિચારો પ્રપંચ કુશળ વાણીઓ મીઠી નિંદ્રામાં સુતેલો હતો. તેનું માથું વીંઝારે પોતાના બાપના લોહીથી તાજી ખરડાયેલી

તલવારથી તે જાગીને જૂમ પાડે તે પહેલાં એક ઝટકાથી ધડથી જુદું કરી નાખ્યું. તરત જ તે ખારીવાટે પાછો ઉતરી કિલ્લો ઓળંગી ખાંધને આપાર આવ્યો. ત્યાં પિતાના ધડ પર તે માથું મુકી તેની સાંધો કીલથી ઢાંકી દીધી ! આ સર્વ કાર્ય આટોપતાં પો કાટવાની વેળા થવા આવી. વીંઝારે દ્રવ્યને તે જ ગુપ્ત સ્થાનમાં રહેવા દધ, માત્ર પિતાનું માથું લઇ ઘેર ગયો. લવિષ્યના થનારા અનિષ્ટને લીધે આખી રાત કપુરી સંધારને નિદ્રા આવી નહોતી. વારંવાર તે અમંગલ સ્વપ્નાઓથી ઝખઝી ઉઠતી અને આજ નક્કી કાંઈ માફ થશે એમ તે ધારતી હતી. તેમ ન થાય તે માટે દેવ દેવી-ઓની માનતા માનતી હતી. વીંઝારે પોતાની ડેલીમાં પગ મૂક્યો, તે વખતે દરબાર ગદમાં ચોઘડીઆની નોખતનો ડંકો વાગ્યો. કોઈ આવ્યું એમ ધારી કપુરી સામે ગઇ. ચોકમાં તેણે કારાયલને ન જોતાં એકલા વીંઝારને જોયો. ત્યારે જ તેના મનમાં ધ્રાસ્કો પડ્યો. તેણે ઇંધાયલા સ્વરથી પુછ્યું : “ વીંઝાર ! તારા બાવા ક્યાં ? ” તેને તત્કાળ તો વીંઝારે એટલો જ ઉત્તર આપ્યો કે, “ અમ્મા ! તેઓ પાછળ છે. હમણા તેને તમે આવેલા જોશો ” એમ બોલતો તે ઘરની અંદરના ભાગમાં ગયો, ને માતાને પણ ત્યાં એકાંતમાં બોલાવી. દીવાના પ્રકાશથી પિતાનું માથું ખતાવી તેણે કહ્યું કે : “ જો કશો પણ ઘોંઘાટ કે કલ્પાંત કરશો તો હમણાજ, મારા પિતા તથા તેના મરાવનાર દુશ્મનનું માથું કાપી આવ્યો છું તે જ તલવારથી તમારું માથું કાપતાં પણ મને તેટલો જ વખત લાગશે. હવે હું જે હકીકત કહું છું તે એક ધ્યાનથી સાંભળો. ”

કપુરી આ જાદુઇ બેલ જોવો અહભૂત બનાવ જોઇને હેબતાઈ ગઇ. તેણે પુત્રને કહ્યું કે : “ તું મારો પુત્ર છતાં તું મારું સૌભાગ્ય નષ્ટ કેમ કર્યું ? તું એક રાજપુત્ર થઇને પિતાને મારી જીવતો કેમ ઘેર આવ્યો ? ”

વળી તેણે વીંઝારને કહ્યું કે :

“ ખાતર ડીધે ખુડકે, તોજ ખલા ખે ભર્યા
શિર વઢીધે પે’જે; તોજ હથડા કો વરેઆ. ”

અર્થ: ખુડ એટલે, એક જાતના નળીઆ વગરના અગાસી જેવા માટીના ઘર, તેમાં ખાતર દેતાં તારા ખભા ધૂળથી ભરેલા છે. પણ તારા ખાપનું માથું વાટતાં તારા હાથ કેમ વર્ચા ? હથડાઓ, હથ-હાથનું તિરસ્કાર દર્શક રૂપ છે.

આના ઉત્તરમાં વીંઝારે પિતાની આજ્ઞા અને વસીયત સમજવીને માતાને કહ્યું કે, માતાજી ! હવે અત્યારે રોવા કુટવાનો સમય નથી, રડવાનો સમય તો આપણી પાસે પુષ્કળ પડેલો છે; એટલું જ નહિ પણ આપના એકે એક સૌભાગ્ય ચિન્હો પણ અખંડિત રાખવાનાં છે. કેમકે, જે કોઈ કળી જાય તો આપણી કરી કમાણી બધી ધૂળ મળી જાય. જે ટેકને માટે મારા અવટંકી પિતાએ હસતાં હસતાં શિશ સમર્પણ કર્યું તે ટેક આપણે મરણાંતે પણ જાળવવીજ જોઈએ. અને એમ થશે લારે જ મારા શરવીર પિતાના વીર આત્માને સાચી શાંતિ મળશે. એ કાર્ય પાર પાડવાને માટે જ મારા પિતાની પાછળ હું જીવતો રહેલો છું.

“ પે’મરંધે આઉંમરાં, મું મરંધે વંશ જાય

શિર હી સમેં જમજો, તું કપુરી પોંગે પાય. ”

અર્થ:-મારા આપના મરવા સાથે હું મરું તો મારા મરવાથી તેનો વંશ નષ્ટ થાય અને તેનું વેર ન લેવાય માટે તેની આરાધી જ હું જીવતો રહ્યો છું; કિંતુ જીવવાના લોભથી નહિ.

માટે હે માતા કપુરી ! તું આ સમાજમ-સરદારનું માથું પારણામાં નાખ, તે હોંચોળ; ને રોવાને બદલે હાલરડાં ગા.

કપુરી રજપુતની પુત્રી હતી. તે સર્વ હકીકત સમજી ગઈ અને તત્કાળ આંખમાંનાં આંસુઓ લુછી નાંખી પુત્રને ઉદ્દેશી બોલી: “ બેટા, મનમાં હોળી ને બહાર દીવાળી કેમ દેખાડી શકાશે ? ”

આના ઉત્તરમાં વીંઝારે તેને યુક્તિથી દિલાસો આપતાં સમજાવ્યું કે, “ માતા ! અનેકાનેક વીર મદોના મદને દળનારી મહા સામર્થ્ય-શાળી મારી માતાનું હૃદય આટલું નખળું હોય તે હું સ્વપ્ને પણ માનું નહિ. વીર માતા ? વિચાર કરો, ધર્મયોગી શેઠ સગાજા અને

સતિ ચંગાવતી પોતાના કુંવર ચેલધયાનું મસ્તક જે શક્તિથી હસતાં હસતાં ખાંડણીમાં ખાંડી શક્યા હતા, તે જ શક્તિ, માતા ? આપણને કેળવવાની રહી છે ! ધરના ખુણામાં આપને જેમ કરવું હોય તેમ કરો. પરંતુ આખનું એક પણ આંસુ આંગણું ન જોધ જાય તેની જ ખાસ કાળજી રાખજો. ”

વીંઝારના દિવાસાના આ શબ્દોવડે કંઈક અસર કપુરી ઉપર થઈ, તેથી તે તેના કામમાં મદદરૂપ તો થઈ શકી નહિ પણ પુત્રને, તરત સ્નાન શૌચઆદિ કરી રાજકચેરીમાં જવા માટે સોંપ કરી આપી; અને પતિના મસ્તકને ઘોષ સાફ કરી તેમાં સુગંધી દ્રવ્યો ભરી રેશમી વસ્ત્રથી ઢાંકી પારણાંમાં સુવાડ્યું. જ્યારે તેને રોવાની ઈચ્છા થતી ત્યારે તે હાલરડાંના રાગમાં પોતાના શોકનો ઉભરો ખાલી કરતી; રાત દિવસ કપુરી કારાયલના નામનું અખંડ રટન કરવા લાગી. અનેક સંબોધનોથી, અનેક સ્મરણોથી, અનેક હુલામણાથી અને અનેક રીસામણા મનાવણાથી આ પતિ પ્રેમી સતિ “ કારાયલ કારાયલ ” એમ પોકાર કર્યા કરતી. મહા સામર્થ્યશાળી કપુરી આજે દીન-લાચાર બની હતી. કારાઈસુરના કપુરીના બેતો સાંભળી પત્થર હૃદયો પણ પીગળી જાય એવું સામર્થ્ય એ બેતોમાં આજ પણ છે. તે તેના નીચેના દુહાઓથી જણાશે.

સિજ ઉલથો સાંજ થઈ વણે વિદા કાગ

સુણી સાંજ બાંગ અજપિરિયન પેઆ પંધમે.

અર્થ:-દિવસ આયમ્યો સાંજ પડી ઝાડ પર પક્ષીઓ બેઠાં અને સાંજની બાંગ મસજીદમાં સાંભળી મારા પ્રિયતમ પંથે પડયા.

સાંયરં સેલા સિપરિં, ઉના જલ અથાગ,

માણક તિનીમથા ફાંટું જલે ફિમાઈઆં.

અર્થ:-સમુદ્ર જેવા ગંભીર અને વિશાળ હૃદયવાળા મારા બહાલા પરથી હું હીરા માણેકની ફાંટોને ફાંટો ઓવાળી દઉં.

“ સાંયરં સેલાસિપરી નય જંય લંમી પાર.

ગુજ ગિરાઈઆં ઉનીસેં ભુંયજી જલે ભાર.

અર્થ:-સમુદ્ર જેવા ગંભીર અને વિશાળ હૃદયવાળાજેવા,

નદીની લાંબી પાળજેવા વિશાળ તો તેજ હતા કે, હું મારો ગુજ-
મારા દુઃખ તેને જ કહેતી કે જે ધરતી માતાની માફક ભાર
ઝીલી શકતા.

સર શુકો ને સાલ થેઓ, વરી હંજે હયોં પેર;

ઠગ વિચારો કેર, જુકો રસે હિન રમુજકે.

અર્થ:-હંસલા ઉડી જતાં સરોવર સુકાઈ ઉજ્જડ બની ગયું.
એવા આનંદને બિચારા કાગડા ક્યાં પોંચી શકે એમ છે.

અછો પાણી લુડ થેઓ સે કારો કેંઓં કગન

કાકા કંધા કુડીઆ, આંટા દધ ઉડન.

વિહા ઉંઝ મરન સર મથે હંજડા.

અર્થ:-મારા સરોવરનું સ્વચ્છ પાણી કાગડાઓએ ડોળી નાંખ્યું.
અને એ કુડા કાગડા કાકા કરતાં આંટા મારતા ઉડે છે. એવા સરો-
વર પર બેસી આજ હંસલા તરશથી મરી જાય છે.

હંજન સેં હિકિયાર, જે ગુણ કરોં ન્યારીઆં.

બગન સેં બિધિયાર બોલી છુઝે કિંન કિંય.

અર્થ:-હંસથી એક વખત ગુણ કરતાં જ તેની કીંમત જણાઈ
રહે છે. પણ બિચારા બગલા તો બીજી બોલી જ જાણતા નથી.

“ બાખીડે જેડા બોલકા, સેંણ સટુકે ઘાટ; ”

કુછે કોયલ કુંઠજ, લુણકે ભિનિ રાત;

તેંજ કેડી પુછાં જાત, જુકો સોંભાણાં હિન શરીરકે.

અર્થ:-ઘોર રાત્રીમાં પણ મયુરને કોયલ જેવા કંઠથી બોલનાર
નાજુક ઘાટના મારા પ્રિયતમ જે અમને સોલાઈ ગયા છે. તેની જાત
પણ શું પુછવી હોય.

બોય બોંભેજે રંગ, ચઈ દીએંજે ચટકો,

તેંજે કેડો કજે સંગ, જુકો ધૂતેતાં ઘોરો થીએ.

અર્થ:-ચાર દિવસના ચટકાવાળા પતંગના રંગને ધિક્કાર
છે. ઘોવાતાં ઘોળા થાય એવાના સંગ કેવા.

કારાયલ જો નાં મુંકે રેઓ, રિડે મેં રિધ,

વિસારિઆં તાં નવિસરે, મુંકે સજો દિસદ્ર.

પિરિયન ધારાં પેઓ, મુંજે પયે વિલ પછ,

વેંધા ગુંધર લછ, જડે કુણું કધો કચ્છમેં કારાછડો.

અર્થ:—કારાયતનું નામ મારા અંતરમાં રહી ગયું છે. તે આખો દિવસ વિસાર્યા છતાં વિસરતું નથી. વ્હાલા વિના મારું હૃદય બળ્યા કરે છે. કચ્છમાં જ્યારે કારાયત ટૌકાર કરશે ત્યારે મારાં બધાં દુઃખ દૂર થશે.

સેણુ સોજલા સિપરિં, મુંકે વિસરેં કી વલા.

અઈ આગાતરા ઉરમેં, મુંઝા ભારી ભાર જલા.

રમેં ધિલ ભરા, નિતપ્યા મુંજુકે ચિતમેં.

અર્થ:—વ્હાલા સોજલા સનેહી મને કેમ વીસરે. એ મહાન સહનશીલ પ્રિય તમે મારા હૃદયમાં પહેલેથી જ ઘર કર્યું. તે જ મારા મનમાં રમ્યા કરે છે. અને મારા ચિતમાં તેઓ રાત દિવસ ખટક્યા જ કરે છે.

મિહા વડર વસેં વિહા, નિત નિત છાંયું કન,

ઉલેં આસાઢ મિયજીં, જુડીઉં કેઆ જુકન;

અસીં ઉનીં મિજ, ઈધર લહજીં ઉભરોં.

અર્થ:—મારા પ્રિયતમ આપાઢ માસનાં વાદળાં પેઠે હમેશાં છાંયડો કરી જડીઓથી વરસતાં હતાં અને અમે તેમાં મેઘ ધનુષ્યની માફક શોભી રહ્યાં હતાં.

ભલા ભવેંન વિસરેં, ન ગુણા ન ચડેં ચિત

અગીઆ ઉનીંજો આઠંગો. પોડીઆ છો બંધલિત

હેણા સજણુ કિત, લજેં નતા દિન લોકમેં.

અર્થ:—ભલા ભવે પણુ ન વીસરે અને ન ગુણા હોય તે ચિત્તે પણુ ન ચડે, અમને ચોતરફથી એમનો જ આધાર હતો. મારા એવા સાચા સનેહી મને આખા જગતમાં મળતા નથી.

મેર વેઆ મરી, હજ ન રેઓ લિકડો,

વતન થેઓ વરી, કુણેં દિની કાગડનંજો.

અર્થ:—મેરલા મરી ગયા અને હંસતો એક પણુ રહ્યો નહિ. હવે તો કુડા કાગડાઓનું જ વતન બંતી ગયું.

તે પછી તુરત કપુરીએ વીંઝારેને સ્નાન શૌર્ય આદિ કરી રાજ-કચેરીમાં જવા માટે તેને સોંપ કરી આપી અને પતિના મસ્તકને ઘોષ સાફ કરી તેમાં સુગંધી દ્રવ્યો ભરી રેશમી વસ્ત્રથી ઢાંકી પાર-ણામાં સુવાડ્યું. જ્યારે તેને રોવાની ઇચ્છા થતી ત્યારે તે હાલરડાંના રાગમાં પોતાના શોકનો ઉભરો ખાલી કરતી.

ખીજી બાળુએ અરણુ દેવનો પ્રકાશ થતાં રાજમહેલમાં અને મંત્રી ઓધવના ઘરમાં કોલાહલ અને કંદપાંત થવા લાગ્યાં. ખજનામાં ખાતર પડવાની અને મંત્રીનું મસ્તક કપાયાની ખચર પડતાં રાજ હરસુર કાઠી શોકગ્રસ્ત થયો. તરત તેણે શહેરનું રક્ષણ કરનાર સૈનિકોને બોલાવ્યા. તેમાં વીંઝાર પણ હાજર થયો. તેને રાજ્યે “કારાયલ સમો ક્યાં છે ?” એમ પુછતાં વીંઝારે જવાબ આપ્યો કે—“મારા દાદા જામ અભેરાજનું ખાસ તેડું આવતાં મારા સગપણના કામ માટે મારા પિતા પરમ દિવસે રાતે કુનરીએ સિધાવ્યાં છે; અને આપને એ હકીકત જાહેર કરવા તેમણે મને આજ્ઞા કરેલી છે.” આ જવાબ સાંભળી રાજ ચૂપ રહ્યો. તેનો મનોભાવ તેણે વ્યક્ત કર્યો નહિ. પછી તરત તેને કાંઈ યાદ આવ્યું હોય તેમ તેણે પોતાના હજુરીઓને ફરમાવ્યું કે—“શહેર ગઢની ખાંધમાં મંત્રી ઓધવે કીલ ભરાવ્યું છે. તેમાં કોઈ ચોર સપડાયો છે કે નહિ તેની તપાસ કરો.” આજ્ઞા મળતાંની સાથેજ કેટલાક પદાતિઓ દોડ્યા: અને તરત ખચર લાવ્યા કે “ખાંધની કીલમાં મંત્રી ઓધવ પોતે જ સપડાયેલો છે !” રાજ્યે તે સ્થળે જાતે જોવા જવાની ઇચ્છા બતાવી અને પોતાની સાથે કેટલાક અનુભવી અને ખચરદાર પગીઓને બોલાવ્યા. તેમનાથી ખજનાનાં છેદ પર અને મંત્રીના મહેલ પર પગની તપાસ કરાવી. પણ કારાયલ અને વીંઝાર એવી જાતનો લેપ પગે લગાડીને ચોરી કરવા નીકળતા કે તેમના પગનો પત્તોજ ન લાગે. એટલે તે તપાસ નિરર્થક થઈ. રાજ્યે ખાંધ પર આવી જોયું તો મંત્રી ઓધવનું માથું દેખાયું. તેને ખચતાં એકલું માથું જ હાથમાં આવ્યું. અને ઘડ કીલમાં જ રહ્યું. તેને મહા મહેનતે બહાર કઢાવી તપાસ કરાવી. પણ આ કેાનું ઘડ છે તે વાત નિશ્ચય ન થઈ; ત્યારે રાજ્યે તે ઘડને રાજમહેલના

દરવાજા નજીક સુકવા આરા કરી; અને તે સાથે એમ જાહેર કર્યું કે—આ બહાદુર ચોરનું વારસા યા સોબતી જો ખરો મર્દ બચ્ચો હશે તો તેને અગ્નિ સંસ્કાર કરી જશે. આ યુક્તિથી ખરો ચોર પકડાઈ જશે, એમ સૌએ માન્યું. આ સર્વ હકીકત જાણી વીઝાર પોતાને ઘેર આવ્યો ને તેણે પોતાના પિતાને અગ્નિ સંસ્કાર કરવાની સર્વ ગુપ્ત તૈયારી કરી રાખી.

કપુરી સંધાર પતિના અવસાનથી મહાન કષ્ટ ભોગવવા લાગી. તેને પતિ વિનાની જીવણી કારમી લાસવા લાગી. એકવાર તેણે પતિનું માથું ખોળામાં લઈ સતિ થવાનો વિચાર કર્યો. પણ જ્યાં પતિની પાછળ એક આંસુ પાડવાનો કે રોવાનો એક શબ્દ પણ બોલવાની આજ્ઞા નથી ત્યાં બીજી વાત જ કેમ થાય. આ તો ચૂપ આપ રહી સૌભાગ્યનાં ચિન્હ કાયમ રાખી વૈધવ્યનું કષ્ટ ભોગવવાનું હતું. એકવાર તેને મોતની કુરતાનો ખ્યાલ આવતાં તે બોલી કે,

જેરાણાં જડધાર ! તું, નિંદ વડાધયું ન ન્યારિયેં;

હિકડા મોસર પુટા મારિયેં, ખ્યા પિંગે લુડંધા ખાર.

છડે ને થુડ ડાર, તું કયા કુંપર કપીયેં.

અર્થ:—હે જાલિમ મોત. તું નાનપણ કે મોટાઈને જોતો નથી. એક મોસર પુટતા નવ જવાનોને મારે છે. બીજા પારણામાં ઝુલતા બાળકોને સપાટામાં લે છે. એ તારો અતિ જીલ્મ છે, કે તું વંશ વૃક્ષના થડ અને ડાળાંને સુકીને કાચી કુંપળોને કાપે છે.

કારાયલનો વૃદ્ધ પિતા જામ અબેરાજ હજી હયાત હતો. તે સંબંધી કપુરીનું કથન હોય એમ લાસે છે.

એક વખત ઘરમાં બેઠાં મન મુંઝાયાથી કપુરી પોતાના ઘરની ત્રીણાં છિદ્રોવાળી પથરની જાળામાંથી રસ્તા પરથી જતા મનુષ્યોને જોતી હતી. ત્યારે તેને એમ તર્ક આવ્યો કે આમાંથી મારો કારાયલ આવ્યો આવે તો કેવું સારું. પણ તેને તો તે ક્યાંથી જ જીએ; છેવટે નિરાશ થઈ તેણે કહ્યું કે:—

ગુરાં સે ધર નાંવ, અણુ ગુરંધા લોક ધણા;

શહેર ભર્યો માકુએ, તેં કે આઉં કુરો કરિયાં ? ”

અર્થ:-જે પુરુષ હું માગું છું તે ઘેર આવતો નથી. વગર ખપનાં-જેને હું માગતી નથી તેવા ઘણાંય લોકો રખડે છે. આ શહેર આખું મનુષ્યોથી ભરેલું છે. તેને હું શું કરું ?

“લડે દૂર મ વિંઝણા, મરી મ ફેડાઈ;
સજ્જણ હિકડે રાજમેં, રહા તય મર રેઆ આંઈ.”

અર્થ:-પ્રીતમ ચાલીને દૂર ન જાય. તેમ મરીને જુદાઈ પણ ન કરે; બલે તમારાથી રહેલા-રિસાયલા હોય તોપણ એક રાજ-શહેર કે ગામમાં રહ્યા હોય, કે જેથી તેના દર્શનનો લાભ થાય.

“સુંઝું તમ સાંણે, વઈ યે કના વિતરો;
જ છિન્યેાં તાણે ત, ચિણુકે પ્યાચિત મેં”

અર્થ:-પ્રીતમ વગરનું સુતુ વતન દિલથી વિતરો-અપ્રિય લાગે છે. તે દિલમાંથી પ્રીતમની યાદ તાણીને તોડી નાખું છું. બહાર દેખાઈ જવાની ખીકે શોક ન કરવાનું ઇચ્છું છું. તો તે પણ પ્રીતમ ચિતમાં ચિણુકયાં કરે છે. અર્થાત તેના વિરહનો અગ્નિ ચડચડાટ કરે છે. ભડકા ખાગે છે.

“સર સુકાને ખડી થઈ, ઉડામણ લગી ખેં;
હીમાણાં સરજે હંજડે, સે લડે ચડે ઝોં ડે;”

અર્થ:-તળાવ સુકાયું અને કોરી સુકી માટી થઈ. તેમાંથી રજ ઉડવા લાગી તેથી આ માન સરૌવરના હંસોએ પોતાનું વતન ઉપાડીને દેશને છોડ્યો. (કપુરીના પ્રીતમ કારાયજના પ્રેમનું તળાવ સુકાયું. પતિના પાણીને રચાને હવે વિયોગની રજ ઉડવા લાગી.) તેથી જ માન સરૌવરના હંસોએ પોતાના વતન રૂપી અને છોડીને દેશ રૂપ દુનિયાનો ત્યાગ કર્યો.

કારાયલ સમાના કીલથી ખરડાયલા શખને દરખારના ગઢના દરવાજા બહારના ચોગાનમાં મુકેલું હતું. તેના પર ચાર સિપાઈઓ ચોકીખાન તરીકે ધૂણી સળગાવી ખેડા હતા. સમય સવા પહોર રાત્રિ વીતી જવાનો હતો પ્રકાશ વડે થોડે દૂરની વસ્તુઓ જોઈ શકાતી હતી. સિપાઈઓ ચોરની ખાતમી સંબંધી તથા ખીજી ગમ ગપાટાની વાતો કરતા હતા. એટલામાં એક અજાણ્યો વાણિયો આવ્યો ને

રસ્તાની માહિતી પુછવા લાગ્યો. તેનો દેખાવ બહાર ગામથી આવતો હોય તેવો હતો. તેની બોક્કવા ચાલવાની રીતભાત અર્ધા ગાંડા જેવી હતી. તેણે સિપાઈઓથી ઓળખાણ પાડવા માંડી; છેવટ પરસ્પરનો વિશ્વાસ પડતાં વાણીઆએ પોતાના ખડીઆમાંથી કાંઈ ટીમણુ-નારતો કાઢીને તે લોકોને આપ્યો. બુલ્લુક્ષિત સિપાઈઓ ધણું આનંદથી તે ખાવા લાગ્યા. વાણીએ તેમને તે ખાધા બાદ સોપરીનો લુકો કરી આપ્યો; એટલામાં તે ચોકમાં એક લાકડાના ગાડાવાળો આવ્યો ને તે બહાર ગામનો છે તથા લાકડાનો ગાડો ન વેચાયાથી પોતાને ગામ ન જઈ શક્યો તેથી હેરાન થઈ ગયો; ઈત્યાદિ કાકલૂદી કરવા લાગ્યો. તેને પેલા વાણીઆએ લાકડાના ભારતી કીંમત પુછી. તેની રકબક થતાં છેવટે ગાડાવાળો ગાડા પરનાં લાકડાં ગુસ્સામાં ત્યાંને ત્યાંજ નાંખીને પોતાના બળદ ગાડું લઈ વાણીઆને ગાળો દેતો દેતો ચાલ્યો ગયો. આ વખતે ચોકીદાર સિપાઈઓની આંખો વાણીઆએ ખવરાવેલી નાસ્તાના કેઈથી મિચાવાની તૈયારીમાં હતી. લાકડાનું ગાડું બરાબર કારાયલના ઉપરજ સાવચેતીથી નંખાયલું હતું. વાણીઆએ સિપાઈઓની ધૂણીમાંથી પુષ્કળ દેવતા લઈ તે લાકડાના ઢગલામાં નાંખ્યો. સિપાઈઓ આંખો મીંચીને બકવાદ કરતા પડ્યાજ હતો. જ્યારે અગ્નિ બરાબર પ્રદીપ્ત થયો ત્યારે વાણીએ ત્યાંથી રસ્તો માપ્યો. ત્યારે કારાયલની ચેલ બળતી હતી ત્યારે સર્વત્ર શાંતિ પથરાયલી હતી. સિપાઈઓ જ્યારે જાગ્યા ત્યારે પરાડિયે ચોકી માટે ફરનાર બીજા સિપાઈઓએ તેમને દંડુકા માર્યા ! અરુણના પ્રકાશથી તેમણે જોયું તો કારાયલની લાશ અને લાકડાના ગાડાને બદલે અગ્નિ તથા રાખનો ઢગલો ત્યાં પડેલો હતો ! આ વાતની ખબર પડતાં રાજા બહુ ગુસ્સે થયો, ને ગાફલ સિપાઈઓને બર તરફ કર્યા. હવે ચોરને બાળનાર તેની રાખ હારવા આવશેજ, માટે નવા હુશિયાર માણસો ચોકી કરવા બેસાડ્યા. વાંચનારને કહેવાની જરૂર નથી કે, વણિક વેપે આવી સિપાઈઓને મિષ્ટાન્ન આપનાર તથા લાકડાના ગાડાવાળા સાથે સંકેત કરનાર કારાયલનો પુત્ર વીંઝાર હતો, કે જેણે પ્રથમથી કરેલી ગોઠવણ મુજબ પિતાને અગ્નિ સંસ્કાર કર્યો હતો.

પાછો સવા પહોર રાત્રિનો સમય થયો, ને જગત નિદ્રાધિન થયું ત્યારે કારાયલ સમાની રાખની ચોકી કરનારા સિપાઇઓ ઘણી સાવચેતીમાં બેઠા હતા. તે વખતે દૂધ દહીંની મટુકી માથે મુકેલી એક નવ જુવાન ભરવાડણુ “કોઈ દૂધ હ્યો રે!” એવા ટોકા કરતી તે તેમની પાસેથી નીકળી. રાત્રિનો સમય; એકલી નવજોખનવાળી સ્ત્રી અને તે પણ ચાલી ચાલીને સમિપમાં આવેલી. તેના પ્રત્યે વિવેક-હીન નર પશુ જેવા સિપાઈઓનું કુદ્રષ્ટિ યુક્ત ધ્યાન ખેંચાય એ સ્વભાવિકજ છે. તુરતજ એકે તેને બોલાવી. બીજાએ રાત્રીએ આવે સમયે નીકળવાનું કારણ પૂછ્યું. ત્રીજાએ નેત્ર કટાક્ષ માર્યા; અને ચોથાએ તેની મશકરી કરી. ભરવાડણે પ્રથમ તેમની ઈચ્છાને અનુકુળ કાંઈક નરમ વાક્યો કહ્યાં. એક સિપાઈએ જરા આગળ વધીને તેનો હાથ પકડી બેસાડવાનો ઈરાદો કર્યો તેવોજ છણકો કરીને તે સ્ત્રીએ મોટી ચીચીઆરી પાડી. પોતાના માથા પરની દૂધ દહીંની ખંતે મટુકીઓ જમીન પર પટકીને ફેાડી નાખી. પછી તે ખૂમો પાડતી લોકોની સહાયતા માગતી સિપાઈઓને ગાળો દેતી ચાલતી થઈ.

આ પ્રમાણે એકદમ મામલો બદલી જવાથી ઝંખવાણા પડેલા સિપાઈઓ તો આભાજ બની ગયા. તેમને એ બીક હતી કે રાજ-મહેલ સમિપમાં હોવાથી ત્યાં આ રાંડનો પોકાર પહોંચશે, અથવા ચોકી કરનાર અમલદાર નજીકમાં હશે ને આ ચોરતની ખુમ સાંભળી દોડી આવશે તો અમારી પૂરી ફજેતી થતાં અમને શીક્ષા કરશે. આવી બીકથી તેમણે તે સ્ત્રીને અટકાવી નહિ. કેટલીકવાર પછી જ્યારે તેમના મનનો ભય દૂર થયો ત્યારે તેમની શુદ્ધિ ઠેકાણે આવનાં તેમણે જોયું તો દૂધની મટુકીઓ બરાબર ચોરની રાખના ઢગલા પર જ પુટેલી હતી ને રાખ તેથી તરબોળ થયેલી હતી; ત્યારેજ તેમને ભાન આવ્યું કે ચોરનો વારસ ભરવાડણુના વેશથી આવી પોતાના સોબતીની રાખ પાણીના બદલે દૂધ દહીંથી ઠારી ગયો !

આ હકીકત જ્યારે રાજાએ સાંભળી ત્યારે તે ચોરની ચતુરાઈ અને કળાથી હેરાત પામ્યો. અને સચિત થયો. તેણે કહ્યું કે-“જે માણસ પોતાના સોબતી યા વડીલને અગ્નિ સંસ્કાર કરી ગયો, ને તેની

રાખ પણ દારી ગયો, તે તેની રાખ ઊપાડી પવિત્ર જળમાં નાંખી આવશેજ; કેમકે તે આર્ય ધર્મને અનુસરનારો જણાય છે. માટે તેનો પાકો અને પૂર્ણ બંદોબસ્ત કરો. ”

તે પ્રમાણે ચાલાક અને બળવાન સિપાઇઓને વધારે સંખ્યામાં રાખ્યા. તે રાત્રે તે સ્થાને સિપાઇઓની એક મોટી મંડળી જમી હતી. એવે સમયે એક જુવાન અને સુંદર ગુણિકાએ પોતાના તાયફાથી આવી નાચ મુજરો કરવાની ઘણી સમ્મતાથી માગણી કરી. રજવાડી, વગર કેળવાયલા સિપાઇઓ ખુશ થયા. મોડી રાત સુધી તે સિપાઇઓની ફેજને ગાનતાન અને નેત્રકટાક્ષમાં તે વેશ્યાએ લુબ્ધ કર્યા. સર્વ સિપાઇઓ તે વર્તોવમાં એટલા બધા તદલીન થયા કે આખી રાત વીતી ગઈ તેનું બાન પણ તેમને ન રહ્યું. પેરોડીએ સૌ પોતા-પોતાના શસ્ત્રાસ્ત્ર સંભાળવા લાગ્યા. ગુણિકાએ રાત્રીની પોતાની મેહેનત માટે તે સિપાઇઓનાં ગળવાં ખાલી કરવાની વાકચાતુરી ચલાવી. નિર્ધન સિપાઇઓ આપી ન શકવાની શરમથી આધા પાછા થઈ મોઢાં સંતાડવા મંડ્યા. તખલચી અને સારંગીવાળા પોતાનો સાજ સમેટવા મંડ્યા. તેમાંના એક જણે આ ગડબડનો લાભ લઈ પેલી પલ્લેલી રાખનો પોટલો બાંધી પલાયન કર્યું. ગુણિકા પણ જણે નિરાશ થઈ હોય, તેમ પેલા સિપાઈ ખાં સાહેબોનો તિરસ્કાર કરી પોતાના માણસો સહિત ચાલી ગઈ. તરત પ્રભાતનો પ્રકાશવા માંડ્યો. એકાદ સાવચેત સિપાઇએ ચોરની રાખના ઢગલા તરફ નજર કરી તો સફા-ચટ્ટ મેદાન ! કાંઈજ ન મળે ! તેણે બીજા સિપાઇઓને સંબોધીને કહ્યું કે-“ જુઓ, ચારો ! પેલી ઠગારી નાયિકા તમારું નાક કાપી ગઈ ! ” સૌ એક બીજાના મ્હોં સામે જોવા લાગ્યા. એટલામાં ખુદ રાજા પોતાના હુરીઆઓ અને અંગ રક્ષકો સહિત ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે રાત્રીની હકીકત સાંભળી. પેલા બેવકુફ સિપાઈઓને કેદ કરવાનો હુકમ આપ્યો. તરત રાજમહેલમાં જઈ રાજના તમામ અમલદાર અને નોકરોને બોલાવી કચેરી ભરી. તેમાં આ પરાક્રમી ચોરને જીવતો પકડી લાવનાર અથવા પુરી સાબિતી સહિત તેનું માથું લાવનારને માટે મોટી રકમનું ઇનામ જાહેર કર્યું. પરંતુ કોઈ રાજના

અમલદારે તે વાતનું બીડું ઝડપ્યું નહિ. છેવટ એક કાકુ નામે પ્રસિદ્ધ ગુણિકાએ તે સાહસ માથે ઉઠાવ્યું; અને ત્રણ દીવસની મ્હેતલ લીધી. ત્રીજે દિવસે સવારે તે ગુણિકાએ એક માણસનો કાપેલો હાથ લઇને રાગની હજુરમાં આવીને તે હાથ ચોરનો છે એમ જાહેર કર્યું. હજુ ગુણિકા પોતાની વિતક વાત કહેતી જ હતી ત્યાં સિપાઇઓએ એક કાપેલા હાથવાળા કંદોઇને રજુ કર્યો. હકીકત એમ સમજાઈ કે ચોર કંદોઇને ત્યાંથી મીઠાઇ લેવાને બહાને તેનો હાથ કાપી લઈ ગયો, ને વેશ્યાને ત્યાં જઈ તેને છેતરી હાથમાં ચોદારી બંધાવી ચોકમાં હાજરે જવાનું બહાનું કરી નાશી ગયો. આ બનાવથી રાગએ તે રાંડને “જશને બદલે જીતીઆ”નો શિરપાવ આપી રવાને કરી. હવે રાગ ચોરના સાહસથી હાર્યો. તેણે પોતાના કોઈ અમલદાર કે નોકરમાં ચોરને પકડવાની શક્તિ કે હિંમત ન જોઈ, ત્યારે આજરાત્રે પોતે ચોરને પકડવા જવાનું જાહેર કર્યું; અને તે માટેની તૈયારી કરવા માંડી. કારાયલનો પુત્ર વીંઝાર દરેક વખતે રાગ કચેરીમાં પોતાના બાપની વતી હાજર રહી સર્વ બાતમી મેળવતો અને સમય આવે તેનો ઉપયોગ પણ કરતો.

હવે આપણે પતિ વિયોગથી મહા કષ્ટમાં પડેલી કપુરી તરફ નજર કરીએ. તે પોતાના મૃત પતિનું માથું પારણામાં નાખી હાલ-રડાના સ્વરમાં વિલાપ કરતી હતી. અને પૂર્વના પતિ સહવાસના સુખોને સંભારી સંભારીને ગ્રુમ્પણે વિલાપ કરતાં દિવસ ગત કરતી હતી. કપુરી હાલરડાં ગાય છે.

“હાલો કરિયાં હીલો કરિયાં ટપોરિયાં તય રાય;

શિર હી સમેં જમજે, તેં કે માઠ ન કરાય કાય !”

અર્થ:—હું હાલરડાં ગાઉં, હોંચોડું, અને હાથથી થાપડું, તેમ છતાં પણ તે તો રોયાજ કરે. આ સમા સરદારના મસ્તકને કોઈ છાનું રાખતું નથી. અર્થાત આ મારી નિત્યની કૃત્રિમ કાર્યવાહિ બંધ પડતી નથી; અને જાહેરમાં સૌભાગ્ય ચિન્હોને તિલાંજલી આપી પતિનો શોક જણાવવાની મને તક મળતી નથી એ અસહ્ય છે.

વળી કપુરીને પોતાના પૂર્વ સુખોની સ્થિતિ યાદ આવતાં બોલી.

“ કડેક બેરી મેં ખૂર કડેક પન હિકડો;
કડેક પિરિયન જો પૂર અજ સકાં ઉનીજ સડેકે ! ”

અર્થ:—જેમ ક્યારેક બોરડીઓમાં બોર-ફળ આવવા માટે નવીન ફુલ આવે છે; કે ક્યારેક તેમાં એકાદ પાંદડુંજ હોય છે; તેમ ક્યારેક મારા પ્રીતમ-કારાયલનાં પૂર હતાં. આજ હું તેના સાદ-અવાજને પણ તલખું છું. એ સમયનો ફેરફાર છે.

આ વખતે સાંજ પડી હતી. આગલી રાતે વીંઝાર પોતાના પિતાના ઘડ શખને અગ્નિદાહ કરી આવ્યો હતો. રજપૂતોના રિવાજ પ્રમાણે આજ ત્રીજે દિવસે તેની ટાઢી (રાખ) દારવાની હતી. તે વાતનું સ્મરણ આવતાં કપુરી સ્વગત કહેવા લાગી.

“ સિજ ઉલથોને સાંજ પઈ, વણે વિહા કાંગ;
પો સુણી સાંજિય-ખાંગ, પિરિયન થ્યા પંધમે ! ”

અર્થ:—સૂર્ય આઘમ્યો. સાંજ પડીને વડના ઝાડો પર કાગ-ડાઓ રાત્રિની વિશ્રાંતિ લેવા માટે આવી બેઠા. પછી સાંજ વખતની મસજીદમાંની મુલ્લાની ખાંગ સાંભળીને મારા પ્રીતમ પંથે પડ્યા.

વળી અસ્ત પામેલા સૂર્યને ઉદ્દેશીને કપુરીએ કહ્યું કે:—

“ સિજ સુવારે રભજ, તું ઉલઈ મકર અવેર;
તેસી તાઈ તગજ, જેસી પિરિ પંધમે ! ”

અર્થ:—હે ઈશ્વરના ઉત્પન્ન કરેલા સૂર્ય, તું આઘમીને અવેર-અંધારે-મોડું મ કર. તું ત્યાં સુધી તારા પ્રકાશને ટકાવી રાખજે કે જ્યાં સુધી મારા પ્રીતમ પંથમાં હોય; કે જેથી રસ્તામાં તેને અંધારામાં અથડાવું ન પડે.

કારાયલ સમાનો પુત્ર વીંઝાર તેના બાપની પ્રતિકૃતિ-આબેહુજ તસ્ખીર હતો. ઉમ્મરના તફાવત સિવાય તેમના અવયવોના ઘાટની ભિન્નતા કળી શકાય તેમ નહતું. તેમ સ્વર પણ બંનેનો તેવોજ હતો. એક રાત્રે કપુરી અર્ધ નિદ્રિત સ્થિતિમાં કારાયલને સ્વપ્નમાં જોતી હતી. તે મોડી રાતના સમયે વીંઝાર બહારથી આવ્યો. તેણે નોકરને સાદ કર્યો. તે સાદ કપુરીને કારાયલનો લાસ્યો. તેણે ધાર્યું કે કારાયલ આવ્યો. તેથી બેબાકળી ઉઠી બારણાંમાં સામી આવી, અને જોયું તો વીંઝાર ઉભો હતો. ત્યારે તે બોલી કે:—

“ કારાયલ જો સડ સુણી, આઉં ઉધરકી ઉડીઆસ;
વેઓ કારાયલ નિકરી, આઉં ધુવડસેં ધડીયાંસ;
પો ઓર ઉની જે પેઠીઆસ, જેજ તડીનમેં તકીઆ ! ”

અર્થ:—હું કારાયલનો સ્વર સાંભળીને એકદમ નિદ્રામાંથી ઉધરકીને જાગી ઉડી. પરંતુ કારાયલ તો વહેલોજ નીકળી રવાના થઇ ગયો હતો. પણ હું જેને પ્રેમના પંથની કશી માહિતી જ નથી એવા ઉલ્લુને મળ્યા. (અહીં પિતૃ ધાતી વીંઝાર પ્રત્યેનો કપુરીનો ખુલ્લો તિરસ્કાર છે.) પછી હું એવા માણસોને પાનારે પડી કે જેમના વિશ્રામ સ્થળ પર્વતોની ટેકરીઓ અને ભેખડોમાં છે.

વળા કપુરીને પોતાના પુત્ર પ્રત્યે તિરસ્કાર આવતાં બોલી કે:—

“ અછો પાણી લુડ થ્યો, કારો કયોં કગનં;
વિઠા ઉઝ મરંન, સર મથે હંજડા ! ”

અર્થ:—આ જીંદગીની મજાહ રૂપી શ્વેત જળ ડોળાયું. મારા હિતશત્રુ કાગડાઓએ તેને કાળું કરી નાખ્યું. તેથી આ પ્રાણ રૂપી હંસો શરીર રૂપ સરોવર ઉપર બેઠાં બેઠાં તરસે મરે છે.

આમ તર્ક વિતર્ક કરતી કપુરી કેટલીક વાર ત્યાં ઉભી હતી. પછી ધરમાં આવી ત્યારે સ્વભાવિક રીતે તેની દ્રષ્ટિ પારણામાં પડેલા કારાયલના શુષ્ક માથા તરફ ગઈ. અરણ્યનો પ્રકાશ હવે એ તરફ ફેલાતો હતો. કપુરીએ તે માથા પર ઢાંકેલું રેશમી વસ્ત્ર ખસેડી જોયું, તો તેની ચામડીનો રંગ કાંઈક કાળો પડી ગયો હતો, અને સોહી ને માંસ સુકાઇ જવાથી હાડકાં દેખાતાં હતા. તે જોઇને કપુરી બોલી કે:—

“ કાં જે જર ! કારો થે. તો જે હડે છડયોં મા;

સોંન વેણા સિપારી, તોજો સોસેં ગેડાં ઉંસા ! ”

અર્થ:—હે કાંજર-કારાયલ ! તું હવે રંગે કાળો થયો. તારા હાડકાંઓએ માંસ સુકી દીધું છે. મારું સોનાનાં વર્ણુ જેવા પ્રીતમ ? દુશ્મનોએ તારો શ્વાસ શોસી ચુસી ખેંચી લીધો.

સંસારના સુખોની અનિત્યતા વિષે ખ્યાલ આવતાં પતિ વિયોગીની કપુરીએ કહ્યું કે.

વળા કારાયલની આંખો અને તેની તરખીર વગેરે યાદ આવતાં કપુરી બોલી કે:—

“ કાફૂર નેણુન, કે કે સાંખું રતિયું;

અસાં વેણુ સેણુન, સુંગમે સબર ભાઈઆ!”

અર્થ:—હે પ્રીતમ? તારી કાળી આંખો અને તેમાં કોઈ કોઈ રાતી રેખાઓ હતી. અમારા પ્રેમ કલહના વચ્ચેનો સહન કરનાર! હું તારા વડે નિર્જન જંગલમાં પણ ધૈર્ય ધરીને રહી શકતી હતી.

એ પ્રમાણે કપુરીનો સમય હમેશાં કારાચલના દુઃસહ વિયોગ અને તેના વિલાપમાં જતો હતો. વીંઝાર પિતાના દુઃખદાયક મૃત્યુ પછી માતાના સમાગમમાં તેના તિરસ્કારના ભયથી—ઓછો જ આવતો. અત્યારે વીંઝાર ઘરમાં આવ્યો છે, એ વાત કપુરી જાણતી હતી. તેથી તેણે દાસીને કહ્યું કે—“ભાઈને કહો કે બહાર જવા પહેલાં મને મળતાં જાય.” દાસી વીંઝારના ઓરડા તરફ ગઈ ને “ભાઈ આવે છે” એમ પાછી આવી કહ્યું. તરતજ તેની પુંઠે વીંઝાર માતા પાસે આવી અદ્યથી ઉભો. કપુરી તેના મુખ પ્રત્યે જોતી હતી. તેને વીંઝારે નમ્ર ભાવથી પુછ્યું. “માજી શી આજ્ઞા છે?”

“વીંઝાર! સમા વંશની ભવિષ્યની શુભ આશાઓના સ્થાન થવાના ઉમેદવાર વીંઝાર!” કપુરી દ્રઢતા પૂર્વક પણ ધીમા અને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં બોલી—“મને તારે આ વિષમ દુઃખમાં કયાં સુધી રાખવી છે? હું મારા પ્રિય પતિની પાછળ લૌકિક લોક રીતિ ન કરી શકું! એ કેટલો જીવ્મ? શું એક પતિવ્રતા—વિધવા એક ક્ષણ પણ સૌભાગ્ય ચિન્હો રાખી શકે? જો તું કાઠી રાખતી બીતો હો તો તું મને રાતોરાત તારા દાદાના રાજ્યમાં પચ્છમ મોકલી દે! કે જ્યાં જઈને હું મારા મનનો ભાર હલકો કરું. મને આ સ્થિતિમાં એક ધડી પણ ચેન પડતું નથી.”

“પુન્ય માતૃ શ્રી!” વીંઝારે અતિ નમ્ર ભાવે પણ નિઃશંકપણે ઉત્તર આપ્યો—“આપણાં દુઃખની નિવૃત્તિના ઉદ્યોગમાંજ રાત્ર દિવસ હું મચેલો છું, અને ઈશ્વર કૃપાથી આપણે થોડાજ સમયમાં મારા પિતાની આખર મુજબ તેની ઉત્તર ક્રિયા અને લૌકિક કરી ઉજળા થઈશું. તે સાથે આપે એ પણ ખ્યાલમાં લેવાનું છે કે, જ્યાં સુધી મારા બાવાનું માથું કાચમ પડેલું છે ત્યાં સુધી આપને

માટે વૈધવ્ય દશા હોય જ નહિ. વળી દાસીના કહેવા પ્રમાણે આપ માત્ર પાણી પરજ જીવો છો. કશો આહાર લેતાં નથી. તેમ થવું પણ બરાબર નથી. કેમકે શરીરને ટકાવી રાખવા થોડા ખોરાકની પણ જરૂર છે.

“ દીક છે તું ઝટ નિવેડો લાવ. હવે મને આ શહેરમાં એક ઘડી પણ ચેન પડતું નથી. મારે પચ્છમ જવું છે. વિશેષ મારા આહારાદિ વિષે તારે ચિંતા ન રાખવી. હું મરીને તારી ચિંતા અને મુશ્કેલીમાં વધારો કરવાનું યોગ્ય ધારતી નથી. ”

વીંઝાર માતાને નમન કરી સીધો રાજકચેરીમાં આવ્યો. આજ રાત્રે રાજ ચોરને પકડવાને માટે જાતે જવાનો છે, એ વાતનો નિશ્ચય થયેલો હતો. રાજ વીંઝારને શકની દ્રષ્ટિથી જોતો હતો. કારાયલ સમાના અચાનક ગુમ થવાથી તેના શકમાં વધારો થયો હતો. તેણે વીંઝારને પુછ્યું “ કેમ કુંમાર વીંઝાર ? તમારા પિતાના શા સમાચાર છે, તેઓ કયારે આવશે ? ” વીંઝારે અદબ બજાવી ઉત્તર આપ્યો. “ જી હજુર ? મારા પિતાના કશા સમાચાર નથી, પરંતુ તેઓ આજ કાલમાં આવશે એમ હું ધારું છું. ”

એ પ્રમાણે વાતચિત્ત કરી રાજ અને વીંઝાર બંને પોતાનું રાત્રિનું કર્તવ્ય બજાવવા માટે જુદા પડ્યા. આજના બનાવનું પરિણામ જાણવા માટે રાજ દરબારના સર્વ માણસો ઉત્સુક હતા. રાજ-એ દરેક દરવાજા પર સખ્ત ચોકીઓ રાખી ખુદ્દા રખાવ્યા હતા. રાત્રિનું અંધકાર વધતાં રાજ પોતાના પાણીદાર ઘોડા પર સ્વાર થઈ શહેરના અગ્નિ ખુણા તરફ આવેલા મુખ્ય દરવાજામાંથી બહાર નીકળ્યો. ત્યાં એક ઘોળીને+ પોલીઆપર કપડા ભરીને જતો જોયો.

+ આવીજ વાત “ વિક્રમ ચરિત્ર ” ની વાર્તામાં આવેલી પ્રસિદ્ધ છે. તેજ પ્રમાણે વીંઝારની ચતુરાઈ બતાવવાને વાર્તા કહેનાર વંશ પર-પરાથી કહેતા આવે છે. તે પછી તેમાં ‘પહેલું’ કથન કોનું છે, તે અમે કહી શકતા નથી. કવિ સામળ ભટ્ટે સંસ્કૃત “ સિંહાસન બત્રીશી ” ને આધારે “ વિક્રમ ચરિત્ર ” ની વાર્તા વિસ્તારેલી છે. મુળ ગ્રંથમાં આ વાત છે કે નહિ એ અમારી જાણથી બહાર છે. માટે આ બાબતમાં મુજ વાંચક નિવેડો કરી લેવો.

તેને સવાલ પુછતાં તેણે કહ્યું કે-“ હું જનનાનખાનાનાં કપડા ધોનાર ધોખી છું-ઉનાળાના સખ્ત તડકામાં રેશમી અને જરીના વસ્ત્રો ખમડી જાય માટે રાત્રે ધોવા નીકળ્યો છું ” રાજાએ કહ્યું કે-“ શહેરમાં ચોરનો આટલો બધો ભય છતાં તું કીંમતી વસ્ત્રો લઈને રાત્રે કેમ નીકળ્યો છે ? ” ધોખીએ કહ્યું-“ આજ હજુરશ્રી જાતે ચોકી પર જનાર છે, એમ સાંભળીને હું ખાસ કરીને નીકળ્યો છું. ” આ જવાબથી રાજા સંતોષ પામ્યો. તે આગળ ચક્કર મારવા ગયો અને ધોખી કપડાં ધોવા લાગ્યો. ફરી રાજાના ઘોડાનો ડબો સાંભળતાં ધોખીએ “ ચોર ચોર ”ની ધ્રુમ પાડી. રાજા ત્યાં દોડી આવ્યો અને “ ચોર ક્યાં છે ? ” એમ પુછતાં ધોખીએ કહ્યું, “ ખાવોદ, આપના આવવાનો અવાજ સાંભળી હમણાંજ તે તળાવના પાણીમાં કુદી પડ્યો. તે આ તરતો તરતો જાય છે. ” રાજાએ દ્રષ્ટિ કરી તો તેણે થોડે દુર તળાવમાં કાંધક તરતું જોયું. તે મનુષ્યના માથાના જેવી આકૃતિ હતી. તરત તેણે પોતાનાં કપડાં તથા ઘોડો ધોખીને સોંપી કટીબંધ થઈ મોઢામાં તલવાર પકડી તળાવમાં જંપલાવ્યું. અને પેલા આકાર તરફ ઝપાટા બંધ ચાલ્યો. તળાવને અર્ધ પંથે તે પેલી આકૃતિની નજીક જઈ પહોંચતાં એક હાથથી તેના પર તલવારનો પ્રહાર કર્યો. તેથી માટીનો ઘડો ફુટવા જેવો મોટો અવાજ થતાં રાજા અજાણ થયો. તેણે જોયું તો માટીથી ખરડેલો તે હીકરાનો ઘડો હતો. રાજાને ધોખી પર શક પડતાં તરત પાછો વળ્યો. તળાવને કાંઠે આવી જતાં કાંધ જ ન મળે ! એકલો ભોંના પોતીઆથી હાથમાં તલવાર સમેત દરવાજે આવ્યો તો તેના કમાડ બંધ. જૂમો પાડી દરવાજા ખોલવા હુકમ આપતાં જવાબ મળ્યો કે-“ રાજા તો હમણા જ ઘોડે સવાર થઈને શહેરમાં ગયા ને ચોર બહાર સપડાયો છે. તેથી દરવાજો બંધ કરવાની આજ્ઞા આપી છે. માટે તે નહિ ખુલે. ” રાજાએ પોતાની ઓળખાણ આપી દરવાજાને સમજાવ્યું પણ વ્યર્થ ગયું. છેવટ રાતે શહેર બહાર કુંભારના નિભાડાના આશ્રયે આવી રાત ગાળી. પરાંડે દરવાજા ખુલતાં ચૂપાચૂપ રાજામહેલમાં દાખલ થઈ ગયો.

સવારે કાઠી રાજ દરમુરે દરબાર ભરી જાહેર કર્યું કે-
“અમે આ હિંમતવાન અને ચતુર ચોરની બહાદુરી અને ચતુરાઈથી ખુશી થયા છિયે. તેથી અમે અમારા કુળ ધર્મની પ્રતિજ્ઞાથી જાહેર કરીએ છિયે કે, અમે તે ચોરના સર્વ ગુન્હા માફ કર્યા છે. તેથી જો તે પોતાના અહભૂત કાર્યોની હકીકત અમારી રૂબરૂ આવી ખરેખરી નિવેદન કરશે તો અમે તેને અમારો મંત્રી અને પ્રધાન નીમીશું. માટે આજ સાંજની કચેરીમાં તેણે પોતાના કાર્યોની પ્રત્યક્ષ સાબીતીઓ સાથે હાજર થવું.

રાજની આ પ્રતિજ્ઞા સાચા ભાવની યાને કપટ રહિત છે, એમ વીંઝારને ખાત્રી થતાં તે સીધો ઘેર આવ્યો. તે પોતાની માતાને સઘળી વાત નિવેદન કરી સાંજે બરાબર કચેરીને વખતે વીંઝાર પોતાના પિતાનું મસ્તક અને રાજના ખજાનામાંથી આણેલા કેટલાક કીંમતી જવાહીરો લઈને દરબારમાં ગયો.

આ ચીજો પોતાના એક સાથી સાથે ખાનગી ઉપડાવી હતી, કે ઈશારો થતાં તે હાજર કરે.

કચેરીમાં સૌ અમીરો અમલદારો અને બીજા માનદ સભ્યો આવી બેઠા પછી રાજએ ચતુર ચોરને આપવા માટેનો કીંમતી પોશાક મંગાવી પોતાના આસન પર મૂક્યો. સર્વ ચૂપચાપ હતાં. હવે કોણ ચોર છે અને તે શી રીતે પ્રસિદ્ધિમાં આવે છે ! તે જાણવાને સૌ તલપી રહ્યાં હતાં. થોડી વાર સુધી કેવળ શાંતિ રહી. હવે કોણ અને શું બોલશે તે જાણવાને સૌ એક બીજાના મોઢા તરફ જોતા હતા. તેટલામાં વીંઝારે ઉઠીને તે શાંતિનો ભંગ કર્યો.

રાજના સિંહાસન નજીક થઈ બાઅદખથી કુર્નશ બજાવી એક શરવીર રાજવંશીને છાજે તેવી છટાથી વીંઝારે રાજને ઉદ્દેશીને કહ્યું.

“કાઠી વંશના મુકુટમણી રૂપ મહાન નરપતિ, આપની અને સામાન્ય પ્રજાની નજરમાં ગુન્હેગાર ઠરેલા અને આપને તથા આપના અમલદારોને ચિંતામાં નાંખી જેહમત આપનાર અમે પિતા પુત્રજ આપના અપરાધિ થયા છિયે. પરંતુ તે સાથે મારે ખુલાસો કરવાની ખાસ જરૂર છે કે-અમે આપના ખજાનામાંથી તેમજ શહેરના

શ્રીમંતોના ઘરમાંથી જે દ્રવ્ય લીધું છે, તે અમારા પોતાના કે પરિવારના પોષણ માટે નહિ. પણ આપના દીન પ્રજાજનોના તથા કળાધારી ચામકોના પોષણ અર્થે લીધું છે. તેમ છતાં આપના ગુન્હામાં આવ્યા છીએ; તે માટે અમને ક્ષમા કરશો. તરત જ પોતાના સાથીને ઇશારે કરતાં તેણે રેશમી વસ્ત્રમાં વીંટાયલું કારાયલ સમાનું માથું અને રાજના ખજાનામાંથી ચોરાયલા મોટી કીંમતના અલબ્ય હીરા અને ખીજા અવાહિરો રજુ કર્યાં. વસ્ત્ર ખોલી સર્વની અજાણખી વચ્ચે કારાયલનું માથું રાજને ખતાવતાં વીંઝાર ફરી બોલ્યો કે, “ આ પચ્છમના જન્મ અભેરાજજીના શરવીર પુત્ર અને મારા તીર્થ રૂપ પિતા કારાયલ સમાનું મેં મારા હાથે કાપેલું મસ્તક છે. આપના કંજુસોના સરદાર મંત્રી ઓધવનું માથું કારાયલના ઘડ ઉપર ગોઠવનાર પણ હુંજ હતો. કેમકે તે કંજુસ મંત્રી આપની પ્રજાનો શત્રુ હોઇને દુનિયાને દુઃખ રૂપ હતો. પ્રજાનું દ્રવ્ય હરણ કરવાની તથા તે પ્રજા હિતમાં ન ખર્ચવાની આપને હમેશાં બદ સલાહ આપતો હતો. આપ રાજ હોવાથી નિર્દોષ છો. આવા ભયંકર દુષ્કાળમાં આપે પ્રજાને કાંઈ જાણવા જોગ આશ્રય ન આપ્યો તેના કારણે રૂપ આ મંત્રી હતો. આપ તથા આપના અમીરો કદાચ મને મંત્રી ઓધવના ખુની તરીકે તિરસ્કારની દ્રષ્ટિથી જોશે. આપને વંશ પરંપરાથી રાજ્યના વારસામાં પ્રાપ્ત થયેલા કીંમતિ અવાહિરો જે રાજની દોલત અને શોભા છે તે ખીજા દ્રવ્યની સાથે અમારે હાથ આવી જતાં મેં સાચવીને રાખ્યાં હતાં, તે પુનઃ આપના ચરણોમાં રજુ કરું છું. ” એમ કહી વીંઝારે અવાહિરોનું વસ્ત્ર ખોલ્યું. સર્વની અજાણખી વચ્ચે લાખોની કીંમતના મોટા હીરા માણેક નીલમ પોખરાજ અને ખીજા કીંમતિ પત્થરોનો જળહળતો પ્રકાશ થયો. પોતાના કાર્યોની પ્રત્યક્ષ સાખીતીએ રાજના ચરણ સમિપે મુકી, વીંઝાર પોતાની મિસલ પર બેઠો. હવે રાજ શું બોલે છે, તે સાંભળવાને સર્વ એક પગે થઇ રહ્યા. વીંઝારના સપ્રમાણ અદ્ભૂત પરાક્રમેનું વર્ણન સાંભળી રાજ હરસુર તો આશ્ચર્યના સમુદ્રમાં ગોથા ખાવા લાગ્યો. છેવટ કેટલોક સમય વીતતાં રાજ કાંઈ ચોક્કસ નિશ્ચય પર આવ્યો હોય તેમ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં બોલ્યો:—

“હે, સમાવંશના કુળદીપક રાજકુમાર ! હું તારી બહાદુરીથી અતિશય પ્રસન્ન થયો છું; તેથી તારા સર્વ ગુન્હા માફ કરું છું; અને મારી પ્રતિજ્ઞા અનુસાર હું તને ધનિામ પોશાક અર્પણ કરું છું. તે ગૃહણ કર !” કાઠી રાજાએ તે પોશાક અને સોના મહેરોને હાથ લગાડી મુખ્ય હજુરીને ઈશારો કરતાં તેણે તે ઉપાડી વીંઝારને આપ્યા. વીંઝારે ઉપકારથી માથું નમાવી તે સ્વીકાર્યો કે, ફરી રાજા હરસુરે કહ્યું કે, “મારે એક નીતિકુશળ મંત્રીની જરૂર છે. માટે જો તારી ઈચ્છા હોય તો તે જગા પર હું તને અત્યારેજ નીમું.”

“કાઠી નરેન્દ્રોના શિરતાજ ! આપની આટલી બધી કૃપા અને ઉપકારને લાયક હું નહિ છતાં આપે ઉપરા ઉપરી જે ઉદારતાની વૃષ્ટિ મારા પ્રત્યે કરી છે તેથી હું આ જન્મ પર્યંત આપનો આભારી રહીશ. આપની છેલ્લી મમતા યુક્ત આજ્ઞાનો હું સ્વીકાર કરી શકતો નથી તેથી દિલગીર છું. કેમકે મારા વૃદ્ધ પિતામહનો મારા પિતાને નામે પત્ર છે. તેમાં તેઓ તેમને યુવરાજ પદ આપવા માટે ખાસ કરીને પચ્છમ બોલાવે છે. કારણ કે મારા વડીલ કાકા કુમાર બોજ-રાજ થોડાક વખત પર સિંધની સરહદપરના બલોચો સાથેના યુદ્ધમાં સ્વર્ગવાસી થયા છે. મારા પિતાના મરણથી સમગ્ર જગતની માફક હજુ સુધી મારા દાદા અજ્ઞાત છે. મારી માતા કપુરી સંઘાર પતિની ઉત્તર ક્રિયા ન થવાથી નિરાહાર દિવસો ગાળે છે; તેથી અત્રે પિતાની ઉત્તર ક્રિયા અને લૌકિક કરી હું તરત મારી માતાને તેડીને પચ્છમ જઈશ; અને ત્યાં પણ આપના ઉપકારનું સ્મરણ કરતો રહીશ. તેમ આપ પણ મને પોતાનો જાણી આજ્ઞાપત્ર પાઠવતા રહેશો.” આટલું બોલી વીંઝારે ફરી રાજાને નમન કરી રજા માગી. ત્યાંથી ઘેર આવી તેણે પિતાનું લૌકિક કર્યું; અને માતાને સર્વ વૈતક વાત કહી સંભળાવી.

ત્યારબાદ વીંઝારે પોતાના પિતાના મસ્તકને મોટા માનથી આર્ય ધર્માનુસાર અગ્નિ સંસ્કાર કરી તે દિવસથી માંડીને તેર દિવસ પર્યંત સર્વ ઉત્તર ક્રિયા કરી. ધણા બ્રાહ્મણો, ભાટ, ચારણો અને બિહુકોને કારાયલસમાના પુણ્ય નિમિત્તે બોજન આપ્યું અને

રાજના તમામ લશ્કરને ખાણું આપ્યું. એ પ્રમાણે પિતાનું પરોજણ (દહાડો) કરી વીંઝાર સૌ સ્નેહીઓને હળી મળી ફરી રાજ હર-સુરની રજ લખ પોતાના સમા રજપૂતોની ટુકડી સહિત માતા કપુરીને તેડી જન્મ કુનરીએ જવા રવાને થયો. ત્યાં કારાયલના મરણ સમાચાર જાણી જન્મ અભેરાજ ધણો દિલગીર થયો. તેણે ફરી ત્યાં લૌકિક કર્યું. કેટલાક દિવસ શોક પાળ્યા બાદ કુમાર વીંઝારને યુવરાજ પદ આપી જન્મ અભેરાજે પોતાના રાજ્યનો બાર તેના પર નાખ્યો; અને પોતે શાંતિમાં રહી ઇશ્વર ભજન કરવા લાગ્યો.

આ વાર્તાના સમય માટે વાર્તા કહેનારા ચોક્કસ રીતે એકમત થતા નથી. કેટલાકનું કહેવું છે કે, જ્યારે જન્મ ડુલ ગાદી પર હતો ને તેનો પુત્ર પ્રસિદ્ધ “લાખો ડુલાણી” કુંવર પદે હોઈને ઘાડ પાડતો તેવા સમયમાં કારાયલસમો થયો. તે વખતે લખપત તરફ ધૂનેરી ગામમાં કોઈ ખેંગાર નામે રાજ હતો. તેની આથો (પશુ સમુદાય) લાખો હરી જતો તે વિષે બાટો કહે છે કે:-

“ધુનેરિયા ઘેડ કરે, ઉભો તાંછ આય;

હને મથા હથડા, સે લાખો તાં ન લાય;

સેતો વિઝાં કાય, ખંને હેઠા ખેંગારજે.”

અર્થ:-ધુનેરીથી (પગના ધસારાથી) જમીન ખોદીને તે ઉભો જ છે. લાખો કદી ઘોડાના હંના (કાંઠાનો આગસો ભાગ) પરથી હાથ હેઠા ઉતારતો જ નથી; અર્થાત તે સદા ઘોડા પર ચડી ફરતોજ ફરે છે અને તે જઈને ખેંગારના ખાંડા-તલવાર હેઠેથી પશુઓને હરી લાવે છે.

વળી કોઈ પશુ પાળકને ઉદ્દેશીને કોઈ કવિએ કહ્યું છે કે:

“વગં મ બ્યાર વેસલા, જ ચારિયે ચિત્રાણું;

લાખે લડાવણુ જો, છ પેલો પિઆણું;

સીને સિત્રાણું, જે વગ વારે કે વાટ કાય.”

અર્થ:-જો તું ચિત્રાણું પર્વત* પર તારા પશુઓને ચરાવવા

* આ ચિત્રાણાની પ્રસિદ્ધ ધાર અમડાસા તરફના ગામ ભિટાસા, ચિઆસર અને કોટડી વગેરે વચ્ચે છે.

ધ્વજોતો હો તો તારા વગ (બકરાં અને ગાડરના સમુદાય) સુંના મ રાખ; કેમકે અમ માગણ લોકોના લાડ પુરા કરનાર લાખાની એ પેલી મનજલ છે. તે છાતીનો સિત્તાર્ણ એટલે મહા બળવાન છે. જેણે ધણાનાં વગો વાળાને વાટે કર્યા છે; અર્થાત લઈ ગયો છે.

એ પ્રમાણે “કારાયલસમા”ની હકીકત પૂર્ણ થાય છે. અમારી શોધમાં તેને લગતી જે હકીકત મળી છે તે અમે યથાક્રમમાં ગોઠવી પ્રજ્ઞ સમક્ષ રજુ કરી છે; પરંતુ તે સંબંધે અમે આપેલું સાહિત્ય સંપૂર્ણ છે એમ અમારો દાવો નથી. આ વાર્તાના સંબંધમાં સિંધના સુપ્રસિદ્ધ મહાકવિ સૈયદ અબ્દલતીફશાહ લિટાઈના બેતો ઉપયોગમાં આવી શક્યા નથી તેમના “રિસાલ”માં કારાયલના જે બેતો છે તે વાર્તા સાથે સંબંધ ન ધરાવતાં મોર પક્ષી અને કાળા સર્પના અર્થમાં છે. સિંધી લોકો કારાયલને ‘કારાઇડો’ કહે છે. અને કારાઇડાના સુર-રાગમાં બેતો અને કાશીઓ ગાય છે. તેની કાશી જે ગવાય છે તે માંહેલી એક નીચે પ્રમાણે છે.

રાગ-કારાઇડો

લિખ્યો અગ કે કે ડોની* ડીઆં
સમેં જે સર પીગેx પાય લોડીઆં.-લિખ્યો.

કડાકો સુંણી આઉં કારાયલ જે
ઘોડી ઘોડી સરધ તી થીઆં.-લિખ્યો.

સપનાં થઈ વેઆ સિપરી† હાણું
આઉં જગમેં જોર જીઆં.-લિખ્યો.

સેણ÷ સિરી વેઆ ઓરે અસાંકે
ડાઉં+ ડુખડેં †ડીઆં.-લિખ્યો.

થડક થડક તા થડકે અસાંજ
હેકલડા અઈ હીંયાં.-લિખ્યો.

કપુરી સંધાર પુછેતી કિત વેઆ
મુંજ માણીંગર મીંયાં.-લિખ્યો.

કારાયલ અને કપુરી જેવાં રતનોને રમાડનારી વીર જનની કચ્છ ભુમી! રતન ગર્ભાં માતા! તારાં વીરત્વના જીઆળ ઓસરતાં તો નથી?

* દોષ xપારણું † સ્નેહી ÷ સ્નેહી + સખત ૧ તરફ.

રાજપૂતોની ખાનદાની.

મુંજસરને પાદર થઇને નીકળીએ અને ભોંકાભાઇને અંજલી કસુંબો પાયા વિના ચાલ્યા જઇએ તો આખા ભવનું મ્હેણું રહીજાય. ચાલો બાપા, જાઓ, કોઈ ભોંકાભાઇને તેડી આવો.

આપા રામા કસુંબો રખડી પડશે હો, અને જંગ થાશે. નાહક ઝાટકા કાં ઉડાડો છો? રહેવાઘો, વાત વધી પડશે. ઝેરનાં કઢી પારખાં હોય? તમે એનાં સગાં માશીઆઇને મારી તેની લોથ ઢાળી ચાલ્યા આવો છો. એ કસુંબામાં મીઠાશ કેવી રહેશે?

અરે શીકર નહિ. ભોંકા ને હું તો એક માના જણ્યા ભાઈ જેવી હેત પ્રીત રાખીએ છીએ. ભોંકાને મામૈયા સાથે ક્યાં સલુક હતું.

આપા રામ, રહેવા દે. કહું છું કે, રહેવાદે. ભોંકાભાઇને મામૈયા સાથે સારાસારી નહોતી પણ તોય ભાઈનું લોહી તપ્યા વગર ન રહે; ચોટીલો છોટો થઈ પડશે હો.

એ બાપ, બસ કરો. ભોંકાભાઇને લાથે મરવું ભલું પણ કસુંબાનો ચોર તો નહિ ઠરે. બોલાવો, કહું છું.

સોરઠની સરસ્વતી જેવી સાતઢી મૈયા આથમણી દિશામાંથી ઉગમણે રસ્તે સૂરજ મહારાજને અંજલી આપતી આપતી નાનકડા પ્રવાહમાં ચાલી જાય છે; અને આજ પ્રભાતને પહેરે એ સતવાળીના કાંઠા ઉપર મુંજસર ગામને સીમાડે પચીસ કાઠીઓના પડાવ થઈ ગયા છે. લોઢાના થાંભલા જેવી એની કાયાઓ, ભમર ભાલાં ને પલંગ જેવી પીઠવાળી ગજદાર ઉત્તમમાં ઉત્તમ ઘોડીઓ દીઠાથીજ ઓળખાઈ જાય છે કે આ પેરાણા તો પાંચાળની કુંકુવરણી ધરતીમાંથીજ સોરઠને માથે ઉતર્યો છે. એ પચીસ અસ્વારોનો સરદાર ચોટીલાનો રામો ખાચર છે. સોરઠની આખી ધરતી વીંધીને ત્રણ ત્રણ દિવસના પંથ કાપતો રામો ખાચર જુનાં વેર વાળવા પોતાનો રિસાલો લઇને માલશીકું ભાંગવા ચઢ્યો હતો. માલશીકું

લાંગી જુના વેરી મામયાવાળાને મારી માલશીકાને માલવાળાને રામો ખાચર વળી નીકળ્યો છે. માલશીકાની ગાયો ભેંસો એનાં ખચ્યાંએને વિજોગે લાંબરી રહી છે.

પચીશ કાઠીઓ પોતાના હથીઆર પડીઆર નીચે મેલીને સાતઢીના તેલ જેવા નીરમાં પોતાનાં ધૂળવાળાં મોંઢાં ધુવે છે; અને મળાં ડુલાવીને ઘોરતે નાદે ઉગતા સૂરજની સ્તુતિ લલકારે છે કે:—

ભલે ઉગા ભાણુ ભાણુ તુંહારા ભામણા;

મરણુ જીઅણુ લગમાણુ રાખો કશ્યપ રાપૂત.

(હે ભાનુ તમે ભલે ઉગ્યા. તમારાં ઓવારણાં લધએ છીએ. હે કશ્યપ ઋષિના કુમાર, મૃત્યુ સુધી અમારી આખર જાળવજે.)
અને:

આમ સામા ભડ આફળે, લાંગે કેતારા બ્રમ્મ;

તણુ વેળા કશ્યપ તણુ, સૂરજ રાખો શરમ.

(સામ સામા જ્યારે શરવીરો યુદ્ધ કરતા હોય, ત્યારે કેટલાયે બહાદુરોની આખર ધૂળ મળતી હોય; તે વખતે હે કશ્યપના કુમાર, અમારી ઈજ્જત રાખજો.)

કોઈ વળી ચઢાળાના આપા દાનાને યાદ કરે છે. કોઈ પાળીઆદના આપા વીસામણને જ્ય વીસળા પીર, આપ વીસળાપીર કહેતા સંભારે છે. તો કોઈ ગીગેવ ગીગેવ, જ્ય ગીગેવ એવા મળતા સૂર કાઠીને આપા ગીગા ભક્તની ભક્તિ કરે છે. કોઈ એક પગે જીભા રહી સરજ દેવનું નામ રટે છે.

એમાં કાઠીઓની લાંબી લાંબી શકરાખાજ જેવી નજરો મુંજસરને પાદરે પહોંચી; અને ખીજ બધા દેવચાનોના જાપ છોડીને સહુ લલકાર કરી ઉડ્યા કે “ એ સામે દુધની ત્રાંબડીઓ આવે છે. એ ગોરસનાં દહોણાં આવ્યાં. એ સામે રોટલાની થાળાઉં આવી. ચોખાનાં દાંડણાં આવ્યાં. એ સાકરના ખૂંમચા આવ્યા. હવે રહેવાદો. હાથ પગ વીછળી દ્યો. પંગતમાં બેસી જાઓ. એ દાદા, અન્નદેવતા આવ્યા. ”

મુંજસરનો ઘણી ભોંકવાળો રામા ખાચરના સમાચાર સાંભળીને

શીરામણી ઉપડાવી મહેમાનોને છાશ પાવા ચાલ્યો આવે છે. સાથે પચીશ ત્રીશ કાઠીઓનો ડાયરો ચાલ્યો આવે છે. દૂધ દહીંનાં દહોણાં સાથે લેવરાવ્યાં છે. સાકર ચોખા રોટલા અને માખણના પોંડા સાથે લેવરાવ્યા છે. સાત ગાઉનો પંથ કાપીને ચોટીલેથી રામોખાયર પોતાને સીમાડે નીકળે એતો ભોંકાલાને મન સોનાનો સૂરજ ઉગ્યો ગણાય. એનો હરખ આજ માતો નથી. માલશીકું ભાંગ્યાના એને ખખર નથી પડ્યા.

આ ડાયરો લઇને ભોંકાવાળો ચાલ્યો આવે છે ત્યાં તો છેટેથી એક માણસને આડો ઉતરતો જોયો. “એલા નાજભાઈ, એલા, બોલાવો બોલાવો. ઉભા રહો નાજભાઈ ઉભા રો.”

પણ એ પુરૂષ તો સાંભળતો નથી. ફરી રાડ પાડી હાંકલ કરી.

“એ, નાજભાઈ, રામદુવાઈ તમને. રામદુવાઈ દેવાણી એટલે દેવપુત્ર નાજભાઈ થંભી ગયો. એના પગ ધરતીની સાથે જડાઈ ગયા. એ ઉભો રહ્યો. પણ જેમ ભોંકાવાળો નજીક આવ્યો તેમ ચારણ પોતાની પછેડી માથા ઉપર નાખીને ધુમટો તાણી વાંસોવાળીને ઉભા રહ્યા.

“અરે નાજભાઈ, આ લાજ કેની કાઠી ?”

“લાજતો કાઠી જેઠની.” ચારણ બોલ્યો.

“જેઠ વળી કેણું.”

“ભોંકાવાળો.”

“ગઢવી આમ અવળું કેમ બોલો છો ? કાંઈ અપરાધ ?”

“એ બાપ ભોંકાવાળા ! આથી તો વળી અપરાધ કેવાક હોય ? એલા, મામૈયાવાળાના લોહીનો કસુંબો પીવા જતાં પગ કેમ ઉપડ્યા બાપ ?”

“હૈં મામૈયાના લોહીનો ?”

“હા. બાપ હા. મામૈયાને મારી, માલશીકાનો માલવાળીને ખાયર રામો આજ તારે સીમાડે સાકર ચોખા જમશે; અને દુનિયામાં ભોંકાવાળાના નામનો ડંકો વાગશે કે, પોતાના માશીયાર્ધના મુડદાને માથે લોહીના કોળીઆ ભરાવ્યા. વાહ કુળ ઉજાણું ! ભોંકાભાઈ, વાહ !”

“નાજબાઈ,” બોંકાવાળાએ ઘોડો વાળ્યો, “મને ખબર નહોતી કે માલશીકે મારી બહેનનો ચુડલો ભાંગ્યો. એના મને કાંઈએ સમાચાર પણ નથી દીધા; પણ હવે તો:

ચડ્યે ઘોડે ચોટીસો લીઢ,

તે દિ મુંઝસરનું પાણી પીઢ;

ચડ્યે ઘોડે ચોટીસો લીઢ,

તે દિ પલંગે પથારી કડં.

બસ થઇ રહ્યું. રોટલા પાછા લઇ જાઓ. કુતરાં કાગડાઓને ખવરાવી દેઓ,” એમ કહીને ઘોડો પાછો વાળ્યો.

સાતઘીને કોઠેથી બગલાના જેવી લાંબી ડોક ઊંચી કરીને રોટલાની વાટ જોતાં જોતાં પાંચાળાઆ કાઠીઓની ડોક દુખવા આવી. તોપણ શીરામણની આશાએ એમની જીભે પાણી આવે છે. એ આવે, એ આવે. એવી કલ્પનાઓ કરી રહ્યા છે. ત્યાં તો રોટલાને સાટે અસ્વાર આવીને ઊભો રહ્યો; અને રામાખાચરને કહ્યું કે, “આપા રામા, બોંકાવાળે કહેવરાવ્યું છે કે તમારી તૈયારીમાં રહેજો. અમે ચોટીલાને માથે ચટ્ટી આવીએ છીએ.”

“સાંભળ્યું બાપા રામા ?” બીજા કાઠીઓ બોલી ઉઠ્યા. “અમે નહોતા કહેતા કે, કસુંબો ઝેર થઇ પડશે. હવે લેતા જાઓ. બોંકાવાળાને બોલાવવામાં શું સ્વાદ કાઢ્યો ?”

“ભાઇઓ, બોંકાની ખાનદાનીનું આજે પારખું થઇ ગયું. આજ લગી બોંકો મારો ભાઇ હતો, અને એણે ભાઇબંધી ભજવી જાણી. આજ બોંકો દુશ્મન બન્યો. દુશ્મનાવટ પણ એણે બતાવી દીધી. એણે ધાર્યું હોત તો આજ આ સાતઘીનાં પાણી આપણા પચીસ જણના ઇધિરથી રંગી નાખત, અને નહિ તો આજે બલી ભાતે રોટલા ખવરાવીને છાનોમાનો એક દિવસ ચોટીલાને ધૂળ ભેગો કરી નાંખત. પણ એતો સામેથી કહેણ મોકલે છે.” એમ કહેતાં અસ્વાર સામું જોઇ તેને વળતા સમાચાર આપ્યા કે, “ભાઇ, બોંકાભાઇને કહેજે કે કાંઇ શીકર નહિ. તારા જેવો દાનો દુશ્મન હોયો થાય એ અમારે મન તો મોટી વધામણી છે. બલે આવજો

ખુશીથી. ચોટીલે ચામૂડાની ધારે તારાં સામૈયાં કરવા અમારો ખાચર ડાયરો તને સામે આવશે; ન આવે તેને દેવળવાળાની દુવાઈ છે.”

x x x x x

રામા ખાચરને ડાયરે રકઝક ચાલી રહી છે. રામા ખાચરને પેટ દીકરાનો વીસ્તાર નથી. તે બન્ને ભાઈઓ વચ્ચે એક જ દીકરો છે. તે ભત્રીજાઓ આજે હઠ લીધી છે કે “ના મોટા બાપુ, આજ હું એકલો જ વાર લખને ચડીશ. તમારામાંથી કોઈ પણ નહિ, તમે પણ નહિ. બાપુ એ નહિ હું એકલો જ ચડીશ. મારે ભોંકા કાકાને જોવા છે.”

“બાપ-બાપ-એવી હઠ ન હોય. તારું ગળું નથી; તને હજી ધીંગાણાંમાં ચઢવાને વખત છે. તું બાળક કહેવાય; અને ભોંકો કોકો રણસંગ્રામમાં જાય તેવો નથી. બાપા એટલી બધી હઠ કર માં.”

ડાયરો બધો બોલી ઉઠ્યો કે, “બખરદાર, ભાઈને નથી જવા દેવો. આજ ચાર દિવસ થયા બાપડી પારેવડી જેવી કાઠીઆણી ચાલી આવે છે, એનો કાં વિચાર નથી કરતા? ગાંડા એનો દિવસ તો હજી ઉગ્યો છે, તે આથમતાં વાર લાગશે, એને આવરદા આપો કાઢવો છે.”

ત્યાં તો ગઢમાંથી એક દાસી આવી ને બોલી ઉઠી કે, બાપુ ખૂંદને કહી મોકલ્યું છે કે “મામાને કહેજો કે કુંવરને કોઈ રોકે તેને માથે ચાર હલ્યા. મારી દયા કોઈ ખાશો નહિ. આડી જીભ વાળાને આવતા જન્મારાનાં માઠાં શુકન કરાવશે નહિ. કુંવરને જવા દેજો. હું તો માળા ફેરવી ફેરવીને કાલે જીવતરને વીતાડી નાંખીશ. મારી સામે જોઈને કુંવરને કોઈ રોકશે નહિ.”

...રામ...ડાયરાના મોંમાંથી ઉદ્ગાર નીકળ્યા ગયા. સહુએ જોગ માયાનો હુકમ સાંભળીને માથાં નમાવ્યાં. ને સહુએ ધન્યવાદ આપ્યા.

“જય ચોટીલા વાળા.” કહીને કુંવરે ઘોડાને માથે રાંગ વાળા. બસો સરખે સરખી હેડીના અસ્વારોને લઈને મોંઢળ બાંધી જીવાનડો ચોટીલાની બખર વચ્ચેથી નીકળ્યો. મેડીએ બેઠેલી જોગમાયા સરખી કાઠીઆણીએ આથે આથેથી

ચોખ્ખા અને કુંકના છાંટા નાંખ્યા. હંસલાની ડોક જેવા બે હાથનાં ચોવારણાં લીધાં. કુંવરે ઘોડાને કૂદાવીને જાણે એ ગોખની આશિષો ગ્રીલી, અને હાથ ઉંચા કરીને સાદ દીધો કે, “ જીવાર છે, જીવ્યા મુઆના જીવાર છે.”

લાંબધારને માથે મુંજસરના પાંચસો ભાલાવાળા અસ્વારોના ભાલા ઝબકારા મારે છે. ભોંકાવાળો ચોટીલાના સામૈયાની વાટ જોતો બેઠો છે; ત્યાં તો સામેથી ઘોડા આવતા દીઠા. આગલા જીવાન સ્વારે જાણે ભાલાની અણી ઉપર આકાશને ઉપાડી લીધું છે; હજી તેને મૂછનો દોરો પણ કુટયો નથી; એવા સરદારને જોઈને ભોંકાવાળાએ પૂછ્યું કે, “ બાપા, આ મોખરે ચાલ્યો આવે છે તે મોવડી કયો છે ? ”

“ બાપા, એ રામા ખાચરનો ભત્રીજો. તેને મોંઠળ હજી છુટ્યું નથી હો. બે ભાઈઓ વચ્ચે એ એકજ છે. એને વીણી લ્યો એટલે રામા ખાચરના વંશનો દીવડોજ સમૂળગો ચોલવાઈ જાય.”

આ.....હા...હા. જાણે પેટનો દીકરો હોય તેમ અંતરમાંથી માયા બંધાઈ. ભોંકાવાળાએ એક નિસાસો મૂક્યો.

ત્યાં તો ચોટીલાની વાર લગોલગ આવી પહોંચી. “ એ બાપ” ભોંકાવાળાએ કુંવરને સાદ કરી પાછા વાળવા કહ્યું કે, “ પાછો વળી જ, તારી પરણેતરના જન્મારા કેમ જશે ? પાછો વળી જ. મારા માશીઆઇના મારનારા, તારા બાપને મોકલ. જ ભાઈ, તને મારીને ભોંકો કયે ભવે છુટશે ? ”

કુંવર બોલ્યો. “ ભોંકા કાકા. બાપે મને કાંઈ તમારી દયા મેળવવા નથી મોકલ્યો. આજ હુતાશણી રમવાના મને કોડ છે. કાકા મીણું પુતળું થા મા. ઠેઠ મુંજસરથી ચાલ્યો આવું છું તે અમથો નથી આવ્યો. મરદ થા મરદ. નીચો ઉતર, મારે તારા હાથ જેવા છે.”

“ હાય ! હાય ! રણધેલડો નહિ માને. કાલીને માથે બેઠું ડગમગે તેમ એને માથે આજ માથું ડગમગે છે. ચાલો ત્યારે જય સૂરજ દેવ.”

ધાર માથેથી બોકેા ઉતર્યો. જાણે ડુંગર માથેથી ઘોઘ ચાલ્યો આવે છે. પોપટ પક્ષીના ઘેરા ઉપર ખાજ ઝાપટ મારે એમ સોર-ઠના પંખદાર કાઠીઓ ચોટીલાના જીવાન ઉપર તૂટી પડ્યા. વીણી વીણીને સોયમાં મોતીડાં પરોવી લે એમ શરવીરોને બાલે પરોવી લીધા. રામા ખાચરના ભત્રીજાના શખ ઉપર પછેડી ઓઢાડીને ભોંકાવાળો વળા નીકળ્યો.

ધીંગાણું પુરું થયે રામો ખાચર આવી પહોંચ્યો. જીવે છે તો ત્યાં લોથોના ઢગલા પડેલા છે. માથે ગીધો ઉડે છે. પાંચ પાંચ દશ દશને ભેળાં ખડકીને સામટાને અગ્નિ દાદ દીધો.

આખો ડાયરો ઝંખવાણો પડી ગયો હતો. રામો ખાચર બોલ્યો કે “ખખરદાર, હો, એકે આંસુડાં ન પાડશો. ડુંવરને રમવા ગયો માનજો, અને એક જણો જઈને મુંઝસર ભોંકાવાળાને ખખર આપો કે અમે પણ આવીએ છીએ. એક તારો કાઠી ને એક મારો કાઠી. એમ સામ સામા સરખો સંગ્રામ રમે અને છેવટે તું અને હું. બેમાંથી જે મરે એનાં દાન બે ડાયરા ભેળા બેસીને દે. સાચા મરદ હોય તે એવી રીતે રણ બેસે.

ભોંકાવાળાએ કાગળનો જવાબ વાલ્યો કે, “ખાપ તમને વડપણ છે. માટે રહેવા દેજો. તમે કંઈક ફેરવણીમાં ઘસાઈ જશો. અમેજ સામા ચાલીને આવીએ છીએ. તમારાં કહેણ અમારે સૂરજની સામે કબુલ છે.”

x

x

x

“કાઠીઆણી,” રામા ખાચરે પોતાની રાણીને બોલાવ્યાં. “કાઠીઆણી, હવે જીવતરના ભરોંસા ઓછા છે. આ વખત ભોંકાવાળાની સાથે મોતનો મામલો મચવાનો છે. આજ હૈયે ભત્રીજાનાં વેર સમસમી રહ્યાં છે. જેથી હવે તો, વેર પૂરેપૂરાં ન વાળું ત્યાં સુધી પાછા વળાશે નહિ.”

કાઠીઆણી—ત્યારે તમારી શી મરજ છે ઠાકાર ?

ઠાકાર—ખીજ તો કાંઈ નહિ. પણ ગીગીનો વીવાહ પતાવી લેવાની. કારણ કે તમે જાણો છો. મરણ પરણને ફેલતું આવે છે.

“અને માઈ ગામતરૂં કેને ખબર કેટલું થાશે. ગીગીને કરીયાવર કરવામાં તમારો જીવ ચાલે કે ન ચાલે. કેને ખબર છે ? ભાઈનાં મન ખગડે એના કરતાં હું મારે હાથેજ લ્હાવો લધને પછીજ ચડી નીકળું.”

કાઠીઆણી—“બહુ સાઈ કાઠી. જેવી તમારી મરજી,” કહીને કાઠીઆણીએ લગ્નની તૈયારી કરવા માંડી. માંડછાંડ ગારગોરમરી અને ભરતજુંથણુનો આરંભ કરી દીધો. જોતજોતામાં તો દરબાર ગઠના કરા અને પછીતો અરીસા જેવી બની ગઈ. ચોરડા તો જાણે હસવા લાગ્યા.

“ગીગીનાં બલોયાં ઉતરાવવાં છે.” તે દિવસોમાં હળવદ શહેરની દોરદમામ અને સાહેબી એકદમ હતી. “હળવદના મણીઆરો જેવા ચૂડલા પાંચાળનો બીજો કારીગર ઉતારી જાણે નહિ. હળવદમાં આપણા ગામના શેઠ છે. ત્યાં કને પરમાણું મોકલાવી આપો. અસલ હાથીદાંતનાં બલોયાં ઉતરાવીને શેઠ મોકલાવી દેશે.”

મોતીચંદ મૂળ તો ચોટીલાનો રહીશ હતો. પણ હળવદમાં એનો વેપાર ચાલે છે. પાસે બે પૈસાની પુંજ પણ થઈ ગઈ છે. રામા ખાચરના ઘર સાથે તે અસલથી સંબંધ જાળવતો આવે છે. પરમાણું પ્રમાણે બલોયાની જોડ ઉતરાવીને એણે મોકલી. જ્હેન પહેરવા મંડ્યા. પણ બલોયાં હાથમાં આવ્યાં નહિ. થોડાં સાંકડાં થયાં. બીજો દિવસે માણસો જઈને બે બીજી ચુડલીની જોડ ઉતરાવી આવ્યાં. પણ ત્યાં તો વળી દોરાવાહ મોટાં થયાં. એકકોરે પોતાના વીવાહનો છાનો હરખ અને બીજી બાજુ બાપુને માથે ઝઝૂમી રહેલા મોતનું દુઃખ. એ બે હરખ-શોકની વચ્ચે જ્હેનની કાયા ઉપર લોહીના ભરતી ઓટ ચાલી રહ્યા છે. કાંડાની બડાઇ પાતળાઇનો મેળ હવે રહે તેમ નથી. જોખનના પૂરમાં હોંચોળે ચડતી કાઠીની દીકરી રાત પડે છે ને, સુખનાં સ્વપ્નાં ભાળી ભાળી શરીરે વધતી જાય છે. વળી દિવસ ઉગે છે ને બાપુના મ્હોં સામું જોઈ જોઈ સુકાવા માંડે છે.

હળવદથી મોતીચંદ શેઠે કહેવરાવ્યું કે, જ્હેનને અહીંજ તેડી આવો. બળદો હજી ઘરમાં ઉભા હશે ત્યાંજ તુરત સરખા માપનાં

ખલોયાં ઉતરાવી લેવાશે, અને સાંજે પાછાં ચોટીલા પહોંચી આવશે.

હીંગજોડીઆ માફાવાળું વેલડું જોડીને કુંવરી હળવદ ચાલી; ને સાથે પાંચ હથીઆરબંધ કાડીઓ લીધા છે. ઉભી બજાર વીધીને જે ઘડીએ ઝગમગતી ઝુલોવાળા બગદોડે રમઝુમ કરતા નીકળ્યા ત્યારે ગામના લોકોના મનમાં ફાળ પડી ગઇ, એમણે જાણ્યું કે નક્કી કોઇ માછલું પારધીની જાળમાં આવી પડ્યું.

મોતીચંદ શેઠના ફળીઆમાં વેલડું છોડીને બાઇ સામાજ બજારે મણીઆરના હાટે ગઇ ને ત્યાં બેસીને ચુડીઓ ઉતરાવવા લાગ્યાં.

દુકાનની દિવાલે દિવાલે હાથી દાંતના ચુડલા લટકે છે. કસુંબી રંગની છાયા તેના આખા ઓરડામાં છવાઇ રહી છે. હેમની ચીપોના ઝગારા સોનેરી પ્રતિબિમ્બો પાડતા પાડતા જાણે ઓરડાને સોનેરી રંગથી લીપી રહ્યા છે. છાપરાના નળીઆમાં થઇને સાંજનાં ગુલાબી કિરણો ઓરડામાં સ્વર્ગીય રંગ છાંટી રહ્યાં છે, અને વચે બેઠી છે જોખનવંતી કાડી-કન્યા. એના દેહની ચંપકવર્ણી કાન્તિ જાણે રંગની છોળોમાં નહાઇ રહી છે. દેવળમાં જેમ ચંડી બેઠી હોય તેમ કાડી કન્યા બેઠી છે. રાતાં પગોના સરોવરમાં જાણે કોઇ હંસી છે. જાણે જળદેવી ઝલણીયાં રમે છે. ચારે કોરથી સંકેલી લીધેલી કસુંબી ચુંદ-ડીમાંથી પરવાળા જેવી હાથ પગની આંગળાઓ જરા જરા બહાર દેખાય છે. મણીઆરના એવા હાટડામાં વિધાતાએ આજ અલૌકિક યુક્તિ કરીને કોઇ પદ્મણીનું મણી-ભુવન સરજી મુક્યું છે.

આવાં ૩૫ જેના સામે ઢોળાઇ રહ્યાં છે એ મણીઆર શું કરે છે ? રાજરજવાડાંની અપ્સરા સરીખી કે કે રાણીઓ, કુંવરીઓ, અને ઉંચા કુળની સો સો સુંદરીઓની આંગળાઓ મસળીને ચુડલીઓ ચડાવનાર મણીઆરની આંખો બીજે ક્યાંય પણ ન હોય. પોતાની સરાણને માથેજ એની આંખોના તાર લાગી રહ્યા છે. એને ઉંચે જોઇને ખરાબ નજર કરવાની ગતિયે નથી. એતો સો સો ખહેનોનો ભાઇ. એની દુકાને સતીઓ અને કુલટાઓ સહી સલામત બેસતી.

એવા મણીઆર ભાઇને વારે વારે “ખસોંયાને આમ ઉતારજે

ને તેમ રંગજે ” એવી ભલામણ દેતી જગદમ્યા સૂરજ-પુત્રી બેઠી છે. ઘડીક ઘડીક વળા મ્હોં મલકે છે ત્યારે અંધારા આભમાંથી જાણે વીજળી ઝબૂકે છે. એમ કરતાં કરતાં તૈયાર થયેલાં બલોયાં પહેરીને ઉઠવા જાય છે ત્યાં તો—

અબદેતી કાઠીની દીકરી ઝબકી ઉઠી. એને માથે જાણે કોઈ મેલા દેવતાનો ઓળો પડ્યો. બાળકાનું મોઢું રાતું ચોળ થઈ ગયું. “ ઉઠો ઉઠો જલદી કરો. ” એટલું એનાથી બોલાય ગયું.

“ શું થયું ? બાને શું થયું ? કેમ ગભરાઈ ગયાં. ” બધા માણસો પૂછપરછ કરવા લાગ્યા. કાઠીની દીકરી એટલુંજ બોલી કે “ કોઈ કાળમુખો, મારો કાળ. ”

લોકોએ દુકાનમાંથી બહાર નીકળીને જોયું. અરરરર ! ગજબ થયો. ગામનો દરબાર ઘોડે ચડીને ચાલ્યો જાય છે. ડોક ફેરવીને પાછું વાળી જોતો જોતો જાય છે. એની આંખોમાં કામનું ઘેન અંગ્રાધ ગયું છે. ગજબ થયો.

દરબારે શેઠને હાકલ પાડી. “ શેઠ ચોરા આવજો. ” આગેરા જઘને દરબારે મોતીચંદ શેઠને બોલાવ્યા. હાથ જોડીને મોતીચંદ શેઠે હડી કાઢી. તેનું પગરખું એક પગમાં રહ્યું ને એક ત્યાંજ પડ્યું રહ્યું. તેણે જઘને કહ્યું કે, “ ફરમાવો અન્નદાતા. ”

દરબારે કરડી આંખ કહાડીને વચન કાઢ્યા “ મોતીચંદ શેઠ, મેમાન અમારા છે. ગઢમાં માંડયું કરાવવી છે, માટે રોકવાં છે. જશો તો તમારી પાસેથી લેશું. રેઠાં મેલશો મા. ”

બસ એટલું બોલીને દરબારે ઘોડો હાંક્યો. મોતીચંદના તો જાણે રામ રમીજ ગયાં. વાણીઓ બાધા જેવો થઇ ગયો, અને માથે જાણે આજ આભ તૂટી પડ્યું.

“ હે જીવ, આ વખતે વાણીઓ મટી જા. નિમકની ખાનદાનીની રમતો રમવાની વેળા આવી છે. જીવતર આખું રૂપીઆ ગણ્યા છે. આજ લોહીનાં ટીપાં ગણી દેવાનાં છે. જો જે હો, જીવ ! બે ભવ નથી જીવવું. માથે કાળ લમે છે, અને આવું મોત તો લાગ્યવાનનેજ મળે છે. ”

વાણીઆના હૈયામાં આવા વિચારે ઉપડવા મંડ્યા. વાણીઓ બદલાઈ ગયો. તેની નસેનસમાં લોહી ફરવા મંડ્યું. તેનાં રૂવેરૂવાં ઉભાં થઈ ગયાં. તેની નસોમાં શરાતન આવ્યું. ત્યાંથી તે પોતાને ઘેર ગયો.

“ મોતીચંદ મામા ” ચંડી સ્વરૂપે કાઠીની દીકરી બોલી. “ હવે અમને જલદી ધરભેળાં થવા દો. મને અહીં અસુખ થાય છે. ” એટલું બોલતાં કન્યાની આંખમાં ઝળઝળાયાં આવી ગયાં.

“ બહેન બા, બાણીબા; ખેટા હવે કાઠીઆણી બની જાવ. હવે વેલડું બહાર નીકળે નહિ. બાપ ! બાજ પંખી જેમ ચકલું ઉપાડી લ્યે તેમ તને ઉપાડી જનારો કાળ ઉભો થયો છે, અને એમ થાય તે દિવસ મારે સોમલની વાટકી જેટલોજ આ સંસારમાં સ્વાદ રહે. માટે હવે તો બાપ આ ડેલીમાં બેસી રહો. દીકરી ! આ મારી બાયડી છોકરાં અને છેલ્લો હું એટલાં ડોકાં ધડથી નોખાં થાય નહિ ત્યાં સુધી તારૂં રૂવાડુંય ન ફરકે; એટલી ધીરજ રાખજે બેન. ”

“ ડેલી બંધ કરો. તાળાં મારી દો. જો જો પંખીડું પણ પેસી ન જાય. આજ ખાનદાનીના મામલા મચવાના છે. આજ જીવતરની ખરેખરી કમાણીનો આંકડો નીકળવાનો છે. ”

ડેલીનાં જખરદસ્ત બારણાં બંધ થયાં અને એક ઘોડેસ્વાર પાછલી ખારીયેથી ચોટીલાને મારગે ચાલી નીકળ્યો. માખણમાંથી મોવાજો ખેંચાય તેવી ચુપકીદીથી સ્વાર હળવદથી બહાર નીકળી ગયો.

* * * *

“ આતે શું કહેવાય. રામની મઢીએ કાગડા ઉડે એમ ચોટીલું ઉજળડ કાં દેખાય છે. ? ”

“ બાપા ભોંકા, રામા ખાયરને ઘડપણ છે ખરૂં ને એટલે કાગળ લખ્યા પછી વળી પાછું બે વરસ સંસારનો સ્વાદ લઈ લેવાનું મન થઈ ગયું હશે. ”

“ હોય નહિ બાપ. એવું બોલોમાં. રામા ખાયર જેવા કાઠીને ગાળ બેસે. મા ચામુડા એવું મેણું નહિ સાંખે. રામા ખાયરને હું જોળખું છું. આજ રામો ખાયર જીવન બગાડે ? આમાં નક્કી કાંઈક ભેદ છે. નાજલાઈ, ગામમાં જરા ડોકાઈ તો આવો. ડાયરો શું કરે છે ? ”

શત્રુઓની વાટ જોઇને બેઠેલા એ ભોંકાવાળાના સૈન્યમાંથી “જય જોગમાયા,” કરીને નાજભાઈ ગઢવી ઉભા થયા. ગામમાં ગયા. ગામમાં જુવે છે તો જાણે ચૂડેલ ભરખી ગઈ હોય એમ એવી ઝાંખપ ભરી છે. ચોરીહું મસાણુ જેવું બની ગયું છે.

રામા ખાચરની ડેલીએ આવે તો ત્યાં ડાયરો જમ્યો પડ્યો છે. પણ કોઈના મોઢા ઉપર નૂરનો છાંટોયે નથી. જાણે એ માનવીઓ-જ નહિ. ગંભીર ચિંતામાં જીવતાં પ્રેત જાણે બેઠાં છે.

નાજભાઈ ગઢવીને જોઇ સવે જાણે આવકાર આપ્યો. “આવો બા. આવો નાજભાઈ,” એમ કહીને કાઠીઓ ઉભા થયા. ચારણને ખાથમાં ધાલીને મળ્યા અને બેસાડ્યા. કસુંબો લેવરાવ્યો; પણ કોઈ કાંઈ બેદ કહેતો નથી.

“રામા ખાચર ! ખાપ, ભોંકાવાળા ક્યારના તમારી વાટ જોઇને બેઠા છે, અને હવે જ્યારે સામ સામા બોલ દીધા છે તોપણી દીલ શા સાફ કરો છો ?

“હા ગઢવી. આ હવે ઘડી બે ઘડીમાંજ અમારા બાકીના જીવાનો આવી પહોંચે એટલે ચડીએ છીએ. હવે ઝાઝીવાર નથી. ભોંકાભાઈને વાટ જોવરાવવી પડી એનો અમને પણ પરતાવો થાય છે. પણ બા હવે અસુર થઇને પણ કેટલુંક ? ભોંકાભાઈને કહેજો કે, હવે છેઘાંવારનો કાંઈ ઘોંખો ન કરે, બીજું તો શું. ?”

નાજભાઈ ગઢવીથી આ બાબતની લકીકત કાંઈ પણ ન સમજાઇ, આ ખાચર ડાયરો આજ મરવા વખતે કાં કાળાં મેશ જેવાં મોઢાં લઇને બેઠો છે. નહિ રંગ નહિ રાગ કે નહિ કાંઈ આનંદ, આ બધું શું છે ?”

ત્યાં કંઈ પણ ન સમજતાં નાજભાઈ ત્યાંથી ઉઠી બાઇઓના ઓરડા તરફ ગયા. કાઠીઆણીઓએ તેમને ઓળખ્યા, તેના દુખણાં લીધાં, પણ ત્યાં પણ જુવે છે તો, ત્યાંયે ઉદાસી સિવાય બીજું કાંઈ જોવામાં ન આવ્યું. તેને વિચાર થયો કે આજ આ શું ? આનો બેદ શું છે ? તેની પૂછપાછ ક્યાં વગર ખબર નથી પડવાની,

“આપ.....આજ આ શું થઈ રહ્યું છે? સામે જવાબ મળ્યો કે, “આપ નાજબાઈ...કાળી ટીલી. બેન હળવદ બેઠેલા ઉતરાવવા ગયાં. અને હળવદ દરબારે માંડ્યું કરવા રાત રોકાવી છે. હવે એક ઘડી જાય છે તેમાં કાં દીકરીએ પેટ કટાર નાંખી હશે. નહિ તો એને એક ભવમાંથી બે ભવ થયા હશે, અને આપ નાજબાઈ, વાણીઆના તે શા ભરેંસા. દોરીને દધદે, એવા લાલચુડા.”

બાઈઓની આંખોમાંથી આવણુ બાદરવો બંધાઈ ગયા.

“એમાં ડાયરો મુંઝાઈને બેઠો છે?”

“હા માડી. એક કોર ભોંકાબાઈ ને બીજી કોર હળવદનો કાળમુખો : બેમાંથી ક્યાં પહોંચવું?”

“જય જુગદમ્બા. જય જુગદમ્બા.” એવા નાદ ગજવતો ચારણ ચાલી નીકળ્યો. સડેડાટ સીધો ડુંગરની ધારે આવ્યો. આવીને પડકારો કીધો કે:

“ભોંકાવાળા ગજબ થાય છે. આજ દુશ્મનની દીકરીને હળવદના હરામીએ વીંટી લીધી છે. આપ ભોંકા એની દીકરી એ તારી પણ દીકરી થાય. માટે ઉઠ, એની વાહરે ચડ. જીવતા રહેશું તો વેર ક્યાં જુના થવાનાં છે? ઉઠ, જલદી ઉઠ! સૂરજના પુત્ર તારો ધર્મ સંભાળ.”

બીજા બધા કાઠીઓનાં મ્હોં કેમ જાણે દીવેલ પીધું હોયની એવાં બગડી ગયાં. બારોટે જાણે એમનો આપ મારી નાંખ્યો હોય તેમ બધાય ગૂસ્સે થઈને બોલી ઉઠ્યા કે:—

“ગઢવો જોને. ધરમનું પુછકું થાવા જાય છે. આખી કાઠીઆવાડ વીંધીને શું આંહી શત્રુઓના પગ ઘોઈ પીવા આવ્યા છીએ. ભર્યુંભાદર્યું ચોટીલું ભાંગીને પછી જીવતાં લગી ટાટે છાયડે નહિ સુધએ?”

“બસ કરો બાપાઓ. તરવારની મૂંઠ ઉપર માથું ટેકવીને બેઠેલો ભોંકાવાળો હાકલ કરી ઉઠ્યો કે, “બહુ થયું બહુ, હવે રૂઢાં મોઢાં લાગે છે. જાઓ જેને મન હોય તે ચોટીલાના ઉતારા મુંથી લ્યો. બીજા જેમની મરજી હોય તે મુંજસરને કેડે ચડી જાઓ. આજ મારા પગમાંતો માતાજીની બેડી પડી ગઈ. આજ કાં હળવદને પાદર મારી-મરણ પથારી થાય છે. નહિ તો દીકરી દાવાન-

જમાંથી ઉપાડીને ચોટીલાના માળામાં મેલી દઉ છું. વેરના ચોપડા ત્યાર પછી ઉકેલીશું. ”

“ જય ચામુડા, જય ચોટીલાવાળી. ” ડુંગર સામે હાથ જોડ કરીને ભોંકે ચાલ્યો. હાથમાં ભાલું હતું તે લાંબું કર્યું. અણીને માથે એક ચકલી આવીને બેઠી.

“ જય થાવ, જય થાવ સતના બિરદની. ” નાજબાઇએ પડકારો દીધો. દોડીને અસ્વારો ડેલીએ ગયા. ડાયરે જાણ્યું કે હમણાં તૂટી પડશે. આવ્યા લાગ બાળીને. ત્યાં તો ભોંકાવાળાએ સાદ દીધો કે:

“ રામા ખાચર: ઉઠ ભાઈ: માડીનો હુકમ થયો છે. ઉઠ, ગીગીને ઉતો વા પણ નહિ વાય. ઉઠ, પછી આપણો હિસાબ આપણે સમજી લેશું. ”

“ વાહરે વેરી, વાહ ! ભોંકા ! એમ દિંગમૂઠ ડાયરો બોલી ઉઠ્યો. પાંચસો ઘોડાની હાવળે આલને ચીરી નાંખ્યો. હળવદના મારગને માથે જાણે વંટોળાઓ હાલ્યો.

*

*

*

હળવદની ઝાલર ઉપર ડંકા પડું પડું થાય છે, અને ઝાડની ડાળે ધૂમતા સરપની ફાળે જેમ પક્ષી ફફડે એમ ફફડતો મોતીચંદ વાણીઓ પોતાની પાછલી બારીએથી નદીએ આંટા ખાય છે. ત્યાં તો નદી કાંઠે ભૂરીયાં લટુરીયાં, રાખમાં રોળેલી પહાડી કાયાઓ, તુળ-સીના પારાવાળા બેરખા, અને સોંદુરીયાં હોય એવી રાત્રીઓળ આંખોવાળા ખાખીઆવાની જમાતના પડાવ થતા જોયા. સાથે ડંકા નિશાન હથીઆર અને ઘોડા દેખી વાણીએ પુછ્યું:

“ બાવાજી ક્યાં રહેવું ? ”

“ ચિતોડ. ”

“ કેની કેર જાશે ? ”

“ ચાકરી મિલે વહાં ? ”

“ શું કામ કરશે ? ”

“ માલીકકે ખાતર ઝોંદગી દેંગે. ”

“ ત્યારે મારે ઘેર રહેશે ? ”

“ તું બનીઆ ક્યા દેગા ? ”

“ખીજે શું મળશે ?”

“પંદરા પંદરા રૂપૈયા.”

“તો આપણા સોળસોળ. રહેશે કે ?”

“હા રહેશે. જય ગંગા મૈયા. જય કાશી વિશ્વનાથ.” બોલતા નાગડાઓ ગામમાં દાખલ થયા. એજ વખતે વાણીઆએ ખાખી-ઓને પગાર ગણી આપ્યો; અને ચારસો ખાખીઆવાની જમાત વાણી-આના ઘરને વીટી વળી.

દરબારની કચેરીમાં મશાલ થાય છે. અમીરો વીખરાય છે. દર-બાર પોશ્તાક સળે છે, અને દરબારનો માનીતો જમાદાર વેલડું જોડીને કાઠીઆણીને બોલાવવા જાય છે.

વાણીઆની ડેલીમાં જમાદારનું માથું ડુંગળીના દડાની જેમ દડી પડ્યું. એક નિરપરાધી અખળાનું શિયળ ઉગારવા માટે વાણીઆએ પોતાને રાખ્યા છે એટલું જાણી નાગડાઓના રોમેરોમ ખડા થઈ ગયા.

કામદેવની ઝાળોમાં સળગતા દરબારે સાંભળ્યું કે, જમાદારનું ખુન થઈ ગયું, અને વાણીએ તો પોતાની ડેલીએ નાગડાની જમાત બેસાડી છે એવા સમાચાર સાંભળ્યા. હરપાળ મકવાણાના વંશમાં પાકેલો રાજા મતિ હારી બેઠો છે. નગારે ધાવ દધને એણે ફોજ તૈયાર કરીને હુકમ આપ્યો કે: “હાં, ખખરદાર! એક પણ બાવો જીવતો રહેવા ન પામે.” વાણીઆના ઘર ઉપર દરબારની સમુદ્રના મોજા જેવી સેના ચાલી. એવામાં તો “દોડજો રે દોડજો. કાઠી કાઠી કાઠી.” એવા અવાજ થયા. દરવાજો નગારા વાગ્યાં. બંદૂકના અવાજ છૂટે છે. ગામ બધું હલમલી ગયું છે.

પોણા ભાગની ફોજ લઈને રાજા દરવાજો દોડ્યો. ત્યાં જોયું તો ત્યાં દરવાનોની લોથો પડી છે. નદીના વેડકળામાં પચીશ પચાશ કાઠી ઉભા છે. રાજાએ સૈન્યને કાઠીઓના કટક ઉપર હાંકી મેલ્યું. કાઠીઓ ભાગ્યા. પાછળ દરબારે પોતાની ફોજના ઘોડા દોડાવ્યા. હળવદનો સીમાડો મુકાવી ગયા. દરબાર જાણેછેકે, હું કાઠીઓને તગડી ને નશાડ્યો જાઉં છું, ને તેમને હમણાં ઘેરી લઈશ. હમણાં પીંખી નાંખી કબજે કરી લઈશ.

ત્યાં તો તળાવડીમાંથી પાંચસો ભાલા ઝબક્યાં. ઝાડવાં અને ધરતીનાં પાણીં જળે સજીવન થયાં. એવી દૂધ જેવી અજવાળી રાતને પહેલે પહેરે હળવદના દરબારને કાઠીઓએ રાતીચોળ પથારી પાથરી દઇને પોઢાડી દીધો. કાઠીની એકજ દીકરીને બદલે અનેક તલવારો-ઓએ એ રંગ લીના રાજને હેતનાં આલિંગન દીધાં.

હળવદની સેનાને દરબારની સાથેજ રાત રોકીને કાઠીઓનું કટક ગામમાં આવ્યું. આવીને જોયું તો ત્યાં બાકીનું કામ બાવાઓએ પતાવ્યું હતું.

“ બાપા ભોંકા: બાપા, રામ રામ. હળવદનો દરબારગઢ રેઢો છે. આડો દેવા સાર એક પણુ માણસ નથી રહ્યો. આવો લાગ ક્યારે મળે એમ છે, ભૂલવા જેવું નથી. ” કાઠી સેનામાંથી કેટલાક બોલી ઉઠ્યા.

“ વાહ, કાઠીઓની ખાનદાની. રંગ રે, કાઠીઓના શરાતનને ! ધિક્કાર છે કાઠીઓની જતને ! ભાઈઓ, આજ આપણને જણુનારી જુગ-દમ્પાઓ લાજી મરતી હશે. કાઠીઓનો મોઠો દિવસ બેડો છે; નહિં તો કાઠીઓના મોઢામાંથી આવાં વચનો ન નીકળે. નહિં તો આજ હળવદના સુના દરબારગઢ ઉપર આપણી નજર ન હોય. દરબારની રજપૂતાણીયુંના આજ ફડકે જીવ જતા હશે. આજ એ નિરાધાર અબળાઓને માથે કાઠીના દીકરાનો હાથ પડે ! તો તો અધરાતે સૂરજ મહારાજ અંગારા વરસાવે. ચંદ્રમા ઓલવાઈ જાય. બાપાઓ ! કાઠીઓ હળવદનો રાણી વાસ લૂટે, તે પહેલાં તો એની ડેલી વચ્ચે ભોંકાંની ખાંભી ખોડાઈ જાય, ખબર છે ? ”

ભોંકાના વચનો સાંભળી કાઠીઓ બધા શરમાઈ ગયા.

ઔરડામાં મોતીચંદ શેઠની પથારી પડી છે. તે ઉપર ધાયલ થયેલો મોતીચંદ પડ્યો છે. રાત્રો ખાચર તેના ઔરડામાં આવ્યો. રાત્રા ખાચરે મોતીચંદના પગની રજ લઈને માથે ચડાવી, ને બોલ્યો કે ભાઈ, વાણીઆની ખાનદાનીના આજ પારખાં થયાં. મોતીચંદ, તું ન હોત તો મારું મોત બગડત.

મોતીચંદે, આજ સામે આંગળી ચીંધીને કહ્યું: “ ધણીની મરજી બાપા ! પ્રભુએ લાજ રાખી છે. ”

ખરાખર પ્રભાતે સૂરજ મહારાજ ઉગીને સામા થયા તે વખતે ભોંકાવાળાનું કટક નોખું તરીને એક બાજુ ઉભું રહ્યું.

ભોંકાવાળો-રામા ખાચર, હવે જ્ઞેનને ફેરા ફેરવીને વહેલા વહેલા પધારજો. અમે તમારી વાટ જોઈને બેઠા છીએ.

“વેલકું ચંભાવો.” બાઈએ અંદર બેઠાં બેઠાં અવાજ દીધો.

“કાં બાપ ! કેમ ઉભું રાખ્યું ?” બાપુએ પુછ્યું.

“બાપુ, હું ડાકણ છું.”

“કેમ દીકરી ?”

“તમને સહુને કપાવી નાખીને મારે શો સ્વાદ લેવો છે ?”

“શું કરીએ દીકરી, બેલે બંધાણા છીએ.”

પડદો ઉઘો કરીને બાઈએ સાદ કર્યો. “ભોંકા કાકા.”

“કાં બાપા ?”...ભોંકાવાળો પાસે આવ્યો.

“મને શીદ ઉગારી કાકા ? ધરતીના ચાંભલા જેવા કાઠીઓનું કુરુક્ષેત્ર કરાવીને હું કયે ભવ છુટીશ ? મને ત્યાં ને ત્યાં મરવા કાં ન દીધી ?”

“રામા ખાચર ?” ભોંકાવાળો બોલ્યો. “આલે તલવાર, તારા ભત્રીજાના માથા સાટે ઉતારી લે માઈ માથું.”

“બાપ ભોંકા ! એવા સાત સાત ભત્રીજાના માથાં તે વાઢ્યાં હોત તોપણ આજ તે એનો હિસાબ ચુકવી દીધો છે ભાઈ.”

બંને શત્રુ ગણે બાથ લઈને ભેટયા. સાથે કસુંબા પીધા. દીકરીને પરણાવી ભોંકાવાળો મુંઝસર ગયો.

ઉઢો કેર અને હોથલ નિગામરી.

૧

આ પાણી વાતોનો સમય ઇસ્વીસનની નવમી સદીનો છે. સિંધ માંહેલા નગર સમૈઈ નામે પુરાતન શહે-રના રાજા લાખા દુરારાના પુત્ર મોડ અને મનાઈએ બળ તેમજ કળથી લગભગ કચ્છનો તમામ પ્રદેશ કબજે કર્યો બાદ વહેંચણુ માટે તેના ચાર ભાગ પાડ્યા. તેમાં મોડ મોટો પાટવી હોવાથી તેના બે ભાગ અને મનાઈનો એક ભાગ ઠરાવ્યો; તથા બાકીનો એક ભાગ તેમણે જે કેર (પાપ) કર્યો હતા તેના પ્રાયશ્ચિત્ત નિવારણુ માટે જુદો કહાડ્યો. પરંતુ મનાઈને એ વાત પસંદ ન પડવાથી તેણે તે કેર (પાપ)નો ભાગ પણ પોતાને કબજે કર્યો. કચ્છી તેમજ સિંધી ભાષામાં પાપને કેર કહે છે. તેથી કેરનો ભાગ દબાવી રાખનાર મનાઈનું ઉપનામ કેર પડયું; અને તેના વંશજો કેર રજપૂત કહેવાયા.

મજકુર મનાઈના હોથી, મોડ અને ઉઢો આવા ત્રણ પુત્રો હતા. તેમની રાજધાની મણિયારા ઘોલાય ગઢમાં હતી. મોટો હોથી તખ્તનશીન હતો અને તેના બે નાના ભાઈઓ તેની સાથે સલાહ સંપત્તી રહેતા હતા. આ કેર રજપૂતોની સત્તા લગભગ કચ્છના તમામ પશ્ચિમ ભાગ પર હતી. તેમના પ્રદેશને લોકો ‘કંડ’ કહ્યો. કહેતા અને કેરોના સરદારને “રેખડિયારા જામ”...એવું ઉપનામ આપતા; તે વિષે ભાટ એક કવન બોલે છે કે:

કેર કહ્યોરો સે ખંને જે ખર ખેટયા,
નોં જે તું ન ડિયેં પેરી જામાં પટજા.
મેવા ખેંધલ મીર મોડ મુતારો મારેઓ,
સોંટયો સંજર જામ, મચ્છ ગડીંધી માડુઆ.

—છ રેખડીઆરા જામ.

આપણી વાતોના સમયમાં કચ્છની સ્થિતિ ખરેખર સમૃદ્ધિ-વાન હતી. વાંચનાર સવાલ કરશે કે, ઇસ્વીસનની નવમી સદીમાં કચ્છમાં વર્તમાન સમયની પેઠે સોના રૂપાનો ચળકાટ, ટંકશાળો, કે

પૈસા જેવી વિશેષતા હોવાનો સંભવ નથી; ત્યાં વળી સમૃદ્ધિ ક્યાંથી હોય ? તેના જવાબમાં ખરી સમૃદ્ધિ તે શું ? તે અમે એક પશ્ચિમના સમર્થ વિદ્વાનના વચનોમાં જતાવવાને યત્ન કરીએ છીએ.

કુદરતી સમૃદ્ધિ મેળવવા માટે તમે મંડ્યા રહેજો; કેમકે, એ સમૃદ્ધિનેજ સમૃદ્ધિ એ નામ આપવું યોગ્ય છે. જમીનને ખેડો કે જેથી, તમને દાણા, દ્રાક્ષ તથા ફળ અને તેલને રૂપે દૌલત મળે. તમારા પશુઓનો અત્યંત વધારો થાય તેમ કરો કે તેમના દૂધથી તમે શરીરે પુષ્ટ થાઓ અને તેમના ઉનથી તમને લૂગડાં પહેરવા મળે, અને પછી તમે નિર્ધન થાઓ એમ બની શકેજ નહિ.

એ પ્રમાણે આ દેશની સ્થિતિ સમૃદ્ધિવાન હતી. દુનિયાના તમામ લોકોનો ઉદય ઢેર ચારવાનો છે. મહાત્માઓ કૃષ્ણ, મહમદ ઇત્યાદિનો પણ પ્રથમ ઉદય તેજ હતો; તથા સર્વ જાતની મિથ્યા મમતા અને ખોટી મોજ શોખથી રહિત ખરેખર સુખી, શાન્ત અને નિરાગી જીવંતી પણ તેજ હોય છે.

આપણી વાર્તાના સમયમાં પણ કચ્છના લોકો અને તેમના સરદારો મોટી મોટી આથો (પશુ સમુદાય) રાખતા હતા, અને તેજ તેમની ખરી દૌલત હતી. એક જગ્યાએ ચારે ખૂટતો કે તેઓ પોતાની આથો લઈને બીજી જગ્યાએ જતા. એમ પશુ સમુદાય સહિત ઘણીવાર મુસાફરી કરતા કરતા તેઓ ઘણે દૂર હિમાલયની પડોશમાં કાશ્મીર વિગેરે દેશો સુધી પણ જતા હતા.

હિમાલય પર્વત એ આર્યાવર્તની સર્વ દંત કથાઓ અને અહ-બૂત વાર્તાઓનું મૂળ સ્થાન છે. આર્ય ધર્મના અનંત દેવ દેવીઓનું તેને રહેઠાણ માનેલું છે. દેવ, યક્ષ, કિન્નર, ગાંધર્વ વગેરે તમામ પૌરાણિક જાતિઓ એ હિમાલયમાં વસનારી જુદી જુદી ઉત્તમ અને ખુબસૂરત જાતિઓ હશે એમ અનુમાન થાય છે. અપ્સરાઓની વિચિત્ર વાર્તાઓ જે ભરતખંડના જુદા જુદા દેશોમાં ચાલે છે તે બધી હિમાલય અને તેની છાયામાં આવેલા કાશ્મીર વગેરે દેશોની સ્ત્રીઓ^૧ વિષે હોય એમ ધારી શકાય છે.

૧ હાલ નિગમરા નામે એક મિયાણાનો જાત કચ્છની ખારીરોહર વગેરે ગામોમાં રહે છે, તેઓ અસલી નિગમરા લોકમાંથી થયા હશે એમ અનુમાન થાય છે.

કચ્છના પ્રખ્યાત રાજા ડુલાણીની મા સોનલને ભાટો અપ્સરા કહે છે. તે પણ કોઇ કાશ્મિરની સ્ત્રી હોય એમ વિદ્વાનો ધારે છે.

કચ્છના નિગામરા જાતના લોકોની એક આથ (પશુ સમુદાય) એકવાર ઉત્તર ભણીના દેશોમાં ગઇ હતી. તેમના સરદારનું નામ સાંગણ નિગામરો હતું. તેને એક નાની ઉમરની છોકરી જંગલમાંથી જડી હતી. તે કોની પુત્રી હતી અને શા કારણથી તેને જંગલમાં મુકી દેવામાં આવી હતી, તેની કશી ખબર તેમને મળી શકી નહોતી; પણ તે પોતાની આથ સહિત જતો હતો ત્યારે એક ચંદન વૃક્ષ નીચે એક ટોપલામાં તે જીવતી સુવાડેલી તેને મળી આવી હતી. અનુમાન થાય છે કે તે બાળકનાં માતા પિતાના કોઈ અચાનક ભયનો અથવા કોઇ ભવિષ્યવાદીના કહેલા માઠા ભવિષ્યનો તે બાળકી ભોગ થઈ પડેલી હોવી જોઈએ; પરંતુ પાછળથી તેના બળ ખુબસૂરતી અને સદ્ગુણ ઉપરથી સહજ અનુમાન કરવાને કારણ મળે છે કે તે છોકરી સારા ખાનદાન કુટુંબની હોવી જોઈએ.

સાંગણ નિગામરાને જડેલી બાળક છોકરી એટલી તો ખુબસૂરત અને તન્દુરસ્ત હતી કે સૌ કોઇ તેને ખુશીથી તેડતા અને રમાડતા તથા તે બધાને ઘણી વહાલી લાગતી. કચ્છી (સિંધી) ભાષામાં હોત શબ્દનો અર્થ પ્યારો એવું થાય છે. તેની નારી જાતિ હોતલ થાય; આ છોકરી સૌને તેડવી અને રમાડવી ઘણી ગમતી; તેથી તેમણે તેનું નામ હોતલ પાડ્યું, તેનું પછીથી હોથલ થયું.

હોથલ જેમ જેમ ઉમરમાં વધતી ગઇ તેમ તેમ તે વધારે ખુબસૂરત, કદાવર, બળિષ્ઠ અને સભ્યતાદિ સદ્ગુણોથી વધારે ઉત્તમ દેખાવા લાગી. તે દંડા દેશની અને ઉત્તમ ખાનદાન કુટુંબની હોવાથી આ દેશની સ્ત્રીઓ કરતાં તેનામાં ઘણા ઉત્તમ ગુણો હતા; તેથી લોકો તેને “ ઇંદ્રના ધરની અપ્સરા કહેતા. ” તેને લીધે પાછળથી ભાટોએ તેને પોતાની વાર્તામાં અપ્સરા તરીકે વર્ણવેલી છે. તે અમારી અલંકારિક ભાષામાં કહીયે તો કેવળ યોગ્યજ છે.

હોથલને તેના પાળક પિતાએ તે જમાનાને અનુસરીને સર્વ તરેહની ઉત્તમ તરબિયત આપી એક રાજા કુમારીની રીતે ઉછેરી

હતી. તેનામાં જેમ એક સ્ત્રી રત્નને શોભે તેવા ગુણો હતા, તેમ તેના મોટા કદ અને બળને લીધે એક શરવીર મર્દને શોભે તેવા ઉત્તમ ગુણો પણ હતા. તે એક ઉત્તમ ક્ષત્રી પુરુષની પેઠે ઘોડે બેસતાં અને તીર તલવાર વગેરે શસ્ત્રોનો પણ ઘણી અચ્છી રીતે ઉપયોગ કરતાં શીખી હતી. તેનો પાળક પિતા જે આથનો સરદાર હાકિમ હતો તેણે તેની સર્વ ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થાય એવી ગોઠવણુ તેને કરી આપી હતી. હોથલ ઘણી વાર મર્દનો પોશાક પહેરી ઘોડેસ્વાર થઈ નિર્દોષપણે પોતાની ઇચ્છા અનુસાર ફરવા જતી, અને કોઈકવાર કેટલાક દિવસ પર્યંત એકાંતવાસમાં અદ્રશ્ય રહેતી હતી. વારંવાર તેનું અદ્રશ્ય થવું અને ફરી પાછું વળી આવવું તે તેના વિષેના દૈવી સ્ત્રી તરીકેના લોક વિચારને પુષ્ટી આપતું.

હોથલે હાલના રાપર તાલુકાના સઘ ગામની દક્ષિણે જરા નૈઋત્યે આશરે એક માઈલ પર હોથલપરા નામે ડુંગરમાં પોતાની આ અવસ્થામાં એક કોતરી કાઢેલું ઘર (ભોંયડું) બનાવ્યું હતું. ત્યાં તે ઘણી વાર જતી અને કેટલાક દિવસો સુધી એકાંતવાસમાં રહેતી હતી.

હોથલના વિવાહ માટે ઘણાં માગાં આવતાં; પણ તે પોતે પરણવાને ઇચ્છતી નથી એમ પોતાના પિતાને સ્પષ્ટ રીતે જણાવતી તેથી આસપાસના સરદારોના કુંવરો જે હોથલને પરણવાની ઉમેદવારી કરતા તેમાં તેઓ નિરાશ થતા. હોથલનો પિતા તેને નારાજ કરવા ઇચ્છતો નહિ; તેથી તેની વીશ વર્ષની ઉંમર થયા છતાં હજી સધી તે કુંવારીજ હતી. કહે છે કે તેને એક ભવિષ્યવાદીએ કહ્યું હતું કે તને કંડ-કકડારાનો ઉઠો કેર પરણશે.

x

x

x

x

૨

ઉઠો કેર ઘણો ખુબસુરત, બળવાન, બુદ્ધિશાળી, સદ્ગુણી અને ઉદાર નવજવાન હતો. જે કે તે ફટાયો હતો તોપણ તેનું માન

૧ આ ભોયરાનું ખારણું પૂર્વ તરફ છે તેની આગલી બેઠકમાં ચોટલા અને પગથિયા છે.

એક યુવરાજ જેટલું રહેતું હતું. તે ઉમરમાં માત્ર વીશેક વર્ષનો જવા-
નિથો હતો તોપણ તેના ભાઈઓ રાજ્યના મહત્વના કામેમાં પણ
તેની સલાહ લેતા હતા. ઉઠામાં એક ઉત્તમ રાજકુમારને જાને તેવી
શ્રેષ્ઠ ઉદારતા હતી, તેથી દેશના માગણ અર્થી લોકો વડે તેની કાર્તિ
દેશ વિદેસમાં ફેલાયલી હતી. તેથી ગેડીના વીસલદેવ વાઘેલા સોલંકી
જે તેના મામા થતા હતા, તેણે પોતાની રૂપવતી નામે પુત્રીનું નાણા-
યેર ઉઠાને મોકલ્યું હતું; અર્થાત ઉઠાનું તેને ત્યાં સગપણ થયું હતું.

ઉઠાનો મોટો ભાઈ હોથી કોઈ સામાન્ય રજપૂતની ખુબસૂરત
અને ચંચળ ચિતવાળી મીણાવતી નામે કન્યા જોડે પરણ્યો હતો.
તે ઉઠા તરફ ઘણી માયા અને ઉદારતાથી વર્તતી હતી; અને વારંવાર
તેને ભેટ સોગાદો મોકલી ખુશ કરતી હતી. ઉઠો પોતાના આ મોટા
ભાઈની સ્ત્રીનું હેત એક માતા તરીકેનું સમજી તેને માન આપતો
હતો. પરણ્યાને ઘણી મુદત થયા છતાં હજી સુધી મીણાવતીને કંઈ
સંતાન થયું નહતું તેથી તે ઘણીવાર ઉઠાસ દેખાતી હતી. પરંતુ તે
ગમે તેવી ઉઠાસીમાં હોય તોપણ ઉઠાને જુએ તો એકદમ આનંદમાં
આવી જતી અને તેને ખુશી કરવાને અને પોતાની દિલગીરી છુપા-
વવાને પ્રયત્ન કરતી.

દેખાતી રીતે જો કે મીણાવતી ઉઠાને એક પુત્ર તરીકે ચાહતી
હતી પણ અંદરખાને તેના અંતકરણમાં ઇશ્કની આગ સળગેલી હતી;
કેમકે સદ્ગુણની પરીક્ષા વિના તેના રૂપ માત્રથી તે આ રાજદરબારમાં
પરણવાને યોગ્ય થઈ હતી. પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં તે ઘણા નીચ
સ્વભાવની હતી; તેથી તેની હલકાર્થ રૂપ જણાતી હતી. આ જગત
રૂપી વિચિત્ર રંગભૂમિમાં બારીક નજરે જોતાં એમ જણાય છે કે-જો
અતિ મોટા માણસોએ સામાન્ય કિંવા હલકા કુળની કન્યાઓ તેમની
ખુબસૂરતીને લીધે પોતાની જીંદગીના સાથી તરીકે પસંદ કરેલી, તેનું
પરિણામ ઘણે ભાગે લગભગ અશુભ આવ્યું છે. આ મીણાવતીને માટે
પણ તેમજ હતું; તેમાં વિશેષતા કરનાર તેનું વંધ્યત્વ હતું.

મીણાવતીને સંપૂર્ણ રાજ્ય સુખ છતાં તે પોતાને અલાગલી
સમજતી હતી; તેનું કારણ માત્ર તેનો ઉઠા તરફનો પ્રેમ હતો. જો કે

તેનો પતિ હોથી એક ખુબસૂરત અને બહાદુર રજપૂત હતો, તોપણ ઉઠાની સરખામણીમાં તે તેને ઘણો તુચ્છ જણાતો હતો. તે તો રાત્ર દિવસ ઉઠાનીજ ઝંખનામાં ગાળતી હતી. તેનાં આનંદ તેમજ શોકનાં સ્વપ્નાં પણ ઉઠા સંબંધીજ હતા. એક રાત્રિએ તે એકાએક નિદ્રા-માંથી રોતી ઉઠી તેથી તેના પતિને બહુ ગભરાટ લાગ્યો; અને આમ થવાનું કારણ પુછતાં મીણાવતીએ કોઈ ભયંકર સ્વપ્નાની ભળતી વાત કહી તેને સંતોષ્યો; પરંતુ બીજે દિવસે તેની એક એકાંતિક સખીને પોતાના રાત્રિના સ્વપ્નાની હકીકત તેણે નીચે મુજબ જણાવી:—

જાણે મેં તને ઉઠાને તેડવા મોકલી. તું ઉઠાને તેડીને હસતી હસતી પાછી આવી. ઉઠાનો ચહેરો પણ પૂર્ણ આનંદમાં હતો. મેં તેને મારી જોડે પલંગપર બેસવા કહ્યું પણ તે તેણે માન્યું નહિ. મેં તેને બહુ સમજવ્યું અને ઘણા વખતથી સંતાડી રાખેલી ઉમેદ તેને કહી; પરંતુ તેથી પરિણામ વિપરીત આવ્યું; ઉઠો એકદમ ગુસ્સે થઈ મારો તિરસ્કાર કરી ચાલ્યો ગયો. હું ઘણી ગભરાઈ અને ઢોંગથી રડવા લાગી. આ સ્વપ્નામાં મારાથી ખરેખર રડી જવાયું.

સખિએ કહ્યું, બાઈ સાહેબ તમે નાહક ઉઠાની આટલી બધી બીક શા માટે રાખો છો. જવાન અને તેમાં પણ વગર પરણેલા માણસો તો પ્રેમની મૂર્તિજ હોય છે. કોઈ જવાન પુરૂષે કોઈ ખુબસૂરત સ્ત્રીના પ્રેમનો અસ્વીકાર કર્યો હોય એમ હું જાણતી નથી; અને મને સંપૂર્ણ ભરોસો છે કે જ્યારે તમે ઉઠાને તમારા મનની મુરાદ જણાવશો ત્યારે તે પોતાને બાગ્યશાળી ગણશે; તો પછી તમે નાહક દુખના દલાડા શા માટે કાઢો છો ?

મીણાવતીએ ગંભીર ચહેરાથી કહ્યું—સખી તને મારા દિગ્ગેરનો પરિચય નથી. તે એક સદ્ગુણની મુર્તિજ છે. અલખત, મારા પ્રત્યે તેનો જે પૂજ્ય ભાવ છે તેથી હું તેને જે હુકમ કરું—પછી તે ઉઠાવેલો ગમે તેવો મુશ્કેલ હોય તોપણ તે ખુશીથી માથે ઉઠાવે. પરંતુ આ બાબતમાં તે સંમતિ આપે એવો નથી. એકદમ બધો મામલો ફેરવાઈ જશે અને તેજ ક્ષણે હું એક મોટી નામોશી અને આક્રમક આવી પડીશ. એટલુંજ નહીં પણ પછીથી કોઈ દિવસ ઉઠાને જોવાની પણ

આશા રહેશે નહિ. તેથી મને ભય લાગે છે કે ઉઠા તરફ પ્રેમ ખતાવવો એ કેટલું જોખમ ભરેલું છે તે હું ખરાબર રીતે જાણું છું. તથાપિ રાત્રિ દિવસ-જગતાં કે ઉઘતાં તેની મનહર છબી મારી નજરથી દુર થતી નથી. અરે ઇશ્વર, એકવાર જો ઉઠો મારી મરજને આધીન થાય તો હું કેવી ભાગ્યશાળી થાઉં ?

એમ વાત કરતાં કરતાં મીણાવતીનું દીલ એટલું બધું ઉરકેરાઈ ગયું કે તેનું શરીર ધ્રુજવા લાગ્યું અને તે પડી જશે એવી ધાસ્તીથી સખિએ તેને પલંગપર સુવાડી અને પંખો કરવા લાગી. થોડીજ વારમાં તે અશાંતિવાળી ઉઘને આધીન થઈ.

*

*

*

આજે માધ વદિ પ નો દિવસ હતો અને તેજ દિવસ ઉઠા અને રૂપવતીના લગ્નનો હતો. તે દિવસે શહેરમાં ઘણી ધામધૂમ હતી; જેથી લોકો ઘણા આનંદમાં જણાતા હતા. પરંતુ થોડીજ વારમાં એ આનંદમાં ભંગાણુ પડ્યું અને બહારથી ખૂમ આવી કે, થરના ધલુડા (દલુડિયા) સોઢાના સરદાર બાંબણિયાં સમાએ કેરોની આથ વાળી-અર્થાત તેમનાં ઢોરો લઇ ગયો-તે સમયમાં ઘણી ખરી લડાઇઓ આવી બાબતમાંજ થતી. જ્યારે કોઇની સાથે કંઈ છેડતી શાધવી હોય ત્યારે તેની આથ વાળે. તેથી સામા માણસને પોતાની આથની વહારે ચઢવું પડે અને તેથી લડાઇ ઉત્પન્ન થાય. આ વખતે સિંધી લોકોએ કેરોની આથ વાળવાથી લડાઇનો પ્રસંગ આવ્યો. સઘળા વિચારમાં પડ્યા કે આજે કન્યા આણા સાથે આવશે અને લગ્નનો દિવસ છે જેથી લશ્કર લઇને કાણુ જશે.

ઉઠે દ્રઢ નિશ્ચયથી કહ્યું કે રાજ્ય નીતિ પ્રમાણે જ્યાં સુધી નાના હાજર હોય ત્યાં સુધી મોટાએ યુદ્ધમાં ચડવું ન જોઇએ; તો લડાઇમાં હુંજ જઈશ. તમે એમ વાંધો લેશો કે તારો તો આજે પરણવાનો દિવસ છે તો તારાથી જવાય નહિ; તો તે કારણુ કાંઈ સખળ નથી. ગાયોના રક્ષણુ માટે યુદ્ધમાં ચડવાની ક્ષત્રીયોની પહેલી અને મુખ્ય ફરજ છે. લગ્નનો દિવસ આગળ હઠાવીને ચાર દહાડા પછી રાખી શકીશું; પરંતુ તેટલાજ કારણુથી યુદ્ધમાં ન જવું એ મને

શોભા રૂપ નથી. તેમ હું નાનો ભાઈ ઘેર બેસી રહું અને તમે મોટા ભાઈઓ લડવા જાઓ એ યોગ્ય પણ કહેવાય નહિ.

ઉઠાના આ ખરા દીલની અને બહાદુરી ભરેલી માગણીથી સૌ ખુશી થયા; પરંતુ તેમનો વિચાર એમ થયો કે:—કુલીન રજપુતો માટે લડાઈનાં બે પરિણામ “ ફતેહ કિંવા મોત છે. માટે કદાચ ખીજું પરિણામ આવે તો ખાંડાને પરણી આવેલી કન્યાને પતિ દર્શન સિવાય રંડાપો આવે; જેથી ઉઠાને ન મોકલતાં જન્મ હોથી અને મોડ જવાને તૈયાર થયા; અને જનતી ઉતાવળથી પોતાની સેના તૈયાર કરી ગાયેની વહારે ચડી ગયા.

દિવસ આથમવાના સમયમાં આણું આવ્યું; અને લગ્નને લગતી સામગ્રી થવા માંડી. ભાભી મીણાવતીએ ઉઠાને વરરાજના^૧ પોશાકમાં સજ્જ કર્યો.

દુહો^૨

ઉઠે કેસરિઆ પેરેઆ મથે બંધે મોડ;

ડેર ભોજાઈ પાણમેં ઐયું સરખી જોડ.

અર્થ—ઉઠે જ્યારે કેસરિયાં પહેર્યાં, અને માથા પર મોડ ખાંધ્યો ત્યારે (મીણાવતીએ હાસ્યમાં) કહ્યું કે:—ઉઠા આપણે ભાભી દિએર સરખે સરખી જોડી છીએ.

આ દુહાની મતલબ ઉઠાથી ખરાબર સમજાઈ નહિ તથાપિ મીણાવતી તો પોતાના અંતઃકરણમાં સળગી રહેલી ઇસ્કની આગના ઉભરામાંજ તે બોલી હતી. પરંતુ ઉઠાએ તેનો ભાવાર્થ પોતા પ્રત્યે ભાભીનો સહજ પ્રેમ સમજી તે તરફ કાંઈ લક્ષ આપ્યું નહિ.

ત્યાર બાદ વિધિ પ્રમાણે ઉઠાના લગ્ન થયા; તે પછી મહેલમાં

૧ ઉઠાના પહેલા લગ્નની વાત કેટલાક વાર્તા કહેનાર કહેતા નથી પણ વહિવંચા ભાટ એ લગ્નથી ચાલેલો ઉઠાનો વંશ જુદોજ બતાવે છે, અને આ વાર્તાની નાયકા હોયલથી થયેલો વંશ જુદો બતાવે છે.

૨ આ કચ્છી ભાષાના દુહા સર્વત્ર પિંગળના નિયમ પ્રમાણે શુદ્ધ હોતા નથી તોપણ તેનો મુળ ભાવાર્થ કાયમ રહેવા અમે અસલ આકારમાં જ બનતા સુધી રાખ્યાં છે.

પધારતાં વર માતાએ, વર અને વધૂને પોંખવા જોઈએ, અને વર-માતા તો મીણાવતી હતી; પરન્તુ જેના ઉપર તે પોતે ખરા દિલથી આશ્રીત હતી તેની માતા તરીકે ઉભા રહેવાની તેની ઈચ્છા થઈ નહિ; તેથી તે પોંખવાની સામગ્રીનો થાળ લઈને આવી હતી, ત્યાંથી તેનું મન પાછું હટ્યું; અને તે વખતે તેણે કહ્યું કે મારા પેટમાં ચૂંક આવે છે અને મારાથી ઉભુ રહી શકાતું નથી.

હુહો.

ઉઠે કેસરિઆ પેરેઆ, ત અંગણુ ઉગરો;

ડિંદે ઉર જે મોં તડે, સૂર થોસ કરો.

અર્થ:—ઉઠે કેસરિયાં પહેર્યા અર્થાત્ વરરાજના પોશાકમાં દીપી રહો, ત્યારે તેની કાન્તિથી આંગણમાં અજવાળું થઈ રહ્યું; એટલે કે તે ધણો ખુબસૂરત દીસવા લાગ્યો. જ્યારે લાભી મીણાવતીએ દિવેર ઉઠાવું મોઢું જોયું ત્યારે તેને બહુ શ્રાણ થયું.

એ પ્રમાણે મીણાવતી બહાનું કાઢીને પોતાના મહેલમાં જતી રહી; પણ તેના મનના વિચાર કોઈએ જાણ્યા નહિ. તરતજ વચેટ લાઈ મોડની સ્ત્રીએ આવી ઉઠાને પોંખ્યો; ત્યાર પછી ઉઠે પોતાના મહેલમાં ગયો. પોતાની પરણીયત જાંદગીની પહેલી તેમજ કેટલી મુદત માટે છેલી રાત્રી આનંદમાં ગુજરી.

ખીજે દિવસે સવારે નિત્ય નિયમથી પરવારી ઉઠે પોતાની લાભી મીણાવતીની તખીયત પુછવા તેના મહેલમાં ગયો. મીણાવતી પોતાના પલંગ પર બેઠી હતી. તેણે ઉઠાને હસીને આવકાર આપ્યો અને રાત્રિ આનંદમાં ગુજરી હશે તે માટે મસ્કરીમાં સંતોષ બતાવ્યો. ઉઠે તેની તખીયત પુછી; તેના ઉત્તરમાં મીણાવતી હાસ્ય કરતી બોલી કે:—

અત્યાર સુધી મારી તખીયત રાત્રિના જેવીજ નાદુરસ્ત હતી; પણ હમણાં બાંદીએ કહ્યું કે:—ઉઠેજ આવે છે ત્યારે માંડે દુઃખ મને ઓછું થતું જણાયું. તેમ અત્યારે તમને જોવાથી માંડે તમામ દુઃખ દૂર થયું છે. મારા પ્રિય દિયર, તમને ન જોવાથી મને દર્દ થાય છે, અને તમને જોવાથી તે મટી જાય છે. શું તમે માંડે દર્દ મટાડવાને ખુશી છો ?

આ વિચિત્ર ભાવવાળા વચન સાંભળી ઉઠો ચકિત થયો પણ પોતાની કંઈ સમજ ફેર હશે કિંવા ભાભી કંઈ મશ્કરી કરતાં હશે એમ ધારીને તેણે નમ્રતાથી આ હેત માટે નિર્દોષપણે આભાર માન્યો. અને જ્યાં પારણાં આગળ ઉભો હતો ત્યાંજ ઉંચરા પર બેસી રહ્યો. ત્યારે મીણાવતીએ કહ્યું કે:—

દુહો

ઉઠા મ'વે તું જાબરે, હીળાં પલંગ પેઓ;

આધીઅ રાત જો ઉથી, મુંકે ઉઠો જાધ પેઓ.

અર્થ:—હે ઉઠા જો આ પલંગ પડ્યો છે, તો તું ઉંચરા ઉપર બેસ મા; અરે મને અડધી રાતે ઉઠીને ઉઠા તું યાદ આવ્યો.

હવે બહાદુર અને સદગુણી ઉઠાને પોતાની ભાભીના કહેવાની મતલબ ખરાખર સમજાઈ, તેથી તે સમ્યક્તાપૂર્વક બોલ્યો કે:

દુહો

હી પલંગ હોથીઅજો, હોથી મુંજો ભા;

તું તેજ ધરેવારી, સે થિએ મુંજ મા.

અર્થ:—આ પલંગ હોથીનો છે અને તે હોથી મારો મોટો ભાઈ થાય છે, અને તું તેની સ્ત્રી છો તેથી તું મારે માતા તુલ્ય છો.

આ જવાબથી મીણાવતીને જે ધણા વખતથી ભય હતો તે-જ સામે આવીને ઉભો રહ્યો; અને ઉઠો ખરેખર મારી વાત માન્ય નહિ રાખે, એમ જે મેં ધાર્યું હતું તેમજ થયું; તથાપિ હજુ પુરૂષ છે તે કદાચ સમજાવ્યો, લપટાવ્યો અને કદાચ ધમકી દીધાથી હાથમાં આવે એમ ધારી તેણે પોતાની કાશીશ જારી રાખી—અને કહ્યું કે:—

દુહો

ઉઠા થીને તું દુખિઓ, મ કર મુંકે ના;

અળવ ગોતરનીપાણજો, ક્યાં કુટીશ તોજ મા.

અર્થ:—હે ઉઠા તું દુઃખી થઈશ જેથી કહું છું કે મને ના કહે મા. આપણે પરસ્પર જુદા જુદા ગોત્રના છીએ તો પછી હું તારી મા શી રીતે થઈ ?

સમજીતીથી ન લપટાતાં તથા ધમકીથી ન ડરતાં ઉઠે
કહ્યું કે:—

દુહો

ન હુએ સેની ન થીએ, ન કળે એડી ગાલ;

કચ્ચો લગે કુડ'કે પોય, કેડો મેડીઆં માલ.

અર્થ:—ન હોય તે ન થાય—ન થવા જોગ તે ન થાય.
એમાં કુળને એળ અર્થાત કલંક લાગે. પછી હું કેવો (માલ) નફે
એમાંથી મેળવું? વળી ઉઠે કહ્યું કે:—

દુહો

ભાભી એડી ન કળે ગાલ, લોક લજ્જ મરે;

પોય કેડા મેડીયું માલ, કડવા થીયું કટુંમસેં.

અર્થ:—હે ભાભી, એવી વાત ન કરિયેં કે જેથી કરી લોકોમાં
લજ્જવાઈ મરીયેં; અર્થાત લોકોમાં માથું ઉચું ન કરી શકીએ; અને
તેમાંથી કેવો સાર (નફો) નીકળે? તેમ વળી કુટુંબીઓથી પણ
અકારા થઈએ, માટે ભાભી, એવા વેણ જીભ ઉપર ન લાવો.

આ ઉઠાનો છેલ્લો અને સ્પષ્ટ જવાબ સાંભળી મીણાવતી
ધણી પસ્તાઈ અને ગુસ્સે થઈ; પરન્તુ ઉઠા પોતાના નિશ્ચયમાંથી ડગ્યો
નહિ અને જવા માટે ઉભો થયો ત્યારે છેવટ ભાભીએ કહ્યું કે:—

દુહો

ઉઠા થીને તું દુખિઓ, ઝિઝા થીંધે સૂર;

છડાંધીશ હી કકડારો, વેનેં પાણીં જે પૂર.

અર્થ:—હે ઉઠા તું દુખિઓ થઈશ ને તને ધણું શળ થશે.
હું તને આ કંડ-કકડારો મુકાવીશ અને તું પાણીના પૂરની પેટે
વહી (ચાલ્યો) જઈશ.

આ ધમકી ધણી સખ્ત અને ગંભીર હતી; તોપણ બહાદુર
ઉઠા પ્રત્યે તે કંઈ અસરકારક થઈ નહિ. ભાભીની આ વિચિત્રતા
જોઈ તે ધણો અજબ થયો અને તેને શરમ આવી. તેણે આવી
વિકાળ તેને કોઈવાર જોઈ નહોતી. તેને ઓધ કરવો નિરર્થક સમજ
તે ત્યાંથી ચાલતો થયો.

૩

યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં જેમને માટે વિજય કિંવા સ્વર્ગ એવા બે પરિણામ નિરમાણ થયેલાં છે એવા ક્ષત્રિય પુરૂષો ધણું કરીને ફતેહજ મેળવે છે. તેમજ બહુધા ઇશ્વરની સહાયતા પણ ન્યાયના પક્ષમાં હોય છે. ઇત્યાદિ ગૂઢ તત્ત્વો જેમણે જગતના ઇતિહાસોનું અવલોકન કરેલું હશે તેમને પ્રત્યક્ષ છે. તમે ન્યાયનો પક્ષ પકડો, સત્ય ઉપર આધાર રાખો, કપટથી વેગળા રહો, અને પછી તપાસો કે ઇશ્વરની છુપી મદદ કેને મળે છે. **સત્યમેવ જયતે** એ વેદનું મહાવાક્ય છે.

કેરોના લશ્કરે થોડાજ પંથ ઉપર સિંધીઓને પકડી પાડ્યા અને ત્યાં ઘોર યુદ્ધ ચાલ્યું. સિંધી સરદાર પણ પોતાની આખર જળવવાને ખૂબ જોસથી લડ્યો; પરંતુ કેરોના એક લોહીના રજપૂત લશ્કરની સામે સિંધીઓનું ભાડુતી લશ્કર ટકી શક્યું નહિ. લશ્કરનો પગ છુટતો જોઇ તેમના સરદારે તેમને ટકાવી રાખવાને ઉશ્કેર્યું, પરંતુ કેર લોકોનો મારો એટલો બધો સચોટ હતો કે સિંધીઓ ઉપર તેમના સરદારના વચનો કશી અસર કરી શક્યા નહિ અને છેવટે તેઓ નાહા. કેર સરદારોએ તેમની પૂંઠ પકડવાનું દુરસ્ત ધાર્યું નહિ; કેમકે તેમને તરત પાછા વળવાની ધારણા હતી; એટલે પોતાની સર્વ આથ ઉપરાંત શત્રુઓ નાસતાં રહી ગયેલો સરસમાન વગેરે લઇને તરત વિજયવંત જામ હોથી તથા મોડ પોતાના લશ્કર સહિત મોટી ધામધૂમથી શહેર તરફ ચાલ્યા. તેમણે શહેરમાં આજ મોટો આનંદોત્સવ જોવાની આશા રાખી હતી પણ તેને બદલે તેમણે શહેરમાં ઉલટોજ દેખાવ જોયો.

ઉઠો મીણાવતી પાસેથી ગયો કે તરતજ તેનો દાસી હાજર થઈ; અને બાજી બગડી, એમ એકજ વખતે બંને જણુ બોલી ઉઠ્યાં. હવે શો વેષ ભજવવો તેની તેમણે ગોઠવણ કરી; મીણાવતીએ કહ્યું કે:—તારે જામને કહેવું કે મીણાવતીએ ઉઠાને જમવા તેડ્યો હતો. ત્યાં ઉઠાએ તેમની મસ્કરી અને અપમાન કર્યું. તારી વાત સાંભળી જામ મારી પાસે આવશે એટલે હું તેને બરાબર સમજાવીને ઉઠાને દેશપાર કરાવીશ.

રાજદરબારમાં જે વિવાહનાં માંગણીક ચિન્હ હતાં તે ફરવાપને હવે ગુરસાનાં ચિન્હ દેખાવા લાગ્યાં. હોથી અને મોડ શહેર નજીક આવ્યા ત્યારે રાત્રીનો સમય હતો, છતાં મુખ્ય રાજમહેલમાં એકે દીવાળતી દેખાતો નહતો. તેમ દરવાજા નજીક આવતાં વખત ન થયા છતાં દરવાજે બંધ હતો. ત્યારે તેમણે દરવાજાને હાંક મારી. કારણ પુછવા સાથે દરવાજે ઉઘાડવાનો હુકમ કર્યો. દરવાજે દરવાજે ઉઘાડીને માત્ર એટલુંજ કહ્યું કે:-કુમાર ઉઠાને અને રાણી મીણાવતીને કંઈ તકરાર થયેલી છે અને મને રાણી તરફથી દરવાજે બંધ કરવાનો હુકમ મળ્યો હતો.

જામ હોથી પોતાના મહેલમાં આવ્યો તો ત્યાં બધે અંધારું હતું. તે મીણાવતીની દાસીથી હકીકત જાણવા લાગ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું કે:-

હુહો!

બાની ચય બાવા કે, ધારંએ ધૂમ લગી,

રત પુડેની રાણી રવે, ઉઠો મોલે આવેઓ.

અર્થ:-હે માહારાજા પિતા આ બધી દારૂની કેફથી ધૂમ મચી છે. તમારો બાઈ ઉઠો બદ નજરથી મહેલમાં આવ્યો હતો તેથી રાણી મીણાવતી લોહીના આંસુઓથી રડે છે.

આ સાંભળી જામ હોથી દાસીને સાથે લઈ રાણી મીણાવતી પાસે આવ્યો. પહેલાં તો તે બહુ ગુરસામાં જણાઈ પણ ન્યારે હોથી-જાએ તેને દિલાસાના શબ્દો કહી હકીકત પુછી ત્યારે તેણે ઉઠાની બેઅદબીની બધી વાત બનાવીને હોથીને કહી સમજાવી. હોથીને ઉઠાપર બહુ પ્રેમ હતો અને તેના સહયુગ્ય અને નીતિ વિષે તેને બહુ ઉંચો વિચાર હતો; તોપણ રાણી આવી નાલેશી ભરેલી હકીકત જુઠી કહે નહિ અને કદાચ દારૂના નિશ્ચામાં એવું બન્યું હોય તો તે અસંભવિત નથી એમ તેણે માન્યું; જેથી રાણીની ઇચ્છા મુજબ ઉઠાને દેશપાર કરવાનો પોતાનો નિશ્ચય જણાવ્યો.

બીજે દિવસે સવારે ઉઠો પોતાના મોટા બાઈને પરણ્યા પછીની પહેલી સલામ કરવા આવ્યો. ઉઠાને ભરોસો હતો કે બાઈ મારી બધી

હકીકત સાંભળશે અને સાંભળ્યા પછી રાણીનો ખુદ તિરસ્કાર કરશે. પરંતુ જ્યારે તેણે હોથીને જોયો ત્યારે તે ભારે ગુસ્સામાં હતો; તોપણ ઉઠાએ અદબથી તેને સલામ કરી; તેનો ઉત્તર ન વાળતાં હોથીએ તેને કહ્યું કે:—

હુહો.

ઉઠા જ હુંએ મુંજે ભા, ત મકજ મુંજે સલામ;

મ રોજ મુંજે રાજમેં, તોકે અત્ર અય હરામ.

અર્થ:—હે ઉઠા જો તું મારો ભાઈ હોય તો મારી સલામ કરજો મા અને મારા રાજ્યમાં પણ રહેજો નહિ; અને તને આ મારા દેશનું અનાજ ખાવું હરામ છે.

આ પ્રમાણે બધો મામલો ફેરવાઈ ગયેલો જોઈ ઉઠાને પોતાના ભાઈની સમજણ વિષે ખુદ દિલગીરી થઈ. તેણે નમ્રતાથી પોતાની હકીકત સમજાવવાની કોશીસ કરી; પણ હોથીએ તે સાંભળવા ના કહી, ત્યારે ઉઠે કહ્યું કે:—

હુહો.

જેડા થેઆસીં પાણુ તેડા ન થેઆ પાણુસેં,

હલની હૈયા હાણુ, કેડા કુછણુ તિનીસેં.

અર્થ:—જેવો હું થયો તેવો ભાઈ મારાથી ન થયો. હે મન, હવે ચાલ; હવે તેમનાથી શું બોલવું હોય.

વિદ્વાનોએ સ્ત્રી જાતિને મોહની મૂર્તિ ગણેલી છે અને તેના જુડા પ્રેમમાં પુરુષ એટલો નિમગ્ન થઈ જાય છે કે તેને સત્ય વાત સમજાતી નથી, અને નારી પ્રેમના આવરણમાં પવિત્ર બંધુ-સ્નેહ પણ ઢંકાઈ જાય છે; તથા તેની પવિત્રતા પણ લુપ્ત જવામાં આવે છે. આજસુધી બંધુ પ્રેમની વિરુદ્ધ નારી પ્રેમના જેટલા દાખલા જાણવામાં આવ્યા છે તે બધામાં બહુધા નારી પ્રેમનીજ કૃતેહ થયેલી છે; કેમકે નારી પ્રેમ ઘણો આડમ્બરી અને ઝટ મોહમાં નાખે એવો પ્રબળ શક્તિમાન છે. તેની આગળ બિચારો બંધુ પ્રેમ કામીજનોને સીધો અને લુપ્તો જણાય છે.

ઉઠાને આ બનાવથી ઘણીજ અસર થઈ અને તેણે પોતાના

ભાઈની બુદ્ધિ માટે બહુ શોક કર્યો; પણ તે નિરૂપાય હતો. તેને લાગ્યું કે મોટે વહેલે પણ ભાઈ પોતાની બુલ જોશે અને પશ્ચાતાપ કરશે; જેથી હાલ તો તરત આ દેશ છોડી રવાને થઈ જવું અને વિદેશમાં જઈ સ્વપરાક્રમથી નામના મેળવવી.

એવો વિચાર કરી ઉઠા પોતાના મહેલે આવ્યો અને પોતાના માણસોને લાંબી મુસાફરીએ ચાલવાનું છે માટે તેની તૈયારી કરવા હુકમ આપ્યો.

થોડાજ વખતમાં ઉઠાનો રિસાલો તૈયાર થયો. ભાટના જણાવવા પ્રમાણે તેની સ્વારીમાં ૧૪૦ ઘોડેસ્વારો ૩૦૦ ઉટો ૧૮૦૦ ગાયો ૩૦૦ ભેંસો અને ૫૦૦ ચાકરિયાત માણસો હતા. પોતાના માણસોને રવાને થતાં થોડો વખત લાગશે એમ ધારી ઉઠે શહેરમાંથી નીકળી એક બગીચામાં ઉતારો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઉઠાનો માલ અને માણસો થોડે થોડે બહાર નીકળવા માંડ્યા. આ વાત જ્યારે શહેરમાં જણાઈ ત્યારે એક વૃદ્ધ કારભારી ઉઠાની પાસે આવ્યો અને તેણે કહ્યું કે:—

હુહો.

જુઠંધા ઘોસ્ત હિન જહાંનમેં, જુઠંધા નાણું ઝાલ સલેં;

પણ માડી જાયો કિં, ન જુઠંધો, ખરચે નાણું લખેં.

અર્થ:—આ દુનિયામાં અનેક દોસ્તો મલશે, તેમ પૈસા પણ મળશે, અને ઓરતો પણ મળશે; પણ હે ઉઠા જનમ લાખો ખરચતાં પણ ભાઈ, પોતાની જમણી બાંધ નથી મળવાની. વળી વૃદ્ધે કહ્યું કે:—

હુહો.

ઉઠા પરચો પાણુ મેં, રૂઠે કોંન સરંધા;

જડેં સિગાઈધા સિપરિં, તડેં ઓરાતો થીનાં.

અર્થ:—હે ઉઠા તમે આપસમાં સમજી જાઓ, આવી રીસથી કાંઈ વળશે નહિ; જ્યારે યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં ચડશો તે વખતે (બાંધ બેલી વિના) તમને પશ્ચાતાપ થાશે.

ઉઠે વિચાર્યું કે આ વૃદ્ધ કારભારીની માન્યતા એમ જણાય છે કે અમે મીલકતની વહેંચણીથી વઢયા છીએ અને તેથી હું રીસા-

ધને જાઉં છું; તેથી તેણે તે કારભારીને સમજાવીને કહ્યું કે:-કાકા, અમારે ભાઈઓમાં કાંઈ વાંધો નથી, પણ આ તો માત્ર જન્મ હોય છે. એ મને આશ્વા કરી છે કે તારે હાલે પરદેશની એક મુસાફરી કરવી; તેથી માત્ર તેમનો હુકમ માથે ચડાવીને જાઉં છું. અમારામાં કશો વાંધો છેજ નહિ કે જેની પતાવટ માટે તમારા જેવા શુભ ચિંતકને તરફી આપીએ.

આ જવાબથી પેલો વૃદ્ધ પુરુષ સંતોષ પામ્યો. ત્યાર પછી ઉઠાને સ્વામીનો સામાન લઈને ઉઠી રવાને થયા. તેને જોઈને એક વૃદ્ધ ડાસીએ કહ્યું કે:-

હુહો.

ઉઠે જ્યાડા ભરેઆ, મૈએ મથે માલ,
કે જાણા કેમ ગાલ, કેરે કાચો છેડેઓ.

અર્થ:-ઉઠે જ્યાળા (ધરનો સામાન) ભર્યા અને તેનો માલ ઉઠો ઉપર નાંખીને ખીજે જાય છે; પણ કોણ જાણે કેમ વાત (કારણ) થી ઉઠા કેરે કચ્છ મુકયું.

પોતાનો તમામ માલ અને માણસો શહેર બહાર ગયા પછી ઉઠો પોતાના તેજ અશ્વ ઉપર બેસીને રવાને થયો. તેના સમાચાર દાસીએ રાણી મીથુવતીને કહ્યા. તેથી તેણે મનમાં વિચાર કર્યો કે:-

હુહો.

જિનો કારણ મું કેઆ, બીતિ મિઝ ખારા;
સે સજણ લડે હલેઆ, ભરેની ઉચાડા.

અર્થ:-જેના કારણ માટે મેં ભોંતોમાં બાકારાં-બારણાં કર્યા તે પ્રિયતમ તો ઉચાળા ભરીને ચાલી નીકળ્યા.

પછી રાણીએ ઉઠીને બારીમાંથી જોયું તો ઉઠાને દૂરથી જતો જોયો:-

હુહો.

બાઈ ઉથી ન્યારેત, ગુરિઉં ડિધ બો ગાત,
જેગી વુડી જમાત, વેધા કેમ વિલાત કે.

અર્થ:-બાઈ રાણી ઉઠીને જુએ છે તો (પ્રિયતમ) શરીરમાં

વિરહની પીડા આપી ચાલ્યો ગયો, તેથી તેણે વિચાર્યું કે: આ પ્રેમના જોગી પોતાની જમાત સાથે ચાલ્યા જાય છે. તે કોણ જાણે કંઈ વિલામત-દેશમાં જશે:—

ઉઠે રાતે પોતાનું મેલાણુ બગીચામાંજ કર્યું. સવારે ઉઠીને મીણાવતીએ ઉઠાના મહેલ તરફ જોયું તો તેનાં આરી ખારણાં બંધ દીઠાં ત્યારે નિશ્વાસ નાંખ્યો, અને કહ્યું કે:—

દુહો.

બાઈની ઉથી ન્યારે, પિરો પેર ભરે,
સામઘીં સુંગ કરે ઉઠાની હલી નકરેઓ.

અર્થ:—રાણીએ પરાંટે ઉઠીને પગ ભરીને ઉઠાની મેડી તરફ જોયું અને કહ્યું કે: હાય આ સામે ઉજ્જડ કરીને ઉઠો તો ચાલી નીકળ્યો.

રાણી મીણાવતીએ વિચાર કર્યો કે મેં જેના માટે આટલો બધો પ્રયત્ન કર્યો તે તો આમ રીસાઇને ચાલી નીકળ્યો, અને હવે જો તે અહીંથી રવાના થયો તો મને પાછો ક્યારે પણ મળવાનો નથી. માટે હવે તેને ગમે તેમ કરીને મનાવવો એમ વિચાર કરીને તેણે જામ હોથી તથા મોડને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને કહ્યું કે:—

તમે ઉઠાથી મોટા છો અને એ તમારો નાનો બાઈ છે તેથી કદાચ તેણે કાંઈ મૂખાઈ કરી તો તે તેની છાકરવાદ ગણાય; જેથી હવે તમારે તેને મનાવીને પાછો તેડી લાવી રાખવો જોઈએ; નહિ-તો લોકોમાં તમારી નિંદા થશે, કે રાજ્યનો ભાગ આપવો પડે એટલા માટે વઢીને પોતાના નાના બાઈને કાઢી મુક્યો. વળી મીણાવતીએ કહ્યું કે:—

દુહો.

અઈ મનાઈ જ મકડા, અયો સગા ત્રે ભા;
ઉઠો હલી નકરેઓ, તે'કે મોડ વારી'આ.

અર્થ:—તમે મનાઈના લાડકવાયા પુત્રો ત્રણે સગા બાઈ છો તેમાંથી ઉઠો ચાલી નીકળે છે તેને હે મોડ, તું મનાવીને પાછો તેડી આવ.

ત્યારે મોટે કહ્યું કે:-હે ભાભી, મેં કાંઈ ઉઠાને રીસાવ્યો નથી; તો પછી હું તેને મનાવવા પણ શી રીતે જાઉં ? પરંતુ તેને જવાનું કારણ તમારાથી થયું છે માટે તમેજ તેને સમજાવોને પાછો તેડી લાવો. હોથીએ પણ આ વાતમાં સંમતિ આપી; તેથી મીણાવતી રથમાં બેસીને પોતાના દિગ્ગેર ઉઠાને મનાવવા માટે બગીચામાં આવી, અને ઉઠાને કહ્યું કે:-

હુહો.

ચોં ઘે વરેની ચાર, ઉઠા અસાં કે થેઆ;
વેણુ અસાંજે વાર, તવિયું લડું વારીઆં.

અર્થ:-હે ઉઠા, માફ કહ્યું માનવા માટે કહેતાં મને ચાર વર્ષ થયાં; હજીપણુ જો તું માફ વચન રાખે તો આ તારા ઉપડેલા મેલાણુ પાછા વાળું.

ત્યારે ઉઠે સખ્યતાથી કહ્યું કે:-

હુહો.

હી બા બાણુ વેણુ, અસાં મયો ગોરડી;
હિકડા લજે નેણુ મુક્કર લગે મીઆણું.

અર્થ:-એક બાળક જેવા-અયોગ્ય વેણુ, હે સ્ત્રી, તું મને કહે મા. એવું કરવાથી એક તો આંખો લજાય અને બીજું નક્કી મેણું લાગે. મીણાવતીએ ઉઠાને પોતાના નિશ્ચયમાં અડગ જોઈને તેને વખાણથી વશ કરવા કહ્યું કે:-

હુહો.

અખીં તોજ્યું સિપરીં, રૂપે જેડી રિધિ.
અસીં જગોં જિનીલા, સુમી પરે આ સમ.
અખીંની આભ વિધકિત ન્યારે વોણ્યું ન રેં.

અર્થ:-હે પ્રિયતમ ! તારી આંખો રૂપાના જેવી ચકચકીત છે. તે આંખોને માટે અમે જાગરણ કરીએ છીએ અને તે આંખો વડે તમે તો સુખ રહ્યા છો. આંખો આકાશ સુધી પહોંચે છે, અને જોયા વગર રહી શકતી નથી. અર્થાત્ પ્રેમની આંખો પ્રેમનેજ શોધે છે. વળી:-

દુહો.

અખીં તોજ્યું સિપરિ, કાજર જીંઅ કારીયું;
ડિંયું સાયલ સુણિયું, મોં મેની મોચારીઉ.

અર્થ:—હે પ્રિયતમ ઉઠા તારી આંખો કાજરજીના જેવી કાળી છે. ઈશ્વરે તે તારા મોં ઉપર શોભે એવી સુંદર આપી છે:—
ઉઠાએ કહ્યું કે:—

દુહો.

ધનીં નિમાણે નેણે આડા ડુંગર ડીંધાસીં,
એડો આડો વેરી તિત રાત રોંધાસીં.

અર્થ:—એ નિર્મોલ્ય આંખો વચે (તમારી અને અમારી વચે) પર્વતો આડા રાખ્યું કે જેથી તેને જોવાથી તમને તાપ થાય નહિ. આજ રાત પણ જ્યાં એવો મોટો વેરી પર્વત આવશે ત્યાંકને મેલાણુ કરશું.

ત્યારે મીણાવતીએ કહ્યું કે, હે ઉઠા, તારા જવાથી તારી મેડીઓનું શું થશે. તેમ તારા માત્ર (પશુઓ)ની શી હાલત થશે? ત્યારે ઉઠે કહ્યું કે:—

દુહો.

વગ ન ગિડે વીયરીએ, તડન તાળે પેર;
સુંનું કરેને શેર, મર મેડીયું મુકામ થીએ.

અર્થ:—હલે મારી આથો મારી વીડીઓ (નાના કુવાઓ) ઉપર પાણી ન પી શકે. હલે કચ્છના ડુંગરોમાં તેના તાળાં પગલાં ન દેખાય. હલે શહેર પણ સુંનું થાય અને હલે અમારી ગેરહાજરીમાં અમારી મેડીઓ પણ મશાણુ (સ્મશાન) થાય. તેની હવે મને ઉમેદ ખીલકુલ નથી.

ધણી રીતે સમજાવ્યા છતાં પણ ઉઠે માન્યું નહિ તેથી મીણાવતી નિરાશ થઇને પાછી વળી; અને ઉઠો પોતાનું લશ્કર લઇને રવાને થયો. બાબી મીણાવતીને વીલે મોઢે પાછી આવતી જોઇને મોઢે તેને પુછ્યું, કેમ બાબી? ઉઠાને મનાવી આવ્યા? તેના જવાબમાં મીણાવતીએ કહ્યું કે:—

દુહો.

ડેર ડમરજી હલ્યા, સે કારી રાત કવાંઠ,
બધી ઘેર બંધ ધુધનકે દધ તંગજી તાણુ.
મું જલ્લીધે નરેઆ સે સંજે વેઆ સરવાણુ,
કં કંધેડી મું લુલાટ રાત નરેઆ ઢિકડી.

અર્થ:—હે મોડ, કુંમાર ઉઠો દિવેર રીસાઇને ઘેર અંધારી રાત્રેજ ઘર મુકીને બહાર નીકળી ગયા ને પોતાના (કવાંટ) ઉંઠને ઘેર બંધ અને ધુધરા બાંધી તંગ તાણી તે તો ચાલ્યા ગયા. મેં તેમની પાસે ધણા ધણા લુલાટ કાલાવાલા કર્યા; છતાં તે તો એક રાત્રી પણ રોકાયા નહિ; તેમ મારી વાત પણ ઉઠાએ માની નહિ.

x

x

x

૪

ઉઠો પોતાના રિસાલા સાથે ઈશ્વાન કાણુ તરફ ચાલ્યો અને મજલ કરતાં કરતાં બની નામના દિપકદપમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં કીરા નામે પર્વત નજીક મેલાણુ કર્યું. ઉઠે કીરા પર્વત ઉપર ચડી પોતાની જન્મ ભૂમિ તરફ નજર કરી ત્યારે તેનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું.

જે મનુષ્ય જે ભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયું હોય તેને તે ભૂમિ તરફ અત્યંત પ્રેમ હોય છે. પછી તે ભૂમિ કદાચ ઉત્તમ પણ ન હોય, કદાચ તેને તે ભૂમિમાં અતિ સંકટ પડ્યું હોય તથાપિ વહાલા વતન તરફનો રનેહ અંતકરણમાંથી છુટતો નથી. પોતાનાં વતનથી હજારો મૈલ દૂર ગયેલો માણસ પણ વતનને સંભારે છે અને તેની જુદાઈથી રડે છે. તેના પુષ્કળ દષ્ટાંતો ગ્રંથોમાં લખેલા છે. જ્યારે ઉઠાએ જાણ્યું કે હું મારા વતનને હવે તદ્દન છોડી જાઉં છું ત્યારે તેણે ખરી લાગણીથી પર્વતને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે:—

દુહો.

કીરા તું એયે નીરો ઉભે બન્નીયે બોક;
પણુ ડિધ દિયે મેં બોક કરેં કાછો ખડેઆ.

અર્થ:—હે કીરા, તું તારી જન્મભૂમિના મધ્ય ભાગમાં મુખથી લીસો છમ જેવો ઉભેલો છે. પરંતુ અમે—કરોએ અંતકરણમાં ખાડો પાડી વતન પ્રેમને કાઢી નાંખીને આ કચ્છને છોડ્યું.

વળા એક હોલાને કચ્છ તરફથી આવતો જોયો. તે જ્યારે એક વૃક્ષ ઉપર બેઠો ત્યારે તે કચ્છથી આવેલો છે એમ જાણી ઉઠે તેને કહ્યું કે:—

હુહો.

બાબીડા બિમ્બ આર, કડેં વેનેં કચ્છ કે;

ઝિઝા ડીજ જુઆર, પાડો પુછી પિરિયન જો.

અર્થ:—હે હોલા, તું ફરી બીજી વાર કચ્છ તરફ ક્યારે જઈશ ? જ્યારે તું જાય ત્યારે મારા પ્રિય અઝીજોનું પડોશ પુછીને તેમને ધણા ધણા જુહાર-સલામ દેજે.

જેણે પોતાના નિરંતર દાન વડે પ્રસારેલી ઉન્નવળ કીર્તિથી સ્વદેશને આચ્છાદિત કર્યો હતો એવો ઉઠો કેર જ્યારે વિદેશ જવા નીકળ્યો, ત્યારે ધણી જગોએથી ભાટ ચારણો તેની પાસેથી દાન લેવાને આવ્યા. તેમને તેણે ગાયો ભેંસો ઘોડા વગેરે આપીને સંતોષ્યા.

એમ ચાલતાં ચાલતાં જ્યારે તે ઉપર જણાવ્યા મુજબ બનીમાં આવ્યો ત્યારે તેની પાસેની તમામ ભેંસો દાનમાં અપાઈ જતાં બાકી એકજ ભૂરી ભેંસ પોતાના દૂધ પીવાની હતી તેજ રહી હતી. એવે સમયે વડસર નામે ગામના એક ચારણે આવીને એક ભેંસની યાચના કરી. ઉઠે તેને કહ્યું કે, બારોટ મારી પાસે માત્ર એકજ ભેંસ છે. તે મારા પોતાના દૂધ પીવા માટે રાખી છે. જો વધારે હોત તો હું તમને એકને બદલે બે ભેંસ આપત. તે ઉપરાંત તમને ગાય ઘોડા કે ગાંટ જે જોઈએ તે માગી લ્યો. બારોટે કહ્યું કે મારે તો એ તમારી પોતાની ભેંસજ જોઈએ. પરંતુ ઉઠાને જીવ પોતાની પાળક ભેંસ માટે કચવાવા લાગ્યો. તે જોઈને ચારણે તિરસ્કારથી કહ્યું કે:—

હુહો.

મિયુંતી મોટા ઠામ, ડિંબણ ધણે દુવલિયું;

રેખડિઆરા જામ કેરેં જે મન કાકીલં.

અર્થ:—ભેંસો મોટી વસ્તુ છે અને તે આપવી ધણી અપ્રિય છે તેમાં પણ રેખડિઆરા જામ જે કેર રજપૂતો છે તેમના મનથી તો તે કાકીઓ જેવી છે.

કેટલાક લોકોનું માનવું છે કે પ્રથમ જેટલી ભાટ ચારણોની સત્તા હતી તેટલી સત્તા વર્તમાન કાળમાં ન્યુસપેપરોના હાથમાં છે. પણ તે ભૂલ છે કેમકે વર્તમાનપત્રો ઉપર તો લાઘવ્ય પણ માંડી શકાય છે પણ ભાટ ચારણોની સત્તાની કંઈ હદજ નહોતી. તે વખતના હાકેમો કેવળ સ્વતંત્ર હતા, તોપણ કોઈ પણ હાકેમે ભાટ ચારણને સજા કરી હોય એવો દાખલો ઇતિહાસ વેત્તાઓ ખતાવી શકતા નથી. તે વિષે અમે “વાર્તા વિનોદ” નામના પુસ્તકમાં ખીજા વિભાગની ૧૧ મી વાર્તામાં લખેલું છે. આ વખતે ઉઠો આ અપમાન બદલ ચારણનો શિરછેદ કરવાને કેવળ સાર્થ અને સ્વતંત્ર હતો; પણ આર્યનીતિમાં કવિઓનો દરજ્જો ધણો મોટો પવિત્ર અને સુરક્ષિત મનાયલો છે; તેથી ગમે તેવું અધઠિત બોલનાર ભાટ ચારણ કે બ્રાહ્મણ કવિને રાજાઓ દંડ કે સજા આપી શકતા નહિ; કેમકે રાજા કિંવા હાકેમોને તેમની બુલેા ખતાવનાર માત્ર એવો કવિ વર્ગજ હતો. તેને સજા કરવાની સત્તા કોઈ હાકેમને નહોતી. તે વિષે કવિ ગંગે મહાન શહેનશાહ અકબરને નીચેના શબ્દોમાં કહ્યું હતું:—

છબ્બ.

હમ હિંદવનકી ગાવ, હમરિ સુવર તુરકાને;
અઠે તેજપે પાસ, રાવ કુછ રીસ નઆને.
હમ જવેં પરદેશ, માંગકે હસ્તી લ્યાવેં;
હમપેં અમર દરાત, હમરિ શિર છત્ર ધરાવે.
હમ ચોરી ડારી પર હરેં, હમ શિરસેં રૂઠેં રહે;
કવિ ગંગ કહે અકબર સુનો, કવિયંન ભાવેં ત્યાં કહે.

ચારણના ઉપલા વચનથી ઉઠાને ધણું માઠું લાગ્યું, અને તેણે તત્કાળ પોતાની વહાલી કિંમતી અને એકની એક ભેંસ તેને આપી દીધી; અને તેણે કહ્યું કે બારોડ આ ભેંસ મારે ત્યાં જેવી સુખી હતી તેવીને તેરીજ બરાબર તું તેને રાખજે; અને તેની પુરેપૂરી બરદાસ લેજે. ભેંસ મળવાથી ચારણે ઉપલોજ દુહો ફેરવીને નીચે પ્રમાણે કહ્યો:—

દુહો.

“મિયુંની મોટા ઠામ, દિયણુ ઘણે દુવલિયું;
પણ રેખડિઆરા જામ, કેરે જે મન કોડિઉં.”

અર્થ:-લેસો મોટી અને કીંમતી વસ્તુ છે; અને તે આપવી બધી અગ્રિય છે પરંતુ રેખડિઆરા જામ જે કેર રજપૂતો છે તેમના મનથી દાનમાં તે કોડીની બરાબર છે, અર્થાત બહુ તુચ્છ વસ્તુ છે.

બારોટ ફરીને દુહો ફેરવીને કહ્યો તેથી ઉઠાને કંઈક સંતોષ થયો; અને ચારણ પણ લેસ લઈને ખુશ થઈને પોતાને ગામ ગયો. હવે ઉઠાએ આગળ મુસાફરીએ જવા માટે વહાણમાં^૧ બેસવાની તૈયારી કરવા માંડી.

બીજે દિવસે પરોઢીએ ઉઠા પોતાના માણસો વગેરે સાથે વહાણમાં ચઢ્યો. આથી પહેલાં તે કોઈવાર દરિયામાં વહાણે ચઢ્યો ન હતો, તેથી પોતાના વતનની જીદાઈમાં તે નીચે પ્રમાણે બોલવા લાગ્યો:-

દુહો.

“અસીં મનાઈ જા મકડા, સે જર મથે જડયા.
પિરોની વિઆણી રાત, લોરોં મિંઝ સે લુડેઆ.
જર મથેની જાજ, પેર નલજે સજાણે
સંણ નંગર ને ખુઆજ, પગા છોડે પંધ થેઆ.”

અર્થ:-અમે મનાઈના લાડકવાયા તે આજે દરિયાના પાણી ઉપર જડયા છીએ. રાત્રી મટી પરોઢ થવા આવી છે એવે સમયે આ દરિયાની લેહેરોમાં તે હોંચાળા ખાઈએ છીએ.

જે પાણી ઉપર જહાજમાં ચઢ્યા હોય તેનું પગલું તેના વહાલાઓને જડતું નથી. તેવા વહાણમાં આજે અમે સ્વાર થયા છીએ. સદ નાંગર અને ખૂઆ સ્થંબને ઉપાડી પગો છોડીને પંથમાં પડયા છીએ.

એ પ્રમાણે પોતાના વતન અને વહાલાઓને સંભારતો ઉઠા

૧ સિંધુ નદીની એક શાખા બન્નીના રણમાં ઉતરતી હતી, અને તેમાં નાના વહાણ ચાલતા હશે. તેમ કચ્છનું રણ છે તે પણ સમુદ્રનું તળિયું છે એમ ભુસ્તરવેતાએ સહપ્રમાણ જણાવે છે, તેથી આ સમયમાં સમુદ્રની કેટલીક નાળો હોય ને તેમાં વહાણે બેસીને સિંધ તરફ જવાનું હોય.

વહાણમાં બેસી સિંધ તરફ જતો હતો. થોડા વખતમાં તે સિંધ તરફના કિનારા પર ઉતર્યો અને ત્યાંના ધલુડીઆ (ધલુડા) સોઢાના પાયતખ્ત બાંલણાસર* નગરમાં ગયો.

ઉઠેા ધલુડાના રાજ્યમાં મોટા પગાર અને માનથી નોકરીએ રહ્યો અને તે સોઢા રાજાની પ્રીતિ દિન પ્રતિદિન ઉઠા પ્રત્યે વધવા લાગી. કેમકે ઉઠેા જેવો ખુબસુરત હતો તેવોજ બહાદુર અને બુદ્ધિશાળી હતો; તેથી રાજકાજમાં તે ધણા ઉમંગથી ભાગ લેવા લાગ્યો; અને તે રહેતે રહેતે ત્યાં એક અગત્યનો મંત્રી થઇ પડ્યો; પણ આ વાતથી ધલુડાના જુના કારભારીઓ ધણા નારાજ થયા; કેમકે તેમનું થાન કમી થયું હતું; તેથી તેઓ ઉઠાપર રાજાની અપ્રીતિ થાય એવા ઉપાયો શોધવા લાગ્યા.

એક વખત રાજાને તેમણે સમજાવ્યું કે, આપ સર્વ વાતે ધણા શાણા છો; તથાપિ અમારી ફરજ વિચારી અમારે આપને જણાવવું જોઇએ કે ઉઠા જેવા પરદેશી ઉપર ધણા ભરોસો રાખવો યોગ્ય નથી. અમને હકીકત મળી છે કે ઉઠા અહીંની હકીકત કચ્છ માંહેલા પોતાના ભાઇઓને કહાવી મોકલે છે; અને તેમના સંદેશા ઉઠાને વારંવાર આવે છે; તેથી કોઇ વાર અચાનક કચ્છથી ફેંજ ચડી આવશે અને આપણું લશ્કર તો બધું ઉઠાના સ્વાધીનમાં હશે તો આપણે રાજ્ય ખોઈ બેસશું એમ અમને ભય લાગે છે. રાજ્યનીતિમાં પણ કંઈ છે કે, અનાયાસે આવી ચડેલા પરદેશી પર રાજાએ વિશ્વાસ કરવો નહિ. પછી આપ મહારાજાની જેવી ઈચ્છા.

રાજાએ કંઈ કે, તમે કહો છો તેવી બાબત હું પ્રત્યક્ષ જોઉં નહિ ત્યાં સુધી ઉઠા જેવા બહાદુર રજપૂત ઉપર શક લાવવાનું કશું કારણ નથી.

કારભારીએ કંઈ કે, તે અમે કોઈ વાર બતાવી આપશું. અમે કહીએ તે વાત ઉઠાને પુછજો, એટલે તે તેનો જવાબ નહિ આપે; અને આપશે તોપણ તે ઉઠાવનારો હશે તો તેથી આપને તેની

* બાંલણાસર તે બ્રાહ્મણબાદ અને નગરઠડા હશે એમ જણાય છે. ધલુડીઆ સોઢાના રાજ્ય વિષે ધણા પુસ્તકોમાં લખેલું છે પણ તેની સવિસ્તર હકીકત હજી સુધી જાણવામાં આવી નથી.

સંપૂર્ણ ખાત્રી થશે કે ઉઠો એક જસુસ તરીકે અહીં આવીને આપણી ખાતમી લેવાજ રહેલો છે.

આ વાતને કેટલોક સમય વીતી ગયા બાદ એક દિવસે રાજા સ્વારીથી જતો હતો. એટલામાં એક કચ્છી પોશાક પહેરેલી સ્ત્રીએ ઉઠાને દૂરથી હાંક મારીને બોલાવ્યો અને પોતાને કાંઈ ખાનગી વાત કહેવી છે એમ રાજા સાંભળે તેમ કહ્યું. ઉઠે કહ્યું કે તું કોણ છે તે હું જોળખતો નથી તો પછી તારી વાત સાંભળવાથી શું હાંસલ ? પરંતુ તે વખતે રાજાએ ઉઠાને કહ્યું કે એ સ્ત્રી તમારા દેશથી આવેલી છે અને તે તમને કંઈ કહેવા ઇચ્છે છે તો તે તમારે ખુશીથી સાંભળવું જોઈએ; માટે જાઓ તે શું કહે છે તે સાંભળો. આથી રાજાનું કહ્યું માનીને ઉઠાને તે સ્ત્રીની વાત સાંભળવા જરા દૂર જવું પડ્યું. તે સ્ત્રીએ એટલું જ કહ્યું કે—હું તમને કહું છું તે તમારે કોઈને કહેવું નહિ. એ સાંભળીને ઉઠાએ કહ્યું કે તું શું કહે છે ? પેલી સ્ત્રીએ કહ્યું, બસ એ જ. તેથી ઉઠે તરત જાણી લીધું કે આમાં કાંઈ પ્રપંચ છે; પણ હવે જે થાય તે ખરું.

સ્વારી દરબારમાં આવ્યા બાદ રાજાએ ઉઠાને પુછ્યું કે પેલી સ્ત્રીએ તમને શું કહ્યું ? ઉઠે કહ્યું કે, સાહેબ તેણે મને કાંઈ પણ કહ્યું નહિ અને ખાલી હેરાન કર્યો. રાજાએ કહ્યું કે તેમ બનેજ નહિ. તમે ઘણા પ્રપંચી અને લુચ્ચા છો એવી મારી ખાત્રી થાય છે, માટે હું મારી નોકરીમાંથી તમને આજથી રજા આપું છું.

ઉઠે કહ્યું: માહારાજ સાહેબ હું એક ખરો ક્ષત્રિય છું; પરંતુ આપે આજે મને વગર સમજે જે ગેરમન-સાફ અને અપમાન આપ્યું છે તેવું કોઈ ઇતર જને જેનું મેં લુણ ન ખાધું હોય એવા માણસે આપ્યું હોત તો તેનો ઉત્તર હું મારી તલવારથીજ આપત; પણ શું કરું કે મેં આપનું અત્ત ખાધું છે; પરંતુ હવે મને જણાય છે કે આ બધો મારા દુઃસ્મનોએ ઉભો કરેલ ત્રાગડો ને પ્રપંચ છે; અને તે હું સાગિત પણ કરી શકું. પરંતુ આપના જેવા એકદરને વગર તપાસ કરે ગુન્હેગાર ઠરાવનાર રાજા પાસે હું એક ઘડી પણ રહેવા માગતો નથી. એમ કહી સમ્યક્તાથી સલામ કરીને ઉઠો ત્યાંથી રવાને થઈ ગયો.

૫

ધલુડા સોઢાથી રીસાયલો ઉઠો કેર પોતાના તમામ રિસાલા સાથે કચ્છ તરફ રવાને થયો; પરંતુ બાબી મીણાવતીએ કરાવેલા અપમાનનો ધા હજુ તાજો હોવાથી કંડ કકડારા તરફ આવવાની તેની હોંસ વધી નહિ; તેથી કચ્છના પૂર્વ ભાગમાં વીસલદેવ સોલંકી રાજ્ય કરતો હતો તે તરફ તે ચાલ્યો; કેમકે તે રાજ્ય ઉઢાનો મામે તેમજ સસરો થતો હતો. ઉઢાનો વિચાર હતો કે સાસરામાં સૌને હળા મળીને પછી ખીજા કોઈ મોટા રાજસ્થાનમાં જઈ નામના મેળવવી.

ખાંભણીસરથી નીકળેલો ઉઠો મજલ દર મજલ કરતો કેટલેક દિવસે ગેડી આવી પહોંચ્યો. ત્યાં પહોંચવાથી તેણે જે આનંદ મેળવવાની આશા રાખી હતી તેમાં તે નિષ્ફળ નીવડ્યો; કેમકે ધલુડાના સરદાર ખાંભણિયાં સમાએ થોડાજ દિવસ ઉપર વીસલદેવ સોલંકીની આથો વાળી હતી; તેથી તે વૃદ્ધ રજપૂત બહુ દિલગીરીમાં હતો. ઉઠે તરત તેને દિલાસો આપ્યો કે તમે નિશ્ચિત રહો, હું તમારી આથો અને તે ઉપરાંત ધલુડાનો ખીજો પણ માલ તમને આણી આપીશ; અને તમને થયેલા અપમાનનું સંપૂર્ણ વેર વાળીશ.

એ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરી ઉઠો ત્યાં થોડો વખત રહીને તરત પોતાના ૧૪૦ ઘોડેસ્વારોના રિસાલા સાથે પાછો સિંધ તરફ જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં એક સરોવરના તટ પર વિશાળ વડ વૃક્ષોની છાયા નીચે વિશ્રાંતિ લેવા ઉતારો કર્યો હતો ત્યાં એક તેજ ઘોડા પર સવાર થયેલો નવ યુવાન રજપૂત આવી ચડ્યો; જે કે, તેના મોઢા ઉપર હજુ મૂછો આવી નહોતી તોપણ તે એક શૂરવીર અને ખુબસૂરત રજપૂત બચ્ચો છે એમ સ્પષ્ટ જણાતું હતું. આવા ખુબસૂરત અને નાણુક જવાનિયાને જોઈને ઉઢાના માણસો પોતપોતામાં મસ્કરી કરવા લાગ્યા. કોઈએ કહ્યું કે, તેના ઘોડો ઘણો પાણીદાર છે તે આપણને કામ આવશે. ખીજો બોલ્યો કે તેના કપડા ઘણા કૌમતિ છે તે હું પહેરીને ભભકો બતાવીશ. ત્રીજો બોલ્યો કે તેની તબવાર તો મનેજ ખપ લાગે એવી છે. ઇત્યાદિ હાસ્ય વચનો

બોલવા લાગ્યા. આ હલકા લોકોની એટા પેલા યુવાન સ્વારે જો કે દૂરથી કંઈક જાણી લીધી હતી તોપણ નજીક આવી તેણે સમ્યક્તા-પૂર્વક રજપુતોની રીતે સાને રામરામ ક્યાં અને હોકાની ટોપી પર ચડાવવાને દેવતા માગ્યો. પરંતુ પેલા ટીખળા સિપાઈઓમાંના એકે મસ્કરીમાં કહ્યું કે, ઠાકોર તમે હેઠા ઉતરી દેવતા લઈ લો. અમે તો જામ ઉઠા કેરની નોકરીમાં નોંધાયેલા હોવાથી આપનો હુકમ ઉઠાવવાને અશક્ત છીએ તે માફ કરશો.

આ અપમાન ભરેલી મસ્કરીનો કંઈ ઉત્તર ન આપતાં પેલા સવારે પોતાના બાથામાંથી એક તીર કાઢી કમાનમાં ચડાવ્યું અને દેવતાની છુણીમાં ઘોડા પર બેઠે બેઠે એવી ચાલાકીથી માર્યું કે તેથી એક અર્ધું સળગેલું લાકડું ઉડ્યું ઉડ્યું, તે તેણે ઘોડો જરા આગળ લઈને અદ્ધર ઝીલી લીધું, અને તેમાંથી બાંગીને પોતાના હોકા પર દેવતા ચડાવેા.

આ તેનું નવાઈ જેવું પણ બહાદૂરી અને ચાલાકીવાળું કૃત્ય જોઈને ઉઠાના સિપાઈઓ શરમાયા; અને બધા ઉભા થઈને તેના ઘોડાની આસપાસ ફરી વળ્યા; એટલામાં ઉઠાને ખબર પડતાં તે પણ નજીક આવ્યો. તેણે આ નવા રજપૂત જવાનને માન અને સમ્યક્તાપૂર્વક રામરામ ક્યાં અને નામ દામ તથા ક્યાં જવાનો ઈરાદો છે તે પૂછ્યું.

પેલા સ્વારે કહ્યું કે મારું નામ હોથી છે અને હું નિગામરો રજપૂત છું તથા પરદેશ નોકરી શોધવા જાઉં છું.

ઉઠે તેનું કઠાવર અને મરોડદાર કસરતી શરીર જોઈને કહ્યું કે અમે પણ ધલુડા સોઢાની આથ વાળવા જઈએ છીએ; ત્યાં અમને પુષ્કળ લૂંટ મળવાનો સંભવ છે. માટે તમે જો અમારી સાથે આવશો તો અમે પણ તમને હિસ્સા પ્રમાણે માલ આપશું.

દરેક કાર્યમાં મારો હિસ્સો મોટો હોય છે. હોથીએ હસીને કહ્યું. જો મને સાથે રાખવા માગતા હો તો હું તમારી તમામ લૂંટમાંથી ખરોખર અર્ધો ભાગ લઈશ; તે જો કચુલ હોય તો હું તમારી સાથે આવી શકું.

ઉઠાને આ વચન જરા મગરૂખી ભરેલાં લાગ્યાં તેથી તે

વિચારમાં પડ્યો. ઉઠાને વિચારમાં પડેલો જોઈને હોથીએ કહ્યું કે: જામ, તમને ગભરાવાનું કારણ નથી. આપણે આપણા કામના સરખા ભાગ પાડીશું. તેમાંથી તમારી ઇચ્છામાં આવે તે એક કામ તમે તમારા માણસો સાથે બળવજો, અને બીજું મારા માટે રહેવા દેજો. તેમાં જો મારી યોગ્યતા જણાય તો મને અર્ધ ભાગ આપજો.

હોથીના આ વચનોથી પણ ઉઠાને પુર્ણ પ્રતિતી ન થઈ જાણીને તેણે પોતાની કમાનમાં ફરી એક બાણ ચઢાવીને એક લીલા વૃક્ષના થડમાં માર્યું. તે જરાબર સજ્જડ ખુંચી બેઠું. ત્યારે હોથીએ ઉઠાના માણસોને કહ્યું કે, આ તીર તમે ખેંચી કાઢો. ઉઠાના સર્વ સિપાઈઓએ વારા ફરતી પોતાનું બળ અજમાવ્યું; પણ કોઈથી તે તીર ખેંચી કઢાયું નહિ. ત્યારે ઉઠે પોતે તે કાઢવાનો ઇરાદો કર્યો. એટલામાં હોથીએ ત્યાં જઈ ઘોડા પર બેઠે બેઠે પોતાના ડાબા પગથી તે તીર કાઢી નાંખ્યું. તેથી સૌ લોકો ધણા અજાયબ થયા અને આ નવા રજપુતને કોઈ અદ્ભુત શક્તિવાળો જાણીને ખુશીથી પોતાના લશ્કરમાં દાખલ કર્યો. થોડીજ વારમાં ઉઠે તથા હોથી એક જાની મીત્ર જેવા થઈ રહ્યા; અને વિધવિધ તરેહની આનંદની વાતો કરવા લાગ્યા.

પૂર્ણિમાના દિવસ હતો તેથી રાત્રી પડતાં ચંદ્રમાએ પોતાના સુંદર અને શીતળ કિરણોથી જગતને ઘોળી નાખ્યું. તે સમયે ઉઠાએ પોતાના લશ્કરને તૈયાર થવાનો હુકમ આપ્યો. બધા માણસો રવાને થયા એટલે ઉઠે અને હોથી પણ પોતાના પાણીદાર તેજ અશ્વોપર સવાર થઈ જોડા જોડ ચાલવા લાગ્યા. રાત્રી ઘણી ખુશનુમાં હતી. વિરહીજનોના અંતઃકરણોમાં અગ્નિના કિરણો ફેંકનારો ચંદ્રમા આકાશના મધ્ય ભાગમાં પૂર્ણદમામથી પ્રકાશતો હતો. પપૈયા “પિયુ પિયુ” ના ઉચ્ચારો રૂપી સલાકા વડે વિયોગી મનુષ્યોના અંતઃકરણને વિધી નાખતા હતા. તે સમયે ઉઠાએ પોતાના નવા દોસ્તને કહ્યું કે:—

દુહો.

રણ ઘોડો ને રાત, ચંદર ચોડઈ માજો;

સારા બેલી હુંએ સાથ, ત કજે ર રચનિયું ગાલિયું.

અર્થ:—આ રાત્રીની શાંતિ અને રણના એકાંત સ્થળમાં ઘોડા પર આપણે સવાર થયેલા છીએ અને ઉપર (મુસલમાની ૧૪મી તારીખ) પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર પ્રકાશે છે. આવે સમયે જો સારા (પ્રેમી-માણિક) મીત્રનો સંગાથ હોય તો જીવને આનંદ આપે તેવી વાતો થાય.

આ વચન ઉઠાના અંતઃકરણની ઘણી ઉડાઈમાંથી નીકળ્યું હતું; કેમકે આ સમય તે પ્રેમની ખરી લાગણીથી ઉસ્કેરાયેલો હતો. તેમ તેનો નવો સાથી જે કેવળ પ્રેમની મૂર્તિજ હતો તેને પણ આ સમયે ઉપલા વચનની ઘણી અસર થઈ; તેણે કાંઈ ઉત્તર ન આપ્યો; પણ પોતાની આંખમાંનું એક પાણીનું ખીંદુ છુપાવવાને તેણે મોઢું ખીજી તરફ ફેરવ્યું, અને ઘોડાને જરા એડી મારી આગળ કર્યો.

પ્રિય વાંચનાર, આ ઘોડેસ્વાર કેાણુ હતો તે વિષે આપણે ઉઠા જેટલાજ અન્નણ્યા છીએ; પરંતુ તેની ખરી હકીકતથી ઉઠા જો આ વખતે માહિતગાર હોત તો બેશક તે તેના સહવાસથી પોતાનું બધું દુઃખ વીસરી જઈ સ્વર્ગ સુખનો અનુભવ મેળવત.

ઉઠાનો નવો મીત્ર હોયી નિગામરો આનંદી સ્વભાવનો હતો; તોપણ આ પ્રસંગે તે હા અને ના ના ઉત્તરો સિવાય વધારે કાંઈ પણ બોલતો નહતો; કેમકે તેના ઉપરના એક અતિ કઠિણ બખ્તર રૂપ દેખાવની અંદર એક અતિશય ક્રોમળ આત્મા છુપાયેલો હતો.

ઉઠા પોતે જો કે આ વિચિત્ર શક્તિવાળા રજપૂત જવાનની રીત ભાત અને શક્તિ જોધને ઘણો અજ્ઞયજ્ઞ થયો હતો અને એક વાર તેને એમ પણ ભાસ્યું હતું કે, આવો ખુબસૂરત અને બહાદૂર છોકરો તેણે કોઈ જોયો નહતો. તેની ઉમર જો કે વીશેક વર્ષની હતી, તોપણ હજી તેના મોઢા પર મૂછનો દોરો દેખાતો નહતો. તેમ સીનાનો દેખાવ પણ જરા વધારે ઉપસેલો હતો તેથી તેના વિષે તેને શક પેદા થયો હતો; તથાપિ આવી અદ્ભૂત શક્તિવાળા બહાદૂર રજપૂતને કોઈ પણ શબ્દોમાં એ શક દર્શાવવાનું ઉઠાને ઠીક લાગ્યું નહિ.

એ પ્રમાણે આનંદમાં દિવસ નિર્ગમન કરતાં ઉઠા અને હોથી

દર સંજ્ઞા કરતા ધલુડા સોઢાની હદમાં આવી પહોંચ્યા રાત્રી પછી જવાશ્રી તેઓ એક સાઈ જળાશય જોઈને ત્યાં ઉતર્યા; અને ભાંજ બોજનાદિ ક્રિયા કરીને રાત વાસો કર્યો.

સવારના ઉડી ઉઠે અને હોથી દાતણ પાસ્ટી કરી જવાને તૈયાર થયા એટલામાં દૂરથી ખરકા^૧ (ઢોરોના ગળામાં બંધાતો ઘંટ) નો અવાજ સાંભળ્યો જેથી તેમણે તે ઉપરથી તજવીજ કરાવી તો માલુમ પડ્યું કે ધલુડા સોઢાની ૧૨૦૦ સાંઢો (હેંટ) રખારીઓ ચારે છે; તેથી તરત તેઓ તે તરફ જવા તૈયાર થયા અને સાંઢો તરફ ગયા; ત્યાં જઈ જોયું તો થોડા રખારી કુંડાળા વળી હોંકા પીતા બેઠા હતા. ઉઠાએ પુછ્યું, આ સાંઢો કેની છે. રખારીએ કહ્યું કે, ધલુડા પાદશાહની છે. આ સાંભળી ઉઠાએ પોતાના માણસોને હુકમ કર્યો કે—આ શીણાઈ^૨ સિવાય બાકીના બધા રખારીઓને બાંધીને ફેંકી દા અને આ શીણાઈનાં નાક કાન કાપી લ્યો.

સિપાઈઓએ તરતજ હુકમનો અમલ કર્યો. ત્યાર પછી ઉઠાએ પેલા નાક કાન કાપેલા રખારીઓના સરદારને કહ્યું કે, જ તારા ધલુડાને કહે કે તારા બાંભણિયાંએ વીસલદેવ સોલંકીની આથ વાળી હતી, તેની વહારે આવીને ઉઠા કેર સાંઢો લઈ ગયો છે; જેથી તેની વહારે તારા કોઈ ભાડુતી સરદારને ન મોકલતાં તું પોતેજ આવજે, તો તારા દિદારથી મને સંતોષ થશે. ઉઠાને સંદેશો લઈને રખારી રવાને થયો. ત્યાર પછી ઉઠાએ બધી સાંઢો એકઠી કરી કચ્છ તરફ રવાને કરાવી.

આ વખતે પેલા નવ યુવાન રજપૂત સવાર હોથી નિગામરાએ કહ્યું કે ઉઠા જામ, હવે આપણા કરારનો વારો છે. માટે ગમે તો

૧ ઢોરો ગાયો ભેંસો ઘેટાં બકરાં ઉંટો ઇત્યાદિના આખા ટોળામાં એકાદને આવો ઘંટ (ટાકરો) બાંધેલો હોય છે. તેની મતલબ એવી હોય છે કે, તેના અવાજ પરથી આથ ક્યાં છે તે જાણી શકાય. કદાચ ભાગોડુ દરારી ઢોર હોય છે તેના ગળામાં પણ, તે પકડાઈ આવે ને છુટો પડી એકલો ભાગી ન શકે તે માટે બાંધે છે.

૨ રખારી અને બીજા પણ ફેટલીક જાતોમાં મુખ્ય પટેલને શીણાઈ કહે છે.

તમે સાંઢો લઇને તમારા લશ્કર સાથે આગળ ચાલો અને હું બાદ-શાહની વહારને અટકાવું; અથવા હું સાંઢો લઇને આગળ ચાલું અને તમે તમારા લશ્કર સહિત બાદશાહના લશ્કર સામે લડો. ઉઠા કહ્યું કે, બંને વાતો અસંભવિત છે; એકલાથી લશ્કરની સામે પણ ન થવાય તેમ સાંઢો પણ હાંકી લઇ જવાય નહિ. ત્યારે હોથીએ પ્રદ નિશ્ચયથી કહ્યું કે, મારી મુશ્કેલીની ચિંતા રાખવાનું કારણ મને છે. તમારે માત્ર બેમાંથી ગમે તે એક કામ પસંદ કરવાનું છે.

છેવટે રકઝકને અંતે ઉઠાએ પોતાના લશ્કરની સાથે સાંઢો લઇ જવી અને હોથીએ વહારને અટકાવવી એમ ઠર્યું. ઉઠા વિચાર્યું કે ગમે તેવો બહાદૂર અને ચાલાક રજપૂત છે તોપણ જ્યાં મોટું લશ્કર સામે આવશે ત્યાં તે એકલાથી શું બની શકશે. જોથી તે જરા આગળ ચાલીને પોતાના અર્ધા-વીણી કહાડેલા બહાદૂર માણસો સાથે હોથીને જરૂરની વખતે પોતાની મદદ કામ લાગે એવી રીતે ડુંગર અને ઝાડોની એથે ઢૂંપાઇને જોવા લાગ્યો. હોથી એક ઝાડ નીચે પોતાના ઘોડાની ગાદી પાથરીને બાદશાહના લશ્કરની રાહ જોતો બેઠો.

પેશ્વો રખારી જાણે હોળીની રમત ખેલીને આવ્યો હોય તેમ લોહીના છાંટા સાથે બાંભણાસરમાં ગયો. ધણુડો તે વખતે પોતાના થોડા રસાલા સાથે શીકાર ખેલવા જતો હતો. તે પોતાના માનીતા રખારીને આમ નાક કાન રહિત થયેલો જોઈને એકદમ ઉભો રહ્યો; અને આ સ્થિતિ થવાનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે રખારીએ ઉઠા કેરનો સંદેશો ખરાબર અક્ષરે અક્ષર બઢે તેથી પણ કાંઇક વધારીને કહ્યો. આ સાંભળીને પોતાને બાદશાહ કહેવરાવનાર ધણુડો એટલો ચુસ્તમાં આવી ગયો કે તેજ વખત તેણે શીકારની વાત પડતી મુકી અને ઉઠા કેરની પુંક પકડવાનો હુકમ આપ્યો. ચુસ્તાના આવેશમાં ઉઠા પાસે કેટલા માણસો છે તે આપણે અહીંથી કેટલું લશ્કર લઇ જવું જોઈએ ઈત્યાદિ વાતો મનમાં લાવવાનો વખતજ તેને મળ્યો નહિ. તે બોલ્યો “ તે નિમકહરામ પાછો ઉઠા કેરને અત્યારેજ હું પકડીને બંધીખાને નાખીશ. એ હરામખોરે મારોજ નોકર થઇને મારી

આથો વાળા છે તો હું તેને જીવતો કચ્છમાં નહિજ જવા દઉં. “ચાલો મારા બહાદૂર સિપાઈઓ, તરતજ ઉઠાને પકડી પાડો.” આ હુકમ મળતાંજ પેલા રખારીને માર્ગ બતાવવા માટે એક ઉંટ ઉપર બેસાડ્યો અને બાકીના બીજા સવારો તેની પછવાડે ઝડપથી ચાલ્યા. થોડાજ કલાકમાં જ્યાં રખારીના નાક કાન કાપી ઉઠાએ સાંઠો વાળી હતી તે સ્થળે આવી પહોંચ્યા. આ દૂરથી આવતા સવારોના પગરવની ઉડેલી ધૂળથી પેલા જીવાન હોથીએ જાણ્યું કે હવે વહાર આવી ચૂકી; જેથી તે જલદી તૈયાર થઈને પોતાના ઘોડા પર સવાર થયો; અને પોતાની કમાન પર તીર ચઢાવ્યું અને તેમનો માર્ગ રોકીને બરાબર રસ્તા વચ્ચે ઉભો રહ્યો. થોડી વારમાં પેલાઓ નજીક આવી પહોંચ્યા. તેઓ ઉઠાના લશ્કરને બદલે એક માણસને ઉભેલો જોઈને અજાણ થયા; પરંતુ તેઓ આ માણસને ઉઠાજ સમજ્યા. પહેલેાજ સિંહનાદ કરીને હોથીએ તેમને અટકાવ્યા; અને યુદ્ધનું આમંત્રણ કર્યું; તેની સાથે એક તીર પણ તેમની ઉપર ફેંક્યું. આ જોઈ બધા ઉભા રહી ગયા અને આ સવારની સાથેની લડાઈનો વિચાર કરવા લાગ્યા. તેમાંના એક સ્વારે કહ્યું કે હું જવાન, અમે તો ઉઠા કેર સાથે લડવા આવ્યા છીએ; તેની બાડમાં તું શા માટે પડે છે. અમને રસ્તો આપ અને ઉઠા કંઈ તરફ ગયો છે તે બતાવ. તારા જવાન શરીરને નાહક તું શા માટે જોખમમાં નાંખે છે.

હોથી-તમારી ચેતવણી માટે હું તમારો આભાર માનું છું; પરંતુ હું કંઈ વટેમાર્ગ નથી જે તમારી સાથે અમથો આવીને અથડી પડું છું. હું જામ ઉઠાનો છું; અને તેની સાથે મેં શરત કરી છે કે મારે એકલાએ ધલુડાના લશ્કરને અટકાવવું. આમ બોલવામાં મારો અવિવેક થતો હોય તો તે માટે ક્ષમા માગું છું. છેલ્લા ઝખ્દો હોથીના મોઢામાંથી બહાર પડવાની સાથે ધલુડાના હુકમથી એક સરદારે બરાબર તાકીને હોથી પર તીર ફેંક્યું; પણ તે બહાદૂર અને ચાલાક હોથી પોતાના ઘોડાની કસરતી હીલચાલથી ચૂકાવી ગયો, અને પ્રત્યુત્તરમાં તેજ સરદારને એકજ બાણથી વીંધીને પૃથ્વી પર પાડ્યો. જેથી સૌને ધણો ક્રોધ ચઢ્યો; તેથી એકી વારે

બધાના બાણો હોથી પર છુટયા. પણ તે તેણે પોતાના કપડાની અંદર તીખાનો ખખ્તર અને તે ઉપર ફેંટા નીચે ટોપી પહેરેલી હતી, તેથી તેને વિશેષ ધન થઇ નહિ; પરંતુ પેલાઓનો મોજ શોખ માટે શીકારે નીકળેલા હોવાથી તેમના શરીર માત્ર કપડાંથી ઢંકાએલાં હતાં. તેમાંના ધણાને હોથીએ પોતાના અકેક તીરથી જમીન દોસ્ત કર્યા; અને છેવટ રાજના શિર પેચમાં એક તીક્ષ્ણ તીર મારીને ઉડાવી દીધું. તેની અસર અને લયથી રાજ તરત બેશુદ્ધ થઇ ઘોડા પરથી ઢળી પડ્યો; એટલે તેના બાકી રહેલા સર્વ માણસો તેને ઉપાડવાના અને લઈ જવાના કામમાં મંડ્યા; એટલે આપણો બહાદૂર હોથી મોકળો થયો. તેણે આસપાસ નજર કરી તો ઉઠા તેના માણસો સહિત તેની પાસે આવતો જણાયો. તે જોઇ હોથી તરત ઘોડા ઉપર બેસી તેની સામે ચાલ્યો; અને ઉઠા અહિંજ હતો એ જોઇ તે નવાઇ પામ્યો અને આમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે ઉઠે કહ્યું કે, તમે કહ્યું છતાંપણ અમારા એક પ્રિય દોસ્તને આમ કાળ જેવા અસંખ્ય દુશ્મનોની સામે એકલો મુકી જવો એ અમારા જેવા રજપૂત લોકોને એળ લગાડવા સરખું લાગ્યું, તેથી અમે આપની મદદ માટે છુપાઇ રહ્યા હતા. જે લડાઇનું પરિણામ જરા પણ તમારા વિરુદ્ધ આવતું જણાત તો એકદમ અમે વાઘની પેઠે દુશ્મનો ઉપર ટૂંટી પડત; પણ એ વાત તો પતી ગઇ. હવે ચાલો ધલુડાના માણસોને તપાસીએ; એમ કહીને ઉઠા તથા હોથી માણસો સાથે ત્યાં ગયા અને જે ઘોડા તથા કૌંમતી સામાન હાથ લાગ્યો તે લઈને કચ્છ તરફ રવાને થયા.

રસ્તામાં વાતો કરતા કરતા ચાલ્યા જતા હતા તે વેળા ઉઠે કહ્યું—તમારી બહાદૂરી ખચિત એક શૂરવીર રજપૂતને હેરત પમાડે તેવી છે. સંખ્યાબંધ માણસોને તમે હરાવ્યા અને માર્યા એવી વાત તો કિસ્સા કહાણી રૂપે પણ કોઈ માને તેમ નથી, જેથી મને લાગે છે કે તમે કોઈ મનુષ્ય નહિ પણ દેવ જેવા લાગો છો.

હોથીએ કહ્યું—તમે મારી વખાણ કરો છો તે તમારી લાચકાત છે; પરંતુ ખરી રીતે વિચારિયે તો મેં મારી એક રજપૂત તરીકેની ફરજ કરતાં કાંઈ વિશેષ કંઈ નથી. આવેલા માણસો મોજ શોખ

માટે નીકળેલા હતા; અને તેઓ યુદ્ધની વગર તૈયારીએ આવી ચડેલા હતા અને હું મારા લશ્કરી પોશાકમાં સજ્જ થયેલો હતો; તેથી તેમના ધા મને અસર કરી શક્યા નહિ; અને મેં તેમને જે ધા કર્યો તે તેમને સચોટ લાગ્યા; તેથી ઈશ્વર ઈચ્છા મારા પક્ષમાં માત્ર ઉતરી છે. તેમાં મેં એક ક્ષત્રી કરતાં શું વિશેષ કર્યું તે હું પોતે તો સમજી શકતો નથી.

એમ વાતો કરતાં ઉતાવળે પગલે ચાલીને તે પોતાના લશ્કર અને ધલુડાની આથો નજીક આવી પહોંચ્યા. દૂરથી ઉડતી ધૂળથીજ પેલા લોકોએ અનુમાન કર્યું કે ઉઠા અને હોથી મરાયા અને ધલુડાની ફેંજ આપણને પકડવા માટે આવે છે. તેથી તેઓએ સાંઠોને છોડી ઉતાવળે ગમે તે દિશામાં નાસવા માંડ્યું. ઉઠાએ જાણ્યું કે આપણા માણસો બીકના માર્યા નાશભાગ કરે છે; જેથી પોતાના ભાલા પર લૂગડું ઉચું કરીને મિત્રતાની નિશાની બતાવી. તે જોતાં તેમને ધીરજ આવી અને સમજ્યા કે આ તો આપણા ઉઠા જમનાજ માણસો આવે છે; જેથી તેઓ ઉઠાની રાહ જોતાં ત્યાંજ ઉભા રહ્યા.

ઉઠાના માણસોએ અગાઉથીજ સાંઠોના બે ભાગ પાટી રાખ્યા હતા; તેમાં નખળા નખળા સાંઠો હોથીના ભાગની કાઢી હતી અને સારી સારી પોતાના સરદાર ઉઠાના ભાગની જુદી કરી રાખી હતી. આ તમાસો જોઈને હોથીએ ઉઠાને મશ્કરીમાં કહ્યું કે જમ, તમારા માણસો ધણા હોશિયાર જણાય છે. એટલું કહી તેણે બધી સાંઠોનું બેળું એક ટોળું કરાવ્યું અને તેની વચેથી પોતે ઘોડો નાંખ્યો; જેથી સાંઠોના બે ભાગ લગભગ સરખા થયા. પછી ઉઠાને તેણે કહ્યું કે, આમાંથી તમારી ઇચ્છામાં આવે તે ભાગ તમે લઈ લ્યો. ઉઠે વીવે-કથી તેમાંથી એક ભાગ લીધો. ત્યાર પછી હોથીએ કહ્યું કે, ઉઠા જમ, અમારા ભાગની જે સાંઠો અને લૂંટનો માલ છે તે હું દોસ્તીના બદલામાં તમને ભેટ કરું છું તે મેહેરબાની કરીને તમે કબુલ કરો અને તમારી સાથે લઈ જાઓ.

ઉઠાને અને તેના માણસોને આથી ધણી નવાઈ લાગી કે જેણે

અર્ધી ભાગ મેળવવા માટે આટલી બધી મહેનત હિઠાવી તે માણસ આમ પોતાનો ભાગ કેમ ફેંકી દે છે.

ઉદાએ તેને મમતાથી કહ્યું કે, મારા પ્રિય દોસ્ત, તમારી સાથે માણસો નથી તેથી સાંઢો ઘોડા અને સામાન કેમ લઈ ચાલશે એમ ન ધારશો; કારણ, આ મારા માણસોમાંથી તમારે જોઈએ તેટલા લઈ જાઓ. એપણ તમારાજ છે. એટલી બધી જુદાઈ રાખવાનું કશું કારણ નથી.

હોથીએ કહ્યું કે, તમારી સમજણ બરાબર નથી. એ મત્તા હું મારી અશક્તિને લીધે નહિ પણ મારી ખુશીથી દોસ્તીને નામે હું તમને ભેટ કંઈ છું તે લ્યો. છેવટે ઉદે તે કીમતી ભેટ કબુલ રાખી અને આ નવા રજપૂત વિષે સર્વના મનમાં ધણું નવાઈ જેવું લાગ્યું કે આ માણસ જેવો હોશિયાર અને બહાદુર છે તેજોજ હિદાર પણ છે.

હિદારતા ઇશ્વરે હમેશાં બહાદુરોને માટેજ નિર્માણ કરેલી અને હિયકારાઓને હિસાબે તેણે હમેશાં કંજુસાઇજ સોંપેલી છે. આજ પર્યંત કોઈ હિયકારો મનુષ્ય હિદાર થયો હોય એમ ઇતિહાસવેત્તાઓ બતાવવાને અશક્ત છે. બહાદુરી પણ એક જાતની હિદારતા છે. કેમ કે તેમાં શરીરનો ભોગ આપવાનો છે. તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે હિદારતા અને બહાદુરીને, તથા કંજુસાઇ અને હિયકારાપણાને, બહુ નિકટનો સંબંધ છે.

મજલ દર મજલ કરતા તેઓ કચ્છમાં આવ્યા બાદ થોડેક દુર તેમના માર્ગ જુદા પડ્યા. કેમકે ઉદાને વીસલદેવ સોલંકી પાસે ગેડી જવું હતું; તેથી પોતાના જુદા પડતા માર્ગ તરફ ઘોડો ફેરવીને હાથી સામેા ઉભો રહ્યો. પ્યારા દોસ્તો એક બીજાથી જુદા પડતાં જેવી લાગણી ધરાવે છે તેથી પણ કંઈક અધિક લાગણીથી—કંઈ પૂર્વ સ્મરણ યાદ કરીને—હોથી ભોલ્યો—પ્રિય મિત્ર ઉદા અમ, અમને કોઈ વાર યાદ કરશો ખરા ? ઉદે કહ્યું કે, તમારી તસ્ક્ષીરતા અમારા અંતઃકરણમાં જડાઈ ગઈ છે; પરંતુ અમને બધ લાગે છે કે તમે અમને અગ્નિતજ ભુલી જશો; કેમકે તમારામાં ઇશ્વરે અમારા કરતાં શ્રેષ્ઠતા

મુકેલી છે. ઉઠાના આ માર્મિક વચનો સાંભળી પ્રેમાવેશમાં હોથીએ નીચે પ્રમાણે દુહો કહ્યો:-

દુહો.

રિદે મિઝા રૂંચ, જિની વલા વિસરે,

(પો)મરતાં લગે લુંચ, થર બાબીડી થઈ ભુણાં.

અર્થ:-જ્યાંસુધી આ શરીરમાં જીવ છે, ત્યાંસુધી મને મારા વહાલા કેમ વીસરે. પછી હું, કદી ગ્રીષ્મ ઋતુની લૂ લાગતી હોય અને થરના રેતીના રણમાં હોલી થઈને ફર્યા કરું તોપણ શું થયું ?

“ થર બાબીડી થઈ ભુણાં ” આ નારી જાતિ વાચક શબ્દ હોથીના મોઢામાંથી સાંભળીને ઉઠો ચમક્યો; કેમકે તે પરથી આ બોલનાર પુરૂષ નહિ પણ સ્ત્રી છે એમ સ્પષ્ટ સમજાતું હતું. ઉઠાએ સંબ્યતાથી કહ્યું કે, મેહેરબાની કરી ફરી એજ દુહો બોલશો ? આ સામા પ્રત્યુત્તરથી હોથી ઉઠાની શંકા પામી ગયો અને ફરી તે બોલ્યો કે:-

દુહો.

રિદે મિઝા રૂંચ, જિની વલા વિસરે,

(પો)મરતાં લગે લુંચ, થર બાબીડો થઈ ભુણાં.

અર્થ:-એમાં તો પોતાને નર જાતિમાં “ બાબીડો ” બોલ્યો, તથાપિ ઉઠાએ નક્કી જાણ્યું કે આ સ્ત્રી છે; અને તે પ્રસિદ્ધ “ હોથલ નિગામરી ” હોય એમ લાગે છે. તેણે કહ્યું કે દોસ્ત, અવિવેકની ક્ષમા કરો તો મને એક શંકા થાય છે તે કહું. તેણે ઉઠાના મનની શંકા પામી જવા છતાં બોલવાની રજા આપી. ત્યારે ઉઠો બોલ્યો કે:-

દુહો.

જિનીનો શર લજે, ઉડામંધો કાગ;

આઉં કેવર કકડારે જો, તું નિગામરી નાર.

અર્થ:-જ્યારે કાગડો હંસોની પેઠે માથા પર-ઉંચો ઉડશે ત્યારે જણાશે કે હું કકડારાનો કેર છું અને તું નિગામરી નારી છે.

હોથીએ કહ્યું:-એ તમારા મનની ખાલી શંકા છે. સાફ, હવે વીસરશો નહિ. ફરી ક્યારે મળશું? ત્યારે ઉઠાએ કહ્યું કે:-

હુહો.

રિદે મિઝા રૂઅ, જ'મું સજળુ વિસરે;

પો રસે મુંજે રૂઅ, છાલ ખફળુમે ખતા કરે.

અર્થ:-ત્યાંસુધી મારા શરીરમાં જીવ છે, ત્યાંસુધી જે મારા પહાલાં મને વીસરે તોપછી, મારા અંતકરણમાં રહેલો સાક્ષી-જીવ ઇશ્વર મને “ખાફળુમાં” મરણ વખતે માફ કરજે.

ઇત્યાદિ પરસ્પર પ્રેમની વાતો કરીને બન્ને મિત્રો પોત પોતાને માર્ગે જીદા પડ્યા.

x

x

x

૬

ઉઠાથી વીખૂટી પેલો જીવાન રજપૂત ઘોડે સ્વાર પોતાના વતન તરફ ચાલ્યો. પ્રિય વાંચનાર, એ જીવાન કાણ હતો? ઉઠાએ તેના વિષે જે તક કયો હતો, અને આગલી હકીકતથી તમે પણ એજ અનુમાન પર આવ્યા હશે કે એ સવાર બીજો કોઇજ નહિ, પણ પુરૂષના વેશમાં “હોથલ નિગામરી” હતી. એ પ્રમાણે પુરૂષના વેશમાં ઘોડેસ્વાર થઈ ફરવાનો તેને શોખ હતો, તેથી તે ઘણીવાર કેટલાક દિવસો સુધી આમ મુસાફરી કરતી. કિંવા પોતાના ભોંયરામાં એકાંત વાસમાં રહેતી હતી. તેના પાળક પિતા વગેરે તેને કોઈ દેવાંશી સ્ત્રી માનતા હતા. તેથી તેની કોઇ ઇચ્છાને આડે ન આવતાં ઉઘટી તેની દરેક ઇચ્છા પાર પાડવા માટે અનુકૂળતા કરી આપતા હતા.

હોથલે આ વખતે ઉઠાના સહવાસમાં એક અઠવાડિયા કરતાં વધારે વખત ગાળ્યો હતો; અને તે અરસામાં તેઓ એક બીજાથી થોડો વખત પણ જીદા રહ્યા નહોતા; તેથી એક અઠવાડિયાથી હોથલને નહાવાનો વખત મળ્યો નહોતો. આ સમય લગભગ બપોરનો સમય થવા આવ્યો હતો; તેથી તેની નહાવાની ઇચ્છા પ્રબળ થઈ હતી. તે

કારણથી તે સીધી પોતાની આથ તરફ ન જતાં ચક્કાસર (ચંદ્ર સરોવર)† નામના તળાવ તરફ ચાલી.

આ સમયના ઉઠાના સહવાસથી હોથલના મનપર ઘણી સારી અસર થઈ હતી. જો કે તે પરણવા તરફ ઉદાસીન ભાવવાળી સ્ત્રી હતી તોપણ તેણે જાણ્યું કે હું સંસારમાં કોઇને મારો પતિ કરવાને ધાઈ તો તે બહાદૂર ઉઠો કેરજ છે. તથાપિ એની એવા પ્રકારની પ્રીતિ ઘણી પ્રબળ ન હતી. કિંવા તેણે ક્યારે પણ એવો પ્રબળ પ્રેમભાવ બતાવ્યો નહોતો. હોથલનો સ્વભાવ અને રહેણી કરણી એવી ઠરેલ અને દૃઢ હતી કે તે ક્યારે પણ પ્રેમ ઘેલી સ્ત્રી થઈ શકેજ નહિ. તેનું કારણ એ કે તેનામાં સામાન્ય સ્ત્રી જાતિમાં હોય છે તેના કરતાં કંઈ ઉચ્ચ મનોભાવ હતા. આવી જાતના મનુષ્યોને સામાન્ય રીતે આશકો લુખાં-પ્રેમર=હિત મનુષ્યો કહે છે, અને તે ઘણું અંશે વ્યાજબી છે. તેથી જ ઉઠો જ્યારે હોથલના પ્રેમમાં કેવળ નિમગ્ન હતો, ત્યારે હોથલ તે વાતની ઘણી દરકાર કરતી નહોતી. હોથલ સરોવરની પાળ ઉપર આવી ત્યારે તેણે સ્વચ્છ પાણીમાં સુંદર કમળો પ્રકૃલિત થયેલાં દીદાં. પાળના ઘાડા વૃક્ષો પર બેસી કેકિલાદિ પક્ષીઓ મધુર સ્વરથી ગાયન કરતાં હતાં; અને ભગવાન સૂર્યનારાયણ પણ ધીમે ધીમે પોતાના સપ્ત કિરણોને પૃથ્વી ઉપર ફેંકતા હતા; તેથી તેના તાપ વડે પીડિત થયેલા મનુષ્યો તથા બીજાં પ્રાણીઓ છાયા અને જળની ગરજથી જળાશયો તરફ આકર્ષાતાં હતાં. અહો ! એવા મુસાફરોને માટે છાયા અને શીતળ જળ કેવાં આશીર્વાદ રૂપ છે. હોથલે એક વડ વૃક્ષની નીચે પોતાનો ઘોડો બાંધ્યો ત્યારે તેના શરીરમાં આરામની લેહ આવી. કેમકે આજ સવારથી લગભગ તેણે છ કલાકની મુસાફરી કરી હતી, તેથી તેને વિશ્રાંતિની જરૂર હતી; જેથી તેણે ઘોડાથી નીચે ઉતરી અને પોતાના

† વરસામેડી ગામની ઉગમળી કારે આસરે અઢી ગાઉપર બીમાસર ગામના પાદરમાં “ચક્કો ખીર” અને ચક્કાસર તળાવ છે. કહે છે કે તે અસલ ઘણું મોટું અને રરણીય હતું. ભાટો કહે છે કે તેમાં સાતવીશ (૧૪૦) આરાઓવારા હતા. તેજ આ તળાવ હોતું જોઈએ.

નિમકહલાલ બળવાન પશુને સારા ઘાસવળી જગ્યામાં એક વૃક્ષ નીચે યાંધ્યું અને પોતે ન્હાવાની તૈયારી કરવા લાગી.

પેલી તરફ ઉઠો પોતાના માણસો સાથે વીસલદેવની પાસે જતો હતો, પણ તેના મનમાંથી પેલા બુવાન રજપૂત ઘોડેસ્વારની તરગીર ખસતીજ નહતી. તેના મનમાં ચોક્કસ શક હતો કે તે હોથલ નિગામરી હોવી જોઈએ. તેથી પુરૂષ વેશને ભૂલી જઈ તે તો તેને હોથલની ખરી મૂર્તિ રૂપે જ નિહાળવા લાગ્યો. તેણે મનમાં વિચાર્યું કે હું આ તરફ આવ્યો એજ મેં મોટી ભૂલ કરી. મારે તેની સાથેજ જવું હતું અને મારા મનની શંકા અને પ્રેમ પ્રત્યક્ષ તેને જણાવી દેવા યોગ્ય હતા. કારણ કે હવે પછી પાછા કદાચ ન મળીએ તો મનમાં ખટખટો રહી જાય. જેમ જેમ તે હોથલની વિરૂદ્ધ દિશામાં દુર જવા લાગ્યો તેમ તેમ તેને વિરહ દુઃખ વધવા લાગ્યું, અને તે એક ઘેલા માણસની પેઠે પોતાની સ્વભાષામાં વિરહની કવિતા બોલવા લાગ્યો. વળી ઉત્તર તરફ વરસાદ ચઢી આવતો જોઈને તે બોલ્યો કે:-

હોહો.

ઉત્તર સેરો કહ્યું, સે કુંગર ડમરેઆ,

મુંજો હોહો કુંકે મરછળું, મુંકે સજણ સંભરેઆ.

અર્થ:-ઉત્તર તરફ વરસાદનાં વાદળાંની શેરો ચડી અને તેથી પર્વતો ઢંકાઈ ગયા. અહા! આ સમય માં અંતઃકરણ માછલાંની પેઠે તરફડે છે. હા, મને મારાં પ્રિય સજ્જનો યાદ આવ્યાં છે, ઇત્યાદિ.

એ રીતે ઉઠાનો જીવ હોથલમાં લાગી રહ્યો હતો; અને તે જ્યાં પોતાની પ્રેમી દષ્ટિ ફેંકતો ત્યાં તેને હોથલની મનોહર મૂર્તિજ દેખાતી હતી. તેના મનથી તેજ સ્ત્રી ખરેખર જગતમાં એક ચહાવા લાયક સ્ત્રી હતી. તેણે ધાર્યું કે તે પણ મને ખરા દીવ્યથી ચહાય છે. જો તેમ નહોત તો તે “ યર બાબીડી યછ ભુણાં ” એ પૂર્ણ પ્યારના શબ્દો તેના મધુર મુખમાંથી સ્વભાવિક રીતે કિંવા અણધાર્યાં નિકળત નહિ. માટે ગમે તેમ થાય તોપણ હવે મારે તો હોથલ પાસે જવું અને તેનેજ પરણવું. એવો નિશ્ચય કરીને તેણે પોતાના મુખ્ય

માણસોને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને તેમને કહ્યું કે મને કાંઈ અગત્યનું કામ યાદ આવ્યું છે તેથી હું આ વખતેજ કચ્છ^૧ તરફ જઈ છું અને તમે આ સર્વ માલમતા વીસલદેવને આપજો અને તે મારા વિષે પૂછે ત્યારે કહેજો કે:-

હુહો.

ઝિઝા ડિજા જુઆર, વીસલદેવ વાઘેલેકે;

જિત આપડા વાર, ઉત ઉહો મારાણું.

અર્થ:-વીસલદેવ વાઘેલા સોલંકીને મારા ધણા ધણા રામ રામ કહેજો અને વિશેષમાં કહેજો કે, જ્યાં ધણુડા સોલંકી વહાર આવી પહોંચી ત્યાં ઉહો કેર મરાયો.

આ ગાંડો સંદેશો સાંભળીને ઉઠાના બધા મિત્રો અને સરદારો એક બીજા તરફ જોવા લાગ્યા; પણ તેને પ્રત્યુત્તર કોઈ આપી શક્યો નહિ. બધાને આશ્ચર્ય ચકિત થયેલા જેમને ઉઠે કહ્યું કે, તમે બધા વિચારમાં પડ્યા છો, પણ મેં કહ્યું તેજ ખરું છે એમ તમને પાછળથી સમજશે. હું હવે આ અવતાર છોડી બીજો અવતાર ધારણ કરવા ઇચ્છું છું; છતાં તમને મારી; વાત યોગ્ય ન લાગતી હોય તોપણ જેમ તમને યોગ્ય જણાય તેમ સંદેશો આપજો. હું જીવતો હમણે તો તમને સર્વને મળીશ. પછી તેણે પોતાના લૂંટના માલમાંથી યોગ્યતા પ્રમાણે સર્વનો ભાગ વહેંચી લેવા અને બાકીનો અમુક માલ વીસલદેવને પહોંચાડવા ભલામણ કરીને એક લાયક મિત્રને તે નાની ફાંજનો સરદાર બનાવ્યો અને પોતે પૂર્વ તરફ ચાલ્યો.

ઉહો ત્યાંથી હોયલના રહેઠાણ તરફ ચાલ્યો. રસ્તામાં લાંબે નજર કરતાં તેને તેનો ઘોડો ક્યાંય પણ દેખાયો નહિ. તેથી કોઈ ઉંચાણવાળી જગ્યાએ જઈ તેણે આસપાસના પ્રદેશમાં નજર કરવા વિચાર્યું; અને જોયું તો ત્યાં નજીકમાં ચક્કાસર તળાવની પાળ ઉંચી

૧ હજી પણ લોકો કચ્છ અને વાગડને જુદા ગણે છે, અથવા વાગડને કચ્છમાં ગણતા નથી. વાગડીઆઓને પુછા કે ક્યાં જાયો છો તો તેઓ કહેશે કે કચ્છ જઈએ છિયે. અર્થાત તેઓ કચ્છના પશ્ચિમ ભાગને કચ્છ અને પૂર્વ ભાગને વાગડ કહે છે.

જણાઈ તેથી તે પર ચડી અને નજર કરી તો હોથલ ક્યાં પણ નજરે દેખાઈ નહિ.

હુહો.

ચડી ચકાસર પાર, ઉઠે અટકલ કંઈ;

હજે જેડી હાર, વિધ નિગામરી નિકરી.

અર્થ:—ઉઠાએ ચકાસરની પાળ પર ચઢીને અટકળ કરીતો હંસોની હાર-પંક્તિ જેવી નિગામરી હોથલ નીકળી ગઈ.

વળી તે સરોવરની પાળે પાળે આગળ જોતો જોતો ચાલ્યો, અને

હુહો.

ચડી ચકાસર પાર, હલો હોથલકે ન્યારિઉ;

વિજાઈ વિટ્ટીવાર, પાણી મધે પદ્મભણી.

અર્થ:—ઉઠે મનમાં વિચાર્યું કે ચાલ જીવ પાળપર આગળ ચાલી ઉચ્ચાણમાં ચડી હોથલને જોઉં. તે પદ્મભણી દૂર નહિ નીકળી ગઈ હોય. તેથી તે પાળ ઉપર આગે ચાલતાં જોયું તો તેણે દૂરથી તે પદ્મભણી હોથલને પાણીપર પોતાના લાંબા વાળ પાથરીને બેઠેલી જોઈ.

દૂરથી હોથલનો ઘોડો ઝાડથી બાંધેલો જણાયો, અને તેનાં કપડાં પણ એક વડના ઝાડ નીચે પડેલાં જોવામાં આવ્યા; અને તે પોતે પાણીમાં નહાતી હતી. તે જોઈને ઉઠાને અતિ આનંદ થયો.

હુહો.

ચડી ચકાસર પાર, હોથલ ઝીલે હેકલી

સીંધ ઉખલ્લાવાર, તરે નેં તિકુંડે.

અર્થ:—ચકાસરની પાળ પર ચઢીને જોયું તો હોથલ એકલી પાણીમાં ઝૂલે છે. તેના માથાના વાળ ખુખસૂરત રીતે છુટા પડી શોભા આપી રહ્યા છે; અને તે પાણીમાં તરે છે તથા ચોટ દે છે.

ઉઠે આ મન પસંદ દેખાવને જોતો આનંદથી કેટલીક વાર સુધી એક ઝાડની છાયામાં તેના થડની ઓથે ઉભો રહ્યો; અને તે ખરેખર હોથલના દર્શનથી સ્વર્ગ સુખ અનુભવતો હોય એમ તેને લાગ્યું. તેણે મનમાં કહ્યું કે:—

દુહો.

પાણી મથે પનં, તરે ને તિકુંડે;

તિયં અસાંજે મન, લુડે લોરોં વિચમેં.

અર્થ:—જેમ પાણી ઉપર પાંદડું તરે છે અને ચોટ દે છે તેમ અમારું મન હોથલના પ્રેમરૂપી પાણીની લહેરોમાં ઢાંચોળા ખાય છે ને જૂલે છે. વળી:

દુહો.

પાણી મથે પનં, તરે ને તિકુંડે;

તિયં અસાંજે મન, સિકેતો પિરિયનકે.

અર્થ:—જેમ પાણી ઉપર પાંદડું તરે છે અને ચોટ દે છે તેમ અમારું મન હોથલ જેવા સજ્જનો માટે તલસે છે.

ઉઠો છેક નજીક આવીને જ્યાં હોથલ પોતાનાં કપડાં બહાર મુકીને સ્ત્રી જાતિના સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે નહાવાને તળાવમાં નગ્ન પડી હતી ત્યાં આવીને ઘોડા ઉપરથી ઉતર્યો. ઉઠાના ઘોડાને જોઈને હોથલના ઘોડાએ હણહણાટ કર્યો; તેથી હોથલનું ધ્યાન તે તરફ ખેંચાયું. તેણે બહાર જોયું તો ઉઠાને ઘોડા સહિત ત્યાં ઉભેલો જોયો; તેથી તે આશ્ચર્ય પામી અને વિચારમાં પડી. ઉઠાએ પોતાનો ઘોડો એક ઝાડ સાથે બાંધ્યો અને પાસે પડેલાં હોથલનાં લૂગડાં ઉપર ચડી બેઠો. આ ઉઠાની બેઅદબી ભરેલી ચતુરાર્થ જોઈને હોથલે કહ્યું કે, જાવ, તમે અહીંથી ઉઠીને પાળની બીજી તરફ જાઓ તો હું મારાં કપડાં પહેરી લઉં; ત્યારે ઉઠે કહ્યું કે, હોથીજી, તમે મારા પ્રિય મિત્ર છો તો પછી મારાથી એટલી બધી અદબ કે શરમ રાખવાનું કારણ નથી.

હોથલે કહ્યું કે તમે મને ઝોળાખી છે એ વાત હું ક્યુલ કહું છું, પરંતુ હવે તમે મને કપડાં પહેરવા છો; પણ ઉઠે તે વાત ઉપર લક્ષ આપ્યું નહિ; ત્યારે હોથલે કડકાઈથી ગૂરસામાં કહ્યું કે, આ તમારી મૂર્ખતા ભરેલી અયોગ્ય વર્તણૂકથી તમે તમારી ખરાબી કરશો, અને તમારી જગ્યાએ અત્યારે ને બીજે કોઈ હોત તો તે જવતો અહીંથી જાત નહિ. ત્યારે ઉઠે હસીને પ્રેમથી કહ્યું કે:—

હુહો.

ચાપ'ત માર જિઆર, મયંણ ચયું માશુક લંથથ,

જવ જિઆરણ દાગ, નેણા તોજ નિગામરી.

અર્થ:—તારી ઇચ્છામાં આવે તો માર અને ઇચ્છામાં આવે તો જવાડ; પરંતુ માશુકના હાથથી મરવું પણ ઉત્તમ છે. હે નિગામરી, તારી આંખો મારા જવને પણ જવાડવા વાળી છે.

હોથલે કહ્યું કે, તમે હાલ અદિથી આધા જાઓ. પછી આપણે વાતચીત કરીશું.

ત્યારે ઉઠે કહ્યું કે, તું મને પરણવાનું વચન આપે તો હું તને કપડાં આપું. આના જવાબમાં હોથલે કહ્યું કે:—

હુહો.

ઉઠા અરગોથી સે, લંગે સરવર પાર;

કંધાસું સેજ ગાલ, જિકા તોજે મનમે.

અર્થ:—હે ઉઠા, તું સરોવરની પાળ ઓળંગીને આધો થા. પછી આપણે તારા મનમાં છે તે વાત કરીશું—અર્થાત પરણીશું.

આ વચનમાં હોથલની જો કે પુરેપૂરી કબુલાત હતી તોપણ હોથલના રૂપમાં આસક્ત થયેલો પ્રેમયેલો ઉઠો તેને પરિપૂર્ણ સમજ્યો નહિ, અને ત્યાંથી ઉઠ્યો પણ નહિ. ત્યારે હોથલે પોતાના લાંબા વાળથી પોતાનું આખું શરીર ઢાંકી દીધું અને બહાર આવી. તેને જોતાંજ ઉઠાને મૂર્છા આવી ગઈ. હોથલે તરત તેને આધો મુવાડીને પહેલાં પોતાનાં કપડાં પહેરી લીધાં પછી તેના ગોઠાપર ઠંકું પાણી છાંટી વસ્ત્રના છેડાથી વાયુ ઢોળીને તેને જગાડવા લાગી; પણ તરત તેની મૂર્છા વળી નહિ:—

હુહો.

ખાંઉ જલે ખાર જિય, ઉભી સહુ કરે;

ઉઠો મુર્છાણું મનમે, તેં કે માન સાર વરે.

અર્થ:—ખાળકની પેઠે ખાવડાં જાલીને ઢંઢોળીને ઉઠાને જગાડવાને હોથલ ઉભી સાદ કરે છે કે ઉઠો મૂર્છા પામ્યો છે તેને માંડ શુદ્ધિ આવે.

અંતે ધણા પ્રયાસથી લાંબો વખત વીતતાં ઉઠાને શુદ્ધિ આવી; ત્યારે તેણે આંખ ઉઘાડીને જોયું તો હોથલને મરદના પોશાકમાં ઉભેલી જોઈ. તેથી તે પોતાની આ નખળાઈ માટે શરમાયો; જેથી ફરી એકવાર આંખો બંધ કરી દીધી. આ બનાવ જ્ઞેષ્ઠ હોથલે તેને પ્રેમ અને દિલાસાના શબ્દો દીધી બેઠો કર્યો અને કહ્યું કે:—

દુહો.

મૂર ન ગેંડું મિસરી, તિનીં સંધો બાલ;

હિનીં તોજો હાલ, તું અરવું કરિયેં અસાંસે.

અર્થ:—હે ઉઠા, જે આશકો માશુકોને કેવળ બેટીજ શકે નહિ તેના જેવું તારું નશીબ—કપાળ છે. તારો હાલ આ છે અને તું અમારાથી અરવો મરકરી, લાડ કિંવા માન ભરેલી છેડ કરે છે. અપ્સરાઓથી છેડ કરવી તે કાંઈ રમત વાત નથી. સમન્યા જામ?

ત્યારે ઉઠે કહ્યું કે, મારી બેઅદબીની મને પૂર્ણ સજ્જ થઈ ચૂકી છે. હવે મને તું વધારે શરમાવ નહિ; અને તારા પ્રેમ ભરેલા અમૃત જેવા વચનોથી મારા નિર્જીવ થયેલા અંતઃકરણને ફરી સજીવન બનાવ. એ પ્રમાણે આ આશક-માશુક ચક્ષાસરની પાળપર આનંદની વાતો કરતાં વડની શીતળ છાયામાં બપોરની વિશ્રાંતિ લેતાં ખરેખર આ હંદગીમાં પહેલીજ વાર સ્વર્ગીય સુખનો અનુભવ લેવા લાગ્યાં.

x

x

x

૭

પોતાની ઇચ્છાથી જેમણે એક બીજાને પોતાની હંદગીના સુખદુઃખના સાથી તરીકે પસંદ કરેલાં છે એવાં સ્ત્રી પુરુષોના સત્ય પ્રેમનું સુખ તેજ ખરેખર આ અસાર સંસારનું સુખ કહી શકાય. તેમાં પણ એવા આશક-માશુકોના શરઆતની મુજાકાતોના દિવસો એવા તો આનંદમય હોય છે કે તેના વખતનું માપ બહુ દુંદું થઈ જાય છે, અને પ્રેમના સુંદર તથા ખુશકારક નિશામાં તેઓ નિર્દોષપણે સમગ્ર જગત અને તેની તમામ વસ્તુઓને ભુલી જાય છે. એવા સમયની પ્રેમપૂર્ણ વાતચીતોમાં કેટલો ટાળ વ્યતિત થયો તે પણ તેઓ જાણી શકતાં નથી. એવા પરિપૂર્ણ પ્રેમને વશ થયેલાં યોગ્ય

ઉમ્મરનાં સ્ત્રી પુરુષોને માત્ર દંપતિનું માનવંતુ પદ આપી શકાય. તે સિવાય ઉમ્મર, વિચાર, વિદ્યા, સ્વભાવ, શરીર, યોગ્યતા ઇત્યાદિ ગુણોની અસમાનતા છતાં બીજાઓની ઇચ્છા અને ગમે તે પ્રકારના પણ સ્વાર્થને લીધે સંસારમાં બળાત્કારે જોડાયલાં સ્ત્રી પુરુષોને દંપતિ શબ્દ લગાડવો એ શુદ્ધ અને સંપૂર્ણ અર્થવાળા આર્ય સંસ્કારી પદને કલંકિત કરવા સરખું છે.

ઉઠા અને હોથલની આ આશક-માશુક તરીકેની પહેલી મુલાકાત ઘણી ખુશકારક હતી અને તેમાં તેમણે લગભગ આખો દિવસ પૂર્ણ કર્યો. જો કે ઉઠાનો પ્રેમ ઘણો જુરસાદાર છતાં હોથલ તેમ કરવામાં કાંઈ શિથિલ જણાતી હતી; તોપણ તે ઉઠાને પૂર્ણ પ્યારથી ચાહતી હતી, એ વાત તો નિઃસંદેહ હતી. છેવટ હોથલે કહ્યું કે:-

મારી જો આ શરતો તમારે કબુલ હોય તો હું તમને પરણવા અને તમારી સ્ત્રી તરીકે સંસારમાં જોડાવાને ખુશી છું, તે એ કે:

(૧) આપણાં લગ્ન થયા પછી હું તમારી સાથે તમારે ઘેર નહિં આવું, પણ જ્યાં હું રહું ત્યાં તમારે પણ રહેવું.

(૨) હું કોણ છું, મારું નામ શું છે, ઇત્યાદિ મારા વિષે કાંઈ પણ હકીકત તમારે કોઈને કહેવી નહિ. x

(૩) જ્યારે તમે ઉપરની શરતો તોડશો ત્યારે હું તમારી પાસે રહીશ નહિ.

પ્રેમના નિશામાં ચકચૂર થયેલા આશક ઉઠાએ ઉપલી શરતો કબુલ કરી. ત્યાર પછી તે બંને જણ પોતપોતાના ઘોડાઓ પર સવાર થઈ આગળ ચાલ્યા. હોથલે મંદ હાસ્યથી કહ્યું કે જામ, તમે આ એક રખડતી છોકરીના લુખા પ્રેમ માટે લગભગ આખો સંસાર તજ દેવાને કબુલ થાઓ છો. તે માટે પાછળથી કદાચ તમને પસ્તાવો થશે. માટે હજી પણ તમને વિચાર કરવાનો પૂરતો વખત છે. તમે એકવાર તમારા કુટુંબીઓને મળી આવો અને તેમની સલાહ લ્યો એ ઉત્તમ રસ્તો છે.

x આ કથાની નાયકા હોથલ શા કારણથી ગુપ્ત રહેવા માંગતી હતી તે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાવું નથી. ભાટોએ તો તેને સ્વર્ગની અપ્સરા માનીને તેનું ગુપ્ત રહેવું બતાવ્યું છે; પણ ખરી રીતે જોતાં તેનું સત્ય અને પ્રબળ કારણ બીજું કાંઈ હોવું જોઈએ એમ અનુમાન થાય છે.

હે ! અલૌકિક સુંદરી, ઉઠાએ સાચા દિલથી કહ્યું. હું સંસાર તો પ્રથમથી જ તજી બેઠો છું. હાલ મને નવું જોવું પડે તેવું કશું છે જ નહિ; પણ જો કદાચ અત્યારે હું મહાન સમૃદ્ધિવાળો રાજધિરાજ હોત તોપણ તારા પ્રેમને માટે તે રાજ સંપત્તિનો પણ હું ત્યાગ કરત. કારણ કે ખરા સંસારને નડતરૂપ રાજ સંપત્તિ કરતાં તારા જેવી સ્વર્ગીય સુંદરીના નિર્મળ અને સત્ય પ્રેમની કિંમત હું વધારે સમજું છું. અને મારો આખો સંસાર હું માત્ર તારામાં જ જોઈ શકું છું. અન્ય સંસારની મારે કશી અપેક્ષા નથી. કેમકે મારા માટે સંસારમાં અંતઃકરણનો પ્રેમ રાખનાર બીજું કોઈ નથી.

ઉઠાના આ ખરા બાવના વચ્ચનોથી હોથલને ખાત્રી થઈ કે તે મને પૂર્ણ અને પ્રખળ પ્યારથી ચઢાય છે. પછી ત્યાંથી ચાલતાં સઘ ગામ પાસેના હોથલપરા નામે ડુંગરમાં આવ્યા અને ત્યાં હોથલના બોંયરામાં નિવાસ કર્યો. ત્યાં હોથલે સાધારણ રીતે જરૂર જોઈતી વિવાહની સામગ્રીઓ મંગાવી અને એક શાસ્ત્રજ્ઞ બ્રાહ્મણને તેડાવ્યો. બૈશાખ માસની સુદિ ૩ ને દિવસે ઉઠા અને હોથલના આર્યધર્મ શાસ્ત્ર પ્રમાણે તેજ એકાંત પર્વત ગૃહમાં લગ્ન થયાં.

હુહો.

રણની કિઓ માંઢવો, વિછાયા દાડમને ધ્રાખ;

ઉઠો હોથલ બોય પેણજે, તેજ સૂરજ પૂરજ સાંખ.

અર્થ:-જ્યાં જંગલમાં મંડપ બાંધ્યો અને ત્યાં દાડમ અને દ્રાક્ષ જેવા મેવા ખાવા માટે પાથરી દીધા. એવી રીતે ઉઠો તથા હોથલ બે પરણ્યાં તેની હે સૂર્યનારાયણ, તમે સાક્ષી પૂરજો.

આ પરથી જણાય છે કે ઉઠા અને હોથલનાં લગ્ન રાત્રિએ નહિ પણ દિવસે થયેલાં હોવા જોઈએ.

વળી રાવળ કહે છે કે:-

હુહો.

ચોરી આંટા ચાર, ઉઠો હોથલ સેડિનાં;

હિકડી નિગામરી નાર, બેગો કેવર કકડારેજો.

અર્થ:-ઉઠાએ હોથલથી ચોરીના ચાર ફેરા કર્યા. અર્થાતેઓત

પરણ્યાં. એક નિગામર સ્ત્રી અને બીજો કકડારાનો કેર એ બંને આજ લમથી એક (દંપતિ) થયાં.

એ પ્રમાણે ઉઠો તથા હોથલ વેદ વિધિથી પરણી દંપતિ થયાં, અને હોથલના પર્વત ગૃહ (ભોંયરા)માં રહી આનંદમાં દિવસ નિર્ગમન કરવા લાગ્યાં.

અહીં તેમને જખરો અને જોસંગ નામના બે પુત્રો થયા; એટલે તેમના સંસારની સફળતા થઈ. તેમના દિવસો વિશેષ આનંદજનક અને વિશેષ ક્રિયાસક્ત થયા. તે દંપતિ જે તદ્દન એકાંત-વાસી જેવાં હતાં તેમની ફરજો અને સુખોમાં હવે વિશેષતાવાળા વિભાગો થયા.

ખરેખર સંતતિ એજ સંસારની સફળતા છે અને તેથીજ માણસ ખરો સંસારી અને પરમાર્થી થઈ શકે છે; જે માણસોને સંતાન હોતાં નથી તેમનામાં અતિ લોભ આદિ દુર્ગુણો હોય છે, તેવું સંતતિવાળા માણસોમાં ક્વચિતજ નોવામાં આવે છે. સંતાનવાળો માણસ પોતે વધારે સદ્ગુણી અને સંસારને ઉપયોગી થઈ શકે છે એવો બહુધા નિયમ છે અને તેવા પ્રકારના મનુષ્યોની કદર પણ તે ત્યારેજ કરી શકે છે.

એક બાદશાહ પોતાના મહેલમાં પોતાના નાના પુત્ર સાથે ગમત કરતો હતો.

પુત્રે કહ્યું કે, પિતાજી ! આ લાકડીના ઘોડા ઉપર તમે ચઢો. બાદશાહે પુત્રને આનંદ પમાડવા તે પ્રમાણે કર્યું. એટલામાં ધણા અગત્યના કામસર તેનો મુખ્ય વજીર આવી ચડ્યો. તેણે બાદશાહને પેલી બચ્ચાની રમતમાં તક્લીન જોયો. વજીરને જોઈ બાદશાહ જરા શરમાયો. પછી વજીર જે કામ સારૂ આવ્યો હતો તે વિષેની વાત ચિત્ત કર્યા બાદ તે જતો હતો ત્યારે તેને પાછો બોલાવી બાદશાહે પૂછ્યું કે, તમારે શું સંતાનો છે ? વજીરે કહ્યું કે, ખુદાવિંદ ? મારે એકે પુત્ર કિંવા પુત્રી નથી. ત્યારે બાદશાહે વજીરને કહ્યું કે, હવે જ્યાં સુધી તમે એક પુત્ર કિંવા પુત્રીના પિતા થાઓ નહિ ત્યાં સુધી તમારે કોઈની પાસે આજે તમે જોયેલા બનાવ વિષે કશી વાત કરવી નહિ. “ સારૂં જહાંપનાહ ” એમ કહી વજીર ત્યાંથી રવાના થયો.

પ્રિય વાંચનાર આ વાતમાં મોટું રહસ્ય રહેલું છે, તે માત્ર સ્વાનુભવી સમજી માણસોજ સમજી શકે છે, અને જે અણસમજી તથા અનુભવ વગરના માણસો હોય છે તે તો અપત્ય પ્રેમી^૧ મનુષ્યોને ઘેલાં ગણે છે.

ઉઠો પોતાના બંને પુત્રો તથા સ્ત્રીને સાથે લઈને ઘણી વાર જંગલમાં ફરવા જતો અને ત્યાં જંગલી ફળ ફૂલો તથા પશુ પક્ષીઓ વિશે તેના બાળક કુંવરો જે વિચિત્ર સવાલો કરતા તેનું સમાધાન કરતાં તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે તેમને જ્ઞાન આપતો હતો.

એક દિવસ સાંજની વખતે ઉઠો પોતાના બંને પુત્રો સાથે એક પર્વતની શિલા પર બેઠો હતો ત્યાં એક મોરે આવીને ટૌકા કર્યા. તે સાંભળીને કુંવર જખરાએ અજ્ઞાનતાથી તેના તરફ પથ્થર ફેંક્યો. ત્યારે ઉઠાએ કહ્યું કે:-

હુહો.

છેલમ છેલા ડુંગરા, ચાવો લગે ચકાર;

વિસાર્યા સંભારી કે, સે ન મારજો મોર.

અર્થ:-આ કચ્છ તરફના છેલ્લામાં છેલ્લા ડુંગરોની હારને બેઠને ચતુર જનોને ચાહના લાગે છે. (તે તરફ બોલતા) આ વિસરેલા પ્રિયજનોને સંભારી આપે છે, એવા મોરને હે બેટા, મારીએ નહિ.

ત્યારે જખરાએ પુછ્યું કે, મોરને ન મારવાનું કારણ શું? ત્યારે ઉઠાએ કહ્યું કે:-

હુહો.

કારાયલ કે ન મારજો, જેજા રતા નેણ;

તડ વિઠો ટૌકા કરે, નિત સંભારે સેણ.

અર્થ:-જેની રાતી આંખો છે એવા મોરને મારીએ નહિ. કેમકે તે પર્વતની બેખડ ઉપર બેસી ટૌકા કરે છે અને હમેશાં પ્રિયતમ પ્રિય જનોને સંભારે છે; અર્થાત પ્રેમી છે.

એમ વાતચિત્ત કરે છે એટલામાં પેલા મોરે ટૌકા કર્યા; તે સાંભળી નાના જેસંગે ઉઠાને પુછ્યું કે, બાવા! (હી કુરો ચયતો.) આ શું કહે છે? ત્યારે ઉઠાએ જવાબમાં કહ્યું કે:-

દુહો.

અસીં ગિરવરળ મોરલા, કાંકણ ચૂણ ચરોં ;

રૂત આવૈ ન બોલજો, ત હૈયે ફાટ મરોં.

અર્થ :-અમે પર્વતના મોર પક્ષી છિયે. તેમ વેરાયલા દાણાનો, છુણી કાંકરીઓનો ચૂંણો ચણિયે છીએ. વરસાદની રૂત આવ્યા છતાં જો તે (ગર્જના વડે) બોલતો નથી તો અમારૂં હૈયું-હૃદય ફાટીને અમે મરી જઈએ છીએ.

આ પ્રમાણે ઉઠા પોતાના પુત્રોથી વાતચિત્ત કરતો હતો તે દરમ્યાન તેને પોતાનું વતન અને કુટુંબીજનો યાદ આવ્યા ; અને સામે ઉત્તર તરફ વરસાદ ચઢી આવેલો જોઈને તેણે કહ્યું કે :-

દુહો.

ઉત્તર શેરી કહ્યું, હી ડુંગર ડમરે આ ;

હૈડો તડકે મચ્છ ઇં, મુંકે સજણ સંભરેઆ.

એક હોલાને જોઈને તેણે કહ્યું કે :-

દુહો.

બાબીડા બઈઆર, કડોં વેને કચ્છ કે,

ઝિઝા ડિજ જુઆર, પાડો પુછી પિરિયનજો.x

આમ ઉદાસ થઈ ઉઠાને વિયોગની કવિતા બોલતો સાંભળી તરત હોથલ ત્યાં આવી અને ઉઠાને ઉદાસીનું કારણ પૂછ્યું. ત્યારે ઉઠાએ કહ્યું કે, હવે તો મને માઈ વતન અને કુટુંબીજનો યાદ આવે છે. ત્યારે હોથલે મશ્કરીમાં કહ્યું, આટલા વખત સુધી તમને તમારા વહાલાઓ કેમ યાદ આવ્યા નહિ ? થું હવે મારી પ્રીતિમાં તમને કંઈ ન્યૂનતા જણાય છે ?

ઉઠે કહ્યું—તારી પ્રીતિમાં લેશમાત્ર પણ ન્યૂનતા નથી બદ્ધે દિનપ્રતિદિન વિશેષતા જણાય છે. પરંતુ :-

દુહો.

છપર મથે ચિતર, સે વણ મિયં ન ફિટોં ;

તિય બાલા પણ જા મિતર, સે વિસારેયા ન વિસરે.

x આ બન્ને દુહાઓના અર્થ આગળ લખાઈ ગયા છે. એટલે અહીં ફરી લખવાની જરૂર ધારતા નથી.

અર્થ:—જેમ પથર પર કેતરી કાઢેલાં ચિત્રા ધણા વરસાદથી પણુ ભુસાર્ધ જતાં નથી, તેમ મારાથી બાલપણુના મિત્રા વીસાર્યા વીસરાતા નથી. માટે રે પ્રિય સુંદરી! હવે આપણે મારા વતનમાં ચાલીએ તો ઠીક. આ વાત હોથલને પસંદ આવી નહિ. કાણુ જાણે આ કારણથી હોથલને જનસમાજમાં હળીમળીને રહેવાની વાત પસંદ નહોતી. તેણે જરા રીસથી ઉઠાને કહ્યું કે:—

દુહો.

ઉકંઢ્યો હુંએતઉસો, ગંગર હિત મગાર ;
તોજ સુધાતુરા સિપરિ, સે રેઆ પરેયે પાર.

અર્થ:—જે તું તારા વતન અને વહાલાઓને મળવાને ઉત્સુક હોય તો ભલે તું જ ; અને અહીં તું વખત ગુમાવ નહિ. તેમ મને તારા આવા નમાલાં ગીતો સંભળાવ નહિ. તે તારા અધા વહાલાઓ, દેશની પેલી પાર દૂર રહેલા છે.

હોથલને ગુરસે થયેલી જેઠને ઉઠાએ તેને સમજાવીને કહ્યું કે, પ્રિયા ? જ્યારે આપણે માત્ર બેજ જણ હતા ત્યારે આપણે ગમે ત્યાં રહીએ, એ વાત જુદી હતી ; પણ હવે તો આપણે સંતતિવાન થયા ; તેથી આપણે કોઇ જનસમૂહમાં ભળવું જોઇએ ; કારણકે, તેમ ન થાય તો આપણાં બાળકોના વિવાહાદિ શી રીતે થાય ? જેથી તને કહ્યું છે કે આપણે અહીંથી ચાલીને મારા વતનમાં રહીએ ; અને તેમ કરવામાં આપણી શોભા અને મોભો છે. તું ત્યાં ચાલીને જો તો ખરી કે માફ વતન કેવું શોભાયમાન અને રમણીય છે.

હોથલે ઉઠાસીથી કહ્યું કે, તમારા વતન—કચ્છમાં ખેર અને બાવળોના ઝાડો સિવાય બીજું શું છે ? હું નથી ધારતી કે તમારા વતનમાં આથી કાંઇ વિશેષતા હોય.

ત્યારે ઉઠાએ સ્વદેશ પ્રેમના જુસ્સાથી કહ્યું કે:

દુહો.

ખેરો ખેરો ને બાવરો, ફુલ કંઠા ને કચ્છ ;
હોથલ હલો કચ્છ કે, જિત માડુ સવા લખ્ખ.

અર્થ:—જો કે ત્યાં ખેર તથા બોરડી, બાવળો, ફુલો, કાંટા

અને ખડ છે તોપણ, હે પ્રિય હોથલ ? ત્યાં ચાલ કે જ્યાં માણસો સવા લાખના-કિંમતી લાખેણા રહે છે.

દુહો.

બલ ઘોડા કાઠી^૧ બલા, પેની ટક પેરવેશ;

રાજ ૬ વંશે રેઆ, અય ડોલરિયો દેશ.

અર્થ:—જ્યાં બલા ઘોડાવાળા કાઠી લોકો છે. પગની પાની ઢંકાય એવો ઉત્તમ પહેરવેશ છે, અને જ્યાં ઉત્તમ રાજ્યવંશે રહેલા છે; એવો મારો કચ્છ ડોલરિયો ખુશખોદાર દેશ છે. (વડે મિયણે કાચ્છો અય પાખારી હદ) વરસાદમાં તો તે પાખારી હાટ દુકાન કે જેમાંથી તમામ ચીજ અને પદાર્થ મળે એવી દુકાન તો અમારો કચ્છ દેશ છે.

દુહો.

વંકા કુંવર ને વિકટ ભડ, વંકા વાડીએ વચ્છ;

વંકા કુંવર ત'થિયે, જ'પાણી પીએ કચ્છ.

અર્થ:—જ્યાં વંકડા રાજકુમારો અને વિકટ-અજીત યોદ્ધાઓ કચ્છમાં છે. તેમજ વાડીઓ ઉપર વંકા વાછડા-વોડા છે તેપણ વખણાય તેવા છે; માટે હે સુંદરી હોથલ ? આપણા કુંવરો પણ વંકડા તો થાય, જો કચ્છનું પાણી પીએ તો.

એ પ્રમાણે ઉઠાએ પોતાના વતનનાં વખાણ કર્યા; અને હોથલને ત્યાં ચાલવા માટે સમજાવી. ત્યારે તેણે કહ્યું કે, હું તમારા વતનમાં એવી રીતે આવું કે-કોઇપણ પર પુરૂષ કિવા સ્ત્રીને હું મળું નહિ; અને તમારે પણ મારા વિષે કોઇને કંઇ કહેવું નહિ. જો એથી વિરૂદ્ધ તમે કોઇપણ વર્તણૂક કરશો તો હું મારા કરાર પ્રમાણે ત્યાંથી જતી રહીશ.

ઉઠાએ એ શરત કબુલ કરી. પછી બંને જણ કચ્છ તરફ જવાની સામગ્રી સજવા લાગ્યા.

x

x

x

૧ પ્રાચીનિયા આહીર-તેજ કાઠી. ઘણા કાઠી લોકોને, કચ્છના સમા રાજવંશીઓએ કચ્છમાંથી હાંકી કાઢ્યા છે. તેઓ કાઠીઆવાડમાં જઈ વસ્યા છે.

૮

એક રમણીય સવારે સૂર્યના પ્રકાશને આવરણ રૂપ થનારાં છુટક વાદળાંઓ પૂર્વ દિશામાં દોડ્યાં જતાં હતાં. પૃથ્વી દેવી લીલા ધાસ રૂપ સુંદર વસ્ત્ર ધારણ કરી જગતને આનંદ આપતી હતી. ઠામ ઠામ વરસાદનાં પાણીનાં ખાઓચિયાં ભરેલાં હતાં. નાના ડુંગરો અને નદી નાળાં પોતાને મેઘરાજાએ આપેલી બક્ષીસો માગણુ જનોની પેઠે શરીરપર ધારણ કરી જાણે જગતને ખતાવતાં હોય એવાં જણાતાં હતાં. એવા વર્ષા ઋતુના સમયમાં બીજી ઋતુઓમાં સુકો જણાતો કચ્છનો પશ્ચિમ ભાગ પણ મુસાફરોના તનમનના થાકને નિવારણ કરતો હતો. એવે સમયે વડસર નામના એક ગામથી થોડે દૂર એ મુસાફરો તેમનાં એ પ્રિય બાળકો સહિત પોતાનો પંથ કાપતા હતા. તેમાં એક ખુબસૂરત સ્ત્રી હતી અને એક બહાદુર જુવાન રજપૂત હતો. તેણે પેલી સ્ત્રીને કહ્યું કે,

પ્રિય હોથલ, તમે હટ કરી વાહનની સગવડ કરવા દીધી નહિ. પરંતુ હવે તમને ચાલવાથી થાક લાગતો હોય એમ જણાય છે. તેમ આપણે દરરોજ બહુ થોડી મુસાફરી કરીએ છીએ. તોપણ જખરો અને જેસંગ થાકી જતા હોય એવું જણાય છે.

“ના બાવા, અમને જરાય થાક લાગતો નથી. અમે તો તમે કહેશો ત્યાં સુધી ચાલ્યા આવશું. અમને ચાલવામાં બહુ મજા આવે છે. બંને કુમારોએ સાથેજ કહ્યું.”

“શાબાશ મારા વીર પુત્રો. હોથલે પુત્રોના જવાબથી આનંદ પામી તેમને શાબાશી આપી અને ઉઠાને કહ્યું કે:—

દુહો.

ઉચ્છ ધરા નિલે તૃણે, મીંચ છાયો આકાશ;

સખુકારી મિણીં માડુએ, અય ચગું શ્રાણુ માસ.

અર્થ:—ધરતીએ લીલા ખડ રૂપી વસ્ત્રો પરિધાન કર્યા છે; અને આકાશમાં વરસાદની ધનધટા છાઈ છે. એવો હિંદુઓનો પવિત્ર શ્રાવણ માસ છે. તેમજ વરસાદની મોસમથી સર્વ આલમ સુંદર અને આનંદકારી છે.

એવા ચોમાસાના રમણીય દિવસોમાં થોડી થોડી મુસાફરી કરવાથી આનંદ થશે. તેમ મારો એકાંતવાસી સ્વભાવ પણ તમે સારી રીતે જાણો છો. તો પછી વાહનને લીધે આપણી સાથે ત્રાહિત માણસો રાખવાં પડે; અને તેમ થાય તો પરસ્પર વાતચિત્તનો અને કુદરતની લીલાનો આનંદ આપણાથી લઈ શકાય નહિ; એમ ધારીને મેં તે વાતની ના કહી. નહિ તો ઘોડા વગેરે વાહન આપણને સહેલાઈથી મળી શકત. હવે આપણે તમારી જન્મભૂમિની નજીક જઈશું ત્યાંથી વાહનની યોગ્ય સગવડ કરી લઈશું.

એમ વાતો કરતાં કરતાં ગામની નજીકના તળાવને કિનારે આવી પહોંચ્યાં. માણસોના આવજાવના માર્ગથી થોડે દૂર એક વૃક્ષ નીચે તેમણે પોતાનો ઉતારો કર્યો. છોકરાંઓ નાસ્તો કરવા લાગ્યા અને ઉઠો પોતે સ્નાનાદિક કરવા માટે તળાવના આરા તરફ ચાલ્યો. એટલામાં દૂરથી એક છોકરો એક મદોન્મત લેસને હાંપી જતો હતો. ઉઠાએ પોતાની પાળક લેસ જે તેણે સૌથી છેલ્લી ચારણને આપી હતી તે એજ હોવી જોઈએ એમ તેના રંગ, ઘાટ વગેરેથી અનુમાન કર્યું. પરંતુ લેસ નજીક આવી એટલે ખાત્રી કરવા સાફ તેણે તેને હાંક મારીને ખેલાવી જોઈ. તરતજ અજાણ્ય જેવી રીતે આટલી લાંબી મુદતે લેસે પોતાના અસલ પાળકને ઓળખી કાઢ્યો; અને તેની પાસે આવી ઊભી રહી તથા મોટેથી રણકવા લાગી. ઉઠાએ તેનાપર હાથ ફેરવ્યો, અને માયા દેખાડી. થોડીવાર પછી ઉઠાએ તે છોકરાને લેસ લઈ જવા કહ્યું. પણ લેસ કેમે કરી ઉઠા પાસેથી ખસેજ નહિ. છોકરાએ કાશીશ કરી, ઉઠાએ તેને મદદ આપી, પણ લેસ ઉઠાને છોડીને દૂર પગલું ભરવાને હઠ લઈ બેઠી. જેથી છોકરો ગભરાયો અને ગામમાં પોતાના બાપ પાસે દોડી ગયો; અને બનેલી હકીકત પોતાના પિતાને કહી. ત્યારે બારોડે નક્કી જાણ્યું કે, એ નવો મુસાફર બીજો કોઈજ નહિ પણ માગણ લોકોને કલ્પવૃક્ષ જેવો અને મારો દાતાર ઉઠો કેરજ હશે. ચારણ પોતાને સરભરાનો સારો પ્રસંગ મળેલો જોઈને અતિ આનંદ પામ્યો. પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું કે, વું ઉત્તમ પ્રકારની રસોઈ બનાવ અને હું આપણા પ્રિય મહેમાનોને

તેડી લાવું છું. એમ કહી ખારોટ ત્યાંથી ચાલ્યો અને તળાવ ઉપર જઈ આશીર્વાદ આપી ઉઠાનાં બહુ વખાણુ કર્યાં.

હાલો.

ખારોચા બેઆ ધણાં, મુંજો હડો કે નથો હોય;

અછલ કના અધરો, જો કે રસન રલ કેઓ.

થકીકે થેઓ વસીલો, વણકારજો.

અર્થ:—ખારોચા તેમ બીજા ધણા ઉદાર પુરુષો હશે પણ મારા ઉઠા જન્મ જેવો હજુ સુધી કોઈ નથી થયો. ઉદાર તેમજ હુશિયારી અને બહાદુરીમાં તો તેનો જોડીઓ (જોડો) મળનાર નથી; અને તે હમેશાં થાકેલા મનુષ્યોનો મોટો વસીલો અને બેલી છે. ઉનાળાની ઋતુમાં વટેમાર્ગુઓને જ્યારે લૂ લાગતી હોય ત્યારે ઉઠો કેર તેમને વકવૃક્ષ સમાન છે. અર્થાત ઉઠો ગરીબોનો આધાર રૂપ છે.

ઉઠાએ ખારોટને માન આપી બેસાડ્યો. બેઠા પછી ખારોટે કહ્યું:

મારો ખાપ-ઉઠો કેર દેશમાં આવ્યો કે આજ તો અમારા મુલકમાં મોતીયે મેહ વરસ્યા. ખાપ મારા, સોનાના સૂરજ ઉગ્યા. બલે આવ્યા તાજણુના અસ્વાર, બલે આવ્યા. મારા દાતાર, મારા સાવજ, આજ મારા ગરીબની વાત કબુલ કરો અને મારા મહેમાન થાઓ. માંડું ઝુંપડું પવિત્ર કરો.

ઉઠે કહ્યું, તમે માગણુ લોકો એટલે તમારા ધરનું અન્ન અમારાથી જમાય નહિ.

ખારોટે કહ્યું, ચારણના ધરનું ક્ષત્રીયાદિકે જમવું નહિ, એમ માન્યતા થયેલી છે તે યોગ્ય છે; પણ તેમણે માગી આણેલું બિંક્ષાન્ન જમવું નહિ એમ મૂળ સિદ્ધાંત છે. કોઈ બ્રાહ્મણ કે ચારણ બીજો ધંધો કરી પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો હોય તો તેને ગૃહસ્થ સમજી તેને ત્યાં જમવું યોગ્ય છે.

ઉઠાએ ખારોટનો અત્યાગૃહ જોઈ તેની સરબરા કબુલ કરીને તેને ઘેર ગયો. એટલે તે લેસ^૧ પણ સાથે સાથે ખારોટને ઘેર

૧ કચ્છમાં જે લેસો ઉઠાણના નામથી ઓળખાય છે. તે આ ઉઠાની લેસની આવાહ છે એમ ભાટ લોકો કહે છે.

આવવા લાગી. જે ક્ષુદ્ર મનુષ્યો પોતાના ઉપર થયેલા ઉપકાર અને પ્રેમ ભૂલી જાય છે તેમણે આ કૃતરા પશુઓની માયાથી ઘડો લેવો જોઈએ છે.

ઉઠો પોતાના કુટુંબ સાથે ખારોટને ત્યાં જમ્યો; અને એક રાત્રી તેને ત્યાં રહ્યો. સવારે તેણે ચાલવાનું કહ્યું, ત્યારે ખારોટ એક વહેલ અને એક પાણીદાર ઘોડો ઉઠા પાસે રજુ કર્યા, અને કહ્યું કે:--મારા અનદાતા ? આ મારી જુજ ભેટ છે. તે સમય જાણીને ધ્યો; પછી હું આપને ત્યાં આવું ત્યારે મને તમારે ફાવે તેટલું આપજો. ખારોટની આ સમયસુચકતા જોઈ ઉઠો બહુ ખુશી થયો; અને ખારોટ શાખાશી અને વખાણ સાથે ઘણું દ્રવ્ય આપ્યું ત્યારે ઉઠે કહ્યું કે:--

કહો.

મિતર કજે મંગાણાં, બેયા આર પંપાર;

જિયે જશ ગાવણાં, મોએ લુડાવન હાર.

અર્થ:--મિત્ર તો માગણુ લોકોનેજ કરીએ. ખીજ તો આજ પંપાજ છે. તે માગણુ લોકો જીવતે જશ ગાય છે, અને મુઆ પછી પણ જગતમાં કીર્તિ ગાવાવાળા છે. વળી

કહો.

ઉઠો એ અદાતારેજ, વેંધા નાં નિપટ;

જાણુ પખી ઉડેઆ, જેજિ લિઅ નકાં વટ.

અર્થ:--ઉઠો કહે છે કે જેમ પક્ષીના ઉડી જવા પછી તેની રેખા કે વાડ લીસોટો કાંઈપણ જમીનપર રહેતાં નથી તેમ કંજુસોનાં નામ જગતમાંથી તદ્દન જતાં રહેશે.

એવી રીતે પરસ્પર સંતોષથી હજી મળી ઉપર પ્રમાણે બે વાહન અને એક માણસ લઈને ઉઠો પોતાની સ્ત્રી અને બે બાળકો સહિત ઘોડાચ ગઢ તરફ રવાને થયો. મજલ દર મજલ કરતાં થોડા વખતમાં પોતાની સ્વભૂમિની છોક નજીક આવી પહોંચ્યાં. ત્યાંથી માણસ મોકલી પોતાના કુટુંબી જનોને ખબર મોકલી. એ ખબરથી તેઓ બહુ ખુશી થયાં. કેમકે આટલા વખત સુધી ઉઠો ક્યાં હતો તેની પણ તેમને ખબર નહોતી. વીસલદેવ વાઘેલાની આથો વાળા આવ્યા પછી ઉઠો ગેબ થયો હતો.

વીસલદેવે ઉઢાની આ મદદ માટે તેને પાંચ ગામે આપ્યા હતા. તેથી ત્યાં ઉઢાનો બાધ મેડ અને તેની પહેલાં પરણેલી સ્ત્રી ત્યાં રહેતાં હતાં; તેથી ઉઢાના આવ્યાની ખબર સાંભળીને તેના બાધએ તરત સામેયું ફરીને ઉઢાને સામા લેવા જવા તૈયાર થયા. નગારાં, નિશાન, વ્હેલો ઘોડા વગેરેની સ્વારી કાઢી તેઓ તેની સામા ગયા. રસ્તામાં થોડે દુર સૌ મળ્યા. સૌએ ઉઢાને ધણું માન આપ્યું. ઉઢાએ સર્વ કુટુંબી જનોની કુશળતા પુછી; તેમાં જણાયું કે બાબી મીણાવતી ગુજરી ગઇ હતી.

શહેરમાં આવ્યા પછી ઉઢાની પોતાની અસલી મેડી વાળા દરબારમાં તેણે ઉતારો લીધો. ઉઢો પોતાના કુટુંબ સાથે પોતાની જન્મભૂમિમાં સંતોષથી રહેવા લાગ્યો. પરંતુ હોથલ ખીજ કોઈ સ્ત્રીઓ સાથે મળતી હળતી નહિ, અને પોતાના મહેલમાં તદ્દન ગુપ્ત રહેતી હતી.

જે વસ્તુ ગુપ્ત હોય છે તેને જોવાની કિંવા જાણવાની સૌને ધણીજ ઇચ્છા થાય છે. હોથલના તેજસ્વી પુત્રોને જોઇ ઉઢાના કુટુંબીજનો તે ધણી રૂપાળી હોવી જોઇએ એમ અનુમાન કરતા. પણ તે કેવી રજપૂતાણી છે, કયા ગામની અને કેની કુંવરી છે ઇત્યાદિ તેના વિષેની તમામ હકીકત અંધારામાં હતી. તારી સ્ત્રી કેણુ છે તથા તે ગુપ્ત નિવાસ શા માટે રાખે છે એમ ઉઢાના બાધએ તેને વારંવાર પૂછતા; પણ ઉઢો તેના ઉડાવનારા જવાબે આપી વાત ટુંકી કરતો, અને કોઇને ખરી હકીકત કહેતો નહિ. થોડા વખત સુધી ઘોલાય ગઇમાં ઉઢાની સ્ત્રી વિષેથી ચર્ચા ચાલ્યા પછી લોકોમાં તે વાત વિસારે પડી. ઉઢો પોતાના રાજદરબારમાં આગળ પ્રમાણે કામ કાજમાં લાગી ગયો. ફરીથી ભાટ ચારણોને મેળો તેને ત્યાં થવા લાગ્યો અને દેશ દેશાંતરના યાચકો ઉઢાની કીર્તિને નાદ કરતા ત્યાં આવવા લાગ્યા.

જો કે ટીલાયત હોથી હતો છતાં બધી લગામ ઉઢાના હાથમાં હતી. ગામના લોકો તથા ભાયાતો વગેરે ઉઢાને રાજ પ્રમાણે માન આપતા હતા. તેમ છતાં શાણો અને નીતિય ઉઢો હમેશાં પોતાના

મોટા ભાઈને માન આપતો અને જાણે તેનો નોકર હોય તેમ તેની આજ્ઞા લઈને સર્વ કામ કરતો અને પ્રજાને સંતોષ આપતો.

ભાટ લોકો પોતાની વાર્તામાં કહે છે કે:-એક દિવસ હોથલના પુત્રો જખરો અને જેસંગ રસ્તાપર રમતા હતા, અને હોથલ પોતાની મેડીના ગોખમાં પડદો નાંખી તેમને આનંદથી જોતી બેઠી હતી. ખરેખર પોતાના સુંદર બાળકોને રમતાં જોઈ કયા માયાપોને આનંદ થતો નથી. જખરા અને જેસંગની મુખ્ય રમત ગમત અંગ કસરતો-જ હતી. આ વખતે બીજા ભાયાત અને ખવાસોના છોકરાઓ સાથે જખરો અને જેસંગ દડાનાગેરી નામની રમત રમતા હતા, એટલામાં દૂરથી બે મહોન્મત પાડા લડતા લડતા તે તરફ આવ્યા. તેમાં એક પાડો જોરથી બીજાને હઠાવતો આવતો હતો તે ઓચિંતા આવતાં હોથલે પોતાના પુત્રાને ભયમાં જોયા. તેથી ગોખમાં બેઠે બેઠે હાથ લાંબો કરી બંને કુંવરોને ઉંચા ગોખમાં લઈ લીધાં. x બીજા છોકરાઓ આધા ખસી ગયા અને નાશી ગયા; પણ આ અદ્ભૂત બનાવ જોઈ સૌ ચકિત થયા અને પોતપોતાના માત પિતાને આ વાત સર્વેએ કરી. ફરી તે દિવસથી હોથલની ચર્ચા આખા શહેરમાં ચાલી.

x

x

x

૯

ગયા પ્રકરણમાં વર્ણવેલો બનાવ બન્યા પછી આખા શહેરમાં ઉઠાની રાણીની અલૌકિક દંતકથાઓ ચાલવા લાગી. કોઈ કહે તે દેવાંગના છે. કોઈ કહે તે જાદુગરી છે; અને કોઈ કહે તે દેવતાઓના

x યોગ શાસ્ત્રમાં કહેલી આઠ મહાસિદ્ધિઓમાંથી આ એક પ્રાપ્તી નામની સિદ્ધિ છે. હોથલ યોગ વિદ્યામાં પ્રવીણ હોય (કે જે હોવાનું સંપૂર્ણ પણે શક છે) અને પાતાંજળી વગેરે મુનિઓએ વર્ણવેલી સિદ્ધિઓ મનુષ્યને સાધ્ય હોય તો ઉપલી વાત માની શકાય. થોડા સમયપર થયેલા આચાર્ય શ્રીમાન સહજનંદ સ્વામીમાં બીજી સિદ્ધિઓની સાથે આ સિદ્ધિ પણ હતી; તેણે દુર બેઠે બેઠે પાણીમાં ડુબતા એક કાઠીને થોડા સહિત બહાર કાઢ્યો હતો, એમ તેમના અનુયાયીઓ પુરાવા સહિત વાત કરે છે. આવી વાતો પર કેટલે દરજ્જે શ્રદ્ધા રાખવી તે વાંચનારના મનનું વલણ, તેનું જ્ઞાન અને મુનસફી પર આધાર રાખે છે.

વરદાનને પામેલી કોઈ અદ્ભુત સ્ત્રી છે. પરંતુ ખરેખરી રીતે તે કોણ છે તે વિષે કોઈ નિશ્ચય પૂર્વક સહપ્રમાણ વાત કહી શકતું નહોતું.

ઉઘમી લોકો કરતાં નવરા લોકો હમેશાં પારકી પડપૂછ કરવામાં વધારે તત્પર અને કાળજી ધરાવનારા હોય છે. તેમાં પણ પુરુષો કરતાં સ્ત્રી વર્ગ પારકી પંચાત કરવામાં વધારે ખબરદાર હોય છે. ઉઘાના સ્ત્રી સંબંધીની સ્ત્રીઓએ હવે તેની ખાસ તજવીજ કરવા માંડી. પણ પોતાની ઝોળખાણ ન આપવાના સંબંધમાં હોયલ એટલી તો ચોકસ હતી કે કોઈ સ્ત્રી સાથે પણ તે મુલાકાત કરતી નહોતી.

છેવટે ઉઘાના ભાઈઓ વગેરેની સ્ત્રીઓ જ્યારે પોતાના કોઈ અમલમાં ક્ષતેહમંદ થઈ શકી નહિ ત્યારે તેમણે પોતાના ભરથારોને ઉસ્કેર્યાં. ઉઘો તમને હર હમેશ મળે છે. તમારી સાથે મિત્રતા રાખે છે તેમ છતાં તેની સ્ત્રી કોણ છે એટલું પણ તમે જાણી શકતા નથી. જો અમે તમારી જગ્યાએ હોઈએ તો ઘડીવારમાં ખરી વાત તેને મોઢેથી કઢાવીએ.

આવી વાતો સાંભળીને છેવટ સર્વેએ નિશ્ચય કર્યો કે હવે એક મિજલસ કરી તેમાં ઉઘાને ખૂબ મદિરાપાન કરાવીને તેની સ્ત્રી વિષેની વાત તેની પાસેથી કઢાવવી. કેમકે તેઓ તે સિવાયની સર્વ યુક્તિઓ અજમાવી ચુક્યા હતા; પણ ઉઘો પોતાના વિચારમાં એટલો મક્કમ હતો કે તે એ વિષે એક શબ્દ પણ કોઈને કહેતો નહિ.

અંતે તેમણે ઉઘાની સંમતિથી ખાણા વગેરેની એક મિજલસ કરવાનો દિવસ ચુકરર કર્યો. દરવેલે વખતે ઉઘાના બે ભાઈઓ તેમ બીજા તેમના નજીકના પ્રતિષ્ઠિત ભાયાતો અને અમારો વગેરે હાજર થયા. ત્યાં સ્વાદિષ્ટ ભોજનની સાથે દારૂનો પણ છૂટથી ઉપયોગ થતો હતો. પેલા તો એકજ નેમ રાખીને ભેગા થયેલા. ઉઘાના ભાઈઓએ હર બહાનાંથી એકેકો શરાબનો પ્યાલો ઉઘાને પાચો. ઉદાર અને બહાદુર માણસો જ્યાં સુધી તેમને ઢગાની સંપૂર્ણ ખાત્રી થાય નહિ ત્યાં સુધી ઘણા ભોળા હોય છે.

ઉઠો પણ તેવા પ્રકારનો પુરુષ હતો. તેના સ્વભાવનો લાભ લઇને દરેક જણે તેને છાકરો બનાવવાની કોશીશ કરી. તથાપિ ઉઠો છેક પોતાની શુદ્ધ ખોર્ષ દે એટલો બધો નિશામાં ચકચૂર થયો નહોતો; છતાં પણ મદિરાએ તેના પર ઓછી અથવા મુદ્દલ અસર કરી નહોતી એમ તો કહી શકાય નહિ. અર્થાત મદિરા દેવીએ તેના પર પ્રભાણમાં ધણો નહિ તોપણ પોતાનો થોડો અમલ બેસાડ્યો હતો.

એવા વખતમાં ઉઠાના ભાઇ મોડે, હોથીજીને કહ્યું કે, આપણો સહોદર બન્ધુ ધણો શરવીર, ઉદાર અને સહગુણી છે, અને તેની કીર્તિ દેશ દેશાંતરમાં ફેલાયલી છે. પરંતુ તેણે કોઇ અબળા સ્ત્રીને પોતાના ઘરમાં રાખી છે, તેથી લોકો તેની તેમજ સાથે આપણી પણ અપકીર્તિ કરે છે, અને કહે છે કે ઉઠાએ કોઇ હલકી અને રખડતી સ્ત્રીને પોતાના ઘરમાં રાખી છે. તે કોણ છે, અને ...ડાકણ... આગળ જતાં તે બધાને ખાઈ જશે.

મદિરાના અમલ નીચે દબાયલા ઉઠાએ પોતાની સ્ત્રીની નિંદા રૂપ બોલાયલા છેલ્લા શબ્દો બરાબર સાંભળ્યા. તેથી તેનો સ્ત્રી સત્કારી જુસ્સો એકદમ ઉછળી આવ્યો. તેથી તરત તેણે પોતાની તલવારની મૂંઠ પર હાથ નાંખ્યો અને નીચે પ્રમાણે બોલ્યો કે, મારી સ્ત્રીને ડાકણ કહેનાર કોણ છે? મારી સ્ત્રી તો અનેક સિદ્ધિઓવાળી સ્વર્ગની દેવાંગના અને બાંબણાસરના ધણુડા સોઢાથી બહારવટુ કરનાર પ્રસિદ્ધ સાગ્ગાંણુ નિગામરાની પાળક પુત્રી છે, અને શાસ્ત્ર વિધિથી મારાં તેની સાથે લગ્ન થયેલાં છે. તેથી મારી સ્ત્રીની નિંદા કરનાર માણસ મોડે મને બતાવવો જોઈએ. નહિ તો મારો સહોદર બન્ધુ છતાં આ અપમાન બદલ હું મોડને યુદ્ધનું આમંત્રણ કરું છું.

આ કેફ અને અપમાનના જુસ્સામાં જે હકીકત પેલાઓ જાણુવા માગતા હતા તે સધળા ઉઠાએ કહી દીધી. તેથી તેઓ પોતાની યુક્તિમાં ફાળ્યા હતા. જેથી તરત તેમણે ઉઠાને ઠંડો પાડ્યો અને મોડને બારે ઠપકો આપવાનો ડોળ કર્યો. જાણે મોડે પોતાની બે-વકુષ્ટીથી ઉઠાને આ અપમાન આપ્યું હોય તેમ જામ હોથીએ તેને બહુજ ધમકાવ્યો અને ઉઠાની તથા તેની સ્ત્રીની બહુ તારીફ કરી.

તેથી ભોળા દિલનો ઉઠા શાંત થયો. આ બધી પંચાત થતાં રાત્રી બણી વીતી ગઈ હતી. તેમ ઉઠાને હવે વખત જતાં નિશો પણ વધતો જતો હતો; તેથી રાત્રે ત્યાંજ બિછાનું બિછાવી તેને સુવાડ્યો અને બીજા સર્વે પોતપોતાને ઠેકાણે ગયા.

રાતે બનેલા બનાવની હોથલને સવેળા ખબર પડી હતી. તેણે ઉઠા સાથે કરેલી શરત વાંચનારાઓને બરાબર યાદ હશે કે ઉઠા જે હોથલની હકીકત બીજા કોઇને કહે તો તે તેને ત્યાં એક ક્ષણ પણ રહે નહિ. તેથી ઉઠાના આવ્યા પહેલાં ચાર ચીટ્ટીઓ લખી:-

હાલો.

ચિઠ્ઠી લખી ચાર, હોથલ ડિન્યું હથથમે;

ઉઠા તું વાંચી ન્યાર, ત અસાં અચણ ધતરો.

અર્થ:-ચાર ચીટ્ટીઓ લખીને હોથલે ઉઠાને આપવા માટે પોતાની દાસીના હાથમાં આપી. તેમાં લખ્યું હતું કે, હે ઉઠા, તું વાંચી જો કે અમારું આવવું એટલુંજ હતું. તે ચીટ્ટીઓમાં નીચે પ્રમાણે વાતો લખેલી હતી:

(૧) આજ સુધી મારું અન્ન જળ તમારે ત્યાં હતું. તમે કબૂલ કરેલ શરતો તોડી તેથી મને જવાની ફરજ પડી છે.

(૨) હું તમને રોજ જોઈ શકીશ; પણ તમે મને જોઈ શકશો નહિ.

(૩) હું મારા પુત્રોની અને તમારી નિગેહબાની રાખીશ.

(૪) આપણા પુત્રો જખરા અને જેસંગના વિવાહ વખતે હું તેમને પોંખવા માટે આવીશ.

આ પ્રમાણે ચીટ્ટીઓ આપી હોથલ અદ્રશ્ય થઈ જતી રહી. તે ક્યાં ગઈ અને કય દિશામાં ગઈ તેપણ જણાયું નહિ. એટલુંજ નહિ પણ પ્રાછળથી તપાસ કરતાં તેને કોઇએ જતાં જોઈ હોય કે તેનાં પગલાં કોઇએ દીઠાં હોય એવું પણ બન્યું નહિ.

સવારે સૂર્યનારાયણે પોતાનાં કિરણો વડે જગતને પ્રકાશિત કર્યા પછી ઉઠા પોતાની કેફ નિદ્રામાંથી જાગૃત થયો. ત્યારે તેને રાતના બનાવનું કાંઈક સ્મરણ થયું; એટલે તરત ત્યાંથી પોતાને

ઘેર આવ્યો પણ ત્યાં તેણે પોતાના પુત્રા અને દાસીઓ પ્રત્યે મધુર સ્વરથી બોલતી હોથલને દીડી નહિ. હોથલ નહોવાથી તેને મહેલ લગભગ સુતો લાગ્યો; કેમકે તેના બે પુત્રા માતાના વિયોગથી ઉદાસ થઇ એક ઝોરડામાં બેઠા હતા અને દાસીઓ રડતી હતી. આટલા પરથીજ ઉઠાએ જાણી લીધું કે રાતની મારી મુખાંધના પરિણામમાં મેં હોથલને હાથથી ગુમાવી. તપાસ કરતાં હકીકત પણ એમજ નીકળી અને દાસીએ હોથલની લખેલી ચીઠ્ઠીઓ ઉઠાના હાથમાં આપી. તે વાંચી ઉઠાને પોતાની સ્થિતિનું જ્ઞાન આવ્યું. જે સ્ત્રી રત્નને માટે તેણે પોતાની જીંદગી અર્પણ કરી હતી તે હાથથી જવાથી તેની દિલગીરીનો પાર ન રહ્યો.

હવે હોથલના વિયોગથી ઉઠો ગાંડા જેવો થઈ ગયો, અને તેના જ વિચાર કરતાં કરતાં તરેહવાર વિલાપ કરવા લાગ્યો:—

હુહો.

હુમ મારેજી મનમેં, ત'પેલી નકજે પ્રીત;

ઉઠા દેને શીખ, ત'ધિલમેં ઘોંખો નથિયે.

અર્થ:—જો આવી રીતે વિયોગ આપીને મારવાનું તારા મનમાં હતું તો હે હોથલ, પહેલેથી પ્રીતિ કરવી નહતી. જો મને એમ કહ્યું હોત કે ઉઠા મને રજા આપ તો મારા મનમાં આટલી દિલગીરી થાત નહિ.

હે પ્રિય હોથલ, જો તું મને મળીને બે ટપકાના શબ્દો કહી મારી રજા લઇને ગઇ હોત તો તારા વિયોગનું દુઃખ મને આટલું જણાત નહિ; પણ આતો છેલ્લી વખતનો મોં મેળાપ પણ ન થયો. એમ કરવું તને યોગ્ય નહતું.

વળી વિચાર આવતાં ઉઠો બોલ્યે કે:—

હુહો.

હોથલ હંજ ક મોર, પારેલો ક પપૈયો;

ડિમ્મ દિયેમેં ઘોર, વિઈ નિગામરી નિકરી.

અર્થ:—હંસ પક્ષીના જેવી ગતિવાળી મોરના જેવા મધુર કંઠવાળી કચુતરના જેવી સુંદર ડોકવાળી અને પપૈયાની ચેટે પીચુ

પીયુ એવી પ્રીતિના શબ્દો બોલવાવાળા હે હોથલ નિગામરી, મારા અંતઃકરણને વિયોગનો જખમ આપીને ક્યાં ચાલી નીકળી.

ઉઢાની સ્ત્રી અદ્રશ્ય થઈ ગઈ અને તેના વિયોગથી ઉઢો વિલાપ કરે છે, એમ સાંભળીને તેના મિત્રો અને ભાઈઓ તેને દિલાસો આપવા લાગ્યા અને જુદી જુદી રીતે તેને સમજાવવા લાગ્યા; પણ ઉઢાને કોઈની વાત ગળે ઉતરે તેમ નહોતું. એટલામાં સાંજ પડી ત્યારે ઉઢો પોતાના ભાઈઓને કહેવા લાગ્યો કે:—

દુહો.

સિજ ઉલથો સાંજ પિઈ, પખી વાંજ વરે;

પણ ઉઢો ચેતો બેલિયા, અજ હોથલ ના વેધરે.

અર્થ:—સૂર્ય આથમ્યો, સાંજ પડી, આ વખતે તો પક્ષીઓ ઝાડમાંના પોતાના રહેઠાણ તરફ વળે છે; પરંતુ ઉઢો કહે છે, હે આન્ધવો, આજ હોથલ ઘેર આવી નહિ.

વળી ઉઢે કહ્યું કે:—

દુહો.

બક્કર મારે જંઅં, કાંસાઈ કુટકા કરે;

છાકે અસાંકે તીઅ, હોથલ હલી નિકરે.

અર્થ:—જેમ કસાઈ નિર્દયપણે બક્કરાંને મારીને તેના કુટકા કરે છે તેમ અમારા અંતઃકરણને કાપીને હોથલ ચાલી નીકળી.

વળી ઉઢો હોથલની દરેક વસ્તુ અને તેના બેસવા ઉઠવાનાં સ્થળો જોઈને કહે છે કે:—

દુહો.

હી ભુંગા હી બેણીયું, હી ચુલા હી ચિતર,

પણુ સે સજણુલડે વેઆ, જુકો બાલાપણુમ મિતર.

અર્થ:—આ ઝુંપડી, આ ઘરો-મેડીઓ, આ ચુલા, આ ચિત્રો, બધાં જેમનાં તેમજ પડ્યાં છે. પણ તે પ્રેમી ચાલી નીકળી કે જે બાળપણની મિત્ર હતી.

આ રીતે ઉઢાને પોતાની માશુકના વિયોગથી વિલાપ કરતો છોડી સૌ મિત્રો પોતપોતાને સ્થાને ગયા અને ઉઢો પોતાના દુઃખના દહાડા કાઢવા લાગ્યો.

૧૦

જગતમાં પ્રેમ એક કેવી અલૌકિક વસ્તુ છે કે જાણે મનુષ્ય પ્રાણીઓમાં રહેલી લોહ્યુંબક જેવી અસર વડે તે એક બીજાને ખેંચતું હોય એમ જણાય છે. તેથીજ લગ્નરો ગાઉને અંતરે રહેલો માણસ પોતાના પ્રેમના અવલંબન તરફ ખેંચાય છે. પ્રેમીને જાણે વિશ્વ-દ્રષ્ટિ નામની યોગ શાસ્ત્રની લઘુ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હોય તેમ તેઓ ગમે તેટલું અંતર છતાં પોતાની પ્રેમ મૂર્તિને જોઈ તેમજ તેનો આનંદ અનુભવી શકે છે. કહ્યું છે કે,

દુહો.

જો જિનું કે મન જસે, સોતિનું કે પાસ;

જલ મેં જસે કુમોદનિ, ચંદા જસે આકાસ.

અર્થ:—જસ અંતઃકરણની ઐક્યતા એજ સંયોગ સમિપતા, અને અંતઃકરણની જુદાઈ એજ વિયોગ, એમ સિદ્ધાંત કરી શકાય. કેમકે જડ શરીરને વિયોગ થવાથી સૂક્ષ્મ-ચૈતન્ય જે સ્નેહની ચિકાસવાળું અંતઃકરણ તે જુદું થતું નથી. તે તો પ્રતિશ્વાસે પોતાની પ્રેમ મૂર્તિનેજ ધારણ કરી રહેલું છે. એવી પ્રેમશી મજબૂત દોરીમાં ન પરોવાયલા હોતતો મનુષ્ય, દેહરૂપ મદારીના લખોટાની જેમ સંબંધ વગરના અને નિરૂપયોગી જણાત. ખરે, પ્રેમ એ જગતની એક મહાન શક્તિ છે.

ગમે તેવી અધરી ફરજને લીધે હોથલને ઉઠાનું ઘર છોડવાની જરૂર પડી હતી. તથાપિ તે પોતાના પતિ અને પુત્રો તરફ પ્યાર નહોતી ધરાવતી અથવા બેદરકાર હતી એમ સમજવું નહિ. તે પોતાની કષ્ટલાત પ્રમાણે દરરોજ આવી તેમને પ્રેમ દ્રષ્ટિથી જોતી હતી. પરંતુ વચનની મજબૂત સાંકળથી બંધાયેલી તે પ્રત્યક્ષ થતી નહોતી. એક સ્ત્રી જાતિ જે કેવળ પ્રેમનીજ મૂર્તિ ગણી શકાય તે પોતાના વચન માટે કેટલું કષ્ટ સહન કરવા છતાં તે પર ચુરત હતી. તે આ ઉપરથી જણાય છે. ઉઠાનું વિરહ દુઃખ જોઈ હોથલને ઘણી દયા આવતી હતી. પરંતુ વચનના બંધનને લીધે તે નિરૂપાય હતી.

જે બહાદુર પુરૂષો લડાઈના મેદાનમાં દુરમનોના અસ્ત્રશસ્ત્રોના

પ્રાણુધાતક પ્રહાર નિડરપણે સહન કરે છે, અને માથું ઉતરી જવા છતાં કેટલોક વખત પોતાનું અજળ પરાક્રમ બતાવે છે, તે પણ પ્રેમની જુદાઈ સહન કરી શકતા નથી અને વિયોગથી રડે છે. એ શું પ્રેમની અદ્ભૂત શક્તિ ન ગણાય ? શું, વિષય યુદ્ધમાં રાવણ, ઇંદ્રજીત અને કુંભકર્ણ જેવા મહાન યોદ્ધાઓને હણનાર ભગવાન રામચંદ્રજી સીતાજીના વિયોગથી રડ્યા ન હતા ? ખરેખર, એ પ્રેમ દેવનો અજળ મહિમા છે. પ્રેમ વગરનું મનુષ્ય જીવ વગરના શબ જેવું છે. પ્રેમ એજ જગતનું ચૈતન્ય અને તેજ સર્વોપરિ શક્તિ છે.

હોથલના વિયોગથી ઉઠેા રાત્રી દિવસ અશ્રુપાત અને નાના પ્રકારના વિલાપ કરતો હતો. તે જોધ તેનો કિશોર વયનો કુંમાર જખરો તેને વિલાપ અને અશ્રુપાત ન કરવાને બહુ બહુ સમજાવતો; કેમકે તેમ કરવાથી ઉઠાની આંખોમાં નળગામ આવી ગઈ હતી જેથી જખરે ઉઠાને કહ્યું કે,

બાવા, આમ છેક નાહિમત થઈ રડવું આપના જેવા રણવીરને યોગ્ય નથી; અને હોથલને મેળવવાનો તે વ્યાજબી ઉપાય છે એમ પણ બુદ્ધિમાનો કબુલ કરશે નહિ. માટે તમે આંસુઓ ખેરવવાં છોડી હોથલની શોધ કરો કે જેથી તમારું તેમજ આપણું કુટુંબનું દુઃખ દૂર થાય. ત્યારે ઉઠાએ કહ્યું કે:—

દુહો.

જખરા મન જંપિઆં, પણ જપે નતી'રે ઝાર;

મિંઝની મચ્ચ ખરે, તેજી બાફ નિકરેતી બાર.

અર્થ:—હે પુત્ર જખરા, હું મનને ઘણું ઘણું વારું છું; પણ વિયોગની જવાળા હોલવાતી નથી. મારા અંતઃકરણની અંદર જે વિયોગની આગના ભડકા બળે છે તેનો આ બહાર નીકળતો આંસુ રૂપ ધૂમાડો છે. વળી,

દુહો.

જખરા મન જંપિઆં, પણ જપે નતી'રે ઝાર;

ચમતાં ચીરી ન્યાર, તપકો મા પિરિયનગે.

અર્થ:—રે જખરા, હું મનને ઘણું ઘણું વારું છું પણ આ

વિયોગની જવાબા બંધ થતી નથી. મારા અંતઃકરણનું ચામડું-ભેદીને તું જોતો તને જણાય કે, વિયોગના જખમથી આ પ્રેમી અંતઃકરણનું માંસ પણ પાકી ગયું છે.

એ પ્રમાણે વિયોગ દુઃખ સહન કરતાં ઉઠાએ કેટલોક વખત વ્યતિત કર્યો અને હોથલની ઘણી શોધ કરાવી, પણ તેનું પરિણામ નિષ્ફળતા સિવાય બીજું કંઈયે આવ્યું નહિ. તેથી છેવટ જખરા અને જેસંગને પરણાવવાનો વિચાર કર્યો. કેમકે હોથલે વચન આપેલું હતું કે તેઓ પરણીને આવશે ત્યારે તેને પોંખવા-નિછાવર કરવા હું આવીશ.

એવો નિશ્ચય કરીને ઉઠાએ થળના બે સોઢા સરદારોની ખુબ-સૂરત કન્યાઓ જોડે પોતાના બંને પુત્રોનાં સગપણ કર્યો અને પછી તુરત વિવાહની તૈયારી કરી આણાં મોકલ્યાં. આણાં વળી આવ્યા બાદ રાજનીતિ પ્રમાણે મોટી ધામધૂમથી હોથલના બંને પુત્રોનાં લગ્ન થયાં.

ઉઠાએ પોતાની બંને પુત્ર વધુઓને તેમની દાસીઓ અને સહિયો મારફત બરાબર લણાવી રાખી હતી કે તમને પોંખવા માટે હોથલ નિગામરી આવશે તેને જ્યારે તમે પગે લાગશો ત્યારે તે તમને મન લાવતું માગવાને કહેશે, ત્યારે તમારે કોઈ બીજી વસ્તુ તરફ લોભાઈ ન જતાં માત્ર...સાસુ...માગવી. તે વાતની બંને જણીઓએ હા કહી હતી.

પછી જ્યારે બંને જોડાં પરણી ઉતર્યા અને પોતાને બારણે આવ્યાં ત્યારે પોંખવાની સામગ્રીના થાળ સહિત અદ્ભૂત રૂપ અને યૌવન-વાળા દિવ્ય વસ્ત્રાલંકારોથી સુશોભિત થયેલી હોથલ નિગામરીને બારણામાં ઉભેલી જોઈ. તેથી સૌને સાનંદાશ્ચર્ય લાગ્યું, અને તેમાં ઉઠાને ઘણી ચમત્કારિક અસર થઈ. તેને જે આંખોનું થોડું દરદ જણાતું હતું તે હોથલને જોવાથી એકદમ જતું રહ્યું, અને વિયોગી નેત્રા બાળે હોથલની કાંતિનું પાન કરતાં હોય તેમ એક ધ્યાનથી જોઈ રહ્યો. ઉઠાને આ પ્રમાણે નવજીવન જેવો આનંદિત થતો જોઈ હોથલ પણ પૂર્ણ આનંદ પામી.

વિધિ પ્રમાણે વધુઓ સહિત પુત્રોને પોંખ્યા બાદ તેઓ સહુ

મહેલમાં આવ્યા. પ્રથમ મોટા પુત્ર જખરાની વહુ હોથલને પગે લાગી ત્યારે હોથલે તેને ઇચ્છિત વસ્તુ માગવા કહ્યું. જે કે તેને પ્રથમથી શીખામણ મળી હતી તોપણ સાસુના ગળામાં નવલખોદાર જોઈ તેનું મન લોભાઈ ગયું. તેથી તેણે તે દાર માગી લીધો. હોથલે તત્કાળ તે પોતાના ગળામાંથી પોતાની પુત્ર વધૂને પહેરાવી દીધો. ત્યાર બાદ બીજી વહુ પગે લાગી તેને પણ ઇચ્છિત વસ્તુ માગવા હોથલે કહ્યું. ત્યારે ઉમ્મરમાં નાની છતાં જેની મતિ પ્રૌઢ છે એવી નાની પુત્ર વધૂએ હોથલને નમ્રતાથી કહ્યું કે:-

માતા, હું નાની ઉમ્મરની છતાં મારી માતાની સંભાળથી જીવી પડી છું. તેથી મને માતા જેવી સાસુની સંભાળ અને સહયોગની ઘણી જરૂર છે. દ્રવ્ય આદિ વસ્તુઓની આપના પુણ્ય પ્રતાપથી મને કંઈ કમી નથી. માટે મારે તો આપના જેવાં ગુણિયલ સાસુ નિરંતર સમિપમાં જોઈએ.

આ નાની ઉમ્મરની રજપૂત બાળકીના છેક નમ્ર છતાં અદ્ભુત વચનો સાંભળીને ત્યાં બેઠેલાં તમામ સ્ત્રી પુરૂષોમાં શાંતિ પથરાઈ ગઈ, અને તેની આ મધુર પણ દીન માગણીથી સૌનાં હૃદય ધણું પ્રેમાર્દ્ર થયાં. અને હોથલ જેવી દિવ્ય સ્ત્રીની આંખમાંથી પણ પ્રેમાશ્રુ આવ્યાં. તેણે માયા અને મમતાથી તે બાળાના વાંસા પર હાથ મુકી પ્રેમી હૃદયથી કહ્યું કે,

હે પુત્રી સમાન વહુ, તારી વાણીથી હું પ્રસન્ન થઈ છું, અને નિરંતર તારી સમિપમાં રહી તારી માતાની ગરજ સારીશ, અને તારા સકળ મનોરથોને સફળ કરીશ. આ તારી નિઃસ્વાર્થ માગણી મેં પ્રેમ અને આનંદથી કબુલ કરી છે, પણ હજી કંઈ વિશેષ મારી પાસેથી નું માગી લે.

હોથલની આ વાણીથી ઉઠાના મૃત દેહ પર જનણે અમૃત વરસ્યું હોય તેમ તે આનંદિત થયો અને ફરીથી જાણે તેણે નવો અવતાર ધારણ કરી હોથલને મેળવી હોય એમ તેને ભાસવા લાગ્યું.

પુત્ર વધૂએ કહ્યું કે-મારે આપના જેવી સાસુ સમિપમાં હોય તો પછી અષ્ટ મહાસિદ્ધિ અને નવનિધિ મારી પાસે છે. એમ હું હું માનું છું તેથી મારે કશી વાતની ન્યૂનતા નથી.

ઉપસંહાર.

ઉપલો બનાવ બન્યા પછી ઉઠાનું ઘર ફરી એક વાર આનંદ રૂપ સ્થાન થયું. તે પછી પ્રથમ કરતાં પણ અધિક સુખથી ઉઠાએ અને હોથલે ઘણા કાળ પર્યંત સંસાર સુખ ભોગવ્યું તથા પોતાની પાછળ એક સાઈ અને સુખી કુટુંબ છોડી તે સ્ત્રી પુરુષ સ્વર્ગે ગયાં.

ઉઠાની પછવાડે તેના બે પુત્રો જખરો અને જેસંગ પણ બહુ પરાક્રમી અને પ્રતાપી થયા. તેમાં પણ જખરામાં તેના પિતાની પેઠે મોટી ઉદારતાનો ગુણ હતો. તેથી તેણે ઘણી મોટી કીર્તિ મેળવી છે. લાંબો કહે છે કે:-

હુહો.

જખરા જશ ખરા, બેઆ અનેરી રા,
સૂર તાણે-ધર સંધરા, સે જખરે દાન કેઆ.

અર્થ:- જખરો જશના ખળા રૂપ છે, અને બીજા રાજાઓ તો તેની પાસે દૂર બેસાડવા જેવા-કાંઈ ખિસાતમાં નથી, કેમકે બાદશાહોના ઘર-ખજાના-માં સંગ્રહ કરેલાં નાણાં અથવા બાદશાહોના ખજાનામાં હોય તેટલા પૈસા તો તેણે દાનમાં આપી દીધા છે. વળી

હુહો.

“ ચડિજ મેડીય માગ, ઉચું ઉધર કે સે વિઠો;
તારા કટ્ટેયા તાગ, જમ ઉઠાણી જખરો.

અર્થ:-મેડીની ખારી ઉપર ચડીને દાન દેતી વખતે તે બેઠો બેઠો કે વગર ઇચ્છાએ ઉભો થઈ જાય છે. તે ઉઠાનો પુત્ર જમ જખરો તારા (ઘણા કાબેજ તરનારા-દાનેશ્વરીઓમાં ઘણા આગળ વધેલા) પુરોષોનો પણ તાગ-છેડો કાઢશે-અર્થાત તેમનાથી પણ વધારે દાનેશ્વરી થશે. વળી

હુહો.

જખરા જુગ નિયે, તું એયે થકેં જો થાં;
ઉટેજી ઓલાદ મેં, સે તરધો તોજો નાં.

અર્થ:-હું જમ જખરા, તું થાકેલાઓના વિશ્રામનું સ્થાન છે; તેથી આ યુગ પર્યંત આયુષ્યવાળો થા. જમ ઉઠાની ઓલાદમાં તારું નામ સર્વથી તરતું-ઉચું-શ્રેષ્ઠ છે.

કચ્છના કંડના નામના જુનાં ગામમાં વિખર, ઘોલાય, રોહારો હોથીઆઇ ઇત્યાદિ કેર રજપૂતોના ગામો છે. તેઓ જામ પિપરમાં રહે છે, અને બીજા તેના લાયાત જે મીનાઇની ઓડકથી ઓળખાય છે, તેમનો જામ ઘોલાય-ઇમાં રહે છે. ઘોલાયમાં જામ મનાઇની છતરડી છે. કેર અને મનાઇ જાતના રજપૂતોની રહેણી અર્ધ મુસલમાનના જેવી છે.

કેરોના અમલશહેર કકડારાના ખંડેર પિપર-ઘોલાય અને રતિયાની વચ્ચે નદીના દક્ષિણ કિનારાપર સમુદ્ર પાસે છે. મનાઇએ વસાવેલા શહેરને “કેરો” કહે છે તે વાત બરાબર નથી. કેમકે પ્રાચીન કેરો (કીર્તિગઢ) શહેર તો લાખા ઝુલાણીએ વસાવ્યાનું સિદ્ધ છે. પણ આ મનાઇનું શહેર તે હાલના ગરડા પ્રગણામાંનું “કેરા” ગામ અથવા તેને સ્થાને હોય એમ અનુમાન થાય છે. કચ્છી (સિંધી) ભાષામાં પાપને માટે કેર “તેમજ કાર” અને શબ્દો છે. તેમ કેર રજપૂતોનો ગરાસ પણ એ બાબતોએ છે તેથી પણ તે સિદ્ધ થાય છે.

પ્રથમ વર્ણવેલા હોથલપરા ડુંગરમાં તેમજ કંડ પ્રગણામાં હોથલનું સ્થાનક છે. ત્યાં તેની દેવી તરીકે પૂજા થાય છે, અને માનતા મનાય છે.

ઉદાના મોટા પુત્રની વહુને બદલે નાના પુત્રની વહુએ સાસુ માગી તેના બદલામાં આજ પણ કેર રજપૂતોમાં ટિલાત-પાટવી મોટાથી નાનો (બીજો) કુંવર ગણાય છે અને તેને બીજાઓથી બમણો ગરાસ મળે છે.

ઉઠો પોતે કટાયો હતો અને જામની પદવી તો તેના મોટા ભાઈની હતી. તેમ છતાં તે પોતાના પરાક્રમ અને કીર્તિ વડે જામ કહેવાયો. તેથી કેર રજપૂતોમાં બે જામ થયા. તેમાં એક અસલી મનાઇએનો જામ બીજો કેરો ઉદાના વંશવાળાનો જામ થયો, અને તેથી આજપણ તેમનામાં બે જામ છે.

મોજદીન મહેતાબ.

દાહરો.

શહર ધરાની પાદશા ; ખુદાદીન વલ નામ,
સાહેબખાન મોજદીન, મીન કેતુકા ધામ. ૧

આ ગાળના વખતમાં શહેરે ધરાનમાં ખુદાદીન નામે પરમ
ન્યાયિક અને પ્રતાપી પાદશાહ રાજ્ય કરતો હતો.
તેને મોજદીન નામે ખૂબસુરતીમાં કામદેવના જેવો જુવાન શાહબંદો
હતો. તેને તે સમયના ધોરણ પ્રમાણે સર્વ વિદ્યા અને કળામાં ભણા-
વીને કાબેલ કર્યો હતો. તેથી તે પોતાના માતપિતા અને પુજ્ય
ગુરૂઓની આજ્ઞામાં રહેતો હતો. પરંતુ જ્યારે તે :-

ભયા અઠારલ ખરસકા, તબ આશક ઉચ્છાહ;
સાહેબખાન શિરપરે, શંક ન માને શાહ. ૨

અઠાર વર્ષની ઉપરનો નવયુવાન થયો, ત્યારે નીચ માણસોની
સંગતિથી તેને ધક્કોનો ઉત્સાહ લાગ્યો; તેથી નહારા માર્ગમાં ઉતરી
જમને પોતાના પુજ્ય પિતા શાહ ખુદાદીનની પણ ખીક ન ધરતાં
સ્વચ્છંદી રીતે વર્તવા લાગ્યો.

રોશનખાન બઝીરકી, સુતા એક મહેતાબ;
જા મુખ શોભા દેખ કે, શીકે કમલ ગુલાબ. ૩

શાહ ખુદાદીનના મંત્રી મંડળમાં એક રોશનખાન નામે વઝીર
હતો. તેને ઘેર મહેતાબ કરીને ખૂબસુરતીમાં પરી જેવી વઝીરબંદી
હતી. કે જેના મુખની સુંદરતા જોઈને કમળ તેમજ ગુલાબનાં ફૂલ
પણ નિસ્તેજ થઈ જતાં હતાં. વળી એ મહેતાબ એવી ખૂબસુરત
હતી કે, બાણે તે:-

કાશમીર કી મૃગની, પંપા સરકો હંસ;
રૂપ દિયો મહેતાબ કો, બિધના સિધુ બંસ. ૪

કાશ્મીરમાં ઉત્પન્ન થનારા કરતુરી મૃગની માદા હોય કિંવા પંપાસરૌવરના હંસનું બચ્ચું હોય એવી તે સુંદર હતી. વળી વિધાતાએ મહેતાબને એવું સુંદર રૂપ આપ્યું હતું કે જાણે તે સૌંદર્ય (સમુદ્ર)ના અંશથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્વયંલક્ષ્મી જ ન હોય. કિંવા:-

જનનું અરસસેં ઉતરી, પરી ખરી મહેતાબ;

સખ મેરીકા હર લિયો, ઉરોજ ઉપર આખ. ૫

મહેતાબ જાણે આકાશ-સ્વર્ગમાંથી ઉતરી આવેલી ખરેખરી પરી-અપ્સરા જ ન હોય કે જેણે સમગ્ર જગતની સ્ત્રીઓનું નૂર-ખૂબસુરતી પોતાના પંચાધર ઉપર લઇ લીધી છે. એટલે જેણે બધી સ્ત્રીઓનું તેજ પોતાની મહાન ખૂબસુરતીથી આકર્ષી (એવી લઈ)ને તેને પોતાના ઉર ઉપર રાખ્યું છે.

ખ્યાલીથી ગઠ ગંજને, શેખનકે ધર તાસ;

નાદાનીસેં છોડ દઈ, મહતારીકે પાસ. ૬

તે મહેતાબનું બહુ નાની ઉમ્મરમાં ગઠગંજણે શેખને ત્યાં સગપણ થયું હતું. પરંતુ તેની નાની ઉમ્મરને લીધે તેના સસરાએ પણ નિકા ન કરતાં તેને તેની માની પાસે જ રહેવા દીધી હતી.

લડકી સોલે ખરસકી, ખડી લઈ મહેતાબ;

છોડ ચલે દેશાવરાં, રોશનખાન નવાખ. ૭

તે મહેતાબ જ્યારે સોળ વરસની મોટી ઉમ્મર લાયક થઈ ત્યારે તેના પિતા નવાખ રોશનખાન તેને ઘેર મુકાને પોતે ધરાનના શાહના એલચી તરીકે (મીસર દેશમાં) પરદેશ ગયા.

મૈલલાં શિર મહેતાબયોં, રહે સહેલી સંગ;

છકી જુવાની છાકમેં, રંગી બિરલકે રંગ. ૮

પિતાના જવા પછી એવી રીતે જુવાનીના કેફમાં ઉન્મત્ત થયેલી અને ઉમ્મરની યોગ્યતાના તથા વિરલતા રંગથી રંગાએલી મહેતાબ પોતાના મેહેલ ઉપર દાસ્યવિનોદમાં સખીઓ સાથે રહેવા લાગી.

જવાહરકી કટી મેખલા, ઉર જવાહરકો હાર;

બેદી બંતી જડાવકી, મોતિન લરણુત ખાર. ૯

કેડ ઉપર જવાહીરની કટીમેખલા-કંદેરો. છાતી ઉપર ઉમદા જવાહીરનો અમૃત્ય હાર. અર્ધચંદ્રના જેવો સુશોભિત-ગૌર કપાળમાં રત્ન જડીત ચાંલ્યો. અને મોતીઓની શેરોવાળા સુંદર કેશથી મહેતાબ અધિક કાંતિયુક્ત દેખાવા લાગી:

અવનવાભૂષન ત્યોં અવર, પેર કલી શિરતાર;

ખેલત સંગ સહેલિયાં, જમમે રૂપ અપાર. ૧૦

તેમજ પગમાં બીજા સુંદર અણવટ અને નાણુક કલ્લીઓ તથા માયામાં શિરતાર (કલગી) શી ફૂલવડે શોભતી મહેતાબ પોતાની અપાર ખૂબસુરતીવાળી સાહેલીઓની સાથે ખેલતી રમતી હતી.

નિરખત છર્ચો મહેતાબકી, સખ બાંખે સંસાર;

સુરા સુરન નર નાગમેં, એ સૌન રાજકુમાર. ૧૧

મહેતાબની અલૌકિક કાંતિ જોઇને દુનિયાનાં તમામ માણસો એમ કહેતા કે એના જેવી ખૂબસુરત દેવાંગના, અસુરાંગના, નાગકન્યા, કિવા રાજકુમારી પણ કોઇ નથી. અર્થાત્ તે સર્વોત્તમ રૂપાળી છે.

ચંદ્રાયણા.

સિદ્ધકટી મૃગનેનકે, અંજન સારિયા;

કુચ દો કલી ગુલાબકે, તનખિચ તારિયા.

રંગખંભ સમ જંઘકે, બેની નાગ સી;

પરીખરી મહેતાબ, સુનેરી લાગસી. ૧૨

કેસરીસિદ્ધના જેવી પાતળી કટી છે. જેણે હરણના ખચ્ચાંના જેવી સુંદર આંખોમાં ઝીણું કાજળ સાર્યું છે. ગુલાબના ફૂલની કળીના જેવાં બે રત્ન છાતીરૂપી આકાશમાં તારાની માફક ઝળકી રહ્યાં છે. કદળા રથંભોના જેવી કેમળ વંત્રો અને કાળા નાગના જેવી સુંદર જેની વેણી છે એવી કુદરતી ખૂબસુરતીવાળી મહેતાબ, પ્રેમાજીનોને ખરેખરી પરીના જેવી લાગે છે :—

ધર લિલંખર પાટ કે, સારી પેરિયાં;

નદિયાં હાર શૃંગાર, ગગન ખિચ ઘેરિયાં;

ઢાઢુર મોર ચકોર, દમકે દામની;

મન ઝંખી મહેતાય, પિયા બિન કામની. ૧૩

પૃથ્વીરૂપી સ્ત્રીએ લીલા ધાસરૂપી વસ્ત્રની સાડો પહેરેલી છે. નદીઓરૂપી-મોતીઓના-હાર ધારણ કર્યા છે- તે વખતે તેનો મેઘરૂપ પતિ તેને મળવા માટે ગગન મંડળમાં ગર્જના કરી રહ્યો છે. મેઘના સખારૂપી દેડકાં મોર અને ચકોરો પ્રિય વાણી બોલે છે. અને જેવી વીજળી દૂતી પોતાના ઝળકાટ વડે તેના મેઘરૂપ પતિનું આગમન સૂચવે છે. આ મનોહર (કામને ઉદાપન કરે તેવો) વર્ષા-રતુનો સમય જોઈને તેમજ પૃથ્વીરૂપી નાયિકા અને મેઘરૂપ નાયકનો સમાગમ થતો જોઈને પતિ વગરની મહેતાય મનમાં ઉદાસ થાય છે. અને આ કુદરતી દંપતિનો મેળાપ જોઈને જાણે તેમની ઇર્ષ્યા કરતી ન હોય તેમ:

ઢાહરો,

દરપનમેં મુખ દેખકે, લેત નિસાસા ખાલ;

બિના પુરૂષ કુન કામકો, જોખન રૂપ રસાલ. ૧૪

મહેતાય અરિસામાં પોતાનું મોઢું જોઈ નિસાસા નાખે છે અને નિરાશ થતી કહે છે કે: પુરૂષ, નાયક વગર આ રસવાળાં રૂપ અને જીવાની શા કામનાં છે ?

મન શોચે મહેતાય, યોં નેનાં ડારે નીર;

કહો સખી મેં કયા કરી, કરતાકી તકસીર. ૧૫

એવી રીતે દિલમાં દિલગીર થતી અને આંખોમાંથી આંસુનું પાણી વહેવરાવતી મહેતાય પોતાની શાણી સાહેલીઓને પૂછે છે કે: “ હે સખીઓ તમે કહો કે વિધાતાનો મેં શો ગુન્હો કર્યો છે જે મને પતિથી બેનશીય રાખી અર્થાત્ પતિ ન આપ્યો. ”

અલી મિલી સખ યોં કહે, રાખો જીવ નિશંક;

લિખ્યા લિલાટ સુ પાછયેં, જો બિધના કે અંક. ૧૬

ત્યારે સર્વ સખીઓ મળીને મહેતાયને એમ કહે છે કે: “ તમારા જીવને નિ:શંક-નિશ્ચિત આનંદમાં રાખો. એ તો પૂર્વ કર્મોનુસાર વિધાતાએ લલાટ (નશીય)માં જે પ્રમાણે લેખ લખ્યા

હોય છે તે પ્રમાણે આપણે સંસારમાં સુખદુઃખ મેળવીએ છીએ. એવી રીતે મહેતાબ પોતાના બાપના મહેલમાં રહે છે. તેવામાં—

સાહેબજીદા મોજદીન, ચઢી ચલ્યો યોગાન;

મે'લાં રોશનખાનકે, આગે નિકર્યો આન. ૧૭

એક દિવસ બાદશાહનો શાહજીદો મોજદીન-પોતાના પાણીદાર ઘોડાપર સ્વાર થઈને મેદાન તરફ ચાલ્યો જતો હતો. તે આ મહેતાબના પિતા રોશનખાન વઝીરના મહેલ પાસે રહેજે-સ્વભાવિક રીતે જ આવી ચડ્યો. તે શાહજીદો આગળ વર્ણવ્યા પ્રમાણે:—

જેસા ખૂબ જવાન હે, તેસી સૂરત પાક;

સાહેબજીદે ખેંચીયા, અતિ ઊંચે એરાક. ૧૮

શાહજીદો જેવો ખૂબસુરત નવયુવાન હતો તેવી જ તેની સૂરત (ખૂબસુરતી) પણ ઘણી ઉત્તમ હતી. ઘોડા ઉપર ચઢેલો મોજદીન પોતાના પૂર દમામમાં જેવો મહેતાબના મહેલ નીચે આવ્યો તેવી જ તેની નજર પડતાં તેણે પોતાના ઘોડાની લગામ અતિ જોરથી ઊંચી ખેંચીને ઉભો રાખ્યો. જેથી જરૂરે મોજદીનની દૃષ્ટિ પડી:—

યાહિ જરોખે ઝાંખિયત, લે પરિચયકી ઓટ;

મોજદીન મહેતાબકી, લગી ચસ્મકી ચોટ. ૧૯

તે જ જરૂખામાં જોતાં-સહેજ-ઓથે રહેલી મહેતાબને દીઠી કે-મોજદીન અને મહેતાબ- બંનેની આંખોની ચોટ લાગી ગઈ. અને દૃષ્ટિ માત્રથી બંનેની પ્રીતિનો દોર સંધાયો. ઘણીવાર સુધી બંને એક બીજાને જોતાં આંખની પલક માર્યા વગર જડરૂપ થઈને ઉભાં રહ્યાં: ગિચ કો દાસી ના પરી, મુખતેં કલ્હો ન બેન;

અંતર દોર સનેહકી, લગન લગે દો નેન. ૨૦

તેમની પ્રીતિ કરાવવાને વચ્ચે કોઈ દાસી પડી નહિ. તેમ મોઢાથી કેમચે વચન પણ કહ્યું નહિ. મોજદીન અને મહેતાબના અંતઃકરણમાંથી ઉઠેલી સ્નેહની દોરી વડે તેમની બંનેની પ્રીતિની ગાંઠ માત્ર ચાર આંખો વડે જ લાગી ગઈ. પણ શાહજીદો પોતાના પિતાના માનીતા વઝીરનું ઘર સમગ્ર લોકલાજને લીધે પોતાનો ઘોડો ઘોડાવી (તે વખતે તો) ચાલતો થયો. તથાપિ:—

લગી લગન લાગી સહી, મન દો આપહીં આપ;

પ્રીત કિશી ઉન માણુસાં, દાસી કરત મિલાપ. ૨૧

અકસ્માત લાગેલી પ્રીતિની ગાંઠ તે પોતાની મેળે ખરેખરી લાગી જ. એટલે એક બીજાને પતિ પત્નિ તરીકે પોતે જ, પોતાની મેળે પસંદ કરી લીધાં. કવિ કહે છે. “ તે પ્રીતિ શા કામની છે કે જે, સાહેલી વગેરે બીજા માણુસ સાંધે છે, ખરેખરી સત્ય અને નિર્મળ તથા જન્મ પર્યંત રહેવાની પ્રીતિ તો તે જ છે કે જે સ્વભાવિક રીતે સ્વયં ઉત્પન્ન થયેલી સ્વયંવરના જેવી (સ્વચ્છ) છે. ”

સુનહુ આત સહેલિયાં, કહું મહેતાળ બિચાર;

બે દર્દી કયા જન હે, દર્દીલીકા માર. ૨૨

હવે મહેલમાં રહેલી મહેતાળ પોતાની સાહેલીઓને પોતાનો વિચાર કહી સંભળાવે છે. કે, “ આજે હું પ્રીતિના રસમાં ઘેરાઈને દર્દી થઈ. પરંતુ તમે સર્વ બે દર્દી-પ્રીતિના રસ વગરનાં છો. માટે મારા જેવી દર્દવાળીનાં દર્દનાં દુઃખનો માર તમે શી રીતે જાણી શકો ? ”

“ માર ભલી જમ દાઢકી, તીર સેલ ખગધાર;

મતકો લગ્ગો મેરિયાં, મન આશક કી માર. ૨૩

હું સ્વાનુભવથી કહું છું કે, ભયંકર જમની દાઢનો માર સારો. તેમ તીર, ખરછી અને તલવારની ધારનો માર પણ સારો છે, પરંતુ; મનમાં આશકના ઇશ્કનો માર લાગે તે ઘણો જ દુઃખદાયક છે. તેથી હું ચાહું છું કે કોઈ પણ સ્ત્રીઓને એ આશકના ઇશ્કનો માર લાગશે મા. પરંતુ હવે:

એસી કાન સહેલિયાં, જનને અકલ બિજેર;

પકડ લિયાવે મે'લમેં, મેરે ચિતકો ચોર. ૨૪

મારી સાહેલીઓમાં એવી કોઈ છે કે જે બુદ્ધિના વિશેષ જોરથી જાણીને મારા ચિતના ચોરનારા (શાહજહા) ને મારી પાસે પકડીને હાજર કરે. એવો મહેતાળનો સવાર સાંભળીને તેની સર્વ સાહેલીઓ વિચાર કરી એકમત થઈને કહે છે કે:—

એસી નૂરાં દહુની, જામેં બુદ્ધ પ્રકાશ;

તેરે ચિત કે ચોરકો, પકડ લિયાવે પાસ. ૨૫

એવી તો નૂરાં ઢાઢણ છે કે જેના અતંઃકરણમાં અથાગ બુદ્ધિનો પ્રકાશ છે. અને અમે સંપૂર્ણ ખાત્રી તથા હિંમતથી કહી શકીએ છીએ કે તે તારા ચિત્તના ચોરને તારી પાસે લઇ આવી હાજર કરશે જ. સાહેલીઓનાં આવાં વચન સાંભળીને મહેતાબે તેજ વખતે નૂરાં ઢાઢણને બોલાવીને કહ્યું કે:—

સુન બે' નૂરાં ઢઢની, તેરી લહેં બલાય;

જો તું મેરે મે'લમેં, મોજદીન કે લ્યાય. ૨૬

હે નૂરાં ઢાઢણ, તારી બુદ્ધિ અને ચાલાકીની મેં બહુ તારીફ સાંભળીને તને એક મોટું કામ બજાવવા માટે બોલાવી છે. તે એ કે, જો તું મારા ચિત્તના ચોર (શાહનશાહ મોજદીન) ને મારા મહેલમાં તેડી લાવે તો હું તારા ઉપર વારી જઈ એટલું જ નહિ પણ હું તને પુષ્કળ નવાજેશ કરીને ઇનામ આપું. મહેતાબનાં આવાં પ્રીતિયુક્ત વચન સાંભળીને નૂરાં કહે છે કે:—

તો મેં તેરી ઢઢની, સુન મહેતાબ સુ કથ;

પકડ લિયાવેં મે'લમેં, મોજદીન કે લથ. ૨૭

હે મહેતાબ! તું માફ વચન સાંભળ, કે જો હું મોજદીનનો હાથ પકડીને તારા મહેલમાં તેડી લાવું તો જ તારી ખરેખરી ઢાઢણ દાસી છું એમ સમજજો. અર્થાત મોજદીનને તેડી લાવવાની હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું. એમ કહીને નૂરાં પોતે ઝડપેલા ખીડાને પાર પાડવા માટે ચાલતી થઇ. અને :

ખાસ બેલ કે મહેલમેં, મોજદીન આરામ;

દેખી બખત ઇકાંત કે, ઢઢની કરી સલામ. ૨૮

મોજદીનના એક સુંદર બગીચામાં જ્યાં તેનો ખાસ મોજ-શાખ મેળવવાનો મહેલ હતો ત્યાં જઇ એકાંતનો વખત જોઇને આ ઢાઢણીએ શાહનશાહને સલામ કરીને (પોતાના કુળનો ગાયનનો ધંધો છે તે પ્રમાણે તેણે) યંત્ર (વીણા) વગાડવા માંડ્યું. તેમાં જ્યારે મોજદીન બરાબર લીન થયો, ત્યારે નૂરાંએ:—

યંત્ર બગમ્મ તંત્રસેં, મોજદીન સમુઝાય;

“ રોશનખાન ” બઝીરકી, બેટી તુમે બુલાય. ૨૯

યુક્તિથી વીણા વગાડીને તેમાં શાહજાદાને સમજાવ્યું કે તમે તમારી મનોહર મૂર્તિનાં દર્શન કરાવી જેને મોહીત કરી ગયા છો તે રોશનખાન વઝીરની પુત્રી (મહેતાબ) તમને બોલાવે છે. જ્ઞાનને અતિ કામળ અને પ્રિય લાગે એવું વીણાનું ગાયન સાંભળીને જેના ચિત્તમાં મહેતાબ જ વસી રહેલી છે એવો મોજદીન બહુ ખુશી થયો. અને દાદાજી સાથે મહેતાબના મહેલમાં જવા માટે વચનથી બંધાયો.

સાહેબજાદા રાત કોં, ઘર ઢઢૂની કે આય;

મિલકે પંચ સહેલીયાં, મે'લુમેં પહુચાય. ૩૦

તે પ્રમાણે રાતને વખતે તે નૂરાં દાદાજીને ઘેર ગયો. ત્યાંથી કરી રાખેલા સંકેત અને યુક્તિ પ્રમાણે પાંચ સાહેલીઓ મળીને તદખીરથી મોજદીનને મહેતાબના મહેલમાં પહોંચાડવા માટે લઈ ગઈ. ત્યાં દેવડીમાંથી જતાં:—

અંધા દોઢી ખાન હે, બોલા બેન અસાય;

સખ મેરીકે બીચમેં, મરદ ઉઠાવત પાય. ૩૧

ત્યાં બેઠેલા એક આંધળા દરવાને એવું વચન કહ્યું કે સવળા સ્ત્રીઓની વચ્ચે એક પુરૂષ પગ ઉપાડે છે. અંધાની આ બેહદ શક્તિ અને ચાલાકી જોઈને બધી સાહેલીઓ ઘણી નવાઈ પામી. પણ તે અણીના વખતે તેમણે સમયસૂચકતા વાપરીને:—

મુઢીભર મ્હેરાં દઈ, અંધા ખુશી રખાય;

સખીયાં સખ મહેતાબકો, મોજદીન મિલવાય. ૩૨

તે આંધળાને એક મૂઢી ભરીને સોનાના સિક્કા આપી તેને ખુશી રાખ્યો. સર્વ સખીઓએ આ પ્રમાણે મળીને યુક્તિથી મહેતાબને મોજદીન મેળવી આપ્યો. પરંતુ આ સર્વ વાત તદ્દન ગુપ્ત જ હતી.

જનત પંચ સહેલીયાં, બીતરહકો બેદ;

મોજદીન મહેતાબકી, આઠો પો'ર ઉમેદ. ૩૩

માત્ર મહેતાબની પાંચ સાહેલિઓ જ આ અંદરનો બેદ તેમ મોજદીન અને મહેતાબની આઠે પહોર (રાત્રિ દિવસ) નો સતત

મોજશોખ અને પ્રીતિના આનંદને જાણતી હતી. તે સિવાય બીજું કોઈ મનુષ્ય જાણતું નહોતું.

રાગ રંગમેં સરસ હે, રમ રહેં ભોગ વિલાસ;

મોજદીન મહેતાબકી, ચલી સનેહ સુવાસ. ૩૪

એવી રીતે કેટલાક વખત સુધી રાગ રંગ અને શ્રેષ્ઠ ભોગ વિલાસ કરતાં એને મોજદીન અને મહેતાબની પ્રીતિની તારીફ શહે-રમાં થોડે થોડે ચાલવા લાગી અને કેટલાક માણસો તે વાતથી જ્યારે વાકેફ થયા ત્યાર પછી:

ચલી ખાત સખ શદરમેં, ખુદાદીન કે કાન;

સાહેબખદે ભંજિયા, બડે ધરંકા માન. ૩૫

આખા શહેરમાં એ જ વાતની ચર્ચા ચાલી ત્યાંથી અમીર ઉમરાવોને ખબર પડતાં તે વાત શાદખુદાદીનના કાન સુધી પણ પહોંચી. ત્યારે બાદશાહે વિચાર્યું કે શાદખદો હવે એકદમ કાટી ગયો છે. જેથી તેણે મારા માનકારી મોટા માણસોના ઘરોનું માન પણ તોડ્યું. આવા વિચારથી તેણે ગુસ્સે થઇને:—

દિયા નિકાલી દેશ તેં, મોજદીન કેા શાદ;

સાહેબખદે ગ્રહલિયા, રોમ શહેરકા રાહ. ૩૬

ખુદાદીન શાહે મોજદીનને કરવા ધારેલી દેહાંતની શિક્ષા અમી-રોના કહેવાથી માફ કરીને, પોતાના દેશમાંથી કાઢી મુક્યો. પોતાના પિતાનો હુકમ શિરતાજ કરી તત્કાળ મોજદીને રોમ શહેરનો રસ્તો લીધો. અર્થાત તે રોમ જવા માટે રવાને થયો. કેટલેક દિવસે મુસા-ફરી કરતાં તે ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. ને તજવીજ કરી તો ત્યાં રોમના:

આપ પાદશા' તખ્તપર, શા અદમદ સુલતાન;

મદમદખાન બઝીરદુ, મિલ પાયે સન્માન. ૩૭

તખ્ત ઉપર અદમદશાદ નામે સુલતાન પોતે રાજ્ય ચલાવતો હતો. તેના મદમદખાન નામે ઘણા બુદ્ધિશાળી ને દૂરદર્શી વઝીરને મોજદીન મળીને સન્માન પામ્યો. મતલબ કે, તેને ધરાનના શાહનો શાહજોદો જાણીને મદમદખાને ઘણું માન આપ્યું. એટલું જ નહિ પણ બાદશાહ પાસે તેડી જઈને તેની ઓળખાણ કરાવી. ત્યાં મોજદીનની ખૂબસૂરતી, બુદ્ધિ ઇત્યાદિ જોઈને પાદશાહે તેનાપર ખુશી થઇને:

મનસગ દીના દેશકા, શહર હવેલી દીન;

મોજદીનકા પાદશા, બડા બધારા કીન. ૩૮

પોતાના દેશના મોટા લશ્કરી સરદારની જગા તેને આપી, તેમ જ રહેવા માટે શહેરમાં એક મોટી સુંદર હવેલી આપી. એવી રીતે અહમદશાહ સુલતાને મોજદીનને શ્રેષ્ઠકુળનો, શુદ્ધિમાન અને રાજ્યવંશી પુરૂષ જાણીને તેનો ઘણો માનમરતબો વધાર્યો. તેમ મોજદીને પણ મહેતાબની એક રંગી-સત્ય-પ્રીતિનો રસ ચાખવાથી આગળની સર્વ ઉદ્ધતાઈ તો પ્રથમથીજ છોડી દીધી હતી. પણ હાલ અહીં તેથી પણ વધારે સદ્વર્તનથી વર્તીને તે ખાદશાહ અને રૈયતને પ્રીતિપાત્ર થયો.

સાહેબ શહર ધરાન સે, ગયા દેશાવર જોર;

તા પીછે મહેતાબ કો, ભયા અંધેરા ધોર.^૧ ૩૯

અહીં શહેરે ધરાનમાં શાહજાદો મોજદીન જ્યારથી વિદેશ ગયો ત્યારથી પાછળ મહેતાબના મનથી સુરજ ચંદ્ર અને અગ્નિની પુષ્કળ જ્યોતિ છતાં પણ અંધારૂં ધોર થઈ રહ્યું છે. અર્થાત્ તેને કાંઈ સૂઝ પડતી નથી. તે આંધળા ને આવરી જેવી થઈ રહી છે. તેમ જે દિવસથી મોજદીન ગયો છે, તે દિવસથી તેણે:

કેસર ચંદન કુમકુમા, સોંધ ગુલાબ સુવાસ;

તજ દીના મે'તાબને, હાંસી ખેલ દુલાસ. ૪૦

કેસર, (મલય પર્વતમાં ઉત્પન્ન થનારૂં શીતળ) ચંદન, પડી પાંદડી; કંકુ અને ગુલાબ વગેરે તમામ સુગંધિત વસ્તુઓ, તેમજ હાસ્યવિદ્યાસનાં સુખોને મહેતાબે છોડી દીધાં. તેમ વળી:-

ખાન પાન સગ છંડિયા, રાત દિવસકો રાત;

સખી કહે મહેતાબકો, તુજે ભયા દુઃખ કોન. ૪૧

ખાવા પીવાનું સર્વ છોડીને રાત્રી દિવસ પ્રીતમની પ્રીતિને સંભારી સંભારીને રોયાજ કરે છે. કોઈની વાત પણ સાંભળતી

૧ ખીજે પાઠ એમ પણ છે:

સાહેબજાદો રોમકો, ગયા દેશાવર સેલ;

તા પીછે મહેતાબકો, ભયા અંધેરા મેલ.

નથી. કોઇને કંઇ કહેતી નથી. કોઇનાપર હુકમ કરતી નથી—એવી મહેતાબની દુઃખી સ્થિતિ જોઇને—સખીઓ અતિ દિલ્લગીર થઇને તેને પૂછે છે કે: “હે શાણી અને વ્હાલી મહેતાબ, તને શું દુઃખ થયું છે?” ત્યારે મહેતાબ કહે છે કે:—

“અલી અભાગિનિ મેં ભઈ, નાગિનિ ડસી ન મોય;

સાહેબગદા મોજદીન, દેશ નિકાલા સોય. ૪૨

“હે પ્રિય સખીઓ હુંજ હતભાગ્ય થઈ, મને નાગણીયે કરડી નહિ કે જેથી મારી છંદગીનો તુરંત અંત આવત. અરે મેંજ મોજદીન જેવા રાજ્યના હક્કદાર શાહગદાને વિના કારણે દેશપાર કરાવ્યો. અર્થાત્ તેને આ રાજ્યભુવનોનું સુખ છોડાવી દેશનિકાલ કરાવવાને હુંજ અભાગિણી કારણભૂત થઈ છું. વળી હે સખી તેનો સાથે:

સુખ લેનેકો હે સખી, મેંને કિયો સનેહ;

સેજ પિયા સુખનાલિયો, દુઃખ ઉપજ્યો યદ દેહ. ૪૩

સુખ લેવા માટે મેં સ્નેહ કર્યો, પણ વિધાતાએ મારા નશીબમાં સુખ ભોગવવાનું સર્જયુંજ નથી. તેથી તે પ્રિય પતિની સાથે સંયોગ સુખ તો લીધું નહિ, પણ ઉલટું વિયોગથી વધારે દુઃખ ઉપજ્યું:—

સુખ લેનેકો મેં સખી, કેસો કંઈ ઉપાય;

સાહેબ શહર ધરિનસેં, ખેશ રોમકો જાય. ૪૪

અને તે મારો પ્રિય પતિ આ હીનભાગ્ય ધરાનને છોડીને સદ્ભાગ્યવાળા રોમ શહેરમાં ગયો. ત્યારે હવે તે પતિનું સુખ ભોગવવાને હું શો ઉપાય કંઈ? :

ચંદ્રાયણા.

કહે મહેતાબ “સુખન” સખી, સુનખત્તિયાં;

ભીતર ભયા કઠોર, ફૂટે નહિ છત્તિયાં.

સાહેબગદા તૂર, ખુશાલી લે ગયા;

બદનામી દિલ્લદાર, ફકીરી દે ગયા. ૪૫

વળી મહેતાબ કહે છે કે, હે શાણી સખી, તું મારી વાત સાંભળ કે માંડે આ અંતઃકરણ કેવું કઠોર થઈ બેઠું છે કે, મોજદાન જેવા

દેશના ખાવિંદ સમાન-ખાવિંદ (પતિ)ને દેશનિકાલ કરાવ્યો; તથાપિ હજુ પણ તે ફાટી જતું નથી. હે બેન, માંડ તેજ, રૂપ અને ખુશાલી તો શાહજાદો પોતાની સાથે લઈ ગયો. અને તે દિલદાર મને તેના બદલામાં બદનામી તથા ફટીરી આપી ગયો. વળી:—

સુખ લેનેંકો પ્રીત કરી ઉન પીયસોં,
પ્રીત ભધ બિપરીત; જાહંગી જીયસોં.
સાહેબજાદા દેશ-નિકાલા શાહને,
મુજે દઈ બદનામ; સખી દો રાહને. ૪૬

મેં સુખ લેવા માટે તે પ્રિયતમ સાથે પ્રીત કરી. પણ તે પ્રીતિ તો-વિપરીત-અવળી થઈ. અને તેથી જ-તે પ્રીતિના દર્દમાંજ હું જીવતી જમશ. અર્થાત શાહજાદો મને મળશે નહિ તો હું આમ જીરી જીરીને મરણ પામીશ. અરે બેન, હું મરણ પામીશ તેથી મને કંઈ દિલગીરી નથી પણ મારા માટે બાદશાહે શાહજાદાને દેશનિકાલ કરીને આ અને પરલોકના બંને માર્ગમાં મને બદનામી આપી એજ માત્ર દિલગીરી છે. ત્યારે સખી દિલાસો આપનાં કહે છે કે:—

દોહરો.

બદનામી ડરિયેં નહિ, કરિયેં જામે સનેહ;
સેજ પિયા સુખ લીજાયેં, દુઃખના દીજે દેહ. ૪૭

હે મહેતાબ, જ્યારે પ્રીતિ કરવી ત્યારે, બદનામીથી ડરવું કે બીવું નહિ. પણ ગમે તે રીતે તે પ્રિયતમ સાથે સંયોગસુખ લેવું; અને દેહને કષ્ટ દેવું નહિ, તેમ બદનામીથી ડરવું નહિ. આ સખીનું કહેવું મહેતાબને ગેરવ્યાજબી લાગવાથી તે બોલી કે:—

“બદનામી શિર મેરિયાં, ચઢી સો ઉતરે નાંહિ;
તાં તે જીરો ન માનિયેં, મરખેકો મન માંહિ. ૪૮

અરે દિવાની, સ્ત્રીઓને માથે ચડેલો બદનામી ક્યારે પણ ઉતરતી નથી. મને જોઈને સર્વે એમ કહેશે કે, આ સ્ત્રીએ શાહજાદા મોજાદીનને દેશપાર કરાવ્યો. અરે એવી બદનામી ભરેલી જિંદગી કરતાં મરવાનું ખરાબ છે એમ હું મારા મનથી બિલકુલ માનતી નથી. અર્થાત મરણને તે કરતાં સો દરજ્જે સાફ ગણી તેને જ આહું છું.

ચાખન ચાહિયે પ્રેમ રસ, રાખન ચાહિયે શીશ;

એ દોનું મો લાલ મેં, ના બકશે જગદીશ. ૪૯

મરવાનું જેણે નક્કી કરેલું છે, એવી મહેતાબે એક ઉડો નિશ્વાસ નાંખીને વળી કહ્યું કે, “આહા ! પ્રીતિના રસને ચાખવાની ચાહના અને માયું (જીંદગી) કાયમ રાખવાની ઇચ્છા એ બંને વસ્તુઓ એકત્ર-સાથે-મારા નશીબમાં ઇશ્વરે લખી આપી નથી; તેથી મારા જેવી અબાગિણી દુનિયામાં કેાણુ હોય. વળી વિચાર કરીને મોજદીનને મળવાની આશાથી મહેતાબ કહે છે કે:—

દેશ પડે દો બિચમેં, સુનો સયાની લોય;

આલી દોર સનેદકી, કેતી લંખી હોય. ૫૦

હે શાણી સખીઓ, મારી અને મોજદીનની વચ્ચે બે દેશનું અંતર છે. એટલે દુર જવા છતાં પણ શું મોજદીન મારાપર આગળ પ્રમાણે રનેદ રાખતો હશે? તમે મને કહો કે પ્રીતિની દોરી તે કેટલી લાંબી થતી હશે? શું હું તેને બોલાવું તો તે મારી પાસે આવે? આ સાંભળીને સખીઓ સમજાવે છે કે:—

“તાણેસેં તૂટે નહિં, બેચ લિયા કિત બચ;

ગુંડિ ઉડિ અશમાનમેં, અપને કરમેં આય. ૫૧

હે મહેતાબ, જેમ આકાશમાં ચઢાવેલી પડાઇ (પતંગ)ની દોરી તાણતાં તૂટે નહિં-એવી મજબૂત હોય તો બેચી લેતાં તે પડાઇ ક્યાં જવાની છે? એટલે કે, તે જેમ આપણા હાથમાં જ આવે છે તેમ, તમારા બંનેની પ્રેમરૂપી દોરી મજબૂત હશે તો તારા બેચાણથી તણાયલો મોજદીન તારી પાસે આવશે જ.

શીખ સુતી સખિયાનકી, ઉપન્યો પ્રેમ વિશેષ;

આતુર હૂત પડાઇયેં, રોમ શામકે દેશ. ૫૨

એવી સખીઓની સપ્રમાણ શીખામણુ સાંભળીને મહેતાબને વધારે પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો. તેથી તે બોલી કે: “ત્યારે હમણાં જ તાકીદે આપણે રોમશામના દેશતરફ હૂત મોકલીએ.” એમ કહીને તેજ વખત રોમ જવા માટે એક ઘણીજ ઉત્તમ સાંઢણીવાળો સ્વાર-હૂત તૈયાર કર્યો. અને તેની સાથે:

લીખ ભેગ મહેતાખને, મોજદીનકે પાસ;

મેં રાખું શિર ઉપરે, તેરે બિયડા આશ. ૫૩

નીચે પ્રમાણે મોજદીન ઉપરનો કાગળ લખીને મહેતાખે તેને આપ્યો. હે મારા જ્ઞાલા પતિ, તું કાઠ પણ પ્રકારની ધાસ્તી રાખ્યા વગર અહીં આવ. મારા માથાને સાટે હું તારા જીવની આશા રાખું છું. અર્થાત્ માઈ માથું જશે તે બહેતર છે. પરંતુ તને હું ઊંની આંચ આવવા નહિ દઉં :---

મેં તુજ બાંદી સાલિયા, તું મેરો સરદાર;

અનલ પંખિકે અંડળ્યોં, નાં તજજિહોં નિરધાર. ૫૪

હે સાહેબ, હું તારી ખરીદેલી ગુલામડી છું. અને તું મારો સરદાર છે. અનલપક્ષી^૧ જેમ પોતાના ઇંડાં મરણપર્યંત એક ઘડી પણ વીલાં મુકતું નથી તેમ હું પણ તને એક ઘડીવાર અળગો કરીશ નહિ.

પ્રીત કરી તુમસો લમે, બાલાપનમેં ખેશ;

હજરત એસી નાધટે, તજકે ગયે વિદેશ. ૫૫

હે હજરત, મેં તમારી સાથે બાળપણથી શ્રેષ્ઠ સત્ય અને નિર્મળ પ્રીતિ કરી ત્યારે તમને હવે આવું કરવું યોગ્ય નથી. કે મને એકલો મુકીને તમે વિદેશમાં ચાલ્યા ગયા. માટે આ પત્ર વાંચીને તેજ વખત :

તર અત્તર પોશાક કર, કર સત્તર પર જન;

સાહિબ બેગ પધારિયેં, નવરોજેકી રેન. ૫૬

તમારી હમેશની ટેવ પ્રમાણે, અત્તરથી પોશાક તર કરી ઉંટ પર જીન કરાવીને, હે સાહેબ નવરોજ, શુકરવારની રાત્રીએ પધારજો.

જો તુમ કલ ના આવગે, તો મેં તજોં શરીર;

સાહિબકી દરગાહમેં, હોકિંગી દાવનગીર. ૫૭

હે પ્રીય પતિ, તમે કાલે નહિ આવી પહોંચો તો હું દેહત્યાગ

૧ એ પક્ષી આકાશમાં ઉડે છે ત્યારે પણ પોતાના ઇંડા પરથી નજર ચૂકવતું નથી. જેમ બીજા પક્ષીઓ ઉપર બેસીને ઇંડા સેવે છે તેમ એ પક્ષી માત્ર નજરથી પોતાનાં ઇંડા સેવે છે.

કરીશ. તેની તમને સ્ત્રી હત્યા લાગશે. એટલું જ નહિ પણ વળી ઇશ્વરની પવિત્ર ઇનસાફની દરગાહમાં હું તમારાથી મારો દાવો બાંધીશ. અર્થાત તમે જે મને પ્રીતિ--પાસમાં બાંધીને દુઃખી કરી છે તેનો જવાબ હું ત્યાં પરમેશ્વર પાસે પણ લઇશ. કેમકે :

આંગુ મોહ લગાય કે, બહુર તજી તુમ મોય;

સાહિબ કે દરબાર મેં, ગુન્હેગાર તુમ હોય. ૫૮

પ્રથમ તમે મને પ્રીતિની મોહની લગાડીને પછી તજી દીધી છે તેથી, ઇશ્વરની ઇનસાફની દરગાહમાં તમે ગુન્હેગાર થઈ ચુક્યા છો. કેમકે જેનાથી પ્રીતિ કરી તે માણસ આપણાથી નિષ્કપટ ભાવથી વર્તતો હોય તેમ છતાં તેની પ્રીતિને તોડી નાંખવી એ પવિત્ર ફરમાનથી વિરુદ્ધ છે. વળી :

જેખન મેરા લૂંટકે, બહુરિ તજેગે આપ;

સાહિબ ઘર જવ આવગે, મે અપના ઇનસાફ. ૫૯

પ્રથમ તમે મારી જવાની-રૂપી બગીચાને લૂંટીને હવે તેને તજી દેશો તો હું તો હમણાજ અદાલતની દરગાહ તરફ રવાને થઇશ. પણ આપ જ્યારે ત્યાં આવશે ત્યારે તે સાહેબને ઘેર આપણો અદલ-ઇનસાફ થશે. માટે ઉપલી સર્વ બાબત બાંચીને જેમ બને તેમ તાકીદથી અહીં આવજો. આ પત્ર જ્યારે મોજદીનને પહોંચ્યો ત્યારે :

મોજદીન ખત બાંચકે, સત્ર લિયા મંગવાય;

તીન પૌરકા રેતમેં, કાશ તીન સો આય. ૬૦

મોજદીને તે પત્ર બાંચ્યો કે તેને એટલી બધી મહેતાબની પ્રીતિની નવેસરથી અસર થઇ કે, તેજ વખત એક પવનવેગી, ત્રણ પહોરની અંદર ત્રણસો ગાંઝી ચાલનારો ઉત્તમમાં ઉત્તમ સુન્નતાનની સ્વારીનો ઊંટ મંગાવી લીધો. તે ઊંટ તમામ કીમતી સાજથી શણગારેલો હતો :

ગજ મોતિનકે^૧ ગોવહેં, જડિયા જેન જગવ;

સત્ર સુ અઢિયા મોજદીન, પંખિરાવકે દાવ. ૬૧

૧ જેમ શીપમાંથી ઉમદા મોતી નીકળે છે, તેમ હાથીના કુંભસ્થળમાંથી પણ ઘણા શ્રેષ્ઠ મોતી નીકળે છે; તેને ગજમુક્તા કહે છે. એમ ઘણા જુના ગ્રંથોમાં લખેલું છે.

જેને ગજમુક્તાના ગોરબંધ બાંધેલા હતા અને જેનું કાંડું રત્નોથી જડેલું હતું એવા-સોનેરી સાજવાળા-ઊંટપર સવાર થઇને ગરૂડના જેવી ગતિથી મોજદાન ધરાન તરફ રવાને થયા.

આન લગાયા પીઠસે, આબદાર લિય આબ;

આયા શહર ધરાનમેં, મોજમિલન મહેતાબ. ૬૨

એ અતિ ઊંચા પાણીદાર ઊંટે મોજદાનને પોતાની પીઠ પર જ્યારે લીધો ત્યારે તેને એમ લાગ્યું કે, મહેતાબથી મોજમગ્ન મેળવવા માટે હું શહેરે ધરાનમાં થોડી ઘડીમાં પહોંચી જમશ. એવા વિચારના તરંગ ઉઠાવતો મોજદાન :

આયા શહર ધરાનમેં, વે દહનીકે ગેર;

દહની જય મહેતાબકો, દોર બધાઇ દેહ. ૬૩

શહેરે ધરાનમાં તે-નરાં દાઢણને ઘેર જઇ પહોંચ્યો તેણે તેની આગતા સ્વાગતા કરીને-એકદમ દોડી જઇને મહેતાબને વધામણી દીધી. આ વધામણી સાંભળતાં જ જાણે કોઇ મૃતક દેહ ઉપર અમૃત રેડતાં તે સજીવન થયું હોય તેમ મહેતાબ એકદમ આનંદથી ઉભી થઇ અને:

આયા સુના મહેતાબને, સાલિખબદા યાર;

દહનિકું દિયો બધાઇમેં, ગજ મોતનકો હાર. ૬૪

પોતાનો પ્રિયતમ શાહબદો મોજદાન આવ્યો, એ શબ્દો નૂરાંના મોઢામાંથી સાંભળનાંજ મહેતાબે પોતાના ગળામાં પહેરેલો ગજમુક્તાનો હાર ઉતારીને વધામણી તરીકે તેની કાટમાં પહેરાવી દીધો. અને તેજ વખત મોજદાનને માટે ખાનપાનાદિકની સર્વ તૈયારીઓ કરવાનો હુકમ આપીને:

ભેજ પંચ સહેલિયાં, દોઢીમેં ખુલવાય;

કિયો નિજાવર મોતિયાં, અંદર લિયો બધાય. ૬૫

પોતાની વિશ્વાસુ પાંચ સાહેલીઓને મોકલી મોજદાનને મહેલમાં બોલાવીને, મોતીઓથી વધાવી અંદર લીધો. તે વખતે મહેતાબ જાણે નવો અલૌકિક અને ઇચ્છિત અવતાર પામી હોય તેમ આનંદ મય દેખાવા લાગો. કેટલાક વખત સુધી આંખોરૂપી પ્યાલાથી પ્રેમ-રસરૂપી મધ પીધા પછી મહેતાબે કહ્યું કે :

“ધન” આજૂકા દીહરા, “ધન” આજૂકી રેન;

ઔત દિનોં સેં દેખિયા, સાહિબ જદા નેન. ૬૬

“આજના દિવસને ધન્ય છે. તેમ આજની રાત્રીને પણ ધન્ય છે. કે જ્યારે ઘણે કાળે હું આપ સાહેબજનદાને મારી આંખો વડે ફરીવાર જોધને ભાગ્યશાળી થઇ છું. ખરેખર આપના દર્શનથી જ હું આજ આ સંસારમાં છું. એમ મને લાગ થાય છે. જો થોડા દિવસની પણ આપે ઢીલ કરી હોત તો આપણો મેળાપ થવો અશક્ય હતો. કેમકે હું વહેલી જ અદ્વાલની દરગાહમાં પહોંચી ગઇ હોત.

સાહિબ તોરે નામ પર, મેં ખારી લખ ખેર;

સાસ ઉસાસ ન ભૂલ હોં, સૂરત ખેર અખેર. ૬૭

હે પ્રિયતમ, હું તારા નામ પરથી એક લાખવાર વારી જાઉં છું. તારી ખૂબસુરત-સુરતને વખત કે વખતે કે શ્વાસો શ્વાસ લેતાં પણ નહિ જ ભૂલું. એમ પ્રેમની વાતો કરતાં કેટલાક દિવસો વીતી ગયા.

રતિ રૂપ હતી ભારજી, કામદેવ સો કંત;

મોજદીન મહેતાબ કે, ફૂલે ફૂલ વસંત. ૬૮

રતિના સ્વરૂપ જેવી મહેતાબ પત્ની અને કામદેવના જેવો મોજદીન કંથ-પતિ. તેમના પ્રીતિ રૂપ પુખ્તો વસંત ઋતુની પેઠે ખીલી રહ્યાં:-

“લગી લગન ટૂટે નહિ, જો તુમ ખસો ખિદેશ;

સાહિબ શહેર ધરાનમેં, આવત જાત હમેશ. ૬૯

એક દિવસ મોજદીને રોમ જવા માટે ઇચ્છા કરી. ત્યારે મહેતાબે કહ્યું કે, તમે ચાહે તો વિદેશ જાઓ. તથાપિ આપણી જે પ્રીતિ લાગી છે તે તૂટવાની નથી. તે માટે હે સાહેબ, તમે ત્યાંથી આવી રીતે સાંઢણી વડે શહેર ધરાનમાં હમેશાં આવતા જતા રહો. તો હું આશાવડે આનંદથી દિવસ ગાળીશ. તે વાત મોજદીને કબુલ કરી.

જેસેં ફૂલ કુમોદિનિ, ચંદા દેખ ઘેરાય;

તેસે મન મહેતાબ કે, મોજદીન મન ભાય. ૭૦

જવાને વખતે-જેમ પોયણીનું ફૂલ ચંદ્રમાને જોઈ તેની જ સામે જાણે સજીવન થઈને જોતું હોય તેમ પ્રકૃષ્ટીત રહે છે તેવીરીતે, પોતાના મન બાવ્યા પતિને જોઈ મહેતાય તટસ્થ થઈ રહી. અને પતિના જવાથી અતિશય દુઃખિત થવા લાગી. પરંતુ તે દુઃખ થોડા દિવસ માટેનું છે, અને જ્યારે તે ઇચ્છા કરશે ત્યારે બે ચાર દિવસે મળી જશે; એવી આશાથી સંતોષ પામીને કંઈ મન વાળતી હતી. તે દિવસે મોજાદીન ત્યાંથી રવાને થયો અને ચોથા દિવસની રાત્રે ફરી આવ્યો.

કેતે ખીતે દિવસ યોં, આવત જાત ધરાન;

ભઈ ખાત સખ શહેરમેં, સુની જખે સુલતાન. ૭૧

એવી રીતે શહેરે ધરાનમાં આવતાં જતાં કેટલાક દિવસો વીતી ગયા. ત્યારે આગલ પ્રમાણે સર્વ શહેરમાં તેમની વાત પાછી થવા લાગી. અને એક કાનથી બીજા કાન કરતાં જ્યારે તે વાત શાહ ખુદાદીને સાંભળી ત્યારે ગુસ્સાથી તેની આંખો લાલચોળ થઈ, અને શાહજાદા પર અનહદ તિરસ્કાર ઉપજ્યો. તેથી:—

કિયા હુકમ કુટવાલકો, સુની ખાત પતશાહ;

શાહજાદેકો પકડિયો, રોક અદખડી રાહ.. ૭૨

પુરેપુરી-ખાત્રી લાયક-દફત સાંભળીને આદશાહે કાટવાલને હુકમ ફરમાવ્યો કે, એ-લુચ્યા-શાહજાદાને અદખથી રસ્તે રોકીને પકડી લેજો. એવી રીતનો શાહનો સખ્ત હુકમ સાંભળીને એકપણ શબ્દ બોલ્યા વગર કાટવાળ:—

કર કુર્નસ પતશાહકો, લે ચોડી જંજલ;

મહેલાં રોશનખાનકે, બેઠ ગયે કુટવાલ. ૭૩

આદશાહને કુર્નિશ (અતિ નમ્રતાથી નમન) કરીને, ઘણા કાબેલ ચોડાખાન માણસો અને જંઝીર લઈને રોશનખાન, વઝીરના મહેલ આગળ બેસી ગયો. ત્યાર પછી, હમેશના નિયમ પ્રમાણે સાહેલીઓ સાથે દૂરાંને ઘેર થઈને:

શા'જાદા ફિર આયહં, જુમા રોજકી રાત;

નિકશત દોઢી ખાનકી, પકડલિયા પરભાત. ૭૪

શાહનદો મોજદીન ફરી શુક્રવારના દિવસની રાત્રીએ મહેતાબના મહેલમાં આવ્યો. તે વાતની પાછળથી ખબર થતાં વહાણમાં રોશન-ખાનના મહેલમાંથી નીકળતાં કોટવાળે તેને પકડી લીધો. તથાપિ તેના સહેજ માનની ખાતર તેને જંઝીર (ખેડી ડસકલાં) થી કેદ ન કરતાં માત્ર ચોક્કા પહેરાની વચ્ચે:

શા'નદેકોં પકડકે, લ ગયે શાહ હઝૂર;

શા' મારન ફરમાયો, કરિકે નજર કરર. ૭૫

શાહનદાને કેદ કરીને, શાહ-ખુદાદીનની હઝૂરમાં લઇ ગયા. બાદશાહે મોજદીન તરફ દષ્ટિ પણ ન કરતાં માત્ર કોટવાળ પાસેથી વાસ્તવિક હકીકત સાંભળીને—ફૂર દષ્ટિથી તેને જનથી મારી નાંખવાનો હુકમ ફરમાવ્યો. અહીં એટલી હકીકત બન્યા પછી મહેતાબના મહેલમાં તેની ખબર પહોંચી.

પકડા સુના મહેતાબને, સાહિબનદા ચાર;

માનો હસ્તિનિ મસ્ત જયોં, નિકળી ખોલ કમાર. ૭૬

મારો પ્રિયતમ શાહનદો કેદ પકડાયો. એ સાંભળતાંજ વઝીર-નદી મહેતાબ મદોન-મત હાથણીની પેઠે એકદમ-લાજરૂપી-કમાડ ખોલીને બહાર નીકળી. જનનાખાનાંમાં રહેનારી મહેતાબને આવી રીતે લોકલાજનો ત્યાગ કરતી સાંભળીને તેની માતાએ તેને પોતાની પાસે ખોલાવીને સમજાવી:—

કહે માતા મહેતાબકો, રાખીજે કુલ લાજ;

અપના છિદ્ર ન કીજિયેં, ઝાહિર જગતલિ જન. ૭૭

મહેતાબને તેની માતા કહે છે કે, હે, શાણી પુત્રી ! આપણે આપણા કૂળની (કહાણી) લાજ રાખવી જોઇએ. આપણું પોતાનુંજ કલંક પ્રસિદ્ધપણે જગતના જાણવામાં આવે તેમ ન કરવું જોઇએ. હાલ તારે તારા પિતાની આખરની ખાતર જેના પર બાદશાહ ખફા થયો છે એવા શાહનદાની પ્રીતિને છોડી ઘરમાં બેસી રહેવું યોગ્ય છે. ત્યારે મહેતાબે કહ્યું કે:—

૧ આ દોહરાનો ખીજો પાઠ આ પ્રમાણે છે:

“ સુની બાત મહેતાબને, ચલી ઈશકકે હાર;

માનો ફેવા-અનંગજયોં, નિકળી ખોલ કમાર. ”

“લાજ તજ સખ લોગડી, પ્રાન તજું પલમાંય;

ખાલ-સનેહી સાહિબો, મોંયે તજ્યો ન જાય.” ૭૮

હે વહાલી માતા, મેં સર્વે લોકલાજતો એ પ્રિયતમને માટે પ્રથમથીજ મુકી છે. એટલુંજ નહિ પણ જરૂર પડશે તો મારા પ્રાણ પણ હું એક પલકમાં છોડી દઇશ. પરંતુ, એ મારા બાળસ્નેહી ખાવિંદને મારાથી છોડી શકાશે નહિ. માટે હવે લોકોની બીતિ અને લાજની કશી જરૂર નથી:—

લોક લાજ કુન કામડી, પીય જીયડી આશ;

આય ખડી મ્હેતાખ્યો, મોજદીન કે પાસ. ૭૯

મારે હવે લોક લાજ શા કામની છે કે જે વખતે મારા વહાલા પ્રિયતમને સંકટ પડ્યું છે, અત્યારે મારે કોઈ વાતની આશા નથી માત્ર તે પ્રિયતમના જીવનનીજ આશા છે. એટલું બોલીને કોમની પણ દરકાર રાખ્યા વગર એકદમ ખુદ્દે રસ્તેથી ચાલી. રાજમહેલમાં આવીને બાદશાહ ખુદાદીનની હજુરમાં મોજદીનની પાસે આવીને બિલકુલ લોકોની શરમ રાખ્યા વગર બેઠી રહી. અને મોજદીનને દેહાંતની શિક્ષા થયેલી સાંભળીને તેણે વજ્ર જેવી છાતી કરીને બાદશાહને કહ્યું કે:—

“હજરત એસી કયોં કરે, ખડી ગજખડી ખાત;

નાર પરાઇ કારને, ઘર—લડકેડી ધાત. ૮૦

હે હજરત, અયઆલમના બાદશાહ, તું આવી મોટી જીલમની વાત તારા પોતાપરજ શી રીતે ગુજારે છે? કે ગમે તે કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી બીજ કોઇ સ્ત્રી માટે પોતાના પેટના દીકરાની હત્યા કરે છે.

બાદશાહ, અદલ પર બેઠેલા બાદશાહની ફરજ છે કે, દીકરો પણ ગુન્હેગાર હોય તો તેને ફાંસીને લાકડે લટકાવી દેવો જોઇએ.

મેહેતાખ: અય દુનિયાંના બાદશાહ, જે તમે ગુન્હેગારનેજ સજા કરવા માગતા હો તો આ મોજદીનને થયેલી સજા રદ છે. કેમકે:

ગુન્હેગાર સો મેરિયાં, મરદ ગુન્હા સો નાંય;

નેન પિયાદા ભેજકે, ઘર ભિતર જીલવાય. ૮૧

અધી જહાનમાં સ્ત્રીઓજ ગુન્હેગાર છે. પુરૂષ ગુન્હેગાર છેજ નહિ. કારણ કે, (આંખો રૂપી પાયદલ) સિપાઈ મોકલીને સ્ત્રીઓ મરદને પોતાના ઘરમાં બોલાવે છે. નહિ તો પુરૂષની મગદૂર નથી કે કોઈ સ્ત્રીના ઘરમાં તેની મરજી વગર પ્રવેશ કરી શકે. તમે જોશો તો તમામ જગ્યાએ પ્રીતિ કરવામાં સ્ત્રીઓજ પહેલાં હોય છે એમ જણાશે. તેમજ મારા માટે પણ બન્યું છે અને:

ગુન્હેગાર સો મેં બધ, મેને કિયો રનેહ;

હજરત મોં કે મારિ કે, રખ સાહિબકી દેહ. ૮૨

પ્રથમ મેંજ પ્રીતિ કરીને મોજદીનને ફસાવ્યો છે. તે કારણથી હું જ પુરેપૂરી ગુન્હેગાર-સજને લાયક ઠરી છું. માટે હે દુનિયાના પિતા, હે હજરત, મારા આર્વિદ મોજદીનના શરીરને અમર રાખીને મને મારી નાખ. હે આદશાહ, આ નિર્દોષ શાહજહાને જન બખ્સ અને તેના બદલામાં તેના ગુન્હા તરીકે મારો જન લે. મહેતાબની વાત સાંભળતાં આદશાહને ખાત્રી થઈ કે, આ કામમાં મોજદીન કરતાં તે વધારે ગુન્હેગાર છે. મોજદીનને પણ બચ લાગ્યો કે, કદાચ આદશાહ મારા બદલામાં મહેતાબને મારવાનો હુકમ ફરમાવશે, એવી ધાસ્તીથી મોજદીન વચ્ચે જ બોલી ઉઠ્યો કે:

“ મેરીકોં કયા મારિયેં, જકી અબલા જત;

મારો મોયે મરદફોં, બડી બિગારી ખાત.” ૮૩

સ્ત્રી ગમે તેટલી ગુન્હેગાર હોય તથાપિ સ્ત્રીને જનથી મારવી નહિ. કેમકે તે તો બળ વગરની અબળા જાતિ છે. તે હથિયાર ઉપાડી પોતાનો બચાવ કરી શકતી નથી. માટે જ અક્ષાએ મરદોને તેના બચાવ માટે ખાસ બનાવ્યા છે. તે જ કારણથી ઓરત જાતને જનથી બેજન કરવી નહિ એવું ફરમાનોમાં કહ્યું છે. વળી સબળ પુરૂષ ઉઠીને અબળા સ્ત્રીજાતિને મારી નાંખવાનું ફરમાવે કે મારી નાંખે એ જ નામોશી બર્યું છે. તે કારણથી જો સજ કરવી હોય તો મને, મરદને જ મારો. મેંજ સર્વ વાતનો બિગાડ કર્યો છે. તેથી હું જ સજને પાત્ર છું. કેવો નિર્મળ અને અદ્ભૂત પ્રેમ ! આ વખતે શાહ ખુદાદીનનું ન્યાય પરાયણ કંઠણ હૃદય પણ પીગળ્યું. અને તે તેની આંખો વાટે બહાર આવ્યું.

દેખ ઇશક દિલ દોયકા, શા' કાજ બુલવાય;

કહો કાજ ઇન ખાતકા, કીજે કોન ઉપાય. ૮૪

આંસુવાળી આંખો સહિત આ બંને સ્ત્રી પુરૂષનો અભ્યર્થન
જોવો (ઈશક) પ્રેમ જોઈને શાહને તેમાંથી કોને મારવું તે સમજાયું
નહિ. તેથી બંનેનો અદલ-ઇન્સાફ કરવા માટે કાજને બોલાવ્યો અને
પ્રથમથી સર્વ હકીકત બાદશાહે પોતે કાજને કહી સંભળાવીને પૂછ્યું
કે, હે, કાજ ! હવે આ વાતનો શો ઉપાય કરવો તે બતાવો.
યાને તેનો ઇન્સાફ કરો. કાજએ સર્વ હકીકત સાંભળી-સમજીને
શાહને કહ્યું કે:

“જલકા ડુખ્યા નિકસહિ, જો કહુ તારા હોય;

ડુખ્યા ઇશક સમુદ્રકા નિકસા સુના ન કોય.” ૮૫

હે, ખુદાવિંદ ! જો કોઈ શ્રેષ્ઠ તરનારો મળી આવે તો પાણીમાં
ડૂબી ગયેલાને મહામહેનતે બહાર કાઢી બચાવી શકે. પરંતુ પ્રીતિ-
ઇશકરૂપ દરિયામાં ડૂબેલો દુનિયામાં કોઇ પાછો નીકળ્યો હોય એમ
મેં સાંભળ્યું નથી. માટે એ બાબતનો ઇન્સાફ કરવો યાને તેમને
કંઇ સજા ફરમાવી અટકાવવાં એ વાત મારા મત પ્રમાણે તો ફેકટ
છે. ત્યારે બાદશાહે કહ્યું:

“તુમસે બને સોકીજીયે, સુન કાજ કહે શાહ;

“બિધ બિધ બેદબિચારિકે, ચલો અદલકી રાહ. ૮૬

જેનું અંતઃકરણ હમેશ ન્યાય પરાયણ છે એવો શાહ ખુદાદીન,
કાજનું વચન સાંભળીને તેની વાત માન્ય કરવા યોગ્ય છે એમ
સમજ્યો. તથાપિ ન્યાય તો છોડવો નહિ એમ વિચાર કરીને બોલ્યો
કે, હે કાજ ! તમારા જુદા જુદા ન્યાયના બેદોનો વિચાર કરીને,
ન્યાયને રસ્તે ચાલીને; તમારા સિદ્ધાંત પ્રમાણે મોજદીનને જે સજા
અર્થ શકતી હોય તે કરો. ત્યારે કાજએ વિચાર કરીને ટુંકમાં જ
મોજદીનને પૂછ્યું કે:

સાહિબજાદા કર લિયો, દો ખાતનકો જવાબ;

કે તુમ છોડો તમ કો, કે મેરી મહેતાબ. ૮૭

હે શાહજાદા, આપ બે વાતોનોજ માત્ર જવાબ આપો એટલે

આપનો ઇન્સાફ થઈ રહેશે. તે એકે, જે આપ મહેતાબને આપની ઓરત તરીકે કબૂલ રાખતા હોતો, આ ઇરાનના તખ્તનો દાવો છોડી દો. અને જે તખ્તનો દાવો કાયમ રાખતા હોતો, એ ઓરત મહેતાબને છોડી દો. આ શબ્દો કાઝના મોઢામાંથી પડતાં જ સત્ય, પ્રીતિ અને શ્રેષ્ઠ હિંમતવાળા શાહખાન મોજદીને કહ્યું કે :

“ મનસખ છોડા રોમકા, છોડા તખ્ત ઇરાન;

મેરી શિર મહેતાબ પર, કિયા મુલક કુરખાન. ૮૮

હે કાઝ, હું માત્ર ઇરાનના તખ્તનો માલિક શાહખાન છું. એટલું જ નહિ પણ, રોમનો મનસફદાર (સેનાપતિ) હું પરંતુ આ તમામ, ઇન્સાફને તાબે થતાં હું કહું છું કે, ઇરાનનું તખ્ત તેમજ રોમની મનસખી પણ મેં આજથી છોડી. અરે, એથી વધારે મારી પાસે હોતો તેપણ છોડી દેત. ખરેખરી સ્ત્રીઓમાં શિરોમણી રૂપ મહેતાબ પર ઇરાન જેવા લાખ મુલક હોય તોપણ તે કુરખાન કરે છું.

આ ઇન્સાફના પ્રત્યુત્તર રૂપ કબૂલાત, મોજદીને મોટી ગર્જના જેવા સ્વરથી બોલી સર્વ સભાસદો સાંભળે તેમ બહુ ખુશીથી આપી. તે સાંભળીને સર્વ માણસોએ ખુશાલીના પોકારો કર્યા. શાહખાન મોજદીન પણ પોતાના પુત્રની દ્રઢ પ્રીતિ હિંમત અને મદદથી અંદરખાને ખુશી તો થયો, પણ કંઈ બોલ્યો નહિ. વળી મોજદીને, કાઝએ કરેલા ફેસલાની તામીલ જાતેજ કરતાં ન્યાયાસન પર પડેલું કુરાનનું પવિત્ર પુસ્તક હાથમાં લઈને કહ્યું કે :

“ છોડા તખ્ત ઇરાન કા, ખીચ કુરાન કિતાબ;

હાથ પકડકે લે ચલે, મોજદીન મહેતાબ. ” ૮૯

આ પવિત્ર કુરાનનું પુસ્તક વચ્ચે રાખી અર્થાત્ તેના સોખન ખાધને, સર્વનેક મદદોની સાક્ષીએ પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક કહું છું કે, “ હું ઇરાનના તખ્તનો દાવો છોડું છું. ” એમ કહી, સભા વચ્ચેથી મહેતાબનો હાથ પકડી તેને સાથે લઈ મોજદીન ઇરાનની રાજસભાને હમેશને માટે છોડી ચાલતો થયો. તે વખતે મોજદીનને માટે સર્વને બચ્છી

લાગણી તેમજ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઇ. તથાપિ પરમ ન્યાયી શાહના રૂઆબથી કેઇ પણ કુંઘ ખોલી શક્યું નહિ. રાજસભામાંથી ખુલ્લે રસ્તે મહેતાબને લઇને મોજદીન :

આય હવેલી આપકી, લિખ બેજે ફરમાન;

મુગલ મીર સામિલ લયે, દેશ દેશકે આન. ૯૦

પોતાના પ્રથમના રંગમહેલના બગીચાવાળી હવેલીમાં આવ્યા. અને ત્યાંથી પોતાના સર્વ દોસ્ત સ્નેહિત્રોને પત્ર લખ્યા કે જે અમને ચાહતા હોય કિંવા જેને અમારી સાથે આવવું હોય તેણે અમુક મુદતમાં અમને અહીં આવી મળવું. તે પરથી દેશ અને પરદેશથી પણ મોગલ, મીર, વીગેરે પુષ્કળ યોદ્ધાઓ આવીને મોજદીનને મળ્યા. અને જ્યારે મોજદીનની સ્વારી, વિદેશ જવા માટે તૈયાર થઈ ત્યારે તેણે જોયું તો :

જાત જાત પીછે ખડી, સૈયદ શેખ પઠાણ;

સિંધુર ત્રેસો સાઠ હેં, ત્રીન લાખ કેકાણ.^૧ ૯૧

સૈયદ, શેખ, પઠાણ ઇત્યાદિ જાત જાતના માણસો તેની પાછળ સ્વારીમાં ઉભેલા તેણે દીઠા. મોજદીનની ફોજની ગણતરી કરતાં ત્રણસોને સાઠ હાથી, ત્રણ લાખ ઘોડા તેમજ તે સિવાય ધણું પાયદળ હતું. જ્યારે મોજદીનની સેના ચાલતી થઇ ત્યારે તેનો દેખાવ બહુ આનંદ ઉપજાવે તેવો હતો :

કર ગજ ડંખર ફોજકા, શિર છત્રહિં સેંગીર;

ધજા ઉડે અશમાન લોં, દુશ્મન ધરે ન ધીર. ૯૨

હાથીઓના આડંબરથી શણગારાએલી ફોજ વચ્ચે હાથી પર સવાર થયેલા અને સાંગ ધરેલા યોદ્ધાઓથી વીંટાયેલા શાહજાદા મોજદીન પર છત્ર ચામરાદિ નિશાન ઉડી રહ્યાં છે. કે જેને જોઇનેજ દુશ્મનોની ધીર છૂટી જાય છે. અર્થાત્ તેઓ શરણે થાય છે. એવી સજ્જ કરેલી ફોજ સહિત મળલ દરમળલ કરતાં કેટલેક દિવસે :

૧ એને મળતો જુદો દોહરો આ પ્રમાણે છે :

“ સિંધુર ત્રિયસોં બેસહેં, ત્રીન લાખ તોખાર;

મોજદીન પતશાહકે, પાલૂ અંતન પાર.

ફોજ ફહારાં લે ચહે, દિય ધરાનકું છોડ;
કલૂ શાહકોં મારકે, લિયા કલેરા કોટ. ૯૩

મોજદીને ધરાનની સરહદને છોડી દીધી. ત્યારપછી તેણે પોતાની મોટી ફોજના જમાવથી કલેરાકોટના-રૈયતપર જીલમ કરનારા-કલૂશા નામે સરદાર ઉપર ચડાઈ કરી તેને મારીને તેનું રાજ્ય સ્વાધીન કર્યું. શાંતિ થયા પછી તે શહેરના મુખ્ય માણસોએ પોતાને જીલ્મમાંથી છોડાવ્યા બદલ ઉપકાર માનીને:

કલૂ કોટકે શહરમેં, ફિરી દુવાઈ આન;
સાહિબ કીના તખ્તપર, મોજદીન સુલતાન. ૯૪

મોજદીનને પોતાનો બાદશાહ-માલિક કબુલ રાખી-મોજદીન સુલતાનના નામની દુવાઈ કલૂકોટના શહેર-તેમજ મુલકમાં પણ ફેરવી. તેથી મોજદીન ત્યાંનો સ્વતંત્ર બાદશાહ થયો. અને થોડા વખતમાં પોતાના બદલ ઇન્સાફ અને નીતિ વગેરેથી લોકોની બહુજ પ્રીતિ મેળવી. બાળપણના સર્વદુર્ગુણો હવે મોજદીનમાં હતાજ નહિ. હવેતો, મોજદાન દુનિયાના પરમ ન્યાયપ્રેમી બાદશાહોમાં ગણાવા લાગ્યો. આખર જ્યારે તેના પિતા શાહ ખુદાદીનને આ ખબર થઈ ત્યારે તેણે બહુજ સંતોષ બતાવ્યો. તેમ મોજદીન પણ પોતાના ન્યાયમૂર્તિ પિતા તરફ અત્યંત પ્રીતિ બાવ ધરાવતો પોતાના રાજ્યમાં મુખથી રહેવા લાગ્યો.

મોજદીન પતશાહકે, હુરમ તીનસે સાહ;
સખ ઉપર મહેતાબકા, બડા અનોખા ઠાઠ. ૯૫

મોજદીન બાદશાહનો વૈભવ વર્ણવતાં કવિ કહે છે કે : તેને ત્રણસે સાઠ રાણી હતી. પરંતુ તે સર્વ રાણીઓના શિરતાજ રૂપ મહેતાબનો ઠાઠતો અજબ જ હતો. જે મોજદીનને એક વખત મહેતાબનું મુખદર્શન ખુદાઈ બક્ષીસ હતી. તેજ મોજદીન અને મહેતાબ હવે એક અંગ-દંપતિ થયાં.

મોજદીન નિરબય રહે, સખ હુરમા કે સંગ;
જેસે હયની જૂથમેં, માતો રહે મતંગ. ૯૬

હવે સુલતાન મોજદ્દીન અબય થઇને-મહેતાબ-તેમ સર્વ હુરમો સાથે મદોન્મત્ત હાથણિઓના ટોળામાં જેમ મહામત્ત ગર્જેદ્ર હોય તેમ રહેવા લાગ્યો. અને ખુશીથી ખેલ, સુખ, વૈભવ અને હાસ્મ વિકાસમાં સંપૂર્ણ સંતોષથી અને અનન્ય સુખથી તેની હાંદગી ગુજરવા લાગ્યો.

મરદો કબૂ ન કીજિયેં, કોહી નારીસોં પ્રીત;
કરોતો એસી કીજિયેં, મોજદ્દીનકી રીત. ૯૭

હે, નેકમદો ! તમારે ક્યારે પણ કોઈ સ્ત્રીથી પ્રીતિ કરવી નહિ. પરંતુ જે પ્રીતિ કરવી તો મોજદ્દીનની જે-કપટ રહિત-ખરા દીલની અને જન્મપર્યંતની સત્ય તથા નિર્મળ પ્રીતિ કરવી. તેમજ દ્રવ્ય, આખર, વગેરે સર્વ સંસારિક વસ્તુઓ અને છેવટ ખ્યારામાં ખ્યારો જીવ જતાં પણ તે પ્રીતિને છોડવી નહિ. અર્થાત્ પ્રેમને જીવ કરતાં પણ વધારે વહાલો ગણવો.

આગે પ્રીત લગાત હે, જે નર દેકે હામ;
પીછે દૂરા દેતહે, જાકી જાત હરામ. ૯૮

પહેલાં જે પુરૂષો પ્રીતિ કરવાની હિંમત આપીને પ્રીતિ કરે-છે, અને પછી પ્રીતિ પાશમાં પડેલી સ્ત્રીથી દૂર રહી તેને વિયોગનું દુઃખ આપે છે; તેની જાત હરામ છે. અર્થાત્ તેઓ હક્ક નહિ પણ હરામથી આ દુનિયામાં પેદા થયેલા (વર્ણ્યસંકર) છે.

પાશ બદલ બાટી બદલ, બચન બદલ બેનર;
ચારી કર ખ્વારી કરે, વાકે મુખપર ધૂર. ૯૯

જે નિસ્તેજ માણસો વિદેશમાં જઈ કિંવા દેશમાં રહીને પોતાની પાશડી બદલાવે છે, પોતાનું ખાણું બદલાવે છે; અર્થાત્ ન ખાવાની વસ્તુ ખાય છે, આપેલું વચન બદલીને બે વચની થાય છે અને દોસ્તી કરીને પછી તેની અંદર ખરાબી કરે છે અર્થાત્ જેના પ્રથમ દોસ્ત હોય છે તેનાજ પછી દુશ્મન થઇને ઉભા રહે છે; તેના મોઢા ઉપર ધૂળ છે.

દેખ ઇશક દિલ દોયકા, ઉદયરામ ચિત લાય;

મોજદ્દીન મહેતાબ કી, બર્ધ સુ ખાત બનાય. ૧૦૦

બે-આશક માશુકના ઇશક (પ્રેમ) સહિત દીલ જોઈ-સમજીને કવિ ઉદયરામે તે ખીના મનમાં લઈને આ મોજદ્દીન મહેતાબની ખરેખરી-બનેલી વાત બનાવી છે.

અંતરતા મેં ના રહા, બૂલચૂક કછુ હોય;

ખુદા-દીન તુમ જાન કે, માફ કરેા સખ મોય. ૧૦૧

આ વાત લખવા (રચવા) માં મેં શ્રોતા-વાંચનાર જનોથા કંઈ અંતર-પડદો રાખીને કશું ખાકી રાખ્યું નથી. અર્થાત્ કાંઈ ખામી રાખીને છુપાવ્યું નથી. એટલે એ વિષે જોટલું હું જાણુતો હતો તે સર્વ મેં લખ્યું છે. તેમાં કંઈ બૂલચૂક-ખામી રહી હોય તો તે બધી હું જગદીશ્વર, મને ગરીબ જાણીને માફ કરજો.

સંવત ગ્યારહસેં ખરસ, સતાવન પર સાત;

કાર્તિક સુદ છઠકી બર્ધ, મોજદ્દીન કી ખાત. ૧૦૨

સંવત ૧૧૫૭ખ=૧૧૬૪ ની સાલની કાર્તિક માસની સુદિ ૬ ને દિવસે આ મોજદ્દીન મહેતાબની વાત સંપૂર્ણ થઈ છે.

૧ આ ૧૦૦ માં હોહુરાનો એક પાઠ નીચે પ્રમાણે છે. તે ઉપરથી કવિની જાતની ઓળખાણ મળે છે.

ઉદયરામ ચારન કહે, હોય ઇશક ચિતલાય;

મોજદ્દીન મહેતાબકી, કેતી ખાત બનાય.

લાખો ધૂરારો.

સ મગ્ર કચ્છ કાઠિયાવાડના ઘણા ભાગપર અમલ ચલાવતા જાડેજ રજપૂતોનું મૂળ શ્રી કૃષ્ણમાંથી છે. શોણિતપુર (મિસર) ના પુરાણા પ્રસિદ્ધ રાજા બાણાસુરના પ્રધાન કૌભાંડની પુત્રી ચિત્રલેખા શ્રીકૃષ્ણના એક પૌત્ર સાંખ્ય જોડે પરણી હતી. સાંખનું સામ થયું અને સામના વંશજો તે સમા થયા. તેઓ પાછળથી જાડેજ કહેવાયા.

એ સમા રજપૂતોએ અનુક્રમે મીસર, અરબસ્તાન, અફઘાનીસ્તાન, પંજાબ અને સિંધમાં રાજ્ય કર્યું. સિંધમાંથી તેઓ કચ્છમાં આવ્યા અને તેમની એક શાખા કાઠિયાવાડમાં વિસ્તરી.

આ પ્રમાણેની હકીકત તેમના વહિવંચાના ખ્યાત (ખ્યાતિ) ના ચોપડામાં છે. તેમાંથી આવશ્યક સાર લખને સ્વર્ગસ્થ દીવાન બહાદુર મણીભાઈ જશભાઈના કારભારમાં, “ કચ્છ દેશનો ઇતિહાસ ” રચાયો છે. પરંતુ સમા રજપૂતોના ઇતિહાસને લગતી કંઈસ્થ જન કથાઓ અહીં તહીં વેરાયલી છે.

દીવાન બહાદુર રણછોડભાઈ ઉદયરામે કચ્છના ઇતિહાસને લગતી ઘણી ઉપયોગી અને વિસ્તાર યુક્ત હકીકત એકત્ર કરેલી છે. તે પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થઈ હોત તો તેમાંથી ઘણું જાણવા જોગ મળી આવત ખરું.

પરંતુ હાલ અત્રે હું સમાઓના ઇતિહાસમાંથી એક અદ્ભૂત અને રસિક જનકથા સંક્ષેપમાં રજુ કરવા ધારું છું.

ઈસ્વીસનના આઠમા સૈકામાં સમાલોકો સિંધમાં આવ્યા, અને ત્યાં તેમણે એક નવીન શહેર વસાવી તેનું નામ “ નગર સામઘ ” (સમાઓનું શહેર) એવું પાડ્યું. એ શહેરમાં જે સમા ભૂપતિઓ થયા તેમાં જામ લાખો નામે એક મહા બળવાન અને પ્રતાપી રાજા થયો. તે શરીરે ઘણો કદાવર, દેખાવે ખુબસૂરત અને શરવીર પહેલવાન હતો. તેનો ચહેરો એવો લવ્ય અને આંખો એવી તેજસ્વી હતી

કે તેની સામે લોકો દષ્ટિ સ્થિર કરી શકતા નહિ. સંસ્કૃતમાં નેત્રાની સંકોધ તેજસ્વિતાને વૂર્ણ કહે છે. તેને પ્રાકૃત લાપામાં ધૂરા કહે છે. તેથી આ રાજાની આંખોની ધૂર (સંકોધ તેજસ્વિતા)થી લોકોએ તેને “ લાખો ધૂરાશે ” એવું ઉપનામ આપેલું છે. લાખો અસાધારણ કદાવર અને આગ્રહન બાહુ-દીર્ઘશુથી નીચા હાથવાળો ખરેખર શરવીર અને મહાન પહેલવાન હતો. કોઈ શત્રુ રણસંગ્રામમાં તેની સામે ઉભો રહેવાને હિંમત કરી શકતો ન હતો.

છંડાંડની ગાદીપર થયેલા સિંહ છાતીના રીચર્ડની પેઠે, આ લાખાના બળ અને વીરતાની આ દેશોમાં અનેક અદ્ભૂત વાર્તાઓ કહેવાતી હતી.

લાખો અંગબળના અનેક અદ્ભૂત ખેલો કરતો અને ઘણાં નામાકિત પહેલવાનોને તેણે મદ્દયુદ્ધમાં પરાજિત કર્યા હતા. પણ તેની સર્વ કસરતોમાં એક ઘણી જ અદ્ભૂત હતી. લાખાનો ઘોડો પણ તેને લાયક જ હતો. તે ઘોડાપર બેસી નગરસામઘના પાદરમાંના એક મેદાનમાં ઉભેલા મોટા વડના ઝાડ નીચેથી પોતાનો ઘોડો દોડાવતો અને ઘોડો જ્યારે પૂરવેગમાં તે વડના ઝાડ નીચે આવતો ત્યારે લાખો ઘોડાની લગામ તેના પર મુકી મજબૂત વડવાઇએને પકડી લેતો, અને એવા કદાવર ઘોડાને પોતાની સાથળ અને દીર્ઘશુ વચ્ચે દાખી રાખી ત્રણ હોંચકા ખાતો; ત્રીજા હોંચકાની અંતે તે વડવાઇને છોડી દઇને ઘોડાની લગામ પકડી લેતો, અને ઘોડો પ્રથમ પ્રમાણે પૂર વેગમાં દોડ્યો જતો.

આવી અદ્ભૂત કસરત તે જમાનામાં કરનાર લાખો એકજ હતો. અર્થાત્ આ બાબતમાં તેની બરાબરી કરી શકે તેવો પુરુષ કોઈપણ રાજસ્થાનોમાં નહોતો. તે જ કારણથી રાજસ્થાનોમાં લાખાની અદ્ભૂત શક્તિની કીર્તિ પ્રસરેલી હતી.

જેમ સ્ત્રીઓનું અદ્ભૂત સૌન્દર્યાદિ સાંભળી પુરુષો ક્રિદા થયાની વાર્તાઓ છે. તેમ પુરુષોના બળ વીર્યાદિથી સ્ત્રીઓ વિમોહિત થાય એ સ્વાભાવિક છે. માહત્તમા નિશ્ચળદાસજી જેવા તત્વવેત્તાનેપણ એ સત્ય સ્વીકારવું પડ્યું છે કે:—

ચોપાઈ.

“ જા તન રૂપ જોર ધન ભારી,
તા નરપે-નારી બલિહારી. ”

એ સિદ્ધાંત પ્રમાણે લાખાપર ઘણી સ્ત્રીઓ ફિદા થતી. પણ ખરા પહેલવાનોની રીતિ પ્રમાણે લાખો એ વિષયમાં અચળ રહ્યો હતો. તે એક પત્ની વ્રત પાળનાર ખરો ક્ષત્રીય શરવીર નર હતો. કચ્છના પશ્ચિમ ભાગમાં રાજ કરતા વાઘમ નામે આવડા રાજાની જ્ઞેન તે પરણ્યો હતો અને તેમાંથી તેને મોડ વજેરે ચાર તેજસ્વી પુત્રો થયા હતા. તેઓ પણ સદ્ગુણી અને પિતાની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનાર શરવીરો હતા.

લાખાની છંદગી દરેક રીતે સુખમય હતી, તેનું રાજ્ય નિષ્કંટક હતું અને તેની કીર્તિ પણ નિષ્કલંક હતી. લાખા વિષે લોકો કહેતા કે:-

“ લાખા જેઆ લખખ,
પણ ધૂરારો ગુણ હિકકે;
ઘોડા પંધે પખખ,
સંમેજો સિરધાર ઈ. ”

અર્થ:-જગતમાં બીજા ભલે લાખો લાખાઓ હોય. પણ આ ધૂરારો પોતાના એક ગુણથી પણ મહાન છે. જે પથમાં ઘોડાને પાંખ લાવીને અદ્ધર ઉડાવે છે તે તો, સમાઓનો સરદાર એ જ માત્ર એક છે. અર્થાત્ તેની ખરાખરી કરે તેવો બીજો કોઈ પણ વીર રાજા જગતમાં નથી.

આ પ્રકારની અદ્ભૂત કીર્તિ લાખાને માટે દરેક રાજસ્થાનોમાં ધણા સમયથી ફેલાયલી હતી. પરંતુ કવિઓ કહે છે કે:

“ વિધિ બહુ અદેખો છે, તે કોઇની વિશેષ કીર્તિ સહન કરી શકતો નથી. ” અથવા :

દોહડા.

“ જો પાવત અતિ ઉચ્ચ પદ,
તાકે પતન નિદાન;
તપી તપી મધ્યાનલો,
અસ્ત હોત હે ભાન. ” (શ્લોક)

મધ્યાનમાં તપતા સૂર્ય ને પણ અસ્તકાળ છે. જગતની કેાઇ વસ્તુ એક જ સ્થિતિમાં રહેતી નથી. એ જ ન્યાયે લાખાએ ત્રણ વીશીઓ પસાર કરી ચોથીમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તેના શરીરની શક્તિ ક્ષીણ થવા લાગી. અને વૈદ્યો જેને કાણુમાં લઈ ન શક્યા એવા અસાધ્ય વ્યાધિએ તેના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો. જેથી લાખાનું શરીર દિન પ્રતિદિન ધસાવા લાગ્યું. છેવટ તે બિછાનાવશ થયો અને અઝલના ફિરસ્તાની રાહ જેવા લાગ્યો.

x

x

x

x

સૂરજસિંહ નામના ગોહિલ રાજાની ચંદ્રકુંવર નામે પુત્રીના અદ્ભૂત સૌન્દર્ય અને કદાવર બાંધાની રાજસ્થાનોમાં ધણી તારીફ થતી હતી. તેથી ધણા રાજકુમારો તેને પોતાની પત્ની કરવાને ઇચ્છતા હતા. પરંતુ તે કુંવરી પોતાને બધી રીતે લાયક-મનપસંદ પતિ ન મળે ત્યાં સુધી પરણવાની ના પાડતી હતી. કુંવરીની લગભગ વીશ વર્ષની ઉંમર થતાં તેના પિતાનો દેહાંત થયો. તેથી ગાદી કુંવર રણુ-મક્ષને મળી. રણુમક્ષની સ્ત્રી રાઠોડકુળની હતી તેણે પોતાના બાઇનું ચંદ્રકુંવર વેરે માયું કર્યું. પરંતુ તેણે તે માન્ય કર્યું નહિ.

એક દિવસ રણુમક્ષે પોતાની બહેનની હાજરીમાં રાણીને પૂછ્યું કે, “ ચંદ્રિયા તમારા બાઈ ને વરવાનું સ્વીકારે છે. ” ત્યારે તે રાઠોડ કુંવરીએ મ્હેણું માર્યું કે : “ ચંદ્રિયા તો લાખાધૂરાંરોને પરણશે, મારા બાઇ જેવા સાધારણ રજપૂતને તે પરણે ? ”

આ મ્હેણું ચંદ્રકુંવરના અંતઃકરણને વીંધીને આરપાર નીકળી ગયું. તેણે કહ્યું : “ બાબી ! તમે બહુ કહ્યું ! મારે હવે લાખાધૂરાંરોને જ પરણવું. તે સિવાયના પુરૂષો મારા માટે બાઇ-બાપ છે. ”

આ બહેન અને યૌરીની તકરાર અને પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને રણુ-મક્ષ તો દિગ્ભ્રૂદ જ થઇ ગયો. તે જાણતો હતો કે લાખો તો હવે તદન વૃદ્ધ અને અશક્ત થયો છે. તેના પાંદવી કુંવર મોડજી પણ ૩૦-૩૫ વર્ષનો છે. તો મારી બેન તે ૭૦ વર્ષના ડોસાને પરણીને નાહક હાંદગી બરબાદ કરશે. તેથી તેણે બહેનને આ બધી હકીકત સમ-જાવી : પણ સ્ત્રી હઠ પાસે તેનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ. તેણે નાળાએર ચિત્રિ લાખાના દરબારમાં મોકલવા જણાવ્યું. પણ કુંવરી ચંદ્રિયાએ

કહ્યું કે : “ લાખો મરી ગયો હશે તો હું તેના નામ પાછળ કુંવારે સતી થઇશ. અને જીવતો હશે તો તેને પરણીશ. તું માત્ર મને નગરસામઘ જવાનો રિસાલો તૈયાર કરી આપ.” કુંવરીએ બાઇને કહ્યું કે :—

“ લાખે ધારાં લખખ,
જુણે બ્યા જીવાણુ તય;
મુંકે મિડે કખખ,
ધરારે સેં ગડબિયાસ.”

અર્થ:—લાખા વિના ખીજ લાખ જીવાન અને ખુબસૂરત ઉમે-દવારો મળે તોપણ મારા માટે તે તૃણ સમાન-તુચ્છ છે. હુંતો તે લાખા-ધૂરારાને જ ભેટીશ.

જેનને પોતાની પ્રતિજ્ઞામાં અતિદ્રઢ જોઇને છેવટે રણમસ્લે એક મંત્રી, એક રજપૂત બાયાત અને પચાશ માણસોના રિસાલાથી તેને નગરસામઘ તરફ રવાને કરી.

કેટલેક દિવસે મજલ કરતાં કરતાં આ સંઘ નગરસામઘને પાદરે પહોંચ્યો. ત્યાંથી રજપૂત રીતિ પ્રમાણે વધામણી મુકી: “ગોહિલ કુમારી ચંદ્રકુંવર તમને પરણવા આવી છે.” એમ લાખાને કહેવરાવવામાં આવ્યું.

મૃત્યુના ખિછાનામાં પડેલો લાખો, આ સાંભળી હેરત પામ્યો. તે વખતે પાટવી કુંવર મોડ જે એક ખુબસૂરત જીવાન હતો, તે લાખાની શર્યા પાસે હાજર હતો. લાખાએ તેને સમજણ આપી કે, આ કેઈ અચાન કુમારિકા મારી કીર્તિ સાંભળીને પરણવા આવી છે. તેને તું મારી સ્થીતિથી વાકેફ કર અને તું તેની સાથે લગ્ન કર. કેમકે સમાજોની કીર્તિ સાંભળી વરવા આવેલી રજપૂત કન્યા પાછી તો ન જ જવી જોઈએ.

મોડ પિતાની આજ્ઞા માથે ચડાવીને સામૈયું લઇ વરરાજના પોશાકમાં કુંવરીને મળવા ગયો. ચતુરી ગોહિલ કુમારીને આ ખાતમી પ્રથમથી જ પહોંચી ગઇ હતી. તેથી તેણે ખુલ્લા મુખથી મોડ સમીપ જઇ તેનાં ઓવારણાં લીધાં ને કહ્યું કે:—

“કીરત સંધા કાટઃ

લાખે લખું અડેઆઃ

ઉજ અસાંજે ગોટઃ

મોડ ગભરૂ ગડેઆ.”

અર્થ:—જે લાખાએ કીર્તિના લાખો કિલ્લાઓ ચડ્યાછે તે જ અમારો વરરાજા છે. બાકી, મોડ ! તું તો મને મારા એક બાળક—પુત્રની પેઠે જ મળવા આવ્યો છે, કિંવા મળ્યો છે.

પરણવાને ઉમેદવાર બની આવેલ મોડને આ સંજ્ઞા તમારો હતો. તેથી તેતો અવાચક જ બની ગયો. મોડને ગભરાયલો જોઈ ગોહિલ કુંવરી એ કહ્યું કે, “પુત્ર મોડજી ! તમારે મુંઝાવાનું કશું કારણ નથી. મારી પ્રતિજ્ઞા હિમાલયના જેવી અચળ છે. હવે સમાઓનો શાહ જમધૂરાંરો ક્યાં છે ? તેની સમીપ મને માત્ર લખ આલો. મારા કર્તવ્યને હું બરાબર સમજી શકું છું. તમારે નિશ્ચિત રહેવું.”

હવે મોડને જરા હિમત આવી તે બોલ્યો: “માતા, એક તરફ મૃત્યુ શય્યાપર પોઢેલા પિતાની આજ્ઞા અને બીજી તરફ આપની અચળ પ્રતિજ્ઞા. તેણે જ મને કર્તવ્ય વિમૂઢ બનાવ્યો છે. હું વિચાર શૂન્ય બન્યો છું. ચાલો હું આપને મારા પિતાની હજુરમાં લખ ચાલું ત્યાં સ્વતઃ નિર્ણય થશે.”

રાજકુમારી પોતાના બે મંત્રીઓ અને કુમાર મોડ સાથે લાખાની શય્યા સમીપ આવી.

રોગગ્રસ્ત લાખો મુરકેલીથી શય્યામાં બેઠો થયો અને પોતાની સ્થિતિ તેણે ગોહિલ કુંવરીને સમજાવી.

કુંવરીએ બધી હકીકત અને લાખાનો મોડને પરણાવવાનો અભિપ્રાય સાંભળી લખને કહ્યું કે:—

“બાબી બલો મિંચણું,

કુડ બલેરી કાણ;

ગોમલ ગડી ગિનંધી,

સે લાખે સંધી લાણ.”

અર્થ:—મારી બાબીએ મને બહું મહેણું માર્યું: કે જેથી આપણા કુળની આ સારી-વખાણવા લાયક કહાણી લોકોમાં રહેશે. પણ મને—

ગોહિલને દ્રઢ વિશ્વાસ છે, કે હું તુંજ લાખાને ભેટીને તારી પત્ની તરીકેનો લ્હાવો લઇશ જ.

આ વાતચિતને અંતે જ્યારે લાખાનાં ગોહિલ કુમારી સાથે લગ્ન થવાની વાત નિશ્ચિત થઇ ત્યારે તે મદાન ધૈર્યવાન દીર્ઘદર્શિ કુંવરીએ મોડ પાસેથી એક વચન માગ્યું:

“ બોલો, લાખાના સપૂત મોડજી ? “તમારી નવી થનારી માતા એક વચન માગે છે તે તમે આપશો ? ”

કુંવરીના અદ્ભૂત સૌંદર્ય, અડગ ધૈર્ય અને ઉગ્ર પ્રભાવથી અંજલયલા મોડે કહ્યું: “ માતા ! આપ માફ આ માથું માગશો તો તે પણ આપવા હું તૈયાર છું. ”

ગોહિલ: “ મને આ તમારા પિતાથી જે પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તો ગાદી તેને મળે: અને તમારો ગાદીનો હક્ક રદ થાય. ”

મોડે નમ્રતાથી કહ્યું: “ માતા ! હું તમારા પુત્રનો સેવક થઇને વર્તીશ મારે તે વાત કબૂલ છે. ” આ વચન જો કે મોડે સહજાવથી આપ્યું હતું. તો પણ લાખાને હવે પુત્ર થાય એ વાત તેને અસંભવિત લાગી હતી.

આ વાતચિત થયા પછી તરત જ રાજપુરોહિતને બોલાવવામાં આવ્યો. તેણે વેદવિધિથી સમારાજ્યટક્ષ વૂરારાનાં, ગોહિલ કુમારીથી લગ્ન કર્યાં. ત્યારબાદ કુંવરીએ પોતાના તરફના જે ચાર માણસોને નગરસામઘ રાખી બાકીનાઓને સ્વદેશ મોકલ્યા. વિવિધ સ્થાનોએથી, નામાંકિત વેદ્યાને બોલાવી ગોહિલ રાણીએ લાખાના દર્દની પરીક્ષા કરાવી, તો કસરતના ધક્કાને લીધે તેને ઉઘરસ અને દમ હતો. તેથી એક યુનાની દડીમે અરબસ્તાનના પહાડોમાં થતો પથરનો રસ (જેને લોકો “ મમ્મ ” કહે છે) તે ઘીની સાથે ખવરાવવાથી લાખાનું દર્દ નિર્મૂળ થયું. ત્યાર પછી ગોહિલ કુંવરીએ લાખાના શરીરમાં પૂર્વના જેવી તાકાત લાવવા માટે ઉત્તમ ઔષ્ણિકની સાત લેસો બાંધી. અને અનુક્રમે એકનું દૂધ બીજીને પાષ છેલ્લી લેસના દૂધને ઉકાળી તેમાં વિવિધ મશાલા નાખી તે ઉકાળેલ દૂધ લાખાને પાતી. એમ કરતાં કરતાં કેટલેક મહિને લાખો પૂર્વવત્ આરોગ્ય અને શક્તિને પામ્યો.

આ સમયે ગોહિલ રાણી તેને-લાખા-ને એકાંતમાં મળવાનું રાખતી નહિ. લાખાએ જ્યારે તેને મળવાની પ્રયત્ન ઇચ્છા દર્શાવી ત્યારે તેણે કહેવરાવ્યું કે: “ જ્યારે આપ પહેલાંની પેઠે નગરસામઘના વડની હેઠે ઘોડાને હીંચણ વચ્ચે દખાવીને હીંચકા ખાશે ત્યારે જ હું તમારા સમાગમમાં આવીશ. ત્યાર પહેલાં નહિ જ.

ત્યારબાદ ફરી લાખે ઘોડા સહિત વડવાઘમાં હીંચકા ખાવાની કસરત કરવા માંડી. જ્યારે તે બરાબર તૈયાર થયો ત્યારે રાણીએ રાજના તમામ અમીરો, ભાયાતો અને રૈયતના આગેવાન સહગૃહસ્થોને આમંત્રણ કરી બોલાવ્યા અને તેમને ઉત્તમ પ્રકારનાં ખાનપાનથી સન્માની લાખાની ઘોડા સહિત વડવાઘમાં હીંચવાની કસરત બતાવી. સૌએ લાખાને તેમ જ રાણીને અભિનંદન આપ્યું. પુનઃ એ લાખાના ભાગ્યના સૂર્ય સાથે ગોહિલ રાણીના પ્રતાપનો ઉદય થયો. દુશ્મનો દૂર સંતાવા લાગ્યા. ભાટોનું કથન છે કે:—

“ નગરસામઘ જે નાકે,
સે ધૂરારો ખો ગજે;
જિત સીંચ ડો સેલા,
તિત સેલ્યું કિત લજે. ? ”

અર્થ:—નગરસામઘના દરવાજાપર-બહાર લાખોધૂરારો પોતાના અસીમબળની ગર્જનાઓ કરે છે. જ્યાં કેસરીસિંહો છલંગો મારતા હોય ત્યાં બકરાંઓનાં બચ્ચાં શાધ્યાં પણ ક્યાંથી જડે ?

લાખાધૂરારા જેવા મહાન પરાક્રમી પહેલવાનથી ગોહિલ રાણીને, પેટે ઉત્તડ, જેહા, ઝૂલ અને મનાઘ નામના ચાર પરાક્રમી પુત્રો થયા. લાખો છેક ૯૭ વર્ષની વયે દેવલોક પામ્યો. લાખાની હયાતીમાં જ રાજકારભારમાં સર્વ પ્રકારે મહાવિચક્ષણ ગોહિલ રાણીનું ચલણ હતું. કેમકે તે મહાન કાર્યદક્ષ ક્ષત્રીય પુત્રી હતી. રાણીએ મોડને હાથે જ પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ઉત્તડને સિંહાસનારૂઢ કરાવ્યો.

મોડ બહારથી માતાનો આત્મકિત થઇ રહ્યો હતો: પરંતુ અરે, અધમ રાજ્યલોક ! તે જગતમાં શા શા અનર્થ નથી કરાવ્યાં ? વખત વિતતાં ગોહિલખાના સૌથી નાના કુંવર મનાઘને હાથે મોડે

જામ ઉત્તરડું ખૂન કરાવ્યું. પરંતુ ગોહિલ માતાના પ્રકાપથી ડરી મોડ અને મનાઇ કચ્છમાં નાશી આવ્યા. ત્યાં તેમને આશરો આપનાર મામા વાઘમ ચામડાનું ખૂન કરી તેનું પાટગઢનું રાજ કબજે કર્યું.

ત્યાર પછી એવાં જ બીજાં અઘમ કાર્યોથી લગભગ આખા કચ્છનું રાજ્ય લીધું.

ઉદ્ધત મનાઇને કચ્છનો કેટલોક પશ્ચિમ ભાગ ગરાસમાં આપી મોડ કચ્છનો સ્વતંત્ર રાજ થયો. તેના પછી સાડ, ફૂલ લાખો અને તેનો ભત્રીજો પુંચરો એમ ચાર પુરુષોએ કેટલાક પ્રમાણમાં કચ્છનું રાજ્ય કર્યું. લાખાને આટકોટ પાસે ગુજરાતના મહારાજ મૂળરાજ સોલંકીએ અને પુંચરાને એક કક્કડના ઉપનામથી એળખાતા રૂમી (શિરિયન) ગૌરાંજે મારી નાંખવાથી મોડના વંશનો અંત આવ્યો.

મનાઇના વંશજો અર્ધ મુસલમાન જેવી સ્થિતિમાં થોડા ગામોનો ગરાસ હાલ ખાય છે.

નગરસામઘમાં જામ ઉત્તરડું ખૂન થવા બાદ ગોહિલ રાણી એ ઉત્તરડના બાળપુત્રને ગાદીએ બેસાડ્યો.

તેના વંશમાંના જામ લાખા જાડાણીએ પુનઃ કચ્છમાં લાખીઆર વીઅરામાં આવી ગાદી સ્થાપી. તેના વંશમાં હાલના સમગ્ર જાડેજા ક્ષત્રીઓ છે.

જીવન કાવ્ય કુંજ.

તેમની હસ્તલિખિત પ્રતમાંથી

શૃંગારરસોદધિ.

મંગલાચરણ-મંદાકાંતાવૃત્ત.

વ્યાપી શક્તિ સકળ સ્થળમાં પ્રાણીના પ્રાણ માંએ,
ઉત્પત્તિ આ મનુષ્ય સહુની કીર્ધી બ્રહ્માંડ માંએ;
આકારેથી રહિત પણ જે શ્રેષ્ઠ સાકાર સ્થાપે,
એવા પ્રેમી સમર પ્રભુ જે સર્વ આનંદ આપે. ૧

રસ સ્તુતિ ત્રિલંગી.

આદિ જગ કેરું અતિ અનેરું દ્રગથી હેરું બીજ ખરું,
ઉત્પત્તિ કારણ દુઃખ વિદારણ ભવનું તારણ એજ નરું;
ખગ મૃગમાં દેખું મુનિમાં પેખું કયાં ન ઉવેખું જોષ કરું,
રસની બલિહારી મનમાં સારી ખૂબ વિચારી દીલ ધરું. ૨

દોહરા.

રસ જગનું જીવન ખરું, બીજ વિશ્વનું એજ;
રસ વિણ કેા વસ્તુ નથી, સધળા વિશ્વ વિષેજ.
નવ રસ થકી વૃથા દિસે, આ મોહિની મંડાણ;
રસ વિણ કેા પ્રાણી નથી, પૃથ્વી તળ પરમાણ. ૩

નવ રસ.

પ્રથમ^૧ શૃંગાર^૨ સુહાસ્ય^૩ વળી, કરુણા^૪ રૂદ્ર સુગ્ધણ;
વીર^૫ ભયને બીભત્સ^૬ છે, અદ્ભુત^૭ શાંત^૮ વખાણ. ૪
નવ રસમાં શૃંગાર રસ, સૌથી સરસ ગણાય;
તેમાં સરસી નાયકા, કહે રસિક રસ ન્યાય. ૫

નાયકા શબ્દની વ્યાખ્યા.

નિરખી થાય રસ સ્મૃતિ, ચિત્ત ક્ષોભ વળી થાય,
તેને કહે છે નાયકા, જે રસજ્ઞ કવિ રાય. ૬

ઉદાહરણ-સવૈયો.

કેસરનો રંગ શીકો જણાય છે, એવી શરીર તણી ઝલકાઈ,
ચંચળ આંખ વિલોલ છતાં પણ કાંઈક આગસ માંહો ભરાઈ;
વાણો મધુર મનોહર મંદ ગયંદ મરાલ ગતિ દરસાઈ,
જોઈએ જેમ નિહાળી નિહાળી જણાય છે તેમ અતિ સરસાઈ. ૭

નાયકા ભેદ.

ત્રણ પ્રકારની નાયકા, રસ ગ્રંથે કહ્યો સાર;
સ્વક્રિયા પરક્રિયા વળી, સામાન્યા ઉરધાર. ૮
પરણી તે સ્વક્રિયા કહો, પરક્રિયા પરનાર;
તે સામાન્યા સમજાએ, જેને ધનથી પ્યાર. ૯

સ્વક્રિયા લક્ષણ.

ભુજંગી.

પતિ સેવમાં જે અતિ હેત આણે,
સતી શીળવંતી પતિને પ્રમાણે;
મૃદુ ભાષણી લાજવંતી લખાણી,
મજે કો મહા ભાગ્યને એ વખાણી. ૧૦

ઉદાહરણ-સવૈયો.

જોવું છે આંખનો ખૂણ લગી, હસવું પણ હોઠ વિષેજ રહે છે;
ઘોલવું કંઠ વિષેજ સમે વળી, ચાલતો ભૂમિએ ભાર ન દે છે;
ક્રોધ વિરોધ નહિ સપને પણ, થાય તો અંતરમાંહી લહે છે,
ભાજ તણી શિરતાજ સતી, પતિ તેદ તણો મહા ભાગ્ય ખરે છે. ૧૧

દાહા-ઉદલેખાલંકાર.

સમજે શોકય અનીતિ છે, હું જાણું સખો નીતિ;
ગુરુજન જાણે લાજ છે, પ્રીતમ જાણે પ્રીતિ. ૧૨
તે સ્વક્રિયા ત્રણ જાતની, પહેલી મુગ્ધા નાર,
મધ્યા વળી પ્રૌઢા કહું, રસ ગ્રંથો ઉર ધારિ. ૧૩

મુઘ્ધા લક્ષણ.

જેતાં જેને થાય છે, ચિત્તમાં અતિ રતિ ભાવ;
તેને કહે છે નાયકા, જે પ્રવીણ કવિરાય. ૧૪
કાંઈક જોખનની ઝલક, ઝલકે જેહ શરીર;
તેને મુઘ્ધા નાયકા, કહે મહા મતિધીર. ૧૫

ઉદાહરણ-સવૈયો.

જો અલૌ આ નવલી તનમાં ભલી જોખન જોત ખરેખર જાગી;
યજ્ઞ વિષે ચિરતાઇ થઇ વળી ચંચળતાઇ ગઇ બહુ આઘી;
શાણી રસીલો બની રસથી શું ઝખોળો શકે એ સુધારસ રાગી;
આંખથી સીધું નિહાળતી જે અવ તેથી જ વાંકું નિહાળવા લાગી. ૧૬

પુનઃ-દોહા.

તવોન સુ જોખન જોતિથી, ઝલકે સરસ વિલાસ,
(જેમ જેમ) પ્યારી તન પાણી વધે, (તેમ તેમ) પ્રિય દ્રગ પીવા આશ. ૧૭

મુઘ્ધાના બે પ્રકાર-દોહરા.

મુઘ્ધાના બે ભેદ તે, વરણવું હું સવિવેક;
કહિયે એક અજ્ઞાત વળી, જ્ઞાત યૌવના એક. ૧૮

અજ્ઞાત યૌવના લક્ષણ.

વસંતતિલકાવૃત્ત.

પોતા તણા તન વિષે નવયૌવનાજે,
જાણે ન આગમન યૌવન કેરું ગાજે;
તે તો લહોજ અજ્ઞાત સુ યૌવનાએ,
ભાખ્યું ભલા સુમનિશાળો કવિવરોએ, ૧૯

ઉદાહરણ-સવૈયો.

બાજ ગમતો સખી રમવા દિન, પાછલો પહોર હતો તવ ત્યાંધ;
બાંધજો પાડે રમ્યા સહુ સંગ એવે, એક રંગ બન્યો તહાં બાંધ;
મેક જગોએ છુપાયો હતા તહીં, અંગ લગાડો છુપાયો કનાઈ,
પો રહી બહુ સ્વેદ થયો સહી, આંખમાં આંસુ તો આવ્યાં ભરાઈ. ૨૦

વળી-દોહરો.

દોડો બતાવી છાતિને, કહે શું નિશાનો માત;
પુંગી મટી લીંચું બની, કર ઉપાય વિખ્યાત. ૨૧

જ્ઞાત યૌવના.

ઢાહરો.

આવ્યું જોખન તન વિષે, જે સમજે મન નાર;
જ્ઞાત યૌવના તેહને, કહે રસિક સરદાર. ૨૨

ઉઢાહરણ સવૈયા.

દેખો ઉરોજ નિતંબ ઉતંગ, સહેલી બધો મનમાં લરખાણી,
“ સુંદરો આવીને કંથ ખપે અલો, ” એમ પરસ્પર વાત વખાણી;
તેહ વખાણ સુણી મનમાં અતિ સુંદરી તે સમજી શરમાણી,
દ્રષ્ટ તુકાવો સખીનો તદા નિજ, છાતો નિહાળીને હર્ષે ભરાણી. ૨૩

વળી-ઢાહરો.

અહિં તહિં ધરો સંકોચ ચિત, ચાલે કુલાવતો ખાંચ,
નજર બચાવી સખી તણી, જોતી તે નિજ છાંચ. ૨૪

નવોઢા-વર્ણન.

બાળાપણમાં પરણીને, કહે નવોઢા નારિ,
ભાજ બીકથી રતિકથા, સુણી ન લાગે ખ્યારિ. ૨૫
લાજ કરે શોભે બહુ, ડા કરી શકે વખાણ,
અલંકારથી ખ્યાર અતિ, રસ રીતથી અગ્નણ. ૨૬

ઉઢાહરણ-કવિત.

મરોડે છે મુખ દ્રગ જોડે ન જરૂર જરા,
રસતણી વાત નહિ સુણે મન ભોરી છે;
પલંગે તો પગ કદી ધારે નહિ પ્રીતથકો,
પ્રીતના પિછાણે એવી દિલની કઠોરી છે;
લાથથી છોડાવે લાથ, છળથી નાસે છે ખાર;
હાથે ઢાંકે સ્તન, માંડે ચિત લીધું ચોરી છે;
કંઈ છું ઉપાય બહુ વૃથા તો થયા છે સહુ,
ચપળા ચમકે એ તો ચંચળ ચકોરી છે. ૨૭

વળી-સવૈયા.

૩૫ રતિનો બની છાં જોઈશુ, એવો બિરાજી રહી અલખેલી,
પેરો બલાં પટકુંગ મનોહર, ભૂષણ અંગ સજ્જ બનેલી;

અંગનો રંગ શુ ચંપક ફૂલકે, ફૂલી ખરેખર કંચન વેલી,
દૂર થકી જ ક્ષણે ક્ષણ તે પતિ, મુખ જુએ છુપોને જ નવેલી.૨૮

નવોઢાનો સુરતાંત.

સવૈયા.

રાત વિવાહનો પ્રાત સમે જવ સુંદરી બેઠી છે મોઢું છુપાવી,
શીશ નમાવી સુગાલ લગાડીને, છાતી તો હાથ થકીજ દખાવી;
આવી નિહાળવા એવે સખી, તવ હુંધટ બેચતાં હાંસીજ આવી,
પૂછેછે પ્રીતની રીત ગ્રહી કર, હાસ્ય કરે છે, સખી મન ભાવી.૨૯

વિશ્રબ્ધ નવોઢા.

ઢોહા.

પ્રિયમાં કંઇ પરતીત જે, ધરે નવોઢા નારિ,
છે વિશ્રબ્ધ નવોઢા તે, કેવિદ કહે વિચારિ. ૩૦

ઉઢાહરણ.

રાત સમે રતિ કેલિ રમી દિવસે પ્રિય ઘેર બપોરનો આવ્યો;
પાણી દોઢો કહી બાહરથી ધર અંદર આવી ઉભો મન ભાવ્યો;
મૂકો જેઠાણોએ લેવા નવેલીને, લાલે હળુ રહી શબ્દ સુણાવ્યો;
સાંભળ્યું કાંઇ ન હોય શકે એમ, પાણી મુકી હસ્ત ચર્ણ ચલાવ્યો.૩૧

વળી-ઢોહરો.

પ્રીત સહિત તવ શયનમાં, તો આવું ગોપાળ;
દયા કરી વાતો કહો, દુઃખ ન દેશો લાલ. ૩૨

મધ્યા નાયકા-લક્ષણ.

ઢોહરો.

જેના તનમાં હોય છે, લાજ કામ સમ રીત;
તેને મધ્યા નાયકા, કહે કેવિદ ધરી પ્રીત. ૩૩

ઉઢાહરણ-સવૈયા.

ચિત્ર વિષે નિજ પ્રીતમનું મુખ જોતો હતો અતિ પ્રીતથી ખારી;
એવે અચાનક આવો પ્રિયેજવ હાથ ગ્રહ્યો રસ રીત વિચારી;
ગાલમાં હાસ્ય મુખે શ્રમ પિંદુ, સુઝાલ મોતિની જોતિ અપારી;
કંઠમાં મૈન કઠોર ઠયો નતવ, આંખમાં લાગે જવાઇ છે નારી;૩૪

વળી-દોહો.

“ સખિ ખોલું જો આંખ તો, અધિકી શરમ જણાય;
મોંઘું આંખતો પ્રિયની, મૂરતિ નવ દેખાય. ” ૬૫

પ્રોઢાના લક્ષણ.

પતિ રતિમાં પ્રીતિ અતિ, રસ રીતિએ સુજાણ,
તેને પ્રોઢા નાયકા, કહે કવિત રસ જાણ. ૩૬

ઉઠાહરણ-સવૈયો.

પ્રીતમ સંગ રમી રસ ફેલી, અનંગ તરંગ અનંગ પસારી;
જામનીના જુગ જામ લગી, પતિથી રતિ રંગ કર્યા સુખકારી;
પ્રાત સમે તમ જાય છે જાણી, થયું દુઃખ સુંદરીને ચિત્ત ખારી;
પ્રીતમના મુખ ચંદ્ર જાણી નિજ, નેન ચક્રાર નિહાળીને હારી. ૩૭

વળી-દોહરો.

કરો આલિંગન પ્રિયને, દેતો ઉરોજ ઉતંગ;
એક ધડી સમજાવતાં, લાગી રહી પતિ અંગ. ૩૮

ધીરા વગેરે ભેદ

ગીતિ.

ગુપ્ત કોપ ધીરાનો, પ્રગટ અધીરા કોપ કરે ત્યારે;
ધીર અધીરા જાણો, કોપ ગુપ્ત વળી પ્રગટ ધરે જ્યારે. ૩૯

દોહરો.

મધ્યા પ્રોઢા નાયકા, માન કરે પતિ સંગ;
તેના ત્રણ ભેદો વળી, કહે રસિક રસ રંગ. ૪૦

ધીરા લક્ષણ.

મિસ મસ્કરી કાંઈક કરી, કોપ જણાવે નાર;
તેને ધીરા નાયકા, કહે રસિક સરદાર. ૪૧

મધ્યા ધીરા નાયકા.

વાક્ય આતુરિથી સદા, પતિથી ખતાવે રીસ;
મધ્યા ધીરા નાયકા, તેને કહે કવીશ. ૪૨

સવૈયા.

પ્રીતિ તણી જ પ્રતીતિ થવા પ્રભુ પ્રાત પધારિયો માહરે મંદિર;
રૂપ અનૂપ સુશોભિત કેવું છે, રૂઠી મળે વનિતા તેડ ઉપર;
વીંટોં નવીન ઓ સુંદર પેરિ, તેં કોણ હતો ધડનાર ધનંતર;
ઉત્તર તો હસિ દીધ પ્રિયે “ સમ તાહેરા તું સમજી બ્રમ અંદર; ” ૪૩

વળી કવિત.

તમેને શું કહું પ્યારા ! કામમાં રોકાયા હશે,
તમારો ન દોષ એતો માહેરાં જ ભાગ્ય છે;
પ્રભાતમાં ઉઠી આજ આવ્યા મારે દ્વાર આપ,
ખનાવીને ખાંધી શિર શોભિત આ પાગ છે;
મારા જ વિયોગ થકી જગ્યા છો બધી એ નિશા,
આળસે ભરાય માંડે પરમ સૌભાગ્ય છે;
મન કેરી વાત જ્યારે જાણી પ્રાણ પ્યારે ત્યારે,
પ્યારિ તણા નેત્ર માંહી દોઢા અનરાગ છે. ૪૪

વળી ઢાહા.

હજુ નથી ઉડાવતા, વ્યથા ન થાયે નાથ;
સ્થળે સ્થળે આલેંવરના, હોંટે સરસ એંધાણ. ૪૫

મધ્યા અધીરા.

ખેલે વચન કઠોર બહુ, શકે ન ક્રોધ છુપાવિ;
મધ્ય અધીરા નાયકા, કોવિદ કહે બનાવિ. ૪૬

ઉદાહરણ-સવૈયા.

“ કોઇ નથી તમને કહેનાર રહેા છે જહીં નિજ મનમાં આવે;
શું કરવા સમ ખાઓ હજાર તમારો કહો કોણ વાંક બતાવે;
સર્વો દિયો ન દિયો અમને દુઃખ, એમ કહી રસવાદ ધરાવે;
માન કર્યું એમ જાણ્યું પ્રિયે તવ, માનુનિ જાણીને માન મનાવે. ૪૭

વળી ઢાહા.

ઉર કુંકું કુચ આકૃતિ, કર કંકણ આકાર;
યાં) વેચાયા ત્યાં જાઓ પ્રિય, જ્યાં મન ગમતી નાર. ૪૮

મધ્યાધીરા નાયકા.

કંઈક ગુપ્ત કંઈ પ્રગટ વળી, રોષ જણાવે રોષ,
મધ્યા ધીર અધિર તે, કહે રસસ સૌ કોષ. ૪૯

ઉ. કવિત.

આભૂષણો તજી આજ કીધો અંગરાગ ત્યાં તો,
આમ જ શું બેઠી અંગ કરી અરસીક છે;
રીસ થકી નથી બોલતી તું મીઠાં વેણ આજ,
જે સાંભળવાથી થાય આનંદ અધિક છે;
દુઃખ કંઈ નથી કહેતી ઉઝી ઉશ્વાસ લેતી,
આંસુથી ભરેલી આંખ વેતી જાણે નીક છે;
કહો પ્યારા કશું દુઃખ હોય મને કદીએ શું,
જેને મન ભાવ્યા-પતિ આપ શારસીક છે. ૫૦

દોહરો.

તમથી કરીએ માન ક્યમ, બહુ પ્રિયા સુખ દેણ;
વદતાં એમ વનિતા તણે, નીર ભરાયાં નેણ. ૫૧

પ્રોઢા ધીરા નાયકા.

દોહડા.

પ્રગટ કોપ પ્રિયથો ન કરે, ધરે ઉદાસી અંગ;
પ્રોઢા ધીરા નાયકા, કહે કવિત રસ-રંગ. ૫૨

કવિત.

આપ્યું સનમાન આવતાં જ સામી ગઈ અને,
બોલી શબ્દ મીઠાં સ્નેહ સરસ સમાવ્યો છે;
બેસાડી પલંગ પર પોતે તો ઉસીસે બેઠી,
(ત્યારે) આલિંગન લેવા પ્રિયે આનંદ બતાવ્યો છે;
સાંભળી કુટિલ કીધી બ્રકુટી કુટિલ નેન,
કંઈ બાન કાઢી કોધ સખીએ જણાવ્યો છે;
સખી જરા દસી ત્યારે સમજ્યો સે શાણો પ્રિય,
સખી નવ ઉઠી, કોધ મારા પરે આવ્યો છે. ૫૩

વળી ઢાહરો.

અદઢાલિંગનથી મલી, શબ્દ ઉચ્ચાર ન કીધ;
માનનિ માન જણાવીને, કીધો પતિ ખરીદ. ૫૪

પ્રૌઢા-અધીરા.

પતિ અપરાધિ નિહાલીને, ક્રોધાતુર બહુ થાય;
કઠિણુ શબ્દ-ઠપકો દીએ, પ્રૌઢ અધૌર કહેવાય. ૫૫

ઉ. સવૈયા.

“ પાસ બિરાજે ” પતિ કહેતો કહે
“ બેસ સે જેહને ફંદ ફર્યા છો; ”
“ વાત તો સાંભળ ” સાંભળશે પતિ
“ જેહનો છાતીએ લાગો વર્યા છો; ”
“ હાસ્ય કરો હસોને મુજથી, ”
“ હસશે પ્રભુ જેનો હસાવ્યો હસ્યા છો; ”
“ છે રિજ વારો તું ” છે રિજ વારી તે
“ જેહનો રીઝને રંગ ફર્યા છો. ” ૫૬

પુન:

આગસથી ભરપૂર મહારસ, પામો કંધકથો આવ્યો હરિ છો;
વાત કરો છો મુખેથી વિચિક્ષણ, રંગીત કાળજ રંગ વધી છો;
સોગન ખાએ અસંખ્ય તથાપિ, લાજ કદિ મનમાં નવ ધર્યો;
માનો નહિ તો પતિ હમણાં જરી, આરસો લઈ નિજ મુખને પ્રોછો. ૫૭

પ્રૌઢા ધીરા અધીરા.

રહો ઉદાસ રતિ રંગમાં, કરે જે કાંધક માન;
પ્રૌઢ ધીર અધીરતે, કહે રસસ ગુણવાન. ૫૮

સવૈયા-ઉદાહરણ.

આવ્યા કંધકથો રતિ સુખ લે,
નિહાળી ખ્યારીએ દ્રષ્ટિ કરીને;
બેઠો નજીક રહી ચુપ થૈ ખરી,
ધીરજ પૂરણ ચિત્ત ધરીને;

પ્યારેં ધર્યો કર પ્યારોં તણે ઉર,
ત્યારે આંસુ થકી આંખ ભરીને;
કેવોં રહ્યો તમને અમમાં રસ,
ઉશ્વાસથી પ્યારોં કહે છે હરિને. ૫૯

દોહરો-ઉ.

આવતાં આદર કર્યો, બોલી શબ્દ મધુર;
કામનીએ કર પકડતાં, કીધી નજર કર. ૬૦

જેષ્ઠા કનિષ્ઠા.

અતિ પ્રીતિ પતિ જેહમાં, ધરે તે જેષ્ઠા નારિ;
પ્રીતિ ન્યન કનિષ્ઠિકા, કવિજન કહે વિચારી. ૬૧
પછી પહેલાં પરણ્યા તણો, નિશ્ચે નહિ વિચાર;
પ્યારી કેરા પ્યાર પર, છે સૌ એ આધાર. ૬૨

કવિત.

બેઠી યંને શોક્ય એક પલંગ પર પ્રીત થકી,
આવ્યા તહાં લાલ કહી મધુર મુખવાણી છે;
કહું એકને કે આંખો મોંચી મારી સામે આવ,
તેહ તેમ સુણી અતિ હર્ષે ભરાણી છે;
એકને તો આલોગન આપી દ્રગ બીજને તો,
બેઠને રીઝાવવાની વાત તો વખાણી છે.
સખી તેની ચતુરાઈ જોઈ હું તો રાજી રહી,
એવી વિદ્યા એણે અલી બણી ક્યાંથી આણી છે? ૬૩

દોહરો.

વેણી ગુથતાં એકની, અન્ય પ્રતિ હસી લાલ;
અધરામૃત ચુંબન કરી; પરસ કરે તન ખાલ. ૬૪

—કાવ્ય—

વિભાગ બીજો.

સવૈયા.

સુતી'તી આજ સખી નિજ મંદિર, જીવન આવી મળ્યા વનમાળી;
જાણે ઉડી મળવા મન ધાઈ, નિશંકથી અંક ભરી ભુજ ધાલી,
આત્રુક બોલોં ઉઠ્યો “પ્રિય પ્રિય” શું જોઉંતો “પ્રિય નથીરે” હું ચાલી;
સંપતિ સ્વપ્ન સમાન બન્યું, મળવું વજરાજનું આજનું આલી. ૧

પુનઃ

કામ દહે મુજને કરી વ્યાકુળ, પ્રિય વિના નથી ચેનજ કાંધ;
તેહ પતિ સ્વપ્નેજ મળ્યા હું, બલી વિધિથી લપટાઈ'તોં આઈ,
આંખ ઉઘાડોને જોયું અલી, તવ ત્યાં ન દોડા પ્રિય હું ગભરાઈ;
વાકોં મુખે દુઃખ શું કહું હું હસોને કરો રોઈ દુઃખેયોં ભરાઈ. ૨

પ્રીતિ

કરવી પ્રીતિ ત્યાં ઘટે, મન પ્રતીતિ જ્યાં થાય;
જણુ જણુથી પ્રીતિ કરે, જન્મ અકારથ થાય. ૩

પ્રિતમ તમ જુદાઈથી, પ્રાણુ પલકમાં જાય;
પશુ મૂરતિ હૃદયે વસી, તેથી દૂર ન થાય. ૪

ઓછા નરની પ્રીતિતો, નિભે ન દિન વિશેષ;
જયમ પતંગનો રંગતો, ચાર દિવસ રહે બેશ. ૫

જીવન જેના મન વિષે, જરી ન શીલ સનેહ;
સમજે તેને પશુ સદા, છે મનુષ્યની દેહ. ૬

શીલ નહિ જે જન વિષે, તે છે પશુ સમાન;
કેા જાણે શા કારણે, ક્યો ન લાંબા કાન. ૭

જગત ફરી જોયું બધે, કહણુ પ્રીતની રીત;
નિર્મળ પ્રીતિ ન નિરખી ક્યાં છે સ્વારથની પ્રીત. ૮

પત્ર પડે જે વૃક્ષથી, કહે સુણેા વનરાય;
ક્યાં મળા શું પાછાં હવે, ક્યાં જઈ પડશું દાય. ૯

જીવન મતિ અવતારની, હશે ખરી સંસાર;
વિયોગો જન પાછાં મળે, એજ નવો અવતાર. ૧૦

પ્રીતમ તમ જુદાઈથી પ્રાણુ કંઠે ભરાય;
તમ મૂરતિ અંતર વસી, તેથી દીન થવાય. ૧૧

પ્રિય મૂરતિ ચિત લાવીને, હવે રડે આ નેન;
દુશ્મન આગ લગાડીને, (પછી) જળ છાંટે દુઃખ દેણુ. ૧૨

મુખ ગ્રીષ્મ વર્ષા નયન, શીત કાળ ઉરમાંય;
સ્વજન વિના તે ત્રણ ઋતુ, તજે ન મુજને ક્યાંય. ૧૩

તન દુખ મન દુખ નેણુ દુખ, ઉરમાં દુખની ખાણુ;
જાણે સુખની નવ હતી, કોઇ દિવસ પીછાણુ. ૧૪

હે સખી ! અજાણુ હું હતી, લુચે થઇ જુદાઇ;
હવે ફરી જો પ્રિય મળે, જન્મ ન છોડું આઇ. ૧૫

ધર સૂનું પરદેશ પ્રિય, બેઠી નાર દુઃખ માંય;
મૂર્તિ આવે ધ્યાનમાં, આ દર ઉઠી અપાય. ૧૬

વિયોગ માંહી આટલી, કૃપા કરી કયમ નાથ ?
જાણી એકલી મુજને, દુઃખ કરી આપ્યું સાથ. ૧૭

લટ પટ પગ પૃથ્વી ધરે, અટપટ બોલે વેણુ;
કંઇ પ્રિયથી ખટપટ થઇ, ટપ ટપ ટપકે નેણુ. ૧૮

પત્રિકા-દોહરા.

પત્ર અરધ મળવું સઘ, જો પોંચે પ્રિય પાસ;
આનંદિત તન મન બને, થાય સમાગમ આશ. ૧૯

પત્રી લખતાં પ્રિયને, કર કંપે જળ નેણુ;
કોરો કાગળ આપીને, મુખથી કેળે વેણુ. ૨૦

પત્ર લિજાયે આંસુથી, કલમે કર કંપેય;
વિરહા પાપિણી મનવસી, દુઃખ લખવા નવ દેય. ૨૧

લખી વાંચવાનું કંઇ, કહ્યું ન જાયે જાત;
નિજ મનથી વિચારી જો, મુજ મન કેરી વાત. ૨૨

પત્રી ન તે કારણુ લખું, જીવ ધરી રહે મૌન;
પ્રિય મારા મનમાં વસે, કાગળ વાંચે કોણુ. ૨૩

કાગળ લખીયે તેમને, જે જન હોય વિદેશ;
નિશ્ચિન જે મનમાં વસે, તેને શો સંદેશ ? ૨૪

પત્ર લખ્યો કરકંજથી, સર્જનિ ચતુર સુજાણુ;
એકેકા શુભ વર્ણ પર, વાંચે તન મન પ્રાણુ. ૨૫

પ્રીતિ દીર્ઘ કાગળ લખુ, તેથી લખ્યો ન જાય;
જેમ સિંધુ જળ ઘટ વિષે, કેવી રીત સમાય? ૨૬

વળી

પત્ર લખ્યો નહિ પ્રીતિથી, ગયા ઘણા દિન વીતિ;
અંત સમે પ્યારા હવે, મુખ જોવાની પ્રીતિ. ૨૭

દર્શન ઔષધ વગર આ, વિરહ રોગ નહિ જાય,
પત્ર લખ્યાથી શું થયું, જો મેળાપ નવ થાય. ૨૮

ઉપજો સમરણ આપતું, વિરહ જવાળ બહુ થાય;
જીવન વ્યાકુળ થઇ પડું, પત્રો ન મુજથી લખાય. ૨૯

સખી જનો મુજપર હશે, કર તાળી દઇ આપ;
ગયાં ગરવ ગુણ રૂપ એ, વધ્યો સરવ સંતાપ. ૩૦

મન ઇચ્છે મેળાપને, દર્શન ઇચ્છે નેણ;
કાન ચહે સુણવા સદા, હે પ્રિતમ તુજ વેણ. ૩૧

પત્ર વાંચતી વખત ત્યાં, જો જોડલા હોય;
કે જો સૌને ઘટિત પ્રિય, જો લાયક જો હોય. ૩૨

મદિરા કેરા કેદમાં, કંઇ શુદ્ધિ જનને હોય;
પ્રેમ સુધારસ જો પિયે, તેને શુદ્ધિ ન કોય. ૩૩

વિયોગથી પ્રીતિ ન ઘટે, જો મન પવિત્ર હોય,
ચક્ર મક બહુ જળમાં રહે, આગ તજો નહિ તોય. ૩૪

નેણ બાણ.

અણિયાળાં તિખાં કુટિલ, અંકુશ શા દ્રગ બાણ;
સીધાં લાગે પ્રથમ તો, પછી ખેંચે જન પ્રાણ. ૩૫

જુઓ નયન બે બાણની, ઉલટિ રીત સર્વત્ર;
અરિને તો અડકે નહિ, મારે નિજનો મિત્ર. ૩૬

સોરઠો.

લાગે તિક્ષણ તીર, તડકે થોડી વારતે;
ઉઠો ન માગે નીર, નેણ બાણ લાગે તદા. ૩૭

પુનઃપત્ર-સોરઠા.

પ્રિય દર્શનની આશ, પ્રાણ ન નોકળે દેહથી;	
રહ્યા કરીને વાસ, દર્શન અમૃત ચાખવા.	૩૮
પ્રિતમ તારી પ્રીતિ, અધિક અધિક લાગે મને;	
પણ કીધી વિપરીત, જીવન વસી વિદેશમાં.	૩૯
અધિક દુખી છે આંખ, જીવ સહુ અંગો થકી;	
નિશદિન આંસુ અંખ, એન નહિ ક્ષણ એક પણ.	૪૦
ગદ તરસને ભૂખ, વિરહ દગે તન લૂંટિયું;	
પ્રાણ રહ્યા બહુ દુખ, દર્શન આશ બચી અને.	૪૧
ક્ષણ પણ જીવન લાલ ! મૂરતિ તુજ વિસરે નહિ;	
થઈ ગયા બે દાલ, કંઈ કશું ? કોને કહું ?	૪૨
તુજ વિયોગથી નાથ, આંખો તે સરિતા થઈ;	
તન તટ તેની સાથ, તૂટી તૂટી ભોખડ પડે.	૪૩
પાંખ પસારે નેણુ, દર્શન કરવા ઉડીને;	
ફરેકે છે દિન રેન, પણ પક્ષી પરવશ પડ્યો.	૪૪
ન્યમ જળ વિણનું મીન, તમ વિયોગ ગતિ તેવી થઈ;	
તડકે થઈ બહુ દીન, દર્શન રૂપ તળાવ વિણ.	૪૫

મનના વિચાર.

કહે જે તેને કાગળ, જે દિનથી આડ્યા તમે,	
દિવસ બળે છે આગ ! રાત્રિ તો થઈ કાચલા.	૪૬
જટ ઘો જગદાધાર ! આ આંખોને પાંખ બળ;	
ઉડી જુએ એકવાર, પોતાનો પ્રિતમ પ્રભુ.	૪૭
તે સમરણની ફાંસ, કડક કરી કરડી ગઈ;	
ગળી ગયું સૌ માંસ, ખટકે પણ નીકળે નહિ.	૪૮
જેનો છે વર સાથ, તેને તો વરસાદ શુભ;	
જેને નહિ વર સાથ, તેને દુખ વરસાદ છે.	૪૯

સોરઠા-બારમાસી.

આવ્યો માસ અષાઢ, પણ નવ આવ્યા પ્રાણ પ્રિય;
થયો વિરહ તન ગાઢ, નવાં નવાં વાદળ નિરખી. ૫૦
શ્રાવણ સહિત રનેહ, મને જુલાવે કોણ સખો ?
પતિ વિસારી નેહ, આવ્યાનું નવ આદરે. ૫૧
ભાદરવે ભરી નીર, નહોં તળાવ ઉભરાય છે;
ધરૂં કષ્ટ પેરે ધીર, વિરહ પીક અધિકી દહે. ૫૨
આશો પણ શો કામ, પ્રિય વગર દુખ અતિ ઘણું;
પણ ક્ષણ આઠે જામ, કળ ન પડે કંઈ કામમાં. ૫૩
કાર્તિક વારંવાર, હળો મળો રમતી સહુ સખી;
મુજને દુઃખ અપાર, પાર ન પામી વિરહનો. ૫૪
માગસરે દુઃખ દાય, સૂર્ય કિરણ શીતળ અતિ;
ન્યમ ગ્રીષ્મની લાય, જાળે છે સૌ અંગ ત્યમ. ૫૫
પોષ વિષે અહુ પ્રીતિ, પતિ વિણ કે રાખે સખી ?
દુખ ન દહે અતિ શીત, જો પતિ પાસે હોય તો. ૫૬
માઘ માસ વિણ કંત, કુંજ કુંજમાં અલી નિરખી;
વસમી થાય વસંત, દુઃખિત બને છે દિન અતિ. ૫૭
ફાગણ તમ વિણ લાલ, ભાવે નહિ, કંઈ ભાવથી;
આસુ રંગ ગુલાલ, પિચકારી આંખો બની. ૫૮
ચૈત્ર ચડ્યો નિજ તાન, પ્રિય વિયોગથી હે સખી !
ન્યમ ધ્રુજે તરપાન, ત્યમ થરથર ધ્રુજું અતિ. ૫૯
અલી ! માસ વૈશાખ, તરે પુલે ફળ શાખથી;
લાખ લાખ અભિલાખ; મુજ મનમાં પ્રિય નિરખવા ૬૦
જેઠ સુકાવે શ્વાસ, શીતળ તરે છાયા છતાં;
વીત્યા બારે માસ, જોતાં પ્રિય વાટડી. ૬૧

સજ્જન દુર્જનની પ્રીતિ ઉપર આઠ અને નવના

અંકનું દ્રષ્ટાંત.

કવિત.

દુર્જનની પ્રીત તે તો, આઠ કેરા અંક જેવી;

રથાન રિયતિ અદલેથી, ન્યૂનતાને પામે છે.

આઠ છે અપૂર્ણ વક્ર, તેમ દુરજન જાણો,
 પ્રીતમાં અપૂર્ણ પૂર્ણ, દુષ્ટતામાં જામે છે;
 સજ્જનનો સ્નેહ તે તો, નવ કેરા આંક સમ,
 સદાય સમાન ચાલી, દિલ દુખ વામેછે;
 નવ પરિપૂરણ છે, તેમ પ્રીતિ સજ્જનની,
 કર્યાથી સદાય સુખ, દુઃખમાં વિરામે છે. ૬૨

